АННА ФРАНКО-КЛЮЧКО

Для Тебе, Тату

ІВАН ФРАНКО

АННА
ФРАНКО-КАЮЧКО

Для Тебе, Тату

АННА ФРАНКО-КЛЮЧКО

Для Тебе, Тату

Ярославів Вал
Київ 2010

УДК 821.161.2«19»
Ф 83

ISBN 978-966-2151-51-0

Творчість Анни Франко-Ключко (1892–1988) — дочки геніального Івана Франка — зібрано й підготовлено до видання вперше. Цінна ця творчість передусім у франкознавчому розумінні — цінна Франковим духом, силою любові до України. Є в цих писаннях, зрозуміло, й своя естетична вартість.

Книга, за винятком кількох матеріалів, складається з діаспорних публікацій авторки, яка свої останні сорок років прожила в Канаді. Авторську мову збережено максимально.

Видання розраховано на широку читацьку громадськість.

Упорядник, автор вступної статті й коментарів
Михайло Шалата

Видавнича рада «Ярославового Валу»

Віктор Баранов, секретар ради НСПУ, головний редактор журналу «Київ»;
Михайло Ватуляк, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини
Сергій Грабар, письменник.
Григорій Гусейнов, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Шевченківської премії;
Дмитро Іванов, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Шевченківської премії;
Володимир Загорій, президент Ліги українських меценатів;
Світлана Короненко, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України;
Іван Корсак, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк);
Лілія Максименко, головний редактор видавництва «Ярославів Вал»;
Василь Простончук, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк);
Михайло Слабошицький, директор видавництва «Ярославів Вал».

© Михайло Шалата, 2010
© Ігор Женченко, 2010
художнє оформлення
© «Ярославів Вал», 2010

ISBN 978-966-2151-51-0

ЖИТТЯ І СЛОВО ФРАНКОВОЇ ДОЧКИ

У сім'ї видатного українського письменника, мислителя і громадського діяча Івана Франка було четверо дітей: Андрій (16.VII 1887 — 22.IV 1913), Тарас (9.III 1889 — 13.XI 1971), Петро (15.XI 1890 — 1941) та Ганна, що в старші роки іменувалася, як у давньоруські часи: Анна (3.IX 1892 — 24.IV 1988). Досі ми знали, що Франкові сини теж володіли певним літературним хистом. Андрій, про котрого, ще як про мале дитя, Франко писав М. Драгоманову, що той «любить папір їсти», а тому, мовляв, «як собі змалку понапсує живіт папером, то опісля відцурається всякого писательства»[1], у студентські роки складав поезії, за рік до смерті опублікував у «Записках Наукового Товариства імени Шевченка» цінне дослідження «Григорій Ількевич як етнограф» (1912. — Тт. 109–111). Тарас у рік смерті Андрія дебютував відразу трьома книжками — переважно переспівами з античного письменства: «Старе вино в новім місі», «На крилах гумору» та «З чужої левади». Згодом вийшло ще кілька його збірок, літературознавчих досліджень. У 1954 році був прийнятий до Спілки письменників України. Петро, якого на початку Другої світової війни забрали більшовики начебто в евакуацію і за ним слід пропав, докінчив, як відомо, роман батька «Борислав сміється», переклав польською мовою його поему «Мойсей», видав книжки своїх оповідань «На самотнім острові», «Махнівська попівна», «В пралісах Бразилії», «Дядько шкіпер», повість «Від Стрипи до Дамаску. (Пригоди четаря УСС)».

---

[1] Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 49. — С. 152.

Виявляється (принаймні для України тепер виявляється), що літературною творчістю займалася й дочка Івана Франка, яку батько в її дитинстві називав Гандзею, а згодом — як це видно, зокрема, з листів — Анною. Іменним варіантом «Анна» Франкова дочка підписалася в книзі відвідувачів Шевченкової могили, а головне — обрала його для підписування своїх творів. На тій основі пишемо «Анна» і в нашім виданні. (Історичний аналог — Anna regina, дочка Ярослава Мудрого).

Було відомо, правда, що до столітнього ювілею Івана Франка Анна видала у Канаді книгу спогадів «Іван Франко і його родина» (Торонто, 1956), але що писала вона й художні твори — цього у нас не знали. Свої книги спогадів, нагадаємо, видали Петро (Іван Франко зблизька. — Львів, 1937) і Тарас (Про батька. — Київ, 1956; 1964).

У часи колоніального режиму в Україні імена Франкових дітей, крім рано померлого Андрія, згадувалися «крізь зуби». Тарасові й Петрові не прощали перебування в австрійській армії, в лавах «усусусів» — участі в українських національно-визвольних змаганнях, Анні — що вона жила в еміґрації й ширила там правду про «радянський союз». Петра таки прибрали з цього світу. Тараса насильно «пересадили», як те немолоде вже дерево, з рідного Львова у зрадянізований Київ, — щоби подалі від «бандерівського краю», щоби впритул відчував на собі «кадебістський» приціл. Анну, чоловіка якої — Петра Ключка — доконала більшовицька тюрма, досягти за океаном не змогли. Зовсім замовчати її теж було годі: все-таки дочка Івана Франка, та й... на очах «вільного світу». От і представляли її коли-не-коли в більш-менш терпимому для режиму світлі. В такому світлі представляли, зрештою, самого Франка. Мало не чудом треба вважати той факт, що до 50-го тому Зібрання творів письменника потрапив його лист до сина Тараса від 15

серпня 1915 року, де, зокрема, сповіщалося: «... всі ми раді тому, що позбулися рос[ійської] окупації».

У 1956 році Анну Франко-Ключко радянська влада не пустила в Україну на святкування 100-літнього ювілею Івана Франка. І це притім, що уривки її спогадів про батька з'явилися в тому році у київському журналі «Дніпро» (№ 6) та в збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників», упорядкованому і виданому у Львові О. Деєм та Н. Корнієнко.

Цікава історія появи тих уривків у «радянському союзі», як і сама історія канадського видання «Іван Франко і його родина». Та перед тим повідомимо історію не менш цікаву.

Довго авторові цих рядків довелося діставати трактат Анни Франко-Ключко «В обороні правди», надрукований у 28–47 номерах торонтської газети «Гомін України» 1963 року. Двічі у США земляки-українці обіцяли роздобути й прислати — не прислали. Просвітянський діяч у Канаді Михайло Костецький інформував, що переслав наш лист факсом до редакції «Гомону України» з проханням за винагороду виготовити копію трактату. Редакційна адміністраторка, мовляв, відповіла, що «постарається... але це забере багато часу, тому що їй треба буде помочі ще одної людини, бо річники «Гомону України» є всі оправлені і відбитки буде неможливо виконати одній людині»[2]. Тоді М. Костецький віднайшов потрібний річник газети в Музеї «Просвіти» і... передрукував трактат на машинці (42 сторінки друку!), за що висловлюємо тут щиру подяку.

Трактат «В обороні правди» полемічний. Є це відповідь Анни Франко-Ключко на статтю В. Дорошенка «І. Франко і М. Грушевський» у журналі «Сучасність» (1962. — №№ 1, 2), де, на її думку, питання потрактоване хибно. Дочка І. Франка у своїй відповіді гостро кри-

[2] З листа М. Костецького до автора цієї статті від 14 березня 2002 року.

тикує М. Грушевського, вважаючи, що він кривдив її батька. Ця думка великою мірою фігурує і в споминах «Іван Франко і його родина». Пізніше статтю «Михайло Грушевський та Іван Франко» напише Зеновія Франко (дочка Тараса) і закінчить її такими словами: «Очевидно, відчуття якогось розчарування і певної кривди, якими ділився Франко не тільки зі своїми друзями, але насамперед з рідними, передалося і дочці Франка, Ганні Ключко, і вона в своїх спогадах про батька висунула чимало звинувачень на адресу Грушевського за його нібито невдячність, нетовариськість і недоброзичливість, що були продиктовані не так об'єктивними судженнями, як суб'єктивним сприйманням певних вчинків Грушевського... Тому її свідчення, нехай і написані очевидцем, але написані в надміру згущених темних фарбах, не здатні похитнути твердження про суголосність світоглядних позицій цих двох велетів думки»[3].

Не вдаючись у подробиці статті В. Дорошенка, який, хай і неблизько, але знав особисто і Франка, і Грушевського, визнаємо, що в кінцевому висновку він має цілковиту рацію: «Іван Франко і Михайло Грушевський тісно зв'язані між собою у праці для України, і їх імена завжди стоятимуть поруч у пантеоні великих мужів нашої землі»[4].

Є підстави вважати, що українці західної діаспори свідомо затягували справу появи в Україні трактату «В обороні правди», щоби не розпалювати штучної «історичної ворожнечі» між двома великими українцями — Франком і Грушевським. Якщо так, то мудро робили. Бо, приміром, «повернулися з Америки» уже забуті в Україні міжусобиці бандерівців та мельниківців і знов дробляться наші сили — кому це вигідно? Адже і в Бан-

[3] Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / Упорядник і наук. редактор М. Вальо. — Львів, 2003. — С. 143.

[4] Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. — 1962. — № 2. — С. 23.

дери, і в Мельника мета була одна: вільна самостійна Україна!

В усякому разі, якщо хтось і вважатиме за потрібне републікувати в Україні трактат «В обороні правди», то це буде не автор цих рядків. У даній статті, де це доречно, цитуватимемо цей трактат за машинописною копією М. Костецького. Копія цільна — без зазначення, яка частина праці в котрому номері «Гомону України» опублікована. Нині, сподіваємося, «Гомін України» уже є в Україні і при потребі можна було би це уточнити, але повторюємо: републікувати трактат не збираємося, а для принагідного користування нам вистачить і такої копії.

А тепер щодо уривків спогадів Анни Франко-Ключко в радянських виданнях 1956 року та щодо її книги «Іван Франко і його родина».

В. Дорошенко, прочитавши ці уривки в «Дніпрі» та у збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників», звинуватив у згадуваній статті Анну Франко-Ключко в тому, що вона нібито пішла на співпрацю з «радянцями», допомагає їм гудити М. Грушевського. Отут якраз доречна цитата з трактату «В обороні правди» — у відповідь В. Дорошенкові.

«В моїх споминах «Іван Франко і його родина», — пише Анна Франко-Ключко, — зазначено, що я написала їх у 1935 році в Карпатській Україні на власне бажання і за порадою мого чоловіка, д-ра Петра Ключка, не маючи тоді ніяких зв'язків ані з комуністичною Україною, ані навіть з рідним братом. З початком 1956 року я прочитала в тутешніх [канадських] часописах, що мій брат Тарас працює в Академії наук УССР, і написала листа до Харкова, думаючи, що Академія наук УССР там находиться, з проханням подати мені адресу брата. Як відповідь, я одержала листа від Тараса, в якім він виявляв велику радість, що мене віднайшов. Після обміну кількома листами зі скупими відомостями про наше

життя, брат Тарас написав мені таке: «Я збираюся писати спомини про тата; якщо ти зможеш мені написати, щоб дещо додати до них, — буду тобі дуже вдячний». На це я йому відповіла, що я вже давно написала спомини про тата, а якщо він бажає, пішлю йому для використання. Він попросив мене прислати їх якнайскоріш, що я й зробила. Наступила досить довга мовчанка — я вже думала, що спомини пропали. Але вкінці Тарас написав мені несподівано сенсаційного листа: «Твої спомини дістав, але поки я їх дістав, вони проходили ряд рук без мого відома і дозволу, і, як здається, у скороченому виді, без твоєї і моєї згоди, будуть друкуватися». Таким способом дещо з моїх споминів попало без мого відома і згоди і в журнал «Дніпро», і [в] збірник Дея» («В обороні правди»).

Перепрошую за довгу цитацію, але це дуже важливе свідчення, яке просто грішно передавати своїми словами. Дуже важливе, адже брехлива радянська пропаґанда «подбала» про те, щоби вважалося: спомини Анни Франко-Ключко в Україні до друку подав Тарас Франко. Так, зокрема, сказано і в збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників»: «Друкується за текстом, надісланим для цієї книги Т. І. Франком»[5].

Виявляється, що Анна Франко-Ключко саме тому поспішила видати свої спомини «Іван Франко і його родина», щоби попередити радянські з них публікації. «Побоюючись, що спогади можуть бути перекручені, — повідомляє вона, — я вирішила опублікувати їх тут [у Канаді] окремим виданням в ювілейному 1956 році». Побоювання були недаремні. «...Большевики, — пише Анна Франко-Ключко, — використали без мого відома і згоди приблизно одну десяту моїх спогадів — саме те, що для них було вигідне, — відповідно виправивши і скоментувавши» («В обороні правди»).

[5] Іван Франко у спогадах сучасників / Упорядкували О. Дей та Н. Корнієнко. — Львів, 1956. — С. 586.

За радянської влади уривки споминів Анни Франко-Ключко передруковувалися ще в російськомовному виданні «Иван Франко в воспоминаниях современников» (Москва, 1966) та у збірнику «Спогади про Івана Франка» (Київ, 1981).

Безпосередньо за книгою «Іван Франко і його родина» працю А. Франко-Ключко було надруковано у львівському журналі «Дзвін» 1994 року (№ 2–3), але не повністю, як видалося Р. Горакові[6]. Під вступним словом Оксани Сенатович до републікації редакція «Дзвону» зауважила: «Публікуючи спогади Анни Франко-Ключко... повністю зберігаємо мову та орфографію автора. Проте з мемуарів, коли це не йшло на шкоду сюжетові, вилучено окремі фраґменти, які вже публікувалися (див.: Спогади про Івана Франка. — К.: Дніпро, 1981)». Ще одні «Спогади про Івана Франка» вийшли у Львові 1997 року. Тут знову уміщено фраґмент мемуарів дочки письменника.

Таким чином, у повному обсязі праця Анни Франко-Ключко «Іван Франко і його родина» в Україні у нашому виданні передруковується вперше. До передруку додаються коментарі упорядника.

Публікацій про саму Анну Франко-Ключко, не рахуючи дрібних інформацій — в основному, у зв'язку з її відвідинами України в 1967 і 1971 роках, — у нас з'явилося украй мало. Прологом до справи серйозного дослідження творчої індивідуальності Анни Франко-Ключко послужила присвячена їй стаття-некролог Романа Горака «Той наперсток рідної землі» (Жовтень. — 1988. — № 9). Власне, серйозно цією індивідуальністю зацікавилася поки що єдина Віра Бонь. Перу цієї дослідниці належать брошура «Ганна Франко-Ключко — до Музею Івана Франка у Львові» (Трускавець: Франкова Криниця, 1993) та статті «Анна Франко-Ключко» і «Повернення до

[6] Див.: Горак Р. Листи до батька // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 2. — Львів: Каменяр, 2001. — С. 237.

рідного дому» — відповідно у 2-му (Львів, 2001) і 7-му (Львів, 2007) випусках «Наукового вісника Музею Івана Франка у Львові». Принагідно В. Бонь торкалася цієї особистості і в статті «Ольга Франко: З останніх років життя» (Там само. — Вип. 8. — Львів, 2008), і в своїй книзі «Будинок-музей Івана Франка у Львові» (Львів: Каменяр, 2008).

* * *

Франкові діти не росли у розкошах — біди супроводжували їх, сказати б, від колиски. «У мене дома благодать, — іронізував І. Франко в листі до М. Павлика у вересні (а не в серпні, як помилково вказано у 50-томовому Зібранні творів письменника) 1892 року, — дочка вродилась, жінка нездужає, з кухаркою вічні сварки, діти кричать, грошей треба багато, а нема, — одним словом, голова тріщить і робити нічого не хочеться»[7].

Основні турботи про дітей, звичайно, лягали на тендітні плечі дружини — Ольги Хоружинської-Франко. У листах до чоловіка в часи його від'їздів (наприкінці 1892-го — в першій половині 1893-го, приміром, І. Франко перебував у Відні в справі докторату) вона постійно бідкається, що то одне хворіє, то друге, те непосидне у витівках, те впало у яму і підбило плече та око. «Гандзуня починає мамкати, — інформує дружина в лютому 1893 року. — Починає сидіти і робиться ду[же] файною дівчинкою, навіть нос[ик] принимає ліпшу форму, а оч[і] таки чорненькі і не хотят сивіти»[8].

У дитинстві Анна мало не втопилася, причому разом із братом Петром. Було це в рідному селі письменника — в Нагуєвичах. Після великого дощу діти вийшли на берег переповненої річки Збір (Бар). Глинистий берег нежданно осунувся — й Анни не стало. На розпачливий

[7] Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах... — Т. 49. — С. 341–342.

[8] Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 3. — Львів: Каменяр, 2003. — С. 190–191.

крик Петра вибіг батько і як стій кинувся в каламутну воду. Ледве виловив і виніс на берег Анну, як — із переляку чи що — впав у воду Петро. Урятував і Петра. На все життя запам'яталася дітям ця подія.

Хрестили Анну разом із Петром 15 листопада 1896 року: їй було 4 роки, йому — 6. «Моїми хресними батьками, — пише Анна Франко, — були п[ан]і Валерія Коцовська (сестра письменниці Уляни Кравченко. — *М. Ш.*)... п[ан] Кульчицький і відсутній Микола Вороний, Петра — п[ан] Олеськів і одна пані, прізвище якої призабулося»[9].

Щодо поета М. Вороного, то Р. Горак твердить, що він був хресним батьком не Анни, а Петра[10]. Зрештою, це не так важливо, тим більше, що Вороний не зміг прибути на хрестини, лиш прислав замість себе близьку людину. Головне, Іван Франко завжди ставився до М. Вороного по-приятельськи, а не вороже, як намагалися переконати читача радянські ідеологи на основі недокінченої Франкової поеми «Лісова ідилія». Суперечки про творчі принципи не конче мусять означати ворожість.

Чого не бракувало дітям у сім'ї Івана Франка — це різних книг. І Петро, й Анна згадують, зокрема, як батько знайомив їх із казками братів Грімм: книжка була німецькою, а читав... по-українськи. Всі Франкові діти уміли читати ще до школи. Іноді аж не віриться, що дітвора так рано прилучалася до читання серйозних книг. Так, Анна Франко заявляє, що добре запам'ятала, як батько приніс пакунок із щойно виданою його збіркою «Мій Ізмарагд», вручив їй одну з дедикацією «Гандзі від тата» й вона, Анна, щаслива, тут же почала читати. Названа збірка вийшла в 1898 році — Анні було всього-на-всього шість років. Не дивно, що й самостійницька свідомість у дітей швидко формувалася. «Пам'ятаю, —

[9] Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. — Торонто, 1956. — С. 18. (Далі, посилаючись на це видання, називаємо його: «Спомини» і вказуємо відповідну сторінку безпосередньо в тексті).

[10] Див.: Горак Р. Листи до батька... — С. 217.

свідчить Анна, — як ми ще були дітьми, він [батько] казав нам: «Читайте «Кобзаря», бо хто його читає, той лишиться на ціле життя українцем»[11].

Оскільки українська народна школа для дівчат знаходилася на другому кінці Львова, мати записала Анну в недалеку польську школу. Приведена мамою, дівчинка побула тут лише один день. Відтак слізно благала перевести її в українську школу. Не допомогли умовляння домашніх, ні навіть «ув'язнення» в темному коридорі. Перевели Анну в школу українську, де вона вчилася з великою охотою.

У книзі «Іван Франко і його родина» Анна Франко-Ключко згадує переважно роки свого дитинства, менше говорить про часи юності. Воно й зрозуміло: дитина завжди сприймає світ безтурботніше за дорослого, романтичніше, вона здатна більше захоплюватись — бо ще не зазнала гіркоти розчарувань. Спогад про дитинство, якщо воно було під опікою батька-матері, вічно бринить у душі як солодка бентежна казка.

З хвилюванням оповідає Анна Франко-Ключко, якто вони, діти, час від часу вибиралися з батьком до театру, як виїжджали на літо в Нагуєвичі або в якесь інше село, куди запрошували батька родичі або приятелі. Сільське життя — серед живої природи — здавалося міським дітям ідилією. Праці, звичайно, — за прикладом батьків — вони не цуралися.

«Діти могли би похвалитись умінєм і працею, — пише в серпні 1904 року Франкова дружина Ольга Франко, яка гостювала тоді з дітьми в Підгірках, що біля Калуша, в родині чоловікового брата Онуфрія. — Гандзя уміє жати і їхати верхи на коні. Петрусь научився плавати... Андрусь і Тарас возять снопи, косять сіно, від рана до

[11] Франко-Ключко А. Франко й Ґанді // Визвольний Шлях (Лондон). — 1978. — № 6. — С. 762.

вечора. Я теж цілий день в полі... Ми всі здорові, до Лімниці ходимо щонеділі, а купаємося щодня...»[12].

«Так-то нас четверо «франчат», — пише А. Франко-Ключко, — виростали під дбайливим оком батька, ведені люб'ячою рукою мами» (Спомини, 43).

З цікавістю придивлялася й прислухалася мала Анна до численних гостей, які відвідували батька, — серед них було чимало знаменитостей. Зустрічався, зосібна, з Іваном Франком митрополит А. Шептицький, між ними панувала висока взаємна толеранція.

Підростаючи, Анна Франко усе ближче брала до серця домашні негаразди, злигодні, яких раніше не розуміла, прикрощі, яких завдавали батькові різні політичні та інші недоброзичливці. Болісно, як і всі Франкові діти, переживала вона душевну недугу матері, тяжке захворювання батька. («Д-р Петро Ключко, який [згодом] старався дослідити питання захворіння І. Франка і навіть з тією метою консультувався з відомим неврологом, професором Ваґнером у Відні, прийшов до висновку, що діяґноза — нібито офіціяльна — проґресивного паралічу... не відповідає правді щодо І. Франка, як людини особливої і незвичайної, і не можна в його хворобі підходити дорогою визначеної рутини». — «В обороні правди»).

Мати Анни — Ольга Хоружинська-Франко, вирісши у дворянському середовищі на Наддніпрянщині, довго, та, власне, все життя, не могла звикнути до складних галицьких обставин, до мови галичан, до матеріальної скрути в сім'ї. Будучи в постійних переживаннях, материнських турботах, вона усе ж знаходила можливість займатися громадською роботою і видавничою діяльністю. «Вона жила життям тата, — свідчить дочка, — була його інспіраторкою, дорадницею, підтримкою» (Спомини, 47). Навіть справами будівни-

[12] Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 3... — С. 213–214.

цтва власного дому — скільки можна було тулитися по чужих квартирах! — довелося перейматися переважно їй, — Франко у цих справах був, сказати б, непрактичний, та й завше йому бракувало часу. Не витримала психіка Ольги Хоружинської-Франко — почала зримо ламатися в 1905 році: тверезий розсуд усе частіше затуманюється. Побільшало клопотів, зокрема, у дочки Анни: вона ж тепер у домі — за господиню. В листі від 1 лютого 1906 року до Києва — до чоловіка дружининої сестри Є. Трегубова — І. Франко, описуючи безрадісну домашню ситуацію, констатує, що тепер тільки й опори має, що в дітях. «З сього півроку, — повідомляє про дітей, — всі повиносили добрі класи, не виключаючи й Гандзі, яка у нас не то учениця, не то кухарка... Слуги не держимо...»[13] Самого Франка хвороба різко ударила в 1908 році, і відтоді він почав поступово гаснути. Перестали слухатися руки — і це було особливою трагедією для письменника. Остаточно підірвала здоров'я і Франка, і його дружини смерть їхнього первістка, Андрія, що неабияк вразила й Тараса, Петра та Анну. Саме Андрій у часі хвороби батька був, сказати б, його «руками», секретарем.

Андрій Франко помер на 26-му році, через вісім місяців після того, як разом із Тарасом закінчив Львівський університет (класичну філологію). Петро на той час був студентом Львівської політехніки (хімія). Одночасно в університеті студіював руханку (фізкультуру). Він, до речі, — один із засновників Українського Пласту. Анна ще в 1909 році закінчила учительську семінарію, але дістати посаду вчительки української мови їй не пощастило. Щоби хоч трохи підтримати сім'ю матеріально, влаштувалася на нелюбу роботу в страхово-кредитне товариство «Дністер» — мабуть, не без допомоги письменника-«молодомузівця» Михайла Яцкова,

[13] Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах... — 1986. — Т. 50. — С. 284.

котрий працював там від 1897 року. Охоче, ніби відчувала, що потім їй це неабияк пригодиться, відвідувала курси медсестер, які вів відомий учений і громадський діяч, брат письменниці Наталії Кобринської, Євген Озаркевич — один із лікарів Івана Франка. (Між іншим, Євген Озаркевич пережив письменника лише на неповних чотири місяці).

У 1913 році українська громадськість відзначала 40-річчя творчої діяльності І. Франка. Напередодні ювілею, зважаючи на численні прохання, хворий письменник, хоч як важко це йому було, відвідав низку міст Галичини, де на зустрічах читав свою знамениту поему «Мойсей». Супроводжував його переважно син Андрій. Через два тижні після смерті Андрія, 6 травня того року, І. Франко виступав на Буковині, в Чернівцях. Тепер його супроводила дочка Анна.

Сімнадцятирічною, літом 1909 року, Анна Франко уперше побувала на Наддніпрянщині. Поїхала туди з матір'ю, котрій тоді благословилося чергове просвітління духа, та з братом Петром. Там жили зі своїми сім'ями старші сестри матері: у Києві — Антоніна Хоружинська-Трегубова, а в селі Плютенці, біля Білої Церкви, — Олександра Хоружинська-Ігнатович. Погостювавши в обох цих сім'ях, Франки вирушили пароплавом до Канева. Це було не у липні, як здавалося згодом Анні Франко (див.: Спомини, 98), а в серпні, — про що свідчить запис у книзі вражень відвідувачів Тарасової Гори: «Були на могилі Т. Г. Шевченка. — Петро Франко, Ольга Франко — 1909 р. 6 / VIII; Анна Франко — 6 / VIII 1909 р.». Із фотографії сторінки з цим записом видно, що він зроблений Петром, який розписався й за матір, а нижче підписалася Анна, і що «втиснутий» він, за браком місця, між записами із 1910 року[14]. Зворушливо, з особливим хвилюванням розповідає Анна

[14] Див.: Танана Р. «Серце забилось живіше, душа почула...» // Дзвін. — 1998. — № 3. — С. 115 і 118.

про перебування на місці вічного спочину Шевченка: «Ми припали ниць, цілували святу землю, ронили сльози, складали свої гарячі серця на груди нашої неньки [України]... Сиділи до пізнього вечора, співаючи пісень, розмовляючи, згадуючи Батька, слухаючи розмов. Незабутній побут на могилі! Незабутній вечір!.. Рано, досхід сонця, приплив пароплав, і ми повернулися до Києва. Ми гордо всім заявляли, що ми були на могилі Тараса, й невимовно дивувались та обурювались, що дехто з київлян не був ще на цій дорогій всім українцям могилі» (Спомини, 99).

Безсумнівно, після повернення рідних Іван Франко з великим інтересом слухав їхні розповіді про Канів, де ніколи не був, хоч іще 1884 року опублікував поезію «Могила Тарасова». Уже невдовзі після його весілля йому було заборонено в'їзд до російської імперії.

У червні 1914 року Анна Франко, радо прийнявши запрошення тітки Олександри Хоружинської-Ігнатович погостювати в Плютенцях кілька місяців, повторно вибралася на Наддніпрянщину. З нею вирішив поїхати батько. На кордоні, проте, Іванові Франкові порекомендували відмовитися від поїздки. Тут, на кордоні, Анна попрощалася з батьком, не думаючи, що це прощання — останнє.

Вибухнула світова війна — і ці «кілька місяців» перетворилися на кілька років: Анні годі було повернутися через кордон воюючих імперій.

Івана Франка війна застала на Гуцульщині, в Криворівні, куди він у 1901–1914 роках виїжджав задля поправи здоров'я і задля праці на «пленері» чи не щоліта. Дружина 16 липня 1914 року писала зі Львова І. Франкові: «Петро поїхав... до Земброні (село недалеко від Криворівні. — *М. Ш.*), і я через него переказувала тобі, щоби ти їхав додому, бо я сама боюсь без тебе бути; а як ти є вдома, то безперестанку сварюсь

з тобою. Як твоє здоров'є? Гандзя писала, що їй дуже добре у тьоті на селі»[15].

Із початком війни Анна Франко перебралась із Плютенець до Києва. Тут, після закінчення курсу сестер милосердя, працює в нововідкритому шпиталі для фронтовиків. У вільні години ближче знайомиться зі столицею: відвідує церкви, музеї, театри. Навідується до письменників, громадських і культурних діячів, знаних ще із їхніх львівських візитів до батька чи запізнаних уже в Києві, — до І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Ганни Барвінок, Людмили Старицької-Черняхівської, І. Стешенка.

Тим часом становище Івана Франка стає критичним. Російські окупаційні війська не оминули й дому та садиби письменника. Одного разу ночувало їх тут зо дві сотні. Дружина І. Франка в кінці 1914 року вдруге потрапляє в лічницю для душевнохворих. Сини — у війську (Петро — «усусус»), Анна — в Києві. Здався хворий письменник на принагідну опіку чужих людей. Робив спроби повернути до Львова Анну. Поштовий зв'язок був паралізований, листи письменника до дочки і навпаки передавалися принагідно через військових. Дочка ж натомість мала намір при першій нагоді перевезти батька до Києва й забезпечити йому більш-менш спокійні умови.

Від 24 липня 1915 року І. Франка доглядав 16-річний син письменникового брата Захара — Василь. Через багато років, коли Анна вже була в Канаді, Василь Франко, який теж еміґрував на американський континент, розповів їй про передостанні місяці Івана Франка, прожиті письменником серед січових стрільців у так званому «Приюті для хорих і виздоровців УСС у Львові», і про останні два місяці, які письменник провів у муках вдома, перед кончиною 28 травня 1916 року.

[15] Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 3... — С. 219.

За Р. Гораком, Анна Франко «про смерть батька дізналась на роботі з преси»[16]. Сама ж вона сповіщає: «Це був 1916 рік. Я якраз була тоді в шпиталі при праці, як до мене прийшов Микола Вороний і приніс мені телеграму зі Львова. Кругом півсвіту — через Рим, Константинопіль, Москву — три місяці йшла до Києва та телеграма, що принесла мені трагічну вістку про смерть мого Батька. Невпинний біль стискав моє серце, я ридала днями й ночами. Я не могла собі простити, що не виконала мого обов'язку доньки й не поїхала до батька. Цей жаль залишився в моєму серці на все життя» (Спомини, 104).

Щодо того, що Анна Франко дізналася про смерть батька лише через три місяці, то тут щось не так. Попри весь драматизм воєнної ситуації, смерть Івана Франка потрясла всю Україну, — не може бути, щоби до столиці звістка дійшла так пізно, як і неможливо, щоби, знаючи, так довго цю звістку київські друзі приховували від дочки письменника. Чи не точніший тут історик і публіцист Д. Дорошенко: «Ми в Києві були... одрізані од Львова глухим муром бойового фронту. І кружною дорогою, через нейтральні краї, приніс нам телеграф у кінці травня звістку, що у Львові помер Франко. У пишному Володимирському соборі відправлено урочисту панахиду. Серед понурих церковних співів почулося голосне ридання: то плакала і билась, мов підстрелена пташина, дочка покійного — Ганна Франківна, що опинилася по сей бік фронту»[17].

Анна Франко-Ключко у книзі «Іван Франко і його родина» пише про панахиду в Києві у 1917 році — в роковини смерті батька, відправлену самим митрополитом А. Шептицьким, який, звільнений із російського

[16] Горак Р. Листи до батька... — С. 240.

[17] Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і примітки М. Гнатюка. — Львів: Каменяр, 1997. — С. 512.

заслання, очікував у столиці можливості повернутися до Львова. Чи йдеться про одну і ту ж панахиду, лише із часовим зміщенням у спогадах, чи відправлено їх справді дві — у 1916 і 1917 роках? Д. Дорошенко, прецінь, говорить про Володимирський собор, а дочка І. Франка — про... католицьку церкву, «вщерть виповнену народом» (С. 37).

У 1917 році Анні Франко нарешті пощастило приїхати до Львова. Звичайно, насамперед поспішила на Личаківський цвинтар. Могили батька ще не було — письменник лежав... у чужім гробівці.

У Львові тоді Анна Франко пробула недовго. Жаль, що про цей візит у рідне, збурене війною місто вона не розказала ширше, — згадала у книзі хіба одну зустріч — із К. Бандрівським, щирим другом І. Франка від юних літ, опікуном Франкових дітей після смерті письменника. Обставини, громадянський обов'язок покликали Анну знову до Києва.

Там, коли «російська імперія валилася, немов замок з карт», особливо інтенсивно кувалася українська доля. «Розкривалося широке поле праці для власного народу у власній хаті. Ми мали власну владу — Центральну Раду, власне військо, великі надії й великі можливості» (Спомини, 111).

1 квітня 1917 року Анна — це було ще перед її поїздкою до Львова — брала участь у майже стотисячній українській, під синьо-жовтими прапорами, маніфестації на столичній Софіївській площі, де парадувало багато українського війська, де М. Грушевський домагався автономії України. У книзі «Іван Франко і його родина» ця подія змальована з великим захопленням. Відома українська громадська діячка на американському континенті Оксана Бризгун-Соколик у статті «В сороковий день смерти бл. п. Анни Франко-Ключко», маючи на увазі цю маніфестацію, писала: «Татко мій, д-р Костянтин Бризгун, в той час — лікар Богданівського полку, зга-

дував, як у Києві, на Софійській площі, в часі великого військового з'їзду, всі з пієтизмом дивилися на Гандзю Франківну, дочку поета Івана Франка, дрібну, енергійну золотоволосу панночку зі Львова в українському народному строї»[18].

Заступник голови Центральної Ради письменник В. Винниченко запропонував Анні Франко роботу в одному з міністерств. Вибрала міністерство внутрішніх справ. Записується на вечірні студії в Київському університеті. Серед вояків веде курси української мови і курси для неграмотних. Коротше, за прикладом батька, самовіддано, невтомно працює для України.

Тим часом ситуації — як обнадійливі, так і трагічні, — мінялися, наче в калейдоскопі. 20 листопада 1917 року в Києві проголошено Українську Народну Республіку (УНР), а 25 грудня у Харкові могильники Української держави створили злочинний «радянський уряд України». 22 січня 1918 року IV Універсалом Центральної Ради проголошено самостійність і незалежність УНР, а через тиждень, 29 січня, московські банди Муравйова вчинили криваву масакру над юними захисниками цієї самостійності і незалежності біля станції Крути. Анні Франко довелося пережити навалу муравйовців на Київ, коли розстрілювали майже кожного, хто заговорив по-українськи, — столиця кишіла трупами. Від побаченого і від кількаденних мук у тюрмі душевно зламалася і покінчила життя самогубством найближча київська приятелька Анни — Любина Крижанівська. Була Анна очевидцем вступу у Київ на початку березня українських та німецьких військ, перепоховання 19 березня на Аскольдовій Могилі героїв-крутянців. У кінці квітня, внаслідок державного перевороту, Україна стала гетьманською державою на чолі з П. Скоропадським. 1 листопада відбувся так званий «листопадовий зрив» у Галичи-

[18] Український Голос (Вінніпег). — 1988. — 27 червня.

ні, постала Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). 13 листопада створено Директорію на чолі з В. Винниченком, яка виступила проти гетьмана. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади на користь Директорії. На початку 1919 року, 22 січня, урочисто проголошено злуку УНР і ЗУНР.

У тому ж січні Анна Франко виїхала до Берліна — для допомоги українським військовополоненим. Як відомо, виховну роботу з полоненими українцями — колишніми вояками російської царської армії — в німецьких таборах проводили письменники Б. Лепкий, В. Пачовський, скульптор М. Паращук. Анна Франко прибула до Німеччини з місією Червоного Хреста.

Треба ж було їхати аж до Берліна, щоби вийти там заміж за людину із Києва! Чоловік Анни — Петро Ключко — був головним лікарем у санітарному потязі, де вона працювала медсестрою. Молода сім'я хотіла забрати до себе в Німеччину хвору, самітню Ольгу Хоружинську-Франко (лист Анни — рукою П. Ключка — до матері від 20 вересня 1919 року). Не вийшло.

По закінченні 1921 року української місії Червоного Хреста в Німеччині Ключки замешкали на Закарпатті, в селі Довгому (нині — Іршавського району). Петро Ключко тут отримав посаду окружного лікаря. Довге — село велике, зі старовинним замком, із багатою історією. Свого часу (друге — початок третього десятиріччя XIX ст.) тут священикував славний поет і філософ Василь Довгович. У 1927–1929 роках у домі Ключків жила популярна дитяча письменниця Марійка Підгірянка (справжнє прізвище — Ленерт-Домбровська) і була гувернанткою їхніх дітей — Тараса (1920 — поч. 1980-х рр.) і Мирона (нар. 1922 р.), названих так на честь Шевченка і Франка, якого у дитинстві кликали Мироном. І сюди, у Довге, Анна запрошувала на прожиття маму, та справа теж не вдалася. До матері у Львів навідувалася неодноразово, допомагала, як мо-

гла. Була, зокрема, у Львові і в 1933 році — приїжджала на відкриття пам'ятника батькові на Личаківському цвинтарі. На початку Другої світової війни, 17 липня 1941 року, Ольга Хоружинська-Франко віддала Богові страждальну свою душу. Дочка не змогла бути ні при батькові, ні при матері в останні їхні хвилі, і почувалася без вини винною.

Закарпаття у 20–30-х роках належало до чеської, а Галичина — до польської держави. І тут, і там окупанти чинили всякі перешкоди українському розвиткові, намагалися витравити український дух. На Закарпатті, й зокрема в Довгому, до того ж, буянили москвофіли. «Коли Гітлер передав у 1939 році Закарпаття мадярам, — пише Анна Франко-Ключко, — місцеві інтеліґенти, «русскіє», поставили нас «под стєнку»... Та все ж таки знайшлися чесні люди й наші приятелі, що не допустили до вбивства. Тоді мадяри протягом 24 годин насильно депортували мене й мого сина до Відня, а чоловіка забрали до концтабору в Нірадгазі. Ще впору вдалося мені його видобути з цього табору...» (Спомини, 122).

Невдовзі довелося Анні Франко-Ключко рятувати чоловіка з нової біди. Коли до Відня наближався фронт — наступало радянське військо, — Анна з молодшим сином виїхала на захід, у місто Зальцбурґ, що майже на кордоні з Німеччиною. Чоловікові, який у Відні теж працював лікарем, сумління не дозволило лишити хворих у шпиталі, та й сподівався він, що лікарів поважатиме всяка влада. «Радянці» заарештували Петра Ключка у 1945 році і відправили у львівську тюрму. Довго добивалася Анна його звільнення з тюрми, зверталася до самого Сталіна, і, якби не ювілейні заходи в 1946 році з нагоди 90-річчя Івана Франка, мабуть, її клопотання були б даремні. У ювілейний Франків рік випустили Петра Ключка на волю, але такого понівеченого, що кілька місяців ще тримали його у Львові, щоби по-

правився й вернувся до Відня не таким «страшним». З австрійської столиці поїхав Петро Ключко до Зальцбурґа, влаштувався тут лікарем у таборі «переміщених осіб», але після сталінських казематів прожив недовго. Помер у 1948 році.

Того ж таки 1948 року Анна Франко-Ключко зі синами прибуває до Канади й поселяється в Торонто, де проживе майже половину свого віку — останні сорок років. Тривалий час працює тут медсестрою в «Східному загальному шпиталі» («East General Hospital») та «Новому шпиталі «Гора Синай» («New Mount Sinai Hospital»).

На канадській землі, як відзначає М. Марунчак у «Біографічному довіднику до історії українців Канади» (Вінніпеґ, 1986), Анна Франко-Ключко — «активна в суспільному житті; чл[енкиня] Собору св. Володимира, чл[енкиня] ОУК [Об'єднання Українців Канади]; часто виступала з доповідями на загальноукр[аїнських] святкуваннях...»

Готуючись до 100-річчя від дня народження свого славетного батька, Анна Франко-Ключко доповнює й завершує написану в основному 1935 року працю «Іван Франко і його родина» і в ювілейному 1956 році, як уже знаємо, видає її в Торонто.

З приводу парадоксу, що їй, дочці Івана Франка, радянські спецслужби заборонили приїхати в Україну на ювілей, Анна Франко-Ключко виступила із заявою-протестом в англомовній пресі. У 29-му числі газети «Український Голос» (Вінніпеґ) за 1956 рік з'явилася стаття «Чому дочка Івана Франка не брала участи в комуністичнім фестивалі?». В цій же газеті (№ 33) було надруковано й «Заяву Президії КУК в справі Анни Франко-Ключко»[19]. КУК — Конґрес українців Канади — національно-патріотична організація. Правителі так званої «радянської України» не визнавали цієї ор-

[19] І. Франко й Франкіяна на Заході: Статті й матеріяли... / За ред. Яр. Рудницького. — Вінніпеґ, 1957. — С. 188 і 191.

ганізації, натомість усіляко підтримували комуністичне ТОУК — Товариство об'єднаних українських канадців.

1 липня 1956 року Анна Франко-Ключко промовляла на десятитисячному здвизі в Торонто, організованому КУК на честь 100-річчя Івана Франка. Активісти ТОУК на відзначення ювілею організували Всеукраїнський фестиваль української пісні, музики і танцю у Вінніпезі. І хоч той фестиваль почався 6 липня — себто пізніше від торонтського здвигу, канадський комуніст-журналіст Петро Кравчук лукаво «інформував» громадськість України: «Українські буржуазні націоналісти, щоби не показувати себе ізольованими від української громадськості за океаном, змушені були також відзначати франківські роковини. Але, замість вшанувати пам'ять письменника, вони перетворили свої зібрання в антирадянські демонстрації. На такі зборища, як правило, націоналісти кличуть затятих ненависників поступу і революційних ідей, за які так пристрасно боровся Іван Франко... На бандерівському збіговиську в Торонто... Кларенс Меннінг (професор Колумбійського університету. — *М. Ш.*) проголосив Івана Франка пропаґандистом «демократії» американського зразка. На тому ж збіговиську подвизалися і реакціонери канадських буржуазних партій — Джордж Дрю (лідер консервативної партії Канади. — *М. Ш.*) і Джек Пікерсгилл (канадський міністр громадянства й імміґрації.— *М. Ш.*)...»[20]. Воістину, «хто нікчемну душу має, то така у нього й мова» — так, здається, писала Леся Українка. Це ж треба так — щодо тисяч народу і поважних промовців на здвигу: «... буржуазні націоналісти», «зборище», «закляті ненависники поступу», «бандерівське збіговисько», «подвизалися...»! А ще ж у П. Кравчука — «українські націоналістичні поплентачі», «махровий націоналіст Дмитро Донцов», «націоналістичний прихвос-

[20] Кравчук П. Іван Франко серед канадських українців. — Львів: Каменяр, 1966. — С. 60.

тень Степан Смаль-Стоцький», «націоналіст Святослав Гординський безсоромно пише...», «націоналістичний жонґлер Володимир Дорошенко... городить...», «націоналіст... Яр Славутич... слідом за бандерівськими і мельниківськими фальсифікаторами плете...», «теревені... плів бандерівський «франкознавець» М. Лоза», «українські націоналістичні «науковці» — та усіх подібних «виявів культури» запопадливого комуністичного «писателя» не злічити. І це — у книжці «Іван Франко серед канадських українців»! Причому це взято лише з одного із дев'яти, щоправда, найбільшого в книжці, розділу «Націоналістичні фальсифікатори» (30 із 77 сторінок; аякже — головна мета видання була: вдарити по «націоналістах»)! Логічна цікавість: як у книзі з такою назвою представлено Анну Франко-Ключко? Як не дивно, її фактично ігноровано. Читаєш перший, другий... п'ятий розділи — ні згадки. Здавалося б, у шостому розділі, «Великі роковини» — про Франкове 100-річчя в Канаді, — таки мусила б бути. Нема — тут тільки розхвалено ювілейні заходи ТОУК, на які дочку Івана Франка... не запросили. Згадано Анну Франко-Ключко, ніби між іншим, у розділі «Націоналістичні фальсифікатори». Ні, не в тому місці, де П. Кравчук говорить про «бандерівське збіговисько в Торонто» (хоч дочка Франка на тім «збіговиську», насправді — на велелюднім народнім святі, була гостею номер один і найцікавішим промовцем), а далі, за якийсь десяток сторінок від кінця книжки. Притому утримався П. Кравчук від лайливих епітетів — побоявся народного гніву; навпаки — робить дочку Івана Франка... своєю та «радянських франкознавців» спільницею в нападі на М. Грушевського. Замість відрекомендувати Анну Франко-Ключко належно, на перших сторінках, — на зразок: «У Канаді, в Торонто, живе дочка Івана Франка...», автор видання «Іван Франко серед канадських українців» повідомляє про неї тихо і під кінець розмо-

ви: «Дочка Івана Франка — Анна Ключко, що проживає у Торонто, у споминах про батька... згадує...» Далі наводяться цитати про М. Грушевського з книги «Іван Франко і його родина», відтак П. Кравчук хитро бере дочку Франка під свій захист від В. Дорошенка, який, мовляв, «накинувся на українських радянських франкознавців і на Анну Ключко за те, що ті посміли говорити про суперечності між Іваном Франком і Михайлом Грушевським»[21].

На столітньому ювілеї Івана Франка в Україні із Канади була делеґація тільки від ТОУК: Петро Прокопчак, Іван (Джон) Вір, Ю. Кренц, В. Глуханюк, А. Лапчук, С. Романко, М. Алексієвич. Хвалячись, як-то «широко вшановується» Франкове сторіччя в Канаді, вони, добре проінструктовані, що в «радянському союзі» можна, а що ні, навіть не заїкнулися у своїх виступах про Анну Франко-Ключко[22].

Тим часом, починаючи від Франкового ювілею, Анна Франко-Ключко стає на канадській землі особливо знаною і шанованою людиною серед національно свідомого українства — до того мало хто відав про її тут присутність.

У ювілейному 1956 році Анну Франко-Ключко запрошують до Вінніпеґа, де вона виголошує реферат про батька під назвою «Малий Мирон». Відтоді — себто коли дочка І. Франка була вже у досить поважному віці — починається її систематична творча й громадська діяльність. «Пишу в міжчассі, коли нема праці в шпиталі, — зізнається Анна Франко-Ключко про роботу над названим рефератом. — Начерк готовий за дві години, а виправити, вигладити — можна зробити вдома. Але то не тільки написати, треба ж буде ще це відчитати перед

[21] Кравчук П. Іван Франко серед канадських українців...— С. 68.

[22] Див.: Вір І. Дороге ім'я // Радянська Україна. — 1956. — 27 серпня; Промова керівника делегації канадських українців П. Д. Прокопчака // Там само. — 1956. — 28 серпня.

тисячами людей, а очі їх усіх будуть звернені просто на тебе, немов тисячі іголок... Виступати прилюдно, коли ще майже ніколи не виступала. Але є сила волі, а уста шепчуть: «Для Тебе, тату, я хочу це зробити, і мушу»[23].

3 грудня 1956 року Анна Франко-Ключко виступала перед українським жіноцтвом Монреалю — тут мала доповідь про Наталю Кобринську, Уляну Кравченко та Євгенію Бохенську і про творчий вплив на них Івана Франка. На прохання присутніх прочитала й свій нарис «Таємниця вишивки» (була великою майстринею вишивання). Монреальські українки щиро дякували їй «за так глибоко змістовні реферати, виголошені як на громадському концерті в честь Івана Франка, так рівно ж і на зустрічі з жіноцтвом»[24].

Під час цієї поїздки гостювала Анна Франко-Ключко у своєї приятельки ще з Києва, знаної мисткині-театрознавця Наталі Ґеркен-Русової, що мешкала тоді в Монреалі. Мала різні, та в основному — про Івана Франка, бесіди з нею, її чоловіком — професором Юрієм Русовим, публіцистом і політологом Дмитром Донцовим.

У 1958 році Анну Франко-Ключко знову запросили до Вінніпеґу. Виступила тут 8 липня перед українками в Народному Домі. «Цікаво було, — інформувалося про цю зустріч, — вислухати спогади п. Франко-Ключко з часів наступу большевиків на Українську Народну Республіку 1919 р., втечу з Києва до Берліна, а відтак на Закарпаття, де вона зі своїм чоловіком, д-ром Ключком, багато працювали над освідомленням змадярщеного українського народу. Обоє вони з великим одушевленням переживали творення Закарпатської України»[25].

---

[23] Франко-Ключко А. Поїздка до Вінніпеґу // Жіночий Світ (Вінніпеґ). — 1956. — № 9. — С. 5.

[24] Приявна. Зустріч жіноцтва Монреалю з донькою Івана Франка // Жіночий Світ. — 1957. — № 2. — С.10.

[25] Мила гостя в Вінніпеґу // Жіночий Світ. — 1958. — № 7–8. — С. 12.

Побувала Анна Франко-Ключко під час цього вінніпезького візиту і в редакції журналу «Жіночий Світ», у якому друкувалася вже від 1956 року.

Цей цікавий, але поки що мало знаний в Україні щомісячний журнал заснований у 1950 році. Уже в першому, січневому числі була надрукована Франкова казка «Лисичка і Рак», оскільки жінкам-матерям треба було мати в журналі й читво для дітей. У квітневому числі за 1951 рік під заголовком «Великдень 1848 року» вміщено фраґмент поеми І. Франка «Панські жарти», а в вересневому — під заголовком «Еміґранти» — дві строфи його поезії «Коли почуєш, як в тиші нічній...» із циклу «До Бразилії» (першу строфу, правда, поставлено другою). Далі твори І. Франка, як і багатьох українських письменників, друкуються тут усе частіше.

До п'ятого номера 1973 року «Жіночий Світ» редагувала подвижниця української справи журналістка Стефанія Бубнюк (з дому — Гладка). Саме вона залучила Анну Франко-Ключко до участі в журналі. До 1963 року дочка Івана Франка опублікувала в «Жіночому Світі» оповідання «Цвіт яблуні», «Фантазія», «Різдвяний подарунок», «Кришталева королівна», низку нарисів, есеїв, статей. Це була головна «друкована трибуна» її творчого життя. Вітаючи в 1961 році Стефанію Бубнюк із 60-річчям, Анна Франко-Ключко сказала: «...Ваш цінний журнал не тільки є джерелом насолоди кожної української читаючої жінки, але й тим звеном, що лучить нас усіх до громади, заставляє нас працювати, відчувати і думати, як українки»[26].

«Жіночий Світ» за 40 років, починаючи від першого номера, авторові цих рядків ласкаво прислав із Вінніпеґу вже згадуваний добродій М. Костецький (ще раз йому — сердечна дяка). Писань Анни Франко-Ключко у цьому журналі за 1963–1975 роки не виявлено. В 1976

[26] Уривки з привітань // Жіночий Світ. — 1961. — № 6. — С. 10.

році надруковано тут (у першому номері) Франкову «Святовечірню казку» з позначкою: «З архіву Анни Франко-Ключко». У публікації є дрібні відміни, в порівнянні з текстом, яким відкривається збірка І. Франка 1911 року «Давнє й нове» (як, скажімо, в назві: «Святвечірня казка»). Остання в «Жіночому Світі» публікація Анни Франко-Ключко — «Поема Ольга» (1976. — №№ 7–12; 1977. — №№ 1, 2) — передрук недокінченої поеми Івана Франка із її, поетової дочки, вступним словом.

Поза «Жіночим Світом» Анна Франко-Ключко друкувалася мало. Тут передусім слід назвати цінну документальними матеріалами статтю «Рукописи Івана Франка в Канаді» — у збірнику «І. Франко й Франкіяна на Заході» (Вінніпеґ, 1957; вийшла також окремим відбитком), розвідку «Ольга Франко в правдивім світлі. (Листи Івана Франка до його дружини Ольги, родом Хоружинської)» — у вінніпезькому часописі «Новий Шлях» (1960. — №№ 39–56), згадуваний уже полемічний трактат «В обороні правди» — у торонтській газеті «Гомін України» (1963. — №№ 28–47), порівняльне дослідження «Франко й Ґанді» — в журналі «Визвольний Шлях» (Лондон, 1978. — №№ 3, 4, 6) та статтю методичного спрямування «Література для дітей у творчості Івана Франка» — у «Новому Шляху» (1986. — №№ 6–13).

З роками та у зв'язку з родинними турботами (головним чином через недугу старшого сина) Анна Франко-Ключко має все менше можливостей братися за перо.

На початку 1967 року Анна Франко-Ключко прочитала в оголошенні фірми «Інтурист», що на 28 квітня готується туристична екскурсія на теплоході «Олександр Пушкін» в Україну, і, не роздумуючи, зголосилася на поїздку. Після тривалого й напруженого чекання «отримала візу на виїзд до УРСР з дозволом користуватись правами туристки і приватної відвідувачки протягом трьох місяців»[27].

[27] Франко-Ключко Ганна. Тепло рідного краю // Літературна Україна. — 1967. — 1 серпня.

Дослідниця Віра Бонь припускає, що посприяли Анні Франко-Ключко в отриманні радянської візи тодішня директор Музею Івана Франка у Львові М. Кіх і заступник голови Ради Міністрів П. Тронько[28].

Побувала тоді дочка І. Франка в Києві, Ужгороді, Полтаві, Одесі, Львові, Дрогобичі, Бориславі, Івано-Франківську, Яремчі, Косові, Коломиї, у селах Нагуєвичі, Довге, Криворівня. Відбулася зустріч із нею в Спілці письменників України, де у розмові взяли участь Р. Братунь, Д. Павличко, Ліна Костенко, В. Козаченко, Д. Косарик, М. Шумило, О. Лупій, Маргарита Малиновська[29]. Авторові цих рядків пощастило бачити Анну Франко-Ключко 29 червня 1967 року в Дрогобичі, коли вона, невисока, та ще злегка схилена, у супроводі М. Кіх і ще двох-трьох осіб, покладала квіти до пам'ятника Іванові Франкові. «Як живий», — казала про скульптурне зображення батька. Звичайно, за кожним кроком «небезпечної туристки» в Україні недремно стежили «органи безпеки».

Повернувшись до Канади, Анна Франко-Ключко піддала критиці політику тотальної росіянізації України. Виступала з цією критикою в пресі, на зустрічах із громадськістю.

Мабуть, виступала Анна Франко-Ключко й на присвяченому І. Франкові вечорі, що відбувся 12 грудня 1967 року в Торонтському політехнічному інституті, де в концерті взяв участь (пісні на Франкові слова) Йосип Гошуляк. З приводу того вечора, правда, цей знаменитий співак зауважив: «... на тому святі, як і в післяконцертних коментарях, Іван Франко зображувався не мислителем широкого спектру, а вузьконаціональним

[28] Бонь В. Анна Франко-Ключко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 2. — Львів: Каменяр, 2001. — С. 64. Початок тримісячної візи дочки І. Франка тут помилково позначений датою 28 травня, замість 28 квітня 1967 року.

[29] Чала Л. Анна Франко // Літературна Україна. — 1967. — 25 липня.

патріотом»[30]. Очевидно, Франкової дочки це не стосувалося — вона якраз представляла батька як мистця широких міжнаціональних інтересів. «Іван Франко був обзнайомлений із культурами світу», — наголошувала, зокрема, в статті «Франко й Ґанді»[31].

13 листопада 1971 року в Києві помер Тарас Франко. Комуністичні владці, які після першого — туристичного — відвідання України Анною Франко-Ключко двічі їй відмовили у новому сюди приїзді, тепер зі скрипом дали згоду на її прибуття для прощання з братом. Це була друга й остання її подорож із-за океану на рідну землю. Цього разу дуже коротка. Встигла, проте, побувати й у Львові, де ще раз зустрілася з працівниками Музею Івана Франка. Цим музеєм — у колишньому батьківському домі — опікувалася від початків його існування. Перед війною, «за перших совітів», директором музею був Петро Франко. На його прохання Анна передала з Відня через радянського консула короб цінних батькових документів, фотографій тощо, та до брата вони не дійшли — безслідно пропали. Тож, маючи печальний досвід, не передавала більше експонатів для музею, не висилала поштою — хіба сама привозила. «Під час двох своїх приїздів на Україну (у 1967 та 1971 роках), — свідчить В. Бонь, — подарувала Музесві 16 меморіальних експонатів. Її особисті контакти з працівниками Музею допомогли відтворити первісний вигляд Франкового помешкання»[32].

Свої останні роки Франкова дочка провела в Українському Домі для Старших, або інакше — Пансіоні для літніх громадян імені І. Франка в Торонто. Перший такий пансіон було відкрито біля найбільшого

[30] Гошуляк Й. ...Й свого не цурайтесь: Спогади, листування, матеріали. — Львів: Каменяр, 1995. — С. 186.

[31] Визвольний Шлях. — 1978. — № 4. — С. 491.

[32] Бонь В. Анна Франко-Ключко... — С. 55.

торонтського парку в неділю 31 травня 1964 року. Адміністратор та екзекутивний директор пансіону Євгенія Пастернак (з дому — Новаківська) запросила Анну Франко-Ключко очолити в закладі допоміжний громадський Комітет Пань. Дочка І. Франка охоче погодилася, всіляко сприяла діяльності закладу, виступала з доповідями на урочистостях. Оскільки Перший Пансіон мав лише 24 місця, то в листопаді 1970 року відкрили ще один такий заклад — на 100 місць. Саме в цьому другому згодом доживала віку Анна Франко-Ключко. Тут до добровільного Комітету Пань входила її невістка (дружина молодшого сина Мирона) Надія. Саму ж Анну Франко-Ключко літа, важкі турботи й хвороби змусили залишити керівництво комітетом у Першому Пансіоні, як і відмовитися від планованої третьої поїздки в Україну. Уже в середині 1970-х у листі до дружини Петра Франка — Ольги Білевич-Франко вона писала: «Я би рада ще поїхати [в Україну], але падаю на силах, і від того, що впала кілька разів, і голова... це відчуває... Не маю нічого веселого, а навчилася сидіти перед вікном, дивитись на дерева і думати сумно»[33]. Невідомо, чи була Анна Франко-Ключко на відкритті в неділю 19 серпня 1982 року Третього Пансіону імені І. Франка у Міссіссаґа — передмісті Торонто. Це вже, як сказано в спеціальній книзі, будівля «дуже модерна», на 50 мешкань для родин і 40 кімнат для одиноких, має різні кімнати і зали для спільної праці і відпочинку, бібліотеку, медпункт, каплицю; біля будинку — городи для тих, хто хоче і може там працювати, квітники, сад, рибний ставок[34]. Усіма трьома пансіонами імені Івана Франка, віддаль між

[33] Цит. за: Бонь В. Повернення до рідного дому // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 7. — Львів: Каменяр, 2007. — С. 307.

[34] Див.: Хроніка Пансіонів ім. Івана Франка. Торонто, 1963–1983 / Зібрала Є. Пастернак, оформив Р. Раделицький. — Торонто [1983]. — С. 229.

якими не перевищує 20-хвилинної подорожі автом, досі незмінно керує невтомна Євгенія Пастернак — щира приятелька Анни Франко-Ключко. За подвижництво на благо українців Канади Є. Пастернак, як повідомлялося 29 травня 2008 року в «Літературній Україні», відзначена премією імені Є. Чикаленка (премія Ліги українських меценатів).

Померла Анна Франко-Ключко 24 квітня 1988 року.

На українському цвинтарі в Торонто, просто на мураві, височіє не затиснута, як часто у нас буває, іншими надгробками, скромна, але акуратна світла стела. В анфасі схожа на приблизно двометровий стовп. Угорі на ній — тризуб у декоративному вінку, під ним — знаменита фраза: «Не пора...» і горельєф Івана Франка у формі ювілейної бронзової медалі (профіль голови), відтак — симетрично розміщені написи: «Др. ІВАН ФРАНКО, 1856–1916. Вічная пам'ять! — Др. ПЕТРО КЛЮЧКО, 1891–1948. — АННА ФРАНКО-КЛЮЧКО, 1892–1988. — Родина КЛЮЧКО». У підніжжі стели — рядок українських чорнобривців. За інформацією Р. Горака, цей пам'ятник ще за життя встановила Анна Франко-Ключко[35] — пізніше на нім лише додали дату її смерті.

Розраховувала Франкова дочка, що ця стела стоятиме в Канаді хіба символічно, бо не буде під пам'ятником не тільки Івана Франка, не тільки Петра Ключка, але й її — Анни Франко-Ключко. У листі до Музею Івана Франка у Львові від 17 вересня 1967 року писала: «В моїм завіщанню я висказала бажання, щоби урна моя була перевезена до Львова, і цего має виконати мій молодший син Мирон; бажанням моїм є, щоби урна була вложена в гріб моєї мами, на що, напевно, найдеть-

[35] Горак Р. Листи до батька... — С. 240. (Тут, правда, інформація скупа й не зовсім ясна: «Вже коли /Анна Франко-Ключко/ на постійно прибуде жити в Канаду, на цвинтарі поставить надмогильний пам'ятник своєму батькові»).

ся місце, і щоби був доставлений пам'ятник з двома іменами»[36].

Чи здійсниме — принаймні сьогодні — перевезти прах із Торонто до Львова?

* * *

Літературна спадщина Анни Франко-Ключко скромна, проте самодостатня для визнання дочки Івана Франка цікавою творчою особистістю — цікавою, може, не стільки з художнього, як з історико-пізнавального (сказати б, із наукового) погляду. Часто ця творчість — більше зі святого обов'язку перед Батьком (до батька і матері діти — «франчата» — зверталися на «Ви»), ніж із власного натхнення. Хоч за сприятливіших обставин Анні Франко-Ключко не забракло б таланту «виробитися» на відому письменницю.

Змалку, передусім під впливом домашнього виховання, була чутлива до краси, зачудовано спостерігала за природою. Навіть у книжці «Іван Франко і його родина», де художні пасажі, здавалося б, необов'язкові, стрічаємо такий ліричний опис дерев у старому львівському парку: «Поспішаючи щодня до школи чи домів біля цих столітніх велетнів, ми (діти І. Франка. — *М. Ш.*) поглядали на них, як на старих добрих приятелів, радісно їх вітали, чи то покритих густим листям у літі, чи блискучим від морозу снігом зимою, чи навесні, коли їх галузки покривались тисячами смолистих бруньок і під поцілунками гарячого сонця розростались на наших очах, а вкінці розпукувались, і одного теплого ранку всі дерева були вкриті свіжими ніжно-зеленими листками. Восени пожовкле листя спадало з легеньким шелестом, немов з шепотом невисказаного смутку, і рівномірно покривало землю, а ми, діти, з насолодою скакали в купи

[36] Цит. за: Бонь В. Ганна Франко-Ключко — до Музею Івана Франка у Львові. — Трускавець: Франкова Криниця, 1993, — С. 12.

листя і, немов на хвилях океану, брели серед нього...» (С. 39–40).

Чим не твір художньої літератури, не мистецький етюд?

Це вже така творча особливість Анни Франко-Ключко — захоплюватися описами природи. Добра половина її нарису «Поїздка до Вінніпеґу», приміром, присвячена канадським пейзажам (результат обсервації з вікна вагона). «Канада, — інформує Анна Франко-Ключко, — безмежна країна зелених лісів і озер. Хто може описати незайману її красу? Серед лісів то тут, то там, то зліва, то справа — озера, [то] великі, безмежні, то менші. Їх темна синява, немов мінливий оксамит, іскриться і миготить, а білі гребені хвиль, немов криласті меви, то виринають із води, то в темну глибінь поринають. Кругом простяглися ліси в безмежну далечінь. Немає там столітніх дубів або буків, що в темні, таємничі бори виростають там — на нашій батьківщині. Лише берези, вільхи, трепети та кедрини, що більш приманчиві, веселі і тендітні, немов дівчата, береги квітчають...»[37] І далі — в такому ж дусі. Й за цим, сказати б, ліричним «репортажем із природи», здається, відступає на другий план опис мети поїздки — V Всеканадійського конґресу українців. Чи відступає, чи, навпаки, шляхетніше, цікавіше сприймається те, про що інший писав би у формі сухого звіту, канцелярською мовою?

«...Дар спостерігання в мене був у юності і зберігся до сьогодні», — зізнавалася Анна Франко-Ключко у трактаті «В обороні правди». Шкода, що вона лиш частково скористалася цим даром у художній творчості.

Воно б — за традицією — почати характеристику творчого доробку саме з літературно-художніх творів. Оскільки ж головним твором Анни Франко-Ключко є публіцистично-мемуарна книга «Іван Франко і його

[37] Франко-Ключко А. Поїздка до Вінніпеґу // Жіночий Світ. — 1956. — № 9. — С. 5.

родина», то почнемо з неї, а заодно й з інших писань Франкової дочки у жанрі мемуаристики. Тим паче, що в центрі тих мемуарів — духовний велет України Іван Франко, а хто краще знав його, ніж рідна дочка?

У листі до організатора українського громадського життя в Торонто Романа Малащука — автора вступного слова до книжки «Іван Франко і його родина» — Анна Франко-Ключко зауважила: «Я старалася задокументувати факти з життя мого батька і його цілої родини без фальшу й прикрашування, без замовчувань або переіначувань, що не раз приходилося мені робити з великим болем у серці»[38]. Полемізуючи з В. Дорошенком, запевняла: «...правду, і тільки правду я подала у моїх спогадах» («В обороні правди»).

Одначе жодні спогади не вільні від суб'єктивізму. При батькові Анна Франко росла-виховувалася до 22-річного віку, відтак доля розлучила їх назавжди. Спогади дочка писала через 21 рік після розлуки, а доповнювала більше, ніж через 40 років. Сама каже, що це — «тільки поодинокі образи».

Про певну суб'єктивність у книзі «Іван Франко і його родина» можемо судити уже з самого образу Франка. «Не раз, — пише Анна Франко-Ключко, — запитую себе, чи можу відтворити образ батька в моїй пам'яті? Можливо, що цей образ має дещо з раннього дитинства, можливо, що і з пізніших років. Цей образ стоїть перед моїми очима, мов невиразна тінь: висока постава (для мене, дитини, він видавався дуже високим), високе чоло, добрі сині очі, хвилясте волосся, рудавий вус. — Він, все веселий, повний батьківської любови, з'являвся у відкритих дверях, чи то з своєї кімнати, чи знадвору. Ми бігли йому назустріч з окликами: «тату, тату!». Тато все щось сказав веселого на привітання, або скартав, як того було треба, а вже найбільшим щастям було, як

[38] Малащук Р. [Вступ. слово — без назви] // Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. — Торонто, 1956. — С. 6.

він підносив — найчастіше мене, найменшу, — собі на плечі, «на коркоші» (С. 19).

Певна річ, тут значною мірою говорить ідилія, туга за дитинством. І не високим був Іван Франко, й частіше всього не до веселості йому було, хоч, може, й намагався перед дітьми це приховати. У всякому разі, це інтимний спогад, подібний до якого може написати чи не кожен (кожна) про свого батька. Пояснення знаходимо таки в книзі Анни Франко-Ключко: «Я цілим дитячим серцем любила мого тата і була за нього дуже горда. Він здавався мені найгарнішим і найліпшим татом» (С. 19).

Оскільки книга творилася не один день і залежало, коли яка хмарка спогаду — світла чи темна — наплине на думку, є у книзі оптимістичне і є сумне. Другого, що писалося дійсно «з великим болем серця», на жаль, більше. «Се лиш тому, що склалось так життя», як казав І. Франко.

Загалом життя Франкове було мученицьке і героїчне. Воював навсібіч з усякою неправдою, з різними політичними таборами і партіями антинародного чи антиукраїнського спрямування, воював, як міг, зі злиднями та хворобами. Дивне диво, як у таких умовах і порівняно за короткий вік людина змогла стільки зробити, стільки написати!

Боровся Іван Франко і сам з собою. Захопився був модним свого часу соціалізмом — розчарувався й «лишився того воза». Заснував був разом із М. Павликом — під впливом М. Драгоманова — радикальну партію, та, проаналізувавши всі «за» і «проти», відійшов від неї.

Дуже важливе свідчення Анни Франко-Ключко про Франків негативізм щодо участі в соціалістичній (та і в радикальній) партії: «Тато скоро побачив, що це праця не для його широкого духа, він став задихатися в вузьких рамках партії. Його дух обіймав цілий народ, і він бажав працювати для цілого народу. Його ідеєю, його стремлінням стала найвища мета: визволити на-

род від гнобителів, і щоб Україна стала вільною і рівноправною з іншими народами, а партії мають з'єднатися в праці для цієї остаточної цілі...» (С. 18).

Це і подібні свідчення в книзі «Іван Франко і його родина» — уже не суб'єктивізм. Тим і цінна для нас ця книга.

Щодо наведеної вище цитати, то її вартувало б мати у своїх нотатниках сучасним українським поколінням, зокрема багатьом нашим «народним депутатам». Треба ж уміти прислухатися до історії, до думок і порад видатних людей. Крім щойно цитованого, не завадило б пам'ятати і таке, приміром, слушне зауваження: «... я ніяк не можу похвалити тої нетолеранції і шовінізму, який розвинувся тепер у нас, на Руси, поміж партіями; ніяк не можу зрозуміти тої братоубійчої боротьби, яка ведеться на нашій нещасній земли». Сказане це українським священником, письменником і громадським діячем Олексою Бобикевичем ще в часи Франка — у 1891 році[39], але, як не прикро це констатувати, сказане начебто про сьогоднішню Україну.

Іван Франко із книги Анни Франко-Ключко постає не в святковому освітленні, а з усіма турботами та болями його, як він висловився, «щоденної панщини». Пише дочка про невсипущу батькову працю за письмовим столом, про зустрічі батька з відомими людьми і звичайними селянами, про його захоплення риболовлею, про перенесену ним операцію на очі, про політичні замахи на його життя, про тяжкий його стан у зв'язку із втратою сина, захворюванням дружини і своєю хворобою.

З особливим співчуттям Анна Франко-Ключко характеризує на сторінках книги свою матір: «Мама — і серце рветься на спомин цієї, лихою долею зламаної, квітки. Ще нині, хоч стільки літ минуло вже від її смерти, ще нині ллються сльози з моїх очей на її згадку... Скіль-

[39] Бобикевич О. Народовець о «Новій ері» // Бобикевич О. Твори. — Львів: Каменяр, 2000. — С. 83.

ки раз мама ввижалась мені з тих щасливих літ! Чи то в кухні перед святами, напікаючи і наварюючи, — чи ж яка друга мама вміла так смачно все приготовити? — а паски, що в час їх печення хлопців навіть не пускали до кухні, а я сміла зайти тільки на пальцях і дуже тихенько? А заходи та старання біля нас, малих дітей, що постійно хворували на дитячі недуги? (В ті часи не були знані жодні щеплення, з винятком — проти віспи). Чи ж не піклувалася вона нами, вона, любляча і віддана мама!» (С. 46–47). Хто, крім дочки, зміг би у спогадах так передати домашню атмосферу у сім'ї Франків? Місцями в книзі прориває ться в Анни Франко-Ключко жаль, що мати — особливо в часі хвороби — не все була справедлива щодо неї, а надто щодо самого Франка. Та щезає той жаль, мов роса на сонці, як тільки дочка задумається над долею матері.

Загалом у книзі Анни Франко-Ключко «Іван Франко і його родина» можна виділити три основні лінії: Анна та батько, Анна і мати, Анна та брати.

Брат Тарас, оцінюючи книжку сестри «Іван Франко і його родина», зауважив: «Фактично написала спогади про себе, а про батька — на другому плані (третина праці), потім про маму та братів. Описує на початку такі дрібні деталі і з такого раннього дитинства, що можна вважати це написаним з[і] слів матері. Притім часто правда змішана з вигадкою, припущені перебільшення, неточності, неправдоподібні речі переплітаються із зайвими і зовсім не потрібними. Однак, загалом спогади написані цікаво і з гарячим почуттям»[40].

Чи справедливі критичні закиди в цій оцінці? Не вельми справедливі.

Через сторінку-дві у книзі «Про батька», нагадуючи, що сам батько інколи подавав про себе неточні відомості, Тарас Франко відмічає: «Не треба забувати й того,

[40] Франко Т. Про батька: Статті. Оповідання. Спогади. — К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1964. — С. 198–199.

що писав він не у вільній країні і не вільним громадянином... Через те і в автобіографіях, і в спогадах йому доводилось вдаватися до маскування, до висловів, які б не могли сполохати ідеологічних противників»[41]. Ці слова — про «не вільну країну і не вільне громадянство» — ще більшою мірою стосуються Тараса Франка. Анна Франко-Ключко в своїх споминах піддала рішучому осудові радяно-комуністичну систему, московську імперію зла. Так, зокрема, повідомляла, що брат Тарас виступ у Станиславові (нині — Івано-Франківськ) з нагоди 30-річчя пам'яті батька почав словами: «Іван Франко не був комуністом і не писав у комуністичному дусі» (С. 92). Або ж наголошувала: «...Революція поневолених Москвою народів не скінчилася. Вона з ще більшим темпом піде вперед. Ще не здійснено ідеї великих революціонерів, ще ясніє велика ціль, ще прийде той світлий день, що його бачив Іван Франко» (С. 127). Мусив же Тарас Франко, будучи під недремним оком, та й під явним тиском «ідеологічних противників», хоч якось покритикувати книгу сестри. І все-таки він не піддався на провокацію «кураторів» із радянських «органів безпеки» — ніде не дорікнув сестрі за начебто «помилки націоналістичного характеру».

Книга Анни Франко-Ключко «Іван Франко і його родина», за оцінкою рецензентки Софії Наумович, крім того, що містить «відомості з першої руки», є ще й «приємною лектурою — завдяки легкому розповідному її стилю», і має ця книга «безперечну й непроминальну вартість»[42]. Звичайно, будь-які спомини — не дослідження, тим паче спогади, сказати б, зацікавленої людини, але будь-які спомини рухають науку — спонукають до нових студій.

Добре про мемуарний жанр сказав сам І. Франко

[41] Франко Т. Про батька... — С. 201–202.

[42] Визвольний Шлях. — 1957. — № 7. — С. 839.

в оповіданні «Отець-гуморист»: «...Спомини — се справді Dichtung und Wahrheit (*нім.* — «поезія і дійсність». — *М. Ш.*). Чим більше і щиріше мемуарист силкується перенести вповні, з усіма фарбами й тонами, той образ давно минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в противний бік — подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть дерев'яні рами — ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла...»[43]. Анна Франко-Ключко у своїх спогадах якраз прагнула показати пережите «з усіма фарбами й тонами», представити живий образ минулого, а не його скелет.

Врешті, основний образ, в ім'я якого Анна Франко-Ключко писала свої мемуари, — образ Івана Франка, — вона після 1956 року неодноразово доповнювала суттєвими штрихами: у статтях-коментарях «Рукописи Івана Франка в Канаді», «Франкові листи», у студії «Франко й Ґанді» — із несподіваним порівнянням двох світоглядів, у дидактичній статті «Література для дітей у творчості Івана Франка» і навіть у статті про матір — «Ольга Франко в правдивім світлі», де, зокрема, наводить слушне визнання відомого ученого-славіста В. Ягіча: «Іван Франко — геній, якого галичани не оцінили і ще не скоро оцінять»[44] .

Окремі відомості в книзі «Іван Франко і його родина» та в статті «Рукописи Івана Франка в Канаді» певною мірою дублюються, і їх цікаво зіставляти. Приміром, відомості про поїздку Івана Франка до Італії і його захоплення там статуєю Мойсея — творінням рук славетного Мікеланджело, якого Анна Франко-Ключко називає

[43] Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах... — 1979. — Т.21. — С. 302.

[44] Франко-Ключко А. Ольга Франко в правдивім світлі. (Листи Івана Франка до його дружини Ольги, родом Хоружинської) // Новий Шлях (Вінніпег). — 1960. — 18 липня.

на український лад — Михайлом Ангелом, про Франкове перебування на лікуванні в тодішній Славонії — на курорті Ліпік, тощо.

Статтю «Рукописи Івана Франка в Канаді», що, крім публікації в збірнику «І. Франко й Франкіяна на Заході», з'явилася окремим відбитком, Анна Франко-Ключко могла сміло назвати: «Франкові автографи у моєму домашньому архіві», бо про ніякі інші там не йдеться.

Стаття має два розділи: «Листи» і «Поезії». Перший Анна Франко-Ключко починає інформацією: «Колись батькових листів і карток з видами було в мене багато. Батько, куди не їхав — не забував мене, і завжди посилав мені чи то картку, чи короткий лист»[45]. Як уже зазначалося, Франкові автографи, передані Анною Франко-Ключко перед війною з Відня до Львова через радянського консула, пропали. Можливо, десь вони й лежать у «кадебістському» архіві, а втім, навряд чи пощадила їх війна. У розділі «Листи» Анна Франко-Ключко публікує і коментує одну поштову картку і два листи І. Франка до неї. Поштівка — із Ліпіка, недатована (десь із березня — квітня 1908 року). Публікація супроводиться фотоілюстрацією тексту. Листи адресовані Анні Франко до Києва — обидва з 1915 року: від 3–13 лютого і від 24 березня. Другий лист у публікації теж ілюструється фотокопією.

Розділ «Поезії» у статті «Рукописи Івана Франка в Канаді» фактично складається з констатацій — коментарі як такі, якщо не враховувати дворядкового вступу і кількох рядків закінчення, відсутні. Ці констатації — вірш І. Франка «Блаженний муж, що йде на суд неправих...» та фраґмент Франкової копії твору Т. Шевченка «Великий льох» — друк цих вірша й фраґмента із їх факсимільними репродукціями. Це все, що збереглося в Анни Франко-Ключко з батькових автографів.

[45] І.Франко й Франкіяна на Заході... — С. 85.

Під час першої поїздки з Канади в Україну, в 1967 році, Анна Франко-Ключко подарувала ці автографи Музеєві Івана Франка у Львові. Звідси три названі вище епістолярні матеріали були надруковані наступного року в журналі «Жовтень» — із вступною до них статтею Анни Франко-Ключко «Франкові листи», датованою 15 липня 1967 року. За автографами, а не за публікацією у «Жовтні», вони (крім поштівки з Ліпіка) потрапили до 50-томового Зібрання творів Івана Франка. Все ж упорядники відповідного (50-го) тому в кількох місцях Франкових листів до Анни Франко-Ключко допустили неточність. У другому листі, зокрема, Франкове повідомлення дочці «...твої річи ми не мали змоги передати...» упорядники прочитали, як «...твої листи...» і т. д. «Тьотя С.» у публікації листа в Зібранні творів стала «тьотею С[онею]», хоч ідеться в листі про «тьотю Саню», як по-домашньому Франкові діти називали старшу сестру матері Олександру Хоружинську, у заміжжі — Ігнатович.

Ніби даючи собі звіт, що в розділі «Поезії» у статті «Рукописи Івана Франка в Канаді» обмежилася лише констатацією, Анна Франко-Ключко починає статтю «Франкові листи» саме характеристикою — хай і вкрай лаконічною — вірша «Блаженний муж, що йде на суд неправих...» і фрагмента копії Шевченкової містерії «Великий льох».

З того, що в автографі твору «Блаженний муж...» нема жоднісінької правки, Анна Франко-Ключко робить висновок: «Видно, що він [твір] народився в душі і вилився на папір як чиста криштальна сльоза»[46]. Тільки ж це може бути Франків чистовий варіант. Річ у тім, що над віршем «Блаженний муж...» — самобутньою інтерпретацією першого псалма зі Святого Письма («Блажен чоловік, що за порадою безбожників не ходить...») — І. Франко працював неодноразово. Під автографом, що

[46] Франко-Ключко А. Франкові листи // Жовтень. — 1968. — № 5. — С. 123.

зберігся в Анни Франко-Ключко, стоїть дата: «23 / IV [1]905». Відомий інший варіант твору — опублікований у «Літературно-Науковому Вістнику» 1906 року і в тім же році вміщений у Франковій збірці «Semper tiro» — у розділі «На старі теми». Він на строфу більший, крім того, має суттєву відмінність у передостанній строфі, не рахуючи дрібних розбіжностей.

Стосовно фраґмента — однієї сторінки Франкової копії «Великого льоху» — копії з примітками І. Франка (очевидно, це підготовчий матеріал для критичного видання Шевченкових творів) Анна Франко-Ключко у статті «Франкові листи» пише: «Як відомо, Іван Франко підходив до кожного вірша, до кожного рядка і до кожного слова Шевченка, як до святині, зберігаючи найдрібніші нюанси, виправлення, додатки самого автора, не дозволяючи робити ніяких змін. Він педантично звіряв нотатки поета, додані як пояснення в попередніх виданнях»[47]. Це хай і не новий, але вельми суттєвий штрих до характеристики, до портрета Івана Франка.

Новий у франкознавстві погляд на автора «Каменярів» та поеми «Мойсей» властивий статті Анни Франко-Ключко «Франко й Ґанді». Зауважимо, що й досі Франкові інтереси до Індії і навпаки ще належно не висвітлені. У названій статті йдеться не про особисті зв'язки чи взаємозацікавлення між Франком і Ґанді — тут маємо хіба типологічне зіставлення. А втім, з боку Франка зацікавлення було. Мохандас Карамчанд Ґанді (1869—1948) уже за Франкового життя був відомий як керівник національно-визвольного руху в Індії, організатор народного ненасильницького опору британським колонізаторам — опору, який, врешті, увінчався успіхом. «...Я собі пригадую, — пише Анна Франко-Ключко, — що ця видатна постать звернула на себе увагу мого батька, й ми вдома не раз ставили батькові запитання,

[47] Там само.

зацікавлені країною, яка, як нам здавалося, лежала на кінці світу... Можливо, що якраз у той час (на початку XX століття. — *М. Ш.*) надзвичайна постать Ґанді звернула думки мого батька в сторону Індії, а тісна приязнь з А. Кримським, професором східних мов у Московському університеті, дала йому змогу познайомитися ближче із творами індійської літератури й черпати з них джерела для своїх поем»[48].

Припущення, що саме постать Ґанді могла звернути Франкові думки до Індії, тут зайве. Бо вже в юному віці, осягаючи світове письменство, Франко тримав у полі зору й індійську літературу. У вступній статті до свого перекладу «Короледвірського рукопису», написаній 1873 року, ставлячи цей «рукопис» у контекст світових народних епосів (І. Франко тоді ще не знав, що це підробка В. Ганки під історичну пам'ятку з метою протидіяти чужим посяганням на чеську землю), він саме індійські «Махабхарату» і «Рамаяну» ставить на перший план, а вже відтак — славнозвісні грецькі поеми Гомера, німецьку «Пісню про Нібелунгів», наше «Слово о полку Ігоревім», сербські народні думи[49]. Ґанді було якихось двадцять із лишком років, коли І. Франко у статті «Болгарські праці М. Драгоманова» (1891) уже знайомив українського читача з національною специфікою красного письменства Індії. Попередивши читача, що «жодна література європейська досі не має докладного, систематичного огляду літератури індійської», він, зокрема, інформував: «Дуже небагато творів індійської літератури має ім'я авторів. Власність літературна там улягла численним переробкам, доповненням і розширенням, а не раз ті переробки (як, напр., при «Махабхараті») доходили аж до самої основи, до загальної тенденції твору,

[48] Франко-Ключко А. Франко й Ґанді // Визвольний Шлях. — 1978. — № 3. — С. 364.

[49] Див.: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах... — 1977. — Т. 10. — С. 27–28.

котру пізніші покоління змінювали в противний бік від ориґіналу, догоджаючи своїм зміненим поглядам кастовим і релігійним. Часто лучається таке (напр., з «Панчатантрою»), що ориґінал твору давно затратився, а дійшли до нас тільки пізні і дуже змінені його редакції, так що ориґінал приходиться відтворювати по давніх перекладах...»[50]. Згадує тут І. Франко й давньоіндійські книги «Гітопадеса», «Веди», й поета і драматурга V століття Калідасу, що писав санскритом. А в 1892 році за німецьким джерелом Франко здійснив поетичну переробку глибоко психологічної індійської легенди «Цар і аскет». Воістину всеобіймаюче було Франкове око.

Певним стимулом до написання праці «Франко й Ґанді» Анні Франко-Ключко послужили воскреслі враження від прочитаної давно, ще у львівські роки, повісті «Повстання в Індії» (автор невідомий). Та основною спонукою, а водночас і головним джерелом відомостей про видатного державного діяча Індії стала для неї книга Якова Гомера «Gandhi's readers» («Читачі Ґанді»), куди увійшли і статті Ґанді, і спогади про нього. Очевидно, імпонувала Анні Франко-Ключко така оцінка Ґанді в названій книзі: «Це була людина-велетень не тільки нашого часу, але й вона з часом не зменшується, а, навпаки, збільшується... Сам по собі він був — як його пам'ятають і знають — людиною невеликої постаті...» Ці слова, напевно, — і зовсім слушно — вона прикладала в думці до постаті батька.

«Простудіювавши життя і значіння Ґанді та знаючи життя й письменницьку діяльність Івана Франка, — говорить Анна Франко-Ключко, — я можу сміливо провести паралелі, які в одних точках розходяться, а в інших сходяться. І. Франко, як і Ґанді, любив свою Батьківщину понад усе, він уболівав, як і тамтой, над тяжким горем свого народу, над його нидінням під ворожою

[50] Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах...— 1986. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 32-33.

окупацією та на панщині у ворога»[51]. Оце була вихідна теза, якою керувалася авторка праці «Франко й Ґанді», — беззавітна любов обох видатних діячів до своєї землі, до рідного народу.

Анна Франко-Ключко вбачає велику схожість Франка і Ґанді у їх взаєминах з народом, у їхній боротьбі за права рідної мови, у їхньому ставленні до інших культур світу. Вони і в одязі були винятково скромні, відзначає вона, і в біографіях мають дещо спільне, — зокрема, обидва неодноразово сиділи в тюрмі за домагання людської волі. Лиш, вважає Анна Франко-Ключко, ув'язненого Ґанді підтримував увесь народ, а від ув'язненого І. Франка й друзі були відвернулися, боячись потрапити у немилість влади. Це і є, на думку Анни Франко-Ключко, одна з «точок розходження» у зіставленні двох видатних персоналій. А ще таке «розходження»: «Писання Ґанді — це здебільшого короткі статті, есеї та памфлети... На відміну від Ґанді, І.Франко писав тисячі творів (тут перераховуються їх різні жанри. — *М. Ш.*)... Як відомо, його творчий дорібок — дев'ятдесят великих томів»[52]. Не знати тільки, звідки й кому «відомо», що дев'ятдесят томів. Уся творча спадщина Івана Франка, поза сумнівом, не вміститься і в ста томах.

Не обминула Анна Франко-Ключко й релігійних поглядів Франка і Ґанді. Щодо Франка, то він, за її свідченнями, «не став атеїстом, а залишився добрим християнином...» Ґанді ж, крім політичного, визнаний був релігійним діячем, з його іменем зв'язане нове релігійно-політичне вчення «ґандеїзм».

Уся коментована стаття Анни Франко-Ключко суцільна, лише в кінці поділена на підтеми. З цього видно, які саме питання авторка хотіла наголосити: «Соціялізм і Ґанді», «Іван Франко й соціялізм», «Ґанді й комунізм»,

[51] Франко-Ключко А. Франко й Ґанді // Визвольний Шлях. — 1978. — № 3. — С. 365.

[52] Франко-Ключко А. Франко й Ґанді... — № 3. — С. 365–366.

«Україна й Ґанді» та «Важка доля України». Наведемо характерні тези хоча б із перших трьох підтем-розділів: «Ґанді казав: «...Під соціялізмом немає індивідуальної свободи». — «Іван Франко... зневірився в ідеях соціялізму». — «Ґанді говорив таке: «Як я це розумію, комунізм є природним продовженням соціялізму. Комунізм не признає вільного світу... Комунізм є диктаторство... Комунізм є насильством, а ґандизм є проти насильства й терору».

Красномовно висловилася Анна Франко-Ключко про російських «революціонерів-демократів» XIX століття: «...ці революціонери, які, всі до одного, були просяклі московським шовінізмом... герої соціялізму і «прогресу» Москви... були в душі реакціонерами й у своїх переконаннях не виходили далі за границі «єдіної неділимої», а такі народи, як український, були в їхніх очах незначною частиною могутньої імперії»[53]. Треба сказати, що Франкові ця істина відкрилася не відразу, та скоро він докладно в ній розібрався. «Франко, — справедливо наголошує Анна Франко-Ключко, — був українським патріотом-самостійником»[54].

Болем-тривогою сповнені рядки статті «Франко й Ґанді», присвячені колоніальному становищу України під владою більшовицької Москви. «Я читала книгу [Якова] Гомера, — зізнається Анна Франко-Ключко, — й, заглиблена в читання, не помітила, як сльози полилися з моїх очей і покрапали на неї. «Чого я плачу?» — здивовано запитала сама себе й відповіла, що не Індію я бачила перед моїми очима, а нашу знедолену Україну і її нарід»[55]. Індія, мовляв, зуміла позбутися трьохсотлітнього колоніального ярма, шкідливого впливу чужинецької цивілізації, а Україна?.. Торкаючись часу, коли Ленін

[53] Франко-Ключко А. Франко й Ґанді... — № 6. — С. 763–764.

[54] Там само. — С. 763.

[55] Там само. — С. 765.

«створював банди розбійників, найгіршого сорту злочинців... і висилав їх в Україну для ведення червоного терору», Анна Франко-Ключко припускає, що якби Іван Франко в той час був живий (розуміється, і здоровий), то, «можливо, все склалося б інакше...»[56] Що й казати: припущення — не без рації.

Отак і зіставляли долю українського народу: Іван Франко — з долею давніх гебреїв, що шукали дороги з неволі до землі заповітної (поема «Мойсей»), а Франкова дочка — з долею народу Індії (стаття «Франко й Ґанді»).

Врешті, як говорилося, інтерес Анни Франко-Ключко до індійців — це відлуння знаного нею від дитинства одного із великих батькових інтересів. У статті «Література для дітей у творчості Івана Франка», щедро цитуючи коментарі батька щодо походження казок і щодо джерел його казкових творів, вона наводить і таку цитату з коментаря до славнозвісної поеми-казки «Лис Микита»: «Індійці — народ, обдарований багатою фантазією і бистрим розумом, що любить запускатися в глибокі роздумування над найвищими питаннями про Бога, про призначення людини і про її життя на землі. Для вияснення таких думок вони часто вживали й байок (у розумінні: казок. — *М. Ш.*) про звірів, переробляли старі, або складали нові, що й досі зворушують глибоко нашу душу».

Стаття «Література для дітей у творчості Івана Франка» починається думкою, що з письменницької Франкової спадщини дитячі твори — чи не найпопулярніші серед громадськості, — принаймні, каже Анна Франко-Ключко, навіть слабо начитані люди називали їй «Лиса Микиту» і «Захара Беркута». Свого часу Жюль Ренар напівіронічно зауважував: «Для чого стільки писати? Все одно публіка знає тільки два-три заголовки

[56] Франко-Ключко А. Франко й Ґанді... — № 6. — С. 767.

книг найплодючіших авторів». Мав Ренар певну рацію, але не в запитанні, бо кожен твір таки знайде свого читача, а щодо запам'ятовування «двох-трьох заголовків», сказати б, середньостатистичним читачем.

Анна Франко-Ключко у статті «Література для дітей у творчості Івана Франка» ставила перед собою три завдання: 1) нагадати, що говорив про свої віршовані і прозові казки сам І. Франко; 2) показати, що погано, а що добре писали про його казкотворчість дослідники; 3) поділитися споминами, як Франко на матеріалі власних і чужих казок виховував своїх дітей і як його діти сприймали це виховання. «Мої спомини і міркування, — зазначає Анна Франко-Ключко, — лучать одне і друге (тобто два перші з названих завдань. — *М. Ш.*) в цілість і доповнюють те, що мені видалось конче потрібним, щоб стаття-розвідка була «до ладу»[57]. Принагідно, крім цих трьох, авторка статті реалізувала й четверте завдання: дала поради багатьом батькам, як найкраще виховувати дітей на творах Івана Франка.

Щодо друкованої у вінніпезькій газеті «Новий Шлях» 1960 року статті Анни Франко-Ключко «Ольга Франко в правдивім світлі. (Листи Івана Франка до його дружини Ольги, родом Хоружинської)», то ця стаття благородно задумана, добре закроєна, але в багатьох місцях забракло авторці чи то хисту, чи часу належно обґрунтувати думки із Франкових листів своїми думками. Часто лише констатується: в такому-то листі І. Франко пише, в такому — інформує (повідомляє) і т. д. Якби в такий спосіб написав статтю хтось інший, не з Франкової родини, то, може, й не варто було б її друкувати, а так — усе-таки Франкова дочка! — цікаво, що вона, Анна Франко-Ключко, вибрала для себе й нащадків із листів Івана Франка до дружини і про дружину (до уваги бралися й Франкові листи до М. Драгоманова, А. Кримсько-

[57] Франко-Ключко А. Література для дітей у творчості Івана Франка // Новий Шлях. — 1986. — № 13. — С. 12.

го, Олени Пчілки та інших осіб — від часу знайомства поета з О. Хоружинською до середини 1890-х років). Головна була мета дочки — воздати належне Матері, а то, як арґументувала, франкознавці переважно возвеличують першу Франкову любов, Ольгу Рошкевич, «відсуваючи в сутінки О[льгу] Хоружинську, бачучи її в той час, коли вона була хворою, і залишаючи навмисне той час, коли І. Франко з дружиною були обоє в розквіті літ і огнищем громадсько-поступово-літературного життя»[58]. Чуємося, отже, в обов'язку донести до читачів «правдиве світло», пролите Франковою дочкою на рідну Матір.

Під час двох відвідин — України в 1967 і 1971 роках — Анна Франко Ключко передала Музеєві Івана Франка у Львові машинописи власних статей «Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей», «Малий Мирон» (промова, виголошена 1956 року у Вінніпезі), «До студентів» (промова у Львівському університеті 1967 року), «Спогади про батька», «Звідки в Музеї взялася сорочка Івана Франка?»[59]. Першу і третю з названих статей опублікувала Віра Бонь у 7-му випуску «Наукового вісника Музею Івана Франка у Львові» (2007), промова «Малий Мирон» публікується лиш сьогодні.

Було намагання залучити до підготовки однотомовика писань Анни Франко-Ключко її сина Мирона, що живе в Канаді. Просилося бодай у загальних рисах сповістити, як виглядає архів паперів його матері, що́, на його думку, варто передусім опублікувати, чи є в тім архіві листи від видатних людей. На жаль, відповідь на наш лист не прийшла. Писав також до пана Мирона Ключка про наше прохання відомий на американському континенті український публіцист і громадський діяч А. Гладилович, та поки що і це не дало результату. Очевидно, якісь важливі невідкладні справи і турботи не

[58] Франко-Ключко А. Ольга Франко в правдивім світлі... // Новий Шлях. — 1960. — 30 травня.

[59] Див.: Бонь В. Анна Франко-Ключко... — С. 55.

дають Миронові Ключкові зайнятися тепер цією справою. Доводиться обходитися, як правило, друкованими матеріалами — щоправда, друкованими переважно поза Україною й українському читачеві не відомими.

Зі статей Анни Франко-Ключко з позафранківською тематикою, як і з її нарисів та есеїв, особливо виразняються ті, де звучать біографічні мотиви пізніших — після смерті батька — років її життя, де з ностальгією описуються дорогі їй українські місця, рідні звичаї та обряди.

Інколи автобіографічне з'являється у статті там, де його й не чекаєш, — майже кожну подію, факт чи явище авторка пропускає через своє «я». Скажімо, журнал «Жіночий Світ» за липень — серпень 1959 року відкривається фотографією королеви Великої Британії Єлизавети II та її чоловіка князя Филипа, які під ту пору відвідали Канаду. На другій — третій сторінках журналу вміщено нарис Анни Франко-Ключко «Королева». Здавалося б, тут вистачило б констатації візиту. Усе ж, після захопленого опису особи Єлизавети II («...вихована в глибокій вірі і традиції, вона відтворила в своїй особі ту королеву, що так часто оспівували й оспівують поети, як взір і приклад жінки і матері, як вірний образ володарки»), після контрастного порівняння державної могутності Великої Британії з тяжким становищем України, Анна Франко-Ключко повідомляє про себе: «В моїм житті приходилося мені бачити не одного володаря. Ще малою дитиною, як учениця народної школи, стояла я в ряді з моїми товаришками з маленьким австро-угорським прапорцем у руках, стрічаючи цісаря Франца Йосифа I у Львові. Повік врізалась у пам'ять дитини ця подія. В Києві в 1914 році я бачила московського царя Миколу II, що скорим темпом проїжджав Львівською вулицею у розкішнім повозі з немов закам'янілим обличчям... Я бачила... гетьмана [Павла Скоропадського], як проїжджав ву-

лицями Києва. Я бачила Гітлера й чула його промову під час його побуту в Відні, коли він вийшов на балкон першорядного готелю на Рінґу, щоб промовляти до багатотисячної товпи»[60]. У нарисі немає протиставлення, та з усього видно, що з правителів, яких судилося уздріти Анні Франко-Ключко, найсвітліші враження на неї справила Єлизавета II, котру «бачила в Торонті... побіч принца Филипа в розкішнім авті, що поволі їхало вул[ицею] Блур у супроводі кількох авт». Чи не тому це замилування Єлизаветою II, що в особі королеви Анна Франко-Ключко вбачала насамперед ґаранта національної свободи англійців?

Автобіографізм фактично характерний для усіх нарисів Анни Франко-Ключко. Як правило, він функціонує там на тлі української національної ідеї. Особливо це помітно в нарисах «Згадка про минуле й потреба сучасности» і «Великдень у Карпатській Україні».

Патріотичні асоціації в першому з них сконцентровані навколо згадки про львівський жіночий журнал «Нова Хата», який у 30-х роках передплачувала Анна Франко-Ключко (минуле), і навколо думки про аналогічне українське видання у Вінніпезі «Жіночий Світ» (сучасне для авторки нарису). Про те друге видання вона пише: «Повертаюсь до нього не раз і не два... знаходжу те, за чим прагне душа: багато рідного й дорогого нашому серцю — національно-українського. А воно таке потрібне нам усім, що втратили Батьківщину!»[61] Тому закликала дочка Івана Франка українців Канади підтримувати журнал «Жіночий Світ» — передплачувати і всіляко пропаґувати, надто серед молодого покоління.

У нарисі «Великдень у Карпатській Україні» Анна Франко-Ключко згадує цікавий епізод із літ її проживан-

[60] Франко-Ключко А. Королева // Жіночий Світ. — 1959. — № 7–8. — С. 3.

[61] Франко-Ключко А. Згадка про минуле й потреба сучасности // Жіночий Світ. — 1960. — № 1. — С. 13.

ня в селі Довгому на Закарпатті — з часу, коли Закарпаттям уже правили чехи, які, зокрема, підтримували тут москвофільство, позаяк їм була вигідна його війна проти українства. Було це у Великдень. До Анни Франко-Ключко та її тодішньої домашньої помічниці Марії перед свяченням пасок біля церкви підійшла дружина місцевого дідича, за національністю сербка. Прийшла подивитися, як народ святкує. Ось як відтворює авторка нарису цей епізод:

«Ви русскі?» — питає. — «Ні, українці», — відповідаю. — «Це все одно, різниці немає, — я дуже люблю русских». — «Ну, різниця є, — протестую. — Ось хоч би така сама, як між китайцями і японцями, або між сербами а хорватами», — при тім поглядаю на неї з-під ока.

Реакція моментальна. Почервоніла, очі заіскрилися, скрикнула: «О ні, ми, серби, не маємо нічого спільного з хорватами, ми їх ненавидимо!».

«І ми теж не маємо нічого спільного з москалями, і не хочемо мати, — відповідаю з притиском. — Зайдіть до нас, переконаєтесь». Радо погоджується...»[62]

Ясна річ, дочка Івана Франка зуміла просвітити неосвідомлену паню-сербку, хто, який народ — справжній господар Закарпаття.

Нарис «Великдень у Карпатській Україні», до речі, починається екскурсом в історію Закарпаття. Далі Анна Франко-Ключко тепло характеризує Довге і довжанців і лиш після цього з неабиякою сумлінністю описує підготовку до Великодніх свят і сам Великдень. Хай не такий це скрупульозний і розлогий опис, як, скажімо, російськомовна праця А. Свидницького із середини XIX століття «Великдень у подолян», та все ж вартує серйозної уваги дослідників української великодньої обрядовості. Анні Франко-Ключко належить також повчальна етно-

[62] Франко-Ключко А. Великдень у Карпатській Україні // Жіночий Світ. — 1957. — № 4. — С. 9.

графічна стаття «Українська писанка», опублікована у тому ж часописі[63]. Живучи в Торонто, мабуть, читала Анна Франко-Ключко видану там 1970 року повість української письменниці з Великої Британії Віри Смереки «Христос Воскрес!», де є цінні відомості про святкування Великодня на Сумщині, звідки походить авторка, священицька дочка. Отак у різні часи і в різних краях світу думали й писали представники нашої творчої інтеліґенції про український Великдень.

Віра Смерека в яремні часи України відвідала чи не всі святі місця християн — від Вифлеєму і Назарета до Ватикану, Лурда, Фатіми — і всюди молилася за волю України. Анна Франко-Ключко визнає, що не мала змоги часто бувати в церкві, але за кожним разом, каже, церква робила на неї «сильне непереможне враження». Навіть під час похорону свата-священика, зачарована образом Богородиці на дверях церковного іконостасу (це слово пише з великої літери!), поринає в світ українських візій, асоціацій. «Я знову, — пише в есеї «Мадонна», — стала проводити очима по Іконостасі, і нараз серед золотого листя аканту я виразно побачила вирізьблений герб України — тризуб з вістрям меча, піднесеним угору. Це меч, що мав узяти військо України в свої сильні руки, щоб зачати святу війну проти диявола. І нараз десь пропав мій біль, моє власне горе стало таке незначне й маленьке, в порівнянні з горем, що його страждає наш народ. Я припала на коліна і, звернувши знову мої очі до світлого обличчя Непорочної, стала всією моєю душею, всім моїм серцем молитись за кращу долю нашої Матері України і її нещасних діток»[64]. Це вже дійсно по-письменницьки дерзновенно сказано: не військо мало взяти меча, а меч мав узяти військо... в руки!

---

[63] Франко-Ключко А. Українська писанка // Жіночий Світ. — 1961. — № 4. — С. 4.

[64] Франко-Ключко А. Мадонна // Жіночий Світ. — 1958. — № 5. — С. 8.

Твір «Мадонна» — глибоко психологічний. Ще глибший у цьому відношенні інший есей Анни Франко-Ключко — «Відхилена маска» (у розумінні: розгадана, розкрита маска). Як і попередній, він побудований на основі випадку з життя авторки. Тут дочка І. Франка принагідно розкриває специфіку праці медсестри в Канаді, відмінну від тієї, до котрої звикла була в Україні — у Києві та на Закарпатті. В канадських лікарнях, зокрема, не прийнято медсестрам вислуховувати «душевні сповіді» пацієнтів, цікавитись їхнім життям. Лише професійний обов'язок — і все. Така стіна, така байдужість до чужої долі, як правило, не властиві для українських лікарень, де лікарі, медсестри часто лікують словом не менше, ніж засобами медицини.

Випадок, про який ідеться в есеї «Відхилена маска», ще раз характеризує Анну Франко-Ключко як велику українську патріотку. У пацієнтці, що мала англійське прізвище і навіть зі своїми дітьми, які навідались до неї, розмовляла добірною англійською мовою, вона зуміла розпізнати українку. Аби пересвідчитись у здогаді, порушила канадську лікарняну традицію і прямо запитала пацієнтку: «Ви англійка?» Виявилося, що та... з Буковини. Тут Франкова дочка не стримала праведних емоцій: «А чому у вас англійське прізвище, чому говорите по-англійськи навіть з власними дітьми? Ви не є жодна українка, бо українці не встидаються говорити рідною мовою ані дома, ані прилюдно!» До сліз зворушена справедливим доріканням, пацієнтка зізнається, що чоловік змінив українське прізвище Підгайний, бо «було задовге і затяжке для вимови роботодавця», — прийняв англійське, щоби отримати працю й щоби полегшити долю дітей у школі. Це пояснення додало гніву Анні Франко-Ключко: «Але ж це ганьба: ви тут, у вільній країні, міняєте дідівське прізвище, може, і давню релігію, — як вам не соромно?..» Обурившись, вийшла медсестра Анна Франко-Ключко з палати. Роз-

думавши, однак, на самоті, прийшла до правильного висновку, що не винна тут пацієнтка-українка. «Причину цього, — каже, — треба шукати глибше. Не винні тому одиниці, а винен загал української спільноти, що не слідкує за такими випадками, а приймає їх байдуже і спокійно, як сотні членів нашої нації поволі відпадають і губляться в інтернаціональнім морі Канади»[65]. Оці б слова гіркої правди Франкової дочки — до вух сучасної української влади! Адже нині ще масовіше розчиняється український елемент, і то в багатьох морях, не тільки в канадському.

Такі-то серйозні висновки — з переходом із конкретного на загальне, з індивідуального на всенаціональне — уміла робити Анна Франко-Ключко як літератор-публіцист.

Зрідка в її публіцистиці пульсує іронія, причому (то, мабуть, вже англійська манера) іронічне глибоко заховане, — як правило, воно виявляється лише в кінці твору. Так, в есеї «Земні зорі» Анна Франко-Ключко спочатку лірично описує той час, коли ще не було штучних супутників Землі чи «літаючих тарілок» і сяяли у вечірнім небі лише місяць та зорі, час, коли, зокрема, в Україні хлопець називав кохану «ясною зіронькою», а вона його — «ясним місяцем»; згодом, каже авторка есею, з'явились «земні зорі» — приміром, популярні кіноакторки Елізабет Тейлор, Інґрід Берґман, Ріта Гейворт, або юна британська принцеса Маргарет (усі вони коротко охарактеризовані в творі) , але ці «земні зорі», мовляв, недовговічні й не можуть затьмити небесних; накінець есеїстка повертається до проблеми штучних супутників Землі, точніше, до російського «спутніка», яким хвалилася Москва на кожнім перехресті, — тут якраз іронія випливає наверх, ба навіть переходить у сатиру: «Сьогодні-завтра вийде наказ всемогутньої партії по

[65] Франко-Ключко А. Відхилена маска // Жіночий Світ. — 1957. — № 1. — С. 7.

всьому світу величати супутніка, і тільки супутніка, бо місяць — це буржуазна видумка. Закохані молодята будуть виглядати не місяченька, а блискучого супутніка, а дівчина, вийшовши на ворота, затягне зі щирого серця пісню: «Ой вийди, вийди, срібний супутніку...»[66].

Комуно-більшовицьку московську імперію Анна Франко-Ключко критикувала на кожному кроці — терпіти не могла її жорстокої політики рабовласництва, винародовлення поневолених націй. Ні разу ніде, навіть формально, не полестила цій системі у великому — на дві подачі в «Літературній Україні» — репортажі про перший свій візит в Україну з Канади «Тепло рідного краю», коли не брати до уваги останнього речення: «...Радує мене те, що Україна з'єднана в одну Радянську Республіку, і цілий український народ на власній землі є хазяїн домовитий»[67]. Можна не сумніватися, що це закінчення якщо не дописали, то принаймні капітально переробили в своїх інтересах радянські цензори, — адже матеріал такої «української націоналістки», та ще з «країни загниваючого капіталізму», не міг тоді в СРСР потрапити до жодного видання, не пройшовши через КДБ.

Між іншим, прочитавши нарис «Тепло рідного краю», Олесь Гончар 2 липня 1967 року занотував у своєму щоденнику: «Полтава — мати співучої, милозвучної української мови, родоміcто красунь-українок». (Дочка Франкова про Полтаву)»[68].

Крім мемуарів, популярних статей і публіцистики, Анна Франко-Ключко, як зазначалося, писала оповідан-

[66] Франко-Ключко А. Земні зорі // Жіночий Світ. — 1958. — № 11–12. — С. 8.

[67] Франко-Ключко А. Тепло рідного краю // Літературна Україна. — 1967. — 7 серпня.

[68] Гончар Олесь. Щоденники: У 3-х томах. — Київ: Веселка, 2008. — Т. 1. — С. 425. (В Анни Франко-Ключко, правда, ця фраза розлогіша: «Полтава — мати запашної, ніжної і милозвучної української мови, джерело мистецької творчості, незабутня пам'ятка історичних подій, родоміcто красунь-українок, у їх чарівних одягах, вишиваних і мережаних сорочках»).

ня. Їх, правда, небагато — пізній початок творчості, а відтак різні несприятливі обставини, недуги не дозволили їй належно попрацювати на поприщі белетристики.

Відзначимо, що спробувала Анна Франко-Ключко свої сили і в поезії. Взялася закінчувати, і, здається, закінчила, недописану ранню Франкову поему «Ольга», додавши до назви уточнення: «Княгиня Руси-України». На жаль, ця її праця невідома. У «Жіночому Світі» в 1976–1977 роках (номери відповідно: 7–12 та 1–2) Анна Франко-Ключко передрукувала батькову частину твору («пісню першу» і 10 октав «пісні другої»), злегка, де вважала за доцільне, її підредагувавши, а про свою частину лише поінформувала дещо у вступному слові до цього передруку. «Для дальших пісень, а саме — до дальших октав другої пісні і до пісень третьої і четвертої, — дає знати Анна Франко-Ключко, — історичний перебіг подій я взяла з «Історії України-Руси» М. Грушевського, том 1»[69]. Отже, закінчена поема повинна була мати, чи таки мала, чотири «пісні». Якщо зважити, що написане І. Франком — «пісня перша» і початок «пісні другої» — це 15 сторінок друку звичайної книжки, то скільки ж тоді сторінок написала Анна Франко-Ключко?

«Побудову строф (октава) і ритм затримано по можливості так, як у І. Франка, — повідомляє вона далі про свою працю. — Мову затримано таку саму, яку вживав І. Франко в своїх літературно виправлених творах. Поміж сухо подані факти з історії Руси-України включено епізоди романтичні, щоб надати поемі випуклости й життєвого забарвлення, яке відповідало б змістові поетичних творів І. Франка. Я вживаю назву Русь-Україна, щоб підкреслити й відокремити історичну назву нашої батьківщини, яку москалі неправдиво (брехливо) спотворюють і силоміць фальшують твердженням, що ки-

[69] Франко-Ключко А. Поема «Ольга» // Жіночий Світ. — 1976. — № 7–8. — С. 5.

ївська Русь була основою Московії...»[70] Дуже цікаві, як бачимо, засади виповіла Анна Франко-Ключко щодо своєї праці над продовженням незакінченої поеми батька, і за цією працею, безперечно, варто пошукувати в Канаді.

Про те, як уміла Анна Франко-Ключко, сказати б, стилізуватися під Франкові думки, зрештою, й про сміливість її романтичної уяви, свідчить той факт, що в оповіданні «Фантазія» вона вклала в батькові уста чималу промову перед начебто «селянами й інтеліґентами, священиками, ученими, науковцями». Показово, що про М. Грушевського в цій, «реставрованій» уявою Анни Франко-Ключко, Франковій промові говориться лиш похвальне: «...Відновив історію України так, як вона була насправді. Це коштувало багато намагання, і його в тім велика заслуга. Треба було дошукуватись несфальшованих історичних фактів, розкиданих по цілій Европі... Найтяжча була справа в Московщині. Москалям ніяк не подобається, що неоспоримими історичними фактами доказується постання московської держави не в Києві, не в Україні, бо ж Київ був матір'ю українсько-руських городів, а Московщина мала свій зародок у східних областях Европи, під шатрами татарсько-монгольських ханів»[71]. Виокремлено тут принципове — те, що Анна Франко-Ключко, за її словами, обрала за вихідне у викінченні батькової поеми «Ольга»: Русь — це Україна, а не Московія.

До образу Івана Франка, представленого у її мемуарах, Анна Франко-Ключко подає в оповіданні «Фантазія» ориґінальне доповнення: «... в його мозгу, поза тим високим чолом, спаяні в цілість: геніяльність Наполеона... але не генерала гармат і леґіонів, але стратеґа духа, поступу й культури, працьовитість і солідність Ґете; а його

[70] Франко-Ключко А. Поема «Ольга» ... — С. 5.

[71] Франко-Ключко А. Фантазія // Жіночий Світ. — 1958. — № 2. — С. 6–7.

постать зраджує аристократизм духа Оскара Уайльда і скромність українського селянина»[72]. Ціла філософія у цьому самобутньому симбіозі.

Взагалі, оповідання «Фантазія» авторка присвятила матері («Присвячується моїй матері-страдниці»). Але є в нім цікаві повідомлення про обох — про матір та батька. Хай усе це — з уяви (авторка у мрії переноситься з далекої Канади на батьківщину, в отчий дім, — тому й «Фантазія»), але на ґрунті сокровенного, того, що живить людину увесь вік. Багато цих повідомлень підтверджується іншими джерелами, документами. То чи не варто вірити й тим повідомленням, на інші свідчення про котрі — принаймні поки що — не вдалося натрапити? Наприклад, про те, що мати, Ольга Хоружинська-Франко, інколи брала участь, як піаністка, у прилюдних концертах із нагоди великих свят. Один із таких її виступів (дійсність чи уява?) і описує досить докладно Анна Франко-Ключко у «Фантазії». Мати грала сонату Л. Бетховена E-dur (опус 109), яку особливо любила. Батько, Іван Франко, за словами дочки, сидів у ложі театру з виразом гордості за талант дружини. Співали у тім концерті, каже Анна Франко-Ключко, такі знаменитості, як Крушельницька, Дідур, Голинський, грав на скрипці Барвінський. Якщо цей концерт дійсно не фантазія (все-таки це — художній твір!), то принаймні щодо Михайла Голинського тут можна засумніватися. Річ у тім, що ця мистецька подія могла відбутися хіба в перших трьох-чотирьох роках XX століття. Раніше Анна була надто малою, а тут ідеться вже про юне (хоча, власне, ще теж дитяче) її захоплення сином Наталії Кобринської Володимиром; пізніше, через труднощі й хвороби, І. Франкові та його дружині було не до участі в концертах. М. Голинський народився в 1890 році — де ж бо в означений період було йому виступати на ве-

[72] Франко-Ключко А. Фантазія // Жіночий Світ. — 1958. — № 2. — С. 7.

ликій сцені? Могла, врешті, Анна Франко пам'ятати про основне, а забутися, сказати б, у частковостях супроводу. Забулася, приміром, із прізвищем автора оригінального (на жаль, утраченого) портрета І. Франка — художника Юліяна Панькевича, назвавши його в оповіданні «Панківським». А втім, зауважимо повторно: художній, і навіть документально-художній, матеріал — це лише навідне, допоміжне для дослідника.

Найбільшим художнім твором, а водночас найтиповішим у жанровому відношенні оповіданням Анни Франко-Ключко є оповідання «Цвіт яблуні». На думку мимоволі спливає однойменний етюд М. Коцюбинського. Чи є тут залежність від цього етюду, який Анна Франко-Ключко, безперечно, добре знала? Навряд. Сюжети абсолютно різні. А нагадування, що горе лікує природа, може бути звичайним збігом — це ж бо, сказати б, лежить на поверхні (у Коцюбинського: «І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи»; у Франко-Ключко: «...ласкава, лагідна природа навівала прохолоду, успокоєння, розвагу»). І те, що героїня оповідання «знехотя», а герой етюду «машинально» зривають цвіт яблуні (вона — ще до горя, він — у час горя), те, що вона «піднесла галузку яблуневого цвіту до уст», а він «прикладає холодну од роси квітку до лиця», ще теж нічого не говорить. Горе, правда, у них — не до порівняння: у нього вмирає трирічна єдина доня («картина смерті на світанні життя»), вона ж, героїня оповідання, страждає від палкого, але не розділеного кохання («... не могла викинути любови з серця, не могла забути»). Таким чином, якщо в оповіданні Анни Франко-Ключко і є щось дійсно залежне від етюду М. Коцюбинського, то воно хіба — «знехотя», «машинальне».

Цікавіші в даному разі перегуки окремих подробиць у творах самої Анни Франко-Ключко — в опублікованих одного і того ж (1957-го) року оповіданнях «Цвіт яблуні» та «Фантазія». Друге з цих оповідань, як

уже знаємо, — з автобіографічними візіями. Там авторка і героїня твору — одне «я». В оповіданні «Цвіт яблуні» натомість це особи різні. Все ж, як би не маскувала це Анна Франко-Ключко, вже з самого початку твору виразно пізнається, що образ героїні вона, авторка, змалювала... зі себе: «Гальшка тільки що повернулася з тенісової площі, ввійшла в свою кімнату в віллі на краю міста, в котрій мешкала зі своїми батьками і двома братами...» Ясно, що усе тут взоровано на сім'ю Франків і їх дім на вулиці Понінського, 4 у Львові, іменований Франками «віллою». Порівняймо: «Стаю на супротивнім хіднику перед нашою віллею... Перед вікнами вітальні — великий квітник... Подалі, напроти вікон спальні матусі і моєї, — яблуня... Повертаюсь за угол... Мале подвір'я... в кутку, під грушами й вишнями, — лавочки. Тут любить відпочивати татусь, тут любить посидіти матуся... Іду по сходах, заходжу до хати...» («Фантазія»). «Станула, немов причарована. Перед самими вікнами росла велика яблуня... Оббігла [Гальшка] за ріг та спустилась стрімкими сходами на вулицю... Ще раз кинула поглядом на розквітлу яблуню, що творила мальовничий образ на тлі стіни віллі. У вікні побачила обличчя матусі... Оце стоїть у вікні, проводжає... а коли приходить час повороту, знову стоїть у вікні, або сидить на лавочці під яблунею, — виждає» («Цвіт яблуні»). Наведемо й портретні схожості: «Непослушні кучері висовуються з зачіски на чоло, та це не шкодить. А що взяти на шию?.. Візьму ґранати, їх привіз мені татусь з Праги. «Такі важкі, темні і блискучі, як твої очі, тому купив їх я тобі», — сказав татусь, подаючи гостинця» («Фантазія»). «Поглянула в дзеркало, пригладила непослушні кучері, що вибивалися з-під зачіски її густого, з каштановим відблиском, волосся... Її карі очі блистять вогнем, немов два дорогоцінні камені-ґранати...» («Цвіт яблуні»).

При бажанні подібностей можна набрати більше.

Але й цього, вважаємо, досить для переконання, хто є прототипом головного персонажа оповідання «Цвіт яблуні» і що послужило прообразом його дому. Можемо, отже, припускати, що Анна Франко-Ключко, змінивши реальні імена, описала в оповіданні свою першу любов. Це тим більш імовірно, що вона, як уже вказувалося, постійно тяжіла у творчості до біографізму. Ще одна важлива деталь на користь висловленого припущення — це те, що шкільну подругу Гальшки, героїні оповідання, названо Сонею, а найближчою подругою Анни Франко у шкільні роки була Софія (Соня, Зоня) Юзичинська, якій Іван Франко присвятив один із останніх своїх віршів («Не мовчи, коли, гордо пишаючись...»).

Гальшці, як зазначено на початку оповідання, — 18 років. Якщо б «я» персонажу міряти авторським «я», то початок дії твору мав би припадати на 1910 рік. Але ж на той час в Анни Франко було не два, а три брати, — ще живий був брат Андрій! Та це вже — документалізм, який у художньому творі може розчинятися домислом, а може взагалі ігноруватися. (Не треба, скажімо, у цьому зв'язку дивуватися, що у «Фантазії» йдеться про «лавочки... під грушами й вишнями», а в «Цвіті яблуні» — про «лавочку під яблунею»).

Ім'я Гальшка своїй героїні Анна Франко-Ключко дала, мабуть, під впливом симпатії до історичної постаті — княжни Гальшки Острозької. Про цю славну українку вона знала передовсім з оповідання І. Шараневича «Гальшка, княгиня Острожска» (1880), яке І. Гушалевич «переклав», за словами Франка, «на свої страховинні вірші»[73], а також із драми О. Огоновського «Гальшка Острожска» (1881).

Вже говорилося про різнобічну начитаність дочки Івана Франка. У «Цвіті яблуні», зокрема, Гальшка, пи-

[73] Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах... — 1982. — Т. 35. — С. 71.

шучи лист до інженера Євгена, в якого щиро закохалася, порівнює себе з пушкінською Тетяною, що так само хвилювалася, коли писала до свого обранця серця — Євгенія Онєгіна.

Євген, як і Євгеній Онєгін, байдуже поставився до почуттів дівчини — звідси душевна драма Галышки, подібна до душевної драми Тетяни.

Для героїні оповідання «Цвіт яблуні» крах ілюзій першого кохання став, проте, важливим уроком. «Галышка знала, що вона перейшла першу школу життя, — може, гірку й болючу, але вона навчила її розрізняти мрію від дійсности. Ця наука не пропаде марно. Заховане кохання глибоко в серці дасть їй силу самоохорони і критики до людей...»[74]

Поважну функцію, як уже зазначалося, в оповіданні «Цвіт яблуні» відіграє природа. Дбаючи, аби читач не втратив інтересу до розвитку основної сюжетної лінії, Анна Франко-Ключко не забуває звернути його увагу на такі, здавалося б, несуттєві, а насправді незайві для створення відповідного настрою «картинки», як «бджілки... з подушечками пилку на задніх лапках» (у яблуневому цвіті), «ліс і журливий потічок під горою», «каштани, обкидані, немов лямпочками, грудками білого і рожевого цвіту», «між цвітистими кущами... мов зачароване, озеро з нерухомими постатями лебедів посередині». Є тут і «запах квітів, і дзвінкий спів пташок», і вітер, що «високо гнав розірвані хмари, немов мітлою вимітав небо». Коротше, твір справді «живий», із цікавою інтриґою, з досить успішним мовно-літературним наслідуванням батька — Івана Франка.

Галышка, Галя — видно, це ім'я було улюбленим для Анни Франко-Ключко. Ім'ям «Галя» охрещено її онуку — дочку сина Мирона. Галею назвала Анна Франко-Ключко героїнь двох своїх оповідань для дітей — «Різдвяний по-

[74] Франко-Ключко А. Цвіт яблуні // Жіночий Світ. — 1957. — № 9. — С. 11.

дарунок» і «Кришталева королівна» (обидва опубліковані в «Жіночому Світі» — відповідно: 1959, № 1 і 1962, № 7–8). Другий із цих творів, правда, означила дефініцією «казка», але там усе — за жанром оповідання: дівчинка ледь добилася — за допомогою мами — крізь хуртовину додому й незчулася, як задрімала в теплому фотелі. Казковий там хіба що сон: приснилась дівчинці гостина в Кришталевої королівни.

Оповідання «Різдвяний подарунок» і «Кришталева королівна» починаються подібно: «Мала Галя щебетала в школі з своїми подругами на павзі...» і «Мала Галя вийшла зі школи...». Очевидно, як на першу читачку, орієнтувалася авторка на онуку-школярку. І знову тут — особливо в «Різдвяному подарункові» — уловлюються автобіографічні ремінісценції, взорування на власне дитинство. Онука Галя — єдина дитина Надії й Мирона Ключків. У Галі ж із «Різдвяного подарунка» — «три братчики, старші від неї». Анна Франко-Ключко вказує імена цих «братчиків»: Андрійко, Тарас, Петро, ба навіть називає їхні дитячі захоплення (хобі). Зрозуміло: маються на увазі діти Івана Франка, і Галя в оповіданні, виходить, — сама авторка. Сама — й не сама, бо — сказати б, «із проекцією» на онуку Галю.

Епізод із теплими рукавичками, про які так мріяла, мерзнучи в руки, школярка Галя, і які таки отримала — хай, усупереч сподіванням, не у свято Миколая, а як «різдвяний подарунок», — це, мабуть, теж із дитячої реальності Анни Франко-Ключко. На користь цього, зокрема, свідчить такий момент у творі. Школа малої Галі, за оповіданням, далеко — треба їхати трамваєм. (Так насправді було у Львові для малої Гандзі Франко). Хотіла Галя побувати на шкільному святі Миколая, та захворіла мати, — ні з ким поїхати.

«Повернувся тато домів. Він поглянув на Галю веселими допитливими очима.

— Ти чого, Галю, надулася, мов курка на дощ? — за-

питався він... — Я стрінув твою учительку, п. Кульчицьку, й вона запросила нас на свято о. Миколая, що відбудеться в «Бесіді». Може, маєш охоту піти? — запитався батько.

Чи мала охоту? Галя з радости стала збиратись»[75].

Тут, захопившись дорогим спомином, Анна Франко-Ключко перебрала міру. Бо чи могли знати юні читачі не тільки української діаспори, на яких насамперед розраховувалося оповідання, а й материкової України, що то за «Бесіда»? Це явна адресація до Львова часів Івана Франка.

Цитований фраґмент цікавий і під тим оглядом, що, коли брати автобіографічний підтекст, Іван Франко побував із дочкою на святі Миколая в її школі. Там ставився, напевно, його «драматичний образок» під назвою «Суд Святого Николая», опублікований у 24-му числі журналу «Дзвінок» за 1895 рік. У всякому разі, опис Анною Франко-Ключко вручання «Миколаєм» подарунків дітям на шкільному святі дуже нагадує таку ж церемонію в названому «драматичному образку», — власне, тут помітна-таки пряма залежність.

Оповіданням «Кришталева королівна» Анна Франко-Ключко утверджує в дітях ідею, що найсвятіше на землі, крім, звичайно, поклоніння Богові, — це берегти непохитну вірність звичаям і традиціям рідного народу, іншими словами — вірність національній справі.

Колись М. Рильський у передмові до збірки поезій Марійки Підгірянки, котра, як знаємо, деякий час мешкала на Закарпатті в домі Анни Франко-Ключко і навчала її дітей, а також Миколаї Божук і Марусі Тисянської, відзначав: «Вірші цих закарпатських поетес не можуть залишити байдужим читача, який має серце, не можуть не викликати глибоких роздумів про минуле, про нашу сучасність, про наше майбутнє. Прості й безпретензій-

[75] Франко-Ключко А. Різдвяний подарунок // Жіночий Світ. — 1959. — № 1. — С. 12.

ні, вірші ці — одно з багатьох свідчень великої духовної сили українського народу, душевної краси нашого жіноцтва»[76]. Замінити тут слова «вірші цих закарпатських поетес», приміром, словами «твори непрофесійної української літераторки» — і маємо готову, дуже влучну оцінку писань Анни Франко-Ключко.

І нелегким, але чесним трудовим життям, і своїм, хай не гучним, але щиро патріотичним, суспільно важливим і досить-таки привабливим в естетичному відношенні словом Анна Франко-Ключко заслужила собі добру, світлу пам'ять в українській громадськості. Достойна дочка геніального Івана Франка, вона, за його славним прикладом, до останнього подиху словом і ділом, вірою-правдою благородно служила Матері-Україні.

Михайло ШАЛАТА

[76] Рильський М. Три долі // Гірські квіти. Марійка Підгірянка — Миколая Божук — Маруся Тисянська. — Ужгород, 1962. — С. 5.

Мемуари

ІВАН ФРАНКО І ЙОГО РОДИНА

(Спомини)

Уважаю своїм обов'язком написати спомини про великого сина України, письменника, поета й ученого, д-ра Івана Франка — мого батька.

До цього спонукує мене не тільки любов і пошана доньки до батька, але прямо почуваю обов'язок вияснити й представити факти так, як вони були, в правдивому світлі, бо багато з написаного про нього зовсім незгідне з правдою, багато перекрученого, видуманого.

Євген Маланюк[1] писав мені: «Ви мусите їх (спомини) написати, бо це Ваш обов'язок, і тільки Ви з цілої родини по великій людині можете це виконати».

Властиво, свої спомини я вже була написала в Карпатській Україні в 1935 році, але, переглянувши і прочитавши їх тепер, я рішила ці спомини поширити, дещо додати, дещо доповнити.

I.

1

Коли згадую покійного мого батька, то вертаюсь думками до раннього мого дитинства, а це дитинство було нерозлучно зв'язане з цілою родиною: мамою — Ольгою, з дому Хоружинських[2], — і трьома братами: Андрієм[3], Тарасом[4] і Петром[5]. Я була в родині наймолодшою. Різниця поміж дітьми не була велика — один і два роки, — і ми, всі четверо дітей, жили одною громадкою не тільки в щоденному житті, але і в духовому розвитку, забавах, науці.

Мої спомини з дитинства — це тільки поодинокі образки, що залишилися в моїй пам'яті й душі незатертим слідом по нинішній день. В цілості ранні роки мали характер щасливого, безжурного й веселого життя. Як через сон пригадую собі, що ми жили у Львові на якійсь бічній вулиці[6], в малім, досить темнім мешканні, але це нам було байдуже, бо ми проводили життя в дитячім гуртку серед іграшок і забав. Докладно пам'ятаю, як ми перенеслися до нового мешкання, при вул. Крижовій, потім — Потоцького, ч. 12[7], на першім поверсі. Це мешкання після попереднього видалося нам дуже великим: 4 великі кімнати підряд, а ще до того з балконом при фронтовій кімнаті, з якого залюбки можна було лляти воду на голови прохожих, що не раз кінчалося добрим прочуханом чи то від мами, чи то від тата. Ми, всі четверо — я не відстаючи, були великими збиточниками, і зробити комусь збитка гуртом чи одинцем — зачислялося до приємної атракції дня.

Зате ж вечори мали свою насолоду й таємний чар — особливо перед тим, як мама клала нас спати. Ми звичайно обсідали тата, а мені й братові Петрові, як найменшим, припадало на долю влазити татові на коліна, і тоді тато оповідав нам чудові байки й казки. Ми, малі діти, очаровані буйною фантазією казок, зовсім ще не розрізняли фантазії від правди, і вірили свято, що справді звірі говорять, і кожне звірятко — чи то киця, чи морська свинка, чи песик — не були для нас просто звірятами, — це були одуховлені істоти. Ми жили їх життям, боліли їх стражданнями, вели з ними довгі розмови, з переконанням, що вони нас розуміють, і як не мовою, то різними звуками нам відповідають. Коли ж настав якийсь спір чи непорозуміння, ми зверталися до тата за радою і судом.

Тато оповідав казки дуже цікаво, якраз тоді компонуючи для нас свої байки «Коли ще звірі говорили», що їх ми так дуже любили й бажали все наново слухати.

Ми, заслухані й задивлені в чаруюче обличчя тата, хотіли слухати якнайдовше, і мамі була велика морока покласти нас спати.

Ми, малі діти, очаровані світом казок, у нім жили й бажали почути все щось нове, і, як тато з'являвся між нами, ми старались опанувати його для себе і зараз же влазили йому на коліна. Тато сміявся, приговорюючи: «Міцько й Міна повлазили на коліна». Надовго це між нами лишилося, і потім, коли ми вже були старшенькі, нас не раз дражнили Міцьком і Міною.

Ці всі прекрасні казки й оповідання читали ми пізніше вже як друковані твори: «Коли ще звірі говорили», «Лис Микита» й інші оповідання. Вони були нашою першою духовою поживою й яскраво пригадували нам наше щасливе дитинство.

Тато не тільки любив оповідати нам про звірят і представляти їх, як істоти думаючі, що живуть між собою майже людським життям, але він сам ставився до всіх звірят з надзвичайною любов'ю і ніжністю.

Особливо користалися його опікою бідні сирітки, звірята без дому й захисту, немічні й каліки. У нас, немов у звірячій клініці, постійно перебували або голодна задрипана кицька, яку тато знайшов холодного дощового вечора десь під плотом і приніс нагріти й нагодувати, або цуценя напівзамерзле, або пташеня з перебитим крильцем. Всі ці звірята під його ніжною опікою приходили до себе й набирали якихсь надзвичайних прикмет і здібностей. Так, великий жовтий кіт із зеленими очима, що його ми трохи побоювалися, сприятелювався тільки з татом, і як тільки тато сідав за стіл писати, лягав у тата на карку й муркотів голосно якимсь дивним муркотанням, особливо вечором і вночі. Ворона стала освосною й надзвичайно розумною та залюбки вчилася різних штучок.

Цю любов до звірят передав тато і нам. Під впливом татових оповідань звірята були для нас істотами, рівни-

ми нам, нашими приятелями, товаришами наших іграшок, повірниками в наших радощах і горю.

Але не тільки любов і гарне відношення до звірят вщепив тато в наші дитячі серця. Ми також діставали від нього першу науку природознавства.

Проживаючи здебільшого в місті, тато використовував кожну вільну хвилину, а як пощастило, то і днину на те, щоб вести нас кудись поза місто. Звичайно ми йшли цілою родиною, набравши їди, або до близьких лісків, або до більш віддаленого «Вулецького лісу». Зараз же за містом нам дозволено було скинути черевики, і ми бігли босоніж стежками, поміж полями, підскакуючи наввипередки, потім, стомлені, сідали край дороги, ждучи приходу батьків. Тоді-то я почула важливу правду життя від тата. Він сказав мені: «Коли біжиш вперед — скоро втомишся і мусиш часто відпочивати; коли ж ідеш поволі — відпічнеш тоді, коли дійдеш до цілі». Це мене, дитину, здивувало. Спершу я не хотіла в це вірити. Та пізніше, коли я сама переконалася, що це правда, то цю науку запам'ятала вже на ціле життя.

По дорозі траплялось нам багато цікавого. Тато вчив нас розрізняти роди збіжжя, трав і квітів, учив нас, як розрізняти корисні рослини від шкідливих, кожне дерево чи кущ діставали свої назви, свої прикмети.

А як прийшли ми до лісу, нашій цікавості й розпитуванням не було кінця. І на все давав нам тато пояснення, про все знав щось цікаве розповісти. Ми вчились розрізняти пташок за їх виглядом і співом; тато приносив нам чи жабку, чи ящірку, чи вужа-веретільника; це все ми хотіли докладно оглянути і, хоч з великим острахом, узяти в руки, подержати так, як тато. Замкнувши очі, ми запевняли, що не боїмося. Тато сміявся й радів нашим зацікавленням та захопленням.

Не раз на такій прогульці ми проводили цілий день і тільки вечором, з заходом сонця, поверталися додому — стомлені, голодні, але щасливі.

Як пізніше я довідалася, глибоке знання й розуміння природи тато набув при допомозі проф. Івана Верхратського[8], що був не тільки знавцем і вчителем природи, але й умів защепити йому глибоку до неї любов, а цінні відомості, які ми діставали від тата, були основою тих відомостей, що їх ми пізніше діставали в школі.

2

Наше щасливе дитинство проводили ми в мешканні при вулиці Крижовій (потім названій — Потоцького), що складалося з чотирьох кімнат і кухні. Тато займав велику фронтову кімнату, потім була вітальня, наша спальня, вкінці їдальня, що була рівночасно спальнею батьків. У татовій кімнаті попри стіни стояли шафи, повні книжок, а при стіні з вікнами стояв письмовий стіл, закиданий паперами, скриптами і книжками. Ця кімната була для нас повна забороненого чару, заходити туди ми не мали права в присутності тата. Але ж, коли тата не було вдома, ми туди забігали крадькома. Шафи, повні книжок, значення яких ми ще не розуміли, притягали маґнетично нашу увагу, особливо ті — з золотими оправами і чудовими малюнками всередині.

Ці книжки не раз розгортав тато перед нами, і ми не могли досить надивитися на розмальовані яркими красками образи та ілюстрації. Це були книжки із середньовічних часів. Були образки королів і королев у яскравих багатих строях, війська в шоломах, замків і пишно прибраних двораків, але найбільше притягаючі були сцени з підземних пивниць, де карались нещасні жертви. Одні були прив'язані до коліс — і нещасним розтягали суглоби, на огнищі горів вогонь, а жертвам, прив'язаним до стовпів, розпаленим залізом припікали спину, з інших точили кров до бочки. Такі і подібні сцени оглядати було страшно, але при тім цікаво; не раз і снилися потім бачені в книжці страхіття.

Та ці книжки лиш дуже рідко дозволяв нам тато

оглядати, і то тільки тоді, коли спершу нам докладно помили рученята й личка; тим більша була насолода оглядати книжки — після неприємної процедури миття.

Але не тільки книжки притягали нас до татової кімнати. Поза шафами, в напівтемних кутах, ми находили чудові місця до сховків і до забав з нашими невідлучними приятелями — звірятами; тільки поворот тата додому виполошував нас із таємничих кутів та з кімнати.

Ми, четверо дітей, — як нас називали: «франчата», — були надзвичайно живі, рухливі і збиточні. Повернувшись до наших кімнат, ми заводили нові іграшки, повні гамору, сміху й плачу, так що й татові, хоч як він був терпеливий, уривався терпець: він виходив із своєї кімнати, дивився ніби суворо на нас і говорив звичайно: «Ша, бухери!»[9]. Тоді ми звичайно притихали, щоб за хвилину знов почати нові іграшки. Наше життя й іграшки були перемішані з фантастичними подіями з казок. Чародійне життя казкових героїв зливалося з нашим в одно. Навіть найменша дрібничка мала для нас чарівне, надзвичайне значення. Звичайна дірка від гвіздка була таємним сховком «бобаця» (страшка), а муха-бурчимуха так само співала нам чарівну пісню, як й Іванові в казці «Без праці».

Та життя йшло своїм порядком. Нам, дітям, прийшлось переносити дитячі хвороби — особливо пам'ятаю кір, бо тоді кожному з нас приходилось лежати в кімнаті з затемненими вікнами, потім ми вставали ослаблені хворобою, худенькі й бліді. Коло нас піклувалась, крім тата й мами, старенька бабуся-помічниця, що, як мама оповідала, нас всіх виняньчила. Вона й пізніше заходила часто до нас, бо знала, що мама прийме її привітно, напоїть і накормить.

Першим нашим горем — його ми добре не розуміли, а більше відчували, — була хвороба тата. Татові зробив лікар операцію очей, і тато мусів тижнями лежати в темній кімнаті[10]. Затихли наші сміхи й гамір. Ми хо-

дили тихенько з кімнати в кімнату, підходили до тата, він гладив нас по головках. Ми відчували щось недобре, та тоді не розуміли, чому він лежить у ліжку в темній кімнаті.

Мама ходила зажурена, мовчазна, та й нас, дітей, не брались іграшки. Ми знов ожили тільки тоді, коли тато встав з ліжка, а вікна відслонено.

Тато ставився до нас, дітвори, лагідно і поблажливо. Він давав нам повну свободу, і ми майже не знали жодної дисципліни. Тільки тоді, як хтось із нас щось наброїв чи когось скривдив, тато вступався за покривдженого. Найбільшою карою було «торгання вух». Звичайно, такою покривдженою була я, найменша, і мені не раз приходилося втікати до тата за охороною і справедливістю. Хоч я сама була не меншим від братів «розбійником», все ж таки мої кулачки були маленькі й слабенькі, а в братів сильніші, — їх удари були не раз дуже болючі. Раз, пам'ятаю, тато розсердився на брата Петра, бо той попік мене розпаленим залізом, піднісши спідничку (здається, я аж надто цікавилась його експериментом перетоплювання станіолю на олово). На мій крик і плач з'явився тато, справедливий оборонець і суддя. Він вхопив Петра, витріпав його порядно і привів до мене, щоб я з свого боку наторгала йому вуха, але я побоялась його потайної помсти і тільки погрозила, що, як виросту, буду смажити йому котлети на лою із свічки.

Цієї пригоди я ніколи не забула. Тато залишився для мене моїм певним заступником і втіленням найвищої справедливости.

Тато писав не тільки цілими днями, але й цілими ночами[11], коли він мав спокій від нас — гамірливої, непосидющої дітвори. Про це я довідалася вперше, як одної ночі заболів у мене зуб. Я пробудилася з плачем, до мене прийшла мама, взяла мене на руки і понесла в татову кімнату. Тато сидів при столі і писав. На столі стояла лямпа з зеленим абажуром і кидала лагідне світло на

папери, розкидані на столі, на його схилене над столом лице. Почувши мій плач, він відклав перо і взяв мене на руки. Зараз передо мною опинилася книжка з золотими обкладинками. Тато показував мені чарівні малюнки, пояснював їх і оповідав про них веселі речі, так що моє личко випогодилось, сльози перестали капати, я почала сміятися, забувши про зуб. Ще до того поміг цукерок у золотистім папері, що його тато витягнув з шухляди. Я затиснула цукерок в кулачок, бо їсти його не сміла, щоб зуб знов не розболівся, схилила голову на груди тата й, щаслива, заснула.

Перебування вночі в татовій кімнаті залишилося у мене незабутнім спомином: тато під лагідним зеленкавим світлом лямпи, ласкавий, добрий і веселий, — і не раз потім бажалось мені, щоб знов у мене болів зуб і щоб знов попасти в татову кімнату вночі.

3

Ще одна важлива подія з нашого дитинства, що врізалась докладно в мою пам'ять аж до нинішнього дня. Це хрестини мої і мого брата Петра в 1896 [році]. Мені тоді було років 4, Петрові 5.

У той час поширювалася між українським громадянством Галичини (переважно між студентами), набирала сили й ваги нова наука соціялізму. Заговорили про високі ідеали, про велике поле до праці: звільнити поневоленого робітника, поліпшити долю, піднести його життєвий стандарт, виховати його на культурного і вартісного члена народу. Цими великими ідеями захоплювалися тисячі великих людей Европи, вони з запалом кидалися в нерівний бій, тисячами попадали в тюремні мури, тисячами гинули — в надії, що коли не самим, то прийдешнім здобудуть ліпшу долю.

І ця хвиля не могла не захопити і тата. Тато кинувся до праці з молодечим захопленням. Відчити і віча, поїздки по селах, палкі промови, просвічування і за-

палювання сердець слухачів — це була щоденна праця невтомного працівника. Але тато находив і тоді ще час на писання творів, і це були твори з життя українських робітників. Він представляв у них їхнє невідрадне положення, знущання над ними і визискування безсовісними працедавцями, що були звичайно іншої національности. Ці твори були немов покликом до бою, до помсти і до праці. Вони ясним полум'ям горіли в час його діяльности, як члена соціялістичної партії[12].

Але прийшли арешти, політичні процеси. Тата, щоб підірвати його духові сили, щоб загальмувати його працю, без причин арештують, держать місяцями в темниці, без суду, поміж злодіями і злочинцями. Яким пригноблюючим і тяжким ударом це було для нього, свідчать його поезії-сонети, та найболючішим ударом було відцурання друзів. Тато знесилився, знеохотився.

Наступила тяжка, болюча боротьба з самим собою, бо прийшлось відректися від того, в що свято вірив, відступитися з дороги, не дійшовши до цілі. Але чи можна було дійти до цілі? Він побачив, що неможливо, бо партія, проголошуючи високі ідеали, вимагала від своїх членів держатись визначених партією вузьких колій. Тато скоро побачив, що це праця не для його широкого духа, — він став задихатися в вузьких рамках партії.

Його дух обіймав цілий народ, і він бажав працювати для цілого народу. Його ідеєю, його стремлінням стала найвища мета: визволити народ від гнобителів, і щоб Україна стала вільною і рівноправною з іншими народами, а партії мають з'єднатися в праці для цієї остаточної цілі. У нього наступив перелім в душі, він виступає з партії, а тим самим його духова праця розвивається в іншім напрямі.

У тому часі було прийнятим, а може, і обов'язуючим, що члени соціялістичної партії стали жити з жінками без шлюбу (посол Вітик[13]), виховувати дітей нехрищеними. Оце й нас — мене й Петра — не хрищено до 4-го року.

Що нас рішився тато охристити, це, можливо, була реакція на соціялізм, але, певно, вплинули й наполягання мами, що була глибоко релігійною[14], і нехрищення дітей переносила боляче.

Сам акт хрищення стоїть, як нині, мені перед очима. Кімната-вітальня прибрана й прикрашена, ми — святочно повбирані, помиті і причесані — були головними особами в важній події. Приїхав священик, у ризах і з бородою. Зауваживши, що ми вже великі, тільки покропив нас свяченою водою і обрізав по жмутку волосся. Моїми хресними батьками були п[ан]і Валерія Коцовська — дружина гімн[азійного] учителя[15], п[ан] Кульчицький[16] і відсутній Микола Вороний[17], Петра — п[ан] Олеськів[18] і одна пані, прізвище якої призабулося. Христини закінчилися гостиною, а нас, дітей, ущасливлено невиданими і неоціненними дарунками. Я дістала велику лялю, що замикала очі, та маленьку вазу. Петро дістав гармату й стрільбу. Але моє щастя було захмарене великим горем. Петро вдарив лялею до крісла і розбив голівку, а при вистрілі з гармати я так перелякалася, що випустила маленьку вазу з рук, — [вона] впала на землю і розсипалася на кусочки. Це був мій перший біль і гарячі сльози дитини. Тато взяв мене на руки, голубив і пригортав, успокоюючи: «Ляля дістане другу голівку, а мама купить на другий день таку ж саму вазу».

Не раз запитую себе, чи можу відтворити образ батька в моїй пам'яті? Можливо, що цей образ мас дещо з раннього дитинства, можливо, що і з пізніших років. Цей образ стоїть перед моїми очима, мов невиразна тінь: висока постава (для мене, дитини, він видавався дуже високим), високе чоло, добрі сині очі, хвилясте волосся, рудавий вус. — Він, все веселий, повний батьківської любови, з'являвся у відкритих дверях чи то з своєї кімнати, чи знадвору. Ми бігли йому назустріч з окликами: «тату, тату!». Тато все щось сказав веселого на привітання, або скартав, як того було треба, а вже найбільшим

щастям було, як він підносив — найчастіше мене, найменшу, — собі на плечі, «на коркоші». Мені здавалося, що я сиджу високо-високо; щаслива, сміялась, раділа і поглядала гордо згори на хлопців.

Я цілим дитячим серцем любила мого тата і була за нього дуже горда. Він здавався мені найгарнішим і найліпшим татом. Сусідська дівчинка, з якою я звичайно бавилася і яку я дуже любила, одного разу в суперечці сказала мені: «Твій тато виглядає, як чорт». Це мене так заболіло і обурило (бо якраз її тато скорше був подібний на чорта: був цілий чорний, з чорною бородою), що я їй заявила: «Ти назвала мого тата, і я не хочу з тобою бавитися». І від тої пори я й не дивилася в її сторону, що більше — й мої забавки залишилися в неї, і я не хотіла їх взяти назад.

4

Великою і важною подією в нашім дитячім житті, та й цілої родини, був виїзд на село. Ми, дітвора, не могли дочекатися того визначного дня. Приготування до від'їзду, метушня мали для нас, дітей, чар чогось надзвичайного. Звичайно такі поїздки були літом або на свята. Перші поїздки, які ще, мов крізь сон, пам'ятаю, — це були поїздки до родинного татового села Нагуєвич[19].

Ми приїжджали до татової родинної хати — спершу до татового вітчима Гаврилика[20], потім до брата Онуфрія[21]. Нам, дітям, було повне дозвілля. Ми зараз же попадали в товариство стрієчних братів і сестер і разом з ними жили їхнім життям. Ми босоніж бігли м'якими, втоптаними стежками, полями, поміж високими колосистими житами і пшеницею. Скільки принади і краси мали ці прогулянки! Біжиш стежечкою — високе збіжжя з обох боків, що видно тільки небо, — то закрутами, то просто; тут простягнеш руку за синім васильком, там — за червоним маком, там знов із-за закруту виглядає окатий ромен: рвеш і рвеш — повний оберемок, — мама

сплете вінок на голову. Там знов зненацька вискочить зайчик: і сам злякався, і мене перелякав. Стоїмо — не ворухнемося. Нараз блисне щось біленьке — це його хвостик, — і зайчик пропав між колосками. То жаба вискочить на стежку. Як маленька, зелена — то ще нічого, але часом буває велика погана ропуха: утікаєш щосили, біжиш за хлопцями, — вони ж більші, — скорше бігають. Не раз відбіжать наперед далеко, і я плачу, — боюсь серед поля. Аж вибігаю на луг — хлопці кричать, борються, перевертаються, — повно сміху і крику, та я боюсь брати участь в їхніх змаганнях, щоб який не штовхнув, не вдарив мене.

Під деревом посідали тато й мама, я біжу до них, прошу плести вінок на голову. Мама плете, а я тимчасом розпитую: «Чому зайчик не хоче бавитися зі мною, де він мешкає, де його дітки? Чому жаба-ропуха така погана?» — і багато інших питань, без кінця. Тато розповідає про зайчика, про його діток, про його долю і недолю. Довідуюся, що ропуха — пожиточне звірятко, що з'їдає шкідливі комахи; але я її не люблю, бо діти оповідали, що вона плює, і де плюне, там постають погані боляки.

Потомлені хлопці приходять до гурту, ми лягаємо в м'яку траву горілиць і приглядаємось хмаринкам на небі. Десь у полі виводить свою пісню жайворонок, сонечко пригріває, ніжний вітрець повіває з поля. Наша фантазія зачинає рости — я скрикую: ген там, високо, я бачу виразно карету, а в ній сидить королівна, коні піднесли голови й біжать. Нараз брат побачив великого ведмедя, що суне на мою королівну, а ген там — замок, що за хвилю перемінюється у щось дивовижне, в якогось смока з великими очима, зверненими просто на нас. Це вітер гонить хмари, групує їх, творить постаті, — то знов ті постаті розпливаються, щоб утворити щось інше. Або просто хмарки лучаться — і ми бачимо багато-багато баранчиків. Мама каже: «Це на погоду».

Відпочивши, біжимо купатися до ріки. Тато находить гарне місце. Ми розбираємося навипередки, хто скорше; хлопці сміло скачуть у воду, нуркують, плавають, бризкають на мене холодною водою. Я кричу з радости і страху, але в воду боюся іти. Тато бере мене на руки й несе на глибоку воду. Я щаслива — сміюся і викрикую. Я також у гурті.

Або йдемо до лісу. Це далека дорога. Сонце припікає, стомлені ніжки починають боліти; хлопці біжать наперед, я підбігаю, та сили слабкі: присідаю — відпочиваю. Вкінці не видержую — залишаюсь позаду і починаю плакати: «Нозі болять, хочу на руці. Мамо, хочу на руці!». Мама спершу бере за руку, веде, але цього замало — я іти не можу. Приходиться взяти мамі мене на руки — і нараз утома пропадає. Я через сльози сміюся, рада і щаслива. Приходимо до лісу, там приємний холодок. Ми розтаборюємося, мама розкладає їжу, ділить поміж усіх. Мені «замала» моя пайка і я кричу: «Я хочу цілу курку!». Всі з мене сміються, бо ж голод має великі очі, а я подужаю ледве свій кусок.

Сідаємо кругом тата, що оповідає багато цікавого про чарівне життя в лісі. Хлопці біжать поміж корчі шукати гнізда пташок, але тато забороняє — не дозволяє кривдити пташок.

Ми вертаємося домів потомлені, але набули нового знання, побачивши багато цікавого.

Та не тільки прогулянки виповняли наші дні на селі. Хлопці, разом з іншими, вставали раненько і їхали возами на поле по траву, сіно або збіжжя, щоб гордо вертатися домів на високо наладованім возі, або заходились коло коней, чистили їх і стайню, верхи їхали на ріку купати їх. Я дивилась на їх працю з заздрістю, мені також дуже хотілося їхати високо на возі або верхи на коні. Та на мою долю припадало інше заняття — іти з малими дівчатами-ровесницями пасти гуси. Це звичайно було получене з плачем, бо чомусь великий білий гусак полю-

бив собі якраз мої босі ноги і, наблизившись, накидався на мене з ворожим шипінням і гнався за мною, кусаючи боляче. Я, маленька дівчинка, утікала додому з великим плачем і криком —поскаржитись мамі або татові, але на другий день я разом з другими дівчатками була знов на пасовиську.

Велика радість була для нас, дітей, коли вечором худоба поверталася з пасовиська домів і мама брала нас всіх до стайні. Вже сам запах стайні, змішаний з запахом свіжого сіна або трави і молока, був для нас великою принадою. Приходила стрийна з дійницями, підкидала коровам свіжої трави, а ми не могли дочекатися, коли то доєння почнеться. Першу пайку молока діставали телятка, такі милі і ніжні, що ми їм того молока зовсім не жаліли. Опісля стрийна сідала на стілець і починалося доєння. Зручні пальці стрийни скоро наповняли дійницю білими струями молока. Корова помахувала хвостом, поглядала на нас своїми спокійними синіми очима; стрийна покрикувала на неї, а ми нетерпеливо ждали. Вкінці приходила черга на нас. Стрийна брала наші горнятка, наповняла їх по вінця пінявим теплим молоком. Це був райський напиток, і таким нам — дітям — залишився на ціле життя.

Одного разу трапилася — як то між дітьми буває — така звичайна собі пригода, але яка мала страшний наслідок і лягла тяжким маривом на наше, так ще щасливе в дитинстві, життя.

У Нагуєвичах, як майже в усіх селах у Галичині, побіч українського населення було декілька жидівських, і подекуди й польських, родин. Жиди звичайно оселювалися вздовж головної вулиці села, і в їх руках були всі крамниці, а найголовніше — корчми. Таких корчем часом у селі було й більше, і за їхньою допомогою жиди випивали всі життєві соки з українського населення. З цієї причини селяни жидів ненавиділи, бо знали добре,

яку шкоду вони їм чинять, але позбутися їх з села не могли, бо їх підпира[ли] дідич, польське населення і уряд.

Ця ненависть перенеслася і на дітей. Між українськими і жидівськими дітьми був постійний антагонізм, і сільські хлопці провадили «завзяті війни» з жидиками. Ці «війни» звичайно полягали на побиванню жидівських хлопців і пошкоджуванню їх дорогоцінних пейсів.

Тарас і Петро залюбки брали участь в таких змаганнях. Андрій, старший, був лагідної, доброї вдачі, і кривдження чужих дітей, хоч би й жидиків, не були йому в смак. Жидики слабші і трусливіші по природі, звичайно або бігли жалітися батькам, або мстилися, кидаючи із-за плоту камінням.

Жертвою такої помсти впав невинний Андрій. Одного разу вечором ми верталися домів. Андрій біг попереду. Нараз вискочив з-за плоту жидик, кинув великим каменем і поцілив Андрія простісінько в голову[22]. Андрій упав на землю безпритомний, обіллятий кров'ю. Тато заніс його додому, покликав лікаря. Згодом рана загоїлася, й здавалося, що горе проминуло. Та так не сталося: в мозку залишилася травма, і під її впливом бідний Андрій після кількох років дістав тяжку невилікувану недугу — епілепсію. Ця його хвороба наповнила жахом наші дитячі серця, прибила важким горем тата й маму — особливо маму. Андрій був улюбленою дитиною мами: тихий, спокійний, добрий і слухняний. Тепер ціле його трагічне життя — це була постійна незагосна рана маминого серця. Цю недугу тато описав з великим відчуттям і болем у своїй притчі про Св. Валентина[23].

Навантажені різнорідними дарами сільського господарства, ми поверталися до Львова відсвіжені й щасливі. Тато, мимо відпочинку в природі, багато писав, також ходив поміж селян і списував пісні, приповідки, оповідання, перекази й повір'я. Заходив і до священиків, нишпорив по старих церковних кни-

гах і пожовклих паперах та записував, цікаві для себе самого тільки, події, документи. Священики іронічно підсміхалися з приводу цього дивного татового замилування, але раділи, як могли йому показати щось справді цінне й цікаве.

5

Як ми стали підростати, круг наших поїздок все і все поширявся.

Немов яскраві камінці в калейдоскопі, крутяться в моїй пам'яті образки сіл, міст, людей. Уривчасті образки стають перед очима, сполучаються глибоко в душі в один неясний образ, без означення часу, місцевости. Обличчя людей бачу й не бачу.

От хоч би таке. Ми повертались вечором з далекої прогульки стомлені і голодні. Повітря — немов перед бурею; по небі гналися сірі, неприязні хмари. Ми проходили попри високу гору, немов обрізану в напрямі до дороги. Нагло зірвався сильний дикий вітер і став із зловіщим свистом гнати по небі тяжкі чорні хмари. Ми почали бігти, перелякані, тулились до тата і до мами. Минули гору. Над горою хмари почали жовкнути, діставати червоні, криваві відтінки, повітря переповнилося гуркотом громів, блискавки перетинали повітряні простори. Нараз ми, поглянувши назад понад гору, побачили грізне явище. Жовта хмара спустилася вниз на дорогу, якою ми тільки що проходили. Шалений вітер з посвистом почав крутитися на просторі під горою, і раптом піднявся стовп піску в дикім крутіжу. «Смерть[24] — утікаймо!» — закричав мій тато, — і ми щосили, ще скорше, почали втікати. Прибігли додому, перелякані невиданим явищем природи, змочені до нитки.

Інший образ. Ми були десь в північній Галичині — може, біля Жовкви[25]. Бідна околиця, кругом піски, де-не-де — сосни, поодинці або групами. Ми прийшли

з татом над ріку. Гарячий пісок пече босі ноги, але тато показав нам, що з того піску, як його намочити водою, можна будувати чарівні замки, і ми кинулись до нової розради. Скільки ж нам, дітям, прийшлось будувати тих піскових замків у житті, і скільки їх розвіяв безслідно вітер!..

Знов ми побували, здається, в Яворові, у п[анст]ва Олесницьких[26]. Я була там тільки з татом. Було велике товариство, нам запропоновано провезтись човнами по ріці. Спершу було лячно сідати в хитке човно. Я сіла біля тата. Держачись цупко його руки, я поглядала з острахом на пробігаючу під веслами мутну воду. Та скоро привикла. Річка спокійна, лінива, крутилася і закручувала поміж полями і лісками. Береги, оброслі високими шуварами, не раз поширювалися в широкі плеса, то знов звужувалися, так що ледве човен проїжджав. Ми плили довго, човнів було більше; почали лунати пісні, гомоніла весела розмова, перекидалися жартами й сміхами. Домів вернулися пізно вночі, коли вже місяць показався на небі, а зорі світили ярко і таємниче. Було і страшно, але й затишно, бо зі мною був тато.

А ось ми — діти, тато і мама — зближаємось до великого панського двору, затіненого старими деревами. На деревах сиділи пави і павичі, що викрикували дивними голосами, розпустивши розкішні хвости. По великім подвір'ї походжали гордовито великі індики і сорокаті перлиці[27]. Індики, побачивши на мені червону суконку, розпустили хвости, нашорошили пір'я і з грізним бульканням пустилися до наступу... Не знаю, що скоїлося б, якби не вийшов сам пан дому і не нагнав войовничих «лицарів». Я, перелякана і заплакана, тулила голову на грудях пана Р.[28], що повів нас скоро в хату. Брати сміялися з мене і з мого переляку, — казали: «Це ж були тільки індики, а індики не люблять червоного».

Чим більше ми підростали, тим спомини з наших

поїздок залишалися виразнішими, образи — чіткішими, ширшими й повнішими.

Це були поїздки до села Голобутова біля Стрия[29], до Довгополя — до о. Попеля[30], до Бурачка[31], до Завадова — до о. Нижанківського[32], до Косова[33], а потім до Криворівні, Жабйого, Буркуту[34].

До Голобутова ми їздили декілька літ підряд. Винаймили половину хати у селянина і мали зовсім вигідне приміщення. Ми, діти, проводили час на купанні в ріці і [на] невпинних дитячих забавах.

Річка Колодниця сама по собі невелика і зовсім спокійна, але в час дощів і повені набирала могучої сили, і тоді з ревом котила жовті, повні намулу хвилі, нищила і забирала по дорозі з собою все. Таку одну повінь ми всі пережили. Дощі падали безперестанку тиждень за тижнем, і води в Колодниці стали прибувати. Наша хата стояла на горбку, досить далеко від ріки, і господар запевняв нас, що небезпеки немає. Для орієнтації поставили ми оддалік ріки камінь і щохвилини бігали дивитися й міряти, як підступає вода. Тим часом ріка все більше й більше прибувала. Жовті грізні води з шумом котилися вниз, несли зі собою вирвані з корінням дерева, корчі, копиці сіна, забрані з поля, а дедалі — стали нести хати, хатнє приладдя, худобу. Почулися крики й плачі. Вода почала добиратися до хат і в нашому селі. Особливо почала заливати частину села на другому березі ріки, далеко нижчому від нашого. До тата прибігли господарі, щоб він дав пораду, порятунок, бо люди загибають. Тато вибіг з хати, ми здалека бігли за ним. Підбігли до мосту.

Міст вже був сильно залитий водою, і ніхто не відважувався переходити на другий бік. Але тато бачив, що необхідно перейти на другий бік і рятувати людей, перевести їх на наш бік. Наказав принести линви, позв'язувати їх разом, — і він перший, підкотивши високо штани, пустився через загрожений міст на другий

бік, а за його відважним прикладом пішли й другі. Линви перетягнено через міст, вони забезпечували перехід. Ми плакали і просили тата не йти, але тато пішов і повернувся назад, несучи малу дитину на руках, — а потім до пізньої ночі невтомно працював при рятуванні людей у загроженій частині села. На щастя, дощ перестав падати і вода в ріці стала опадати. На другий день вийшло тепле сонце, огріло людське нещастя і заподіяні шкоди в селі.

Або пригадується незабутня дорога з Голобутова до Завадова. Ціла дорога висаджена старезними, розлогими липами. Запах липового цвіту наповнював повітря, бджілоньки, що перелітали з одної цвітки на другу, ніжно бриніли. Ми йдемо босоніж стежкою, що веде попри дорогу, липи кидають тінь і приємний холод. Іти так легко, так весело. А там, не доходячи до самого Завадова, — маленька крамничка з різними приманливими речами: свіженькі булочки, таблички чоколяди і кольорові цукерки в великих бляшаних пуделках. Цукерки найбільш приманливі — ми згодні йти в далеку дорогу, щоб їх дістати.

Ми заходили до Роґульських, до о. Нижанківського[35], або до других приятелів тата, що їх у кожнім селі було багато.

З Голобутовом зв'язані ще татові поїздки на рибу. Тато був завзятим рибалкою. Він ловив рибу спеціяльно для нього плетеним саком, т. зв. в'ятером, рідше на вудку; також дуже часто ловив руками[36]. Ідучи попри берег, він зупинявся і витягав рибу просто з нор.

Літом, коли ми були всі разом, це рибальство було для нас, дітей, досить томляче. Приходилося йти досить далеко в спеку полями.

Прийшовши над ріку, ми мусіли сидіти на березі тихенько. Ми не сміли гомоніти, ані заводити іграшок, ані бігати понад берегом. Тато звичайно ловив сам, часом із приятелями або й селянами-помічниками, які йшли

вздовж берега і наганяли, бовтаючи бовтами в воді, рибу в сак. Тато звичайно надягав з сільського полотна полотнянку, бо ця одіж була найбільш до цього пригожа і вигідна. Ми нетерпеливо вичікували на березі — коли ж то тато принесе добичу.

Врешті приходив тато із розпроміненим, задоволеним лицем і висипав рибу перед нами на траву. Тут же ми вчилися розпізнавати всі роди риб, що ними такі багаті наші ріки: клени, карасі, плотиці, щуки, коропи, в'юни-мнюхи і багато інших. Щуку з тих всіх риб я запам'ятала дуже докладно: незважаючи на татову осторогу, я встромила пальчик у рот щуки — щука мене вкусила, і я на власному гіркому досвіді переконалася, що вона має дуже гострі зуби.

Один раз ми набралися великого страху. Коли тато ловив рибу, прийшов до нас жандарм з великим криком і гуком, як то в той час було звичаєм у жандармів. Він наказав татові йти разом з ним, — так, як стояв, — у мокрій полотнянці. Не послухати жандарма при баґнеті було неможливо. Ми, діти, сильно перелякалися і зненавиділи всіх жандармів за те, що один з них посмів кричати на нашого тата. Від того часу жандарм був для нас на ціле життя синонімом грубости, насильства, несправедливости. По якомусь часі вернувся тато й сказав з жалем у голосі: «Не можу тут ловити рибу — дідич не позволяє». Опісля тато вже заздалегідь брав собі дозвіл на ловлю риби.

Одного разу тато ловив рибу на тому самому місці, і той самий жандарм прийшов «робити порядок». Тато показав йому дозвіл, але це жандарма не вдоволило і він побіг до дідича скаржитись. На його превелике здивування, дідич, довідавшись, що тато ловить рибу, вийшов до ріки, представився мамі, привітався з татом і почав з татом приятельську розмову. Жандармові заявив, що тато — це його приятель, і має дозвіл ловити рибу, де хоче, а його просить не робити бешке-

* * *

На цьому я закінчую мої спомини, хоч вони тривати-муть далі в моїй душі й у моєму серці, — це спомини радісних і гірких хвилин, пережитих у нашій родині. Можливо, ці спомини занадто суб'єктивні, занадто багато мого власного «я», але це спомини мої — як я їх переживала й переживаю, згадуючи минуле. Багато призабулося, багато фактів стало тільки спомином. Не моїм завданням — подавати докладні дані по датах, — я в першій мірі хочу подати дійсну правду, яка вона не була б болюча й гірка, в першу чергу для мене самої. Пройшли роки, пройшли революційні й воєнні завірюхи над Батьківщиною; багато людей зметено з лиця землі, багато розсипалось, розгубилось по всьому світу. Наш народ — так, як жидівський, — шукає втраченого раю по цілому світі, а рай — тільки в Батьківщині. І, втративши його, ми далі мандруємо й далі шукаємо.

Жидівський народ щасливіший від нашого, бо він додержується законів, даних йому їхнім пророком Мойсеєм, а багато з-поміж нас нехтують заповітом свого Мойсея, творять собі нових богів, розмінюються на дрібниці, забувають про найголовніше — про святі скрижалі українського народу. Але народ свято вірить, що «прийде той час», і цю віру маймо і всі ми та передаймо її нащадкам нашим.

Так бажав пророк українського народу — Іван Франко.

* * *

Тато залишив завіщання, списане в присутності Бандрівського й д-ра Кобринського Ст[епаном] Бараном[270]. У цьому завіщанні зробив тато своїми спадкоємцями нарівні Тараса, Петра й мене. Спадок по ньому — це вілля у Львові й авторське право. Моїм бажанням було залишити хату нашим родинним майном — зі збіркою пам'яток по татові й мамі. Доля судила інакше.

Пам'яток по татові у мене небагато: кілька його листів, писаних з Ліпіка й до Києва. На стіні в мене висять ікони Матері Божої й Ісуса Христа. Цими іконами благословив священик у Києві подружжя моїх батьків. Ще є велика ікона — пам'ятка й дарунок мамі від її діда, генерала Таманова. Ще — малий образ «Ворожка», що висів на стіні в нашій хаті у Львові. Найбільше жалію за портретом тата, що його малював Панкевич у Львові. Цей портрет подарував мені тато ще за свого життя.

Торонто, 1956 р.

ОЛЬГА ФРАНКО В ПРАВДИВІМ СВІТЛІ

(Листи Івана Франка до його дружини Ольги, родом Хоружинської)

Читати чужі листи не гарно, — так колись учили нас у школі, і цю науку запам'ятала я на все життя. І навіть листи мого чоловіка, писані до нього його приятелькою, лежать у пожовклій коверті, ніколи мною не читані.

Але нині передо мною дві книги листів мого Батька. Вибір листів до численних і численних людей, його приятелів, однодумців, — сотні листів, які він, при своїй колосальній праці, мав потребу й охоту писати. З його листів затратилось багато серед людей, багато ще не упорядковано до друку. Ті, що передо мною, зібрані в двох томах [книгах]: одні — зі змістом 20-го тому вибраних творів І. Франка, під наголовком «Вибрані листи» (далі — В. Л. — *Ред.*), другий том — під наголовком «Літературна спадщина» (далі — Л. С. — *Ред.*). Обидві книги видані Державним Видавництвом України в Києві 1956 р.[271]

Якби нам прийшлось відкривати касетку (з потемнівшого рожевого дерева, куншговно різьблену й прикрашену дорогоцінними каменями) якоїсь давно померлої, колись гарної і багатої дами, робили б ми це з острахом, із затаєним віддихом, питаючись: що заховано в цій дорогоцінній касетці, які таємниці жіночого серця в її нутрі? А коли відкриваємо її й знаходимо дорогоцінні самоцвіти, що мерехтять перед нашими очима, як колись мерехтіли на шиї красуні, знаходимо ожерелля, перли, дорогі перстні, нашийники і діадеми, — з сумом згадуємо незнайому, що її постать колись красило це багат-

ство. Може, в самім низу знайдемо запашні пожовклі листи...

З таким самим острахом я відкривала дві книги, що передо мною, і знайшла в них великі скарби духа так скромної в житті людини.

Це були свідки його праці, його особистих переживань, його змагань, його безкомпромісової боротьби з неправдою і застоєм, його плянів, його розчарувань і невдач, його все нових і нових змагань і досягнень, його почувань як людини, його резиґнації, — це щось більше, як біографія чи автобіографія, бо ці листи в менті їх писання були призначені поодиноким особам — не призначені для читання загалу. А нині вони, зібрані й вибрані, [у]порядковані[272] із замітками й поясненнями, видрукувані в двох книгах, призначені для читання [загалові], для студій, цінні не тільки своїм змістом, що відкриває нам очі на правду, якої не знали або нехтували ті, що писали його [Франка] біографії, а також [цінні] й тим, що, як у самоцвітах відбиваєть[ся] яркий промінь сонця, так у тих листах віддзеркалюються його душа й серце.

Я спершу не могла рішитись заглянути до книг — якась внутрішня нерішучість не дозволяла мені читати листи мого Батька, писані до людей посторонніх, а не до мене.

Проглядаючи зміст, я знайшла, що між листами були листи, писані до Ольги Хоружинської, що стала опісля його дружиною — моєю мамою. Тим більш мені здалося, що я не маю права заглядати до «Святая святих», осіб, що стояли і стоять так близько моєму серцю. Мені здавалося, що це буде профанація, — але цієї профанації вже допустилось видавництво «Українська Академія Наук» в Києві[273], друкуючи листи й даючи їх до читання в списку [серед] інших вибраних творів.

А втім, — [це] доля великих людей: як твори мистця пензля виставляються напоказ, так і твори письмен-

ників, навіть їх приватні листи, даються для читання загалові.

Вкінці у мене явилось не то бажання, але і потреба листи, писані до моєї мами, зібрати всі разом, вибрати їх із книжок в одну цілість, щоб ними дати вірний образ моєї мами й батька в часах їх знайомства, їх одруження і пізніше. Вкінці [врешті] ця потреба перейшла немов у приказ, а ця [запланована] збірка листів нехай буде малою китицею польових цвітів, які мама так любила, на її самітню, відокремлену могилу там, у Львові, на Личаківськім цвинтарі.

Щоб осягнути повноту образу, мені прийшлось простудіювати всі листи — в більшості листи до [М.] Драгоманова[274], Олени Пчілки[275] та А. Кримського[276], що були близькими приятелями моїх батьків, — і вибрати місця, що мають відношення [стосунок] до них.

Не є моїм заміром цитувати, а потім опрокидувати або оспорювати всі ті неправдиві і видумувані злобивими людьми нісенітниці, що появлялися впродовж літ на адресу моїх батьків у різних газетах і журналах. Мій батько був безборонний бідний студент селянського роду, без зв'язків і протекцій; стояв сам один, із такими ж, як він, товаришами, серед «ботокудів», зненавиджені й переслідувані за те, що осмілились піднести слово протесту й критики проти тих, [які] вважалися в своїм діянні непомильними, а їх діла — не підлягаючими критиці. А його дружина, не дивлячись [незважаючи] на її рід, її освіту й культуру, була жінкою того селянського сина — «Франчиха», розпинана на хрест людської злоби навіть тоді, коли була хвора, коли в той час [їй] належалися співчуття і поміч.

Я не буду згадувати і тих людей, що і не надумуються [не перестають] і нині обчорнювати пам'ять батька, — чи то по глупій короткозорості, чи з «християнської ненависти», — людину чесну, правдиву, кришталевого характеру, що стала світлим прикладом для мільйонів.

Я беру один відтинок з життя І. Франка: його знайомство і одруження з О[льгою] Федорівною Хоружинською — на основі його листів до неї, з яких можемо пізнавати ясно їх характери, їх погляди, їх співжиття і працю.

Улюбленою темою письменників і письменниць, які підходять до речі [до справи] дуже односторонньо, було і є — захоплюватись і до нудоти розписуватись про Ольгу Рошкевич[277] — предмет першої любови І. Франка, дивлячись на неї виключно через призму його ліричних пісень і через це ставлячи її на перше місце, як героїню, відсуваючи в сутінки О. Хоружинську, бачачи її в той час, коли вона була хворою, і залишаючи навмисне той час, коли І. Франко з дружиною були обоє в розквіті літ і [служили] огнищем громадянсько-поступово-літературного життя.

Правда, перша любов молодого студента, що почалася ще за часів гімназійних, була ідеально прекрасна, а її речником були поезії, що, немов дорогоцінний камінь, притягнули увагу загалу. Але ця любов закінчилась нещасливо, а жінка, що викликала цю любов і ці вірші в душі молодого поета, хоч походила з доброї родини, була інтеліґентна і на той час освічена, [все ж] не виступала нічим понад загал того великого ґрона молодих жінок, що їх чарував І. Ф[ранко] не тільки своїм зверхнім виглядом, [але] — може ще більше — своєю культурою, ніжністю вдачі й чаруючою особистістю.

І. Франко любив Ольгу Рошкевич глибоко, і тому його поезії такі цінні, бо вложив у них правдиві почування. Ольга Рошкевич, може, вийшовши за І. Ф[ранка], була б йому доброю жінкою і господинею в його домі, а своїми родинними зв'язками, як донька священика, могла б бути великою піддержкою в його житті. Але її любов до І. Франка була поверхова — вона [О. Рошкевич] була залюблена в зверхній блиск його постаті як поета, але коли прийшла перша проба, в часі його безвинного аре-

шту, вона відреклася його, — щоправда, під натиском батька. Вона доказала вповні, що не могла стояти поруч того, який стояв далеко вище понад рівень тодішніх інтеліґентів.

З тюрми звернувся І. Ф[ранко] до о[тця] Рошкевича[278] з проханням порозумітись із його вітчимом Гавриликом[279] у справі зложення кавції за нього в суді, але, як видно, його прохання не було сповнене, бо, щоб видістатися якнайскоріше з тюрми, був змушений прийняти на себе вину. Яке було відношення [ставлення] Ольги, бачимо з малої записки [насправді листа І. Франка з 1877 року] до І. Белея[280], який також разом із ним сидів у тюрмі. Він [Франко] дістав листа від Павлика[281] і пише:

> *«П[авли]к у своїм письмі дуже вколов мене одним словом: «А видите, моя сестра приїхала до мене, а ваша мила до вас ані ду-ду». Се дитинство, правда, а я нині весь день, як строєний» [В. Л., № (в А. Франко-Ключко — «Ч.»: число листа) 12].*

Ольга Рошкевич не оправдала тих надій, які покладав на неї молодий студент. При першім нещасті, що впало на їх голови, як грім із ясного неба, вона виявила свою плоску душу й безвільний характер.

Як переживав цю трагедію І. Ф[ранко], подають [свідчать] нам його листи про неї, а заразом маркантно освічують їх характери й настрої зараз по виході [поета] з тюрми. В листі до О. Рошкевич з 20. 9. 1878 р. (В. Л., № 18) він пише:

> *«Вже звиш півтора року минуло, як ми були довший час разом і мали спосібність ділитися своїми думками і переконаннями. Від того часу багато дечого змінилося у нас обох, то ж час тепер наново розібрати все докладно, розглянути совісно, наскільки годяться наші*

переконання, щоб на будуще уникнути заводів і неприязностей. Правду сказавши, і давніше, будучи ще разом, ми дуже мало говорили о тих предметах і багато важких питань закривала нам з-перед очей особиста симпатія: ми любили, а не філософували, були щасливі самі собою і забували о внішнім світі і важкій боротьбі, котра нас ждала. Внішній світ і боротьба аж надто швидко збудили нас із щасливого короткого сну, пригадали нам, що ми ще не в соціялістичній державі[282], де свобідно і весело, а серед теперішніх, жидівсько-конституційних порядків. Чи добре, чи зле се було, що так швидко збуджено нас із щасливого сну, — сього не буду розбирати. Факт стався, і факт, думаю, не пройшов дармо, а в твоїм і моїм умі полишав глибокі сліди. Ми дозріли серед тяжких проб і можемо тепер далеко сміліше і певніше аналізувати свої переконання, абстрагуючи від них личну любов і симпатію...

Кілька разів чув я від тебе слова: покинь тоту роботу, віддайся мені, старайся наперед злучитися зо мною, а тогди вже побачимо, що далі робити. Ти не знаєш, скільки важкої боротьби причинили мені тоті слова, і, безперечно, були вони причиною не одного разячого дисонансу в моїх листах, до тебе писаних. Думка, що я для тебе мав би покинути своє переконання, видавалася мені такою дикою, не гідною тебе і мене, що не раз бували хвилі (в тюрмі), коли я насилу відганяв від себе твій образ... тепер я побачив, що ті слова твої могли бути не випливом егоїстичної буржуазної любови[283], котра, крім свого щастя, не хоче нічого бачити ні знати, — а

що вони радше були випливом надто великої старанности о моє власне добро, — я знаю се, і тим сильніше люблю тя за те. Але тим сміліше можу тепер сказати, що як колись ми будем жити разом...[284]*, а ти, приміром, почнеш знов в'язати моє переконання і здержувати мене від зроблення того, що ми велить робити совість, то я перестану тебе любити, покину тебе, не питаючи на жодні побічні згляди».*

Лист О. Рошкевич до І. Франка, в якім вона пише, що рішила під натиском намов і переслідувань зо сторони батька вийти добровільно за о. Озаркевича[285], визвав його відповідь, повну трагізму і розпуки.

В листі за липень — серпень 1879[286] [року] (В. Л., № 32) І. Франко пише:

«...Твій лист, присланий через Олеськова[287]*, страшно вразив мене. Я не знав, що гадати о тобі; я враз із надією на будучність стратив був і віру в доброту і чесноту; я почув, що єдина опора, на котрій я держався стільки літ, самохіть усувається передо мною. Пощо ти писала той лист, та і в такий спосіб, що то і добре — тебе ніхто не силує, тільки забаглося тобі попадею бути, ну, і йдеш за попа. Люба, подумай собі, які думки мусив насунути мені той лист!..*

А ну, але се моє діло, уже мене втішило то, що пишеш, що полюбиш Оз[аркевича] і будеш щаслива. Я не сумніваюсь о тім, і з щирого серця бажаю тобі щастя за всі ті муки, перенесені дома; тільки [те], що ти говориш о моїм щастю, видається мені іронією. Наші шанси нерівні; ти щаслива вже тим, що можеш вибрати межи мужчинами чесними

і розумними, а таких тепер уже досить, і з часом буде більше. Але мені нема вибору, я нікого [не знаю]; стративши тебе, я стратив надію на любов чесної і розумної женщини, а при тім такої, котра могла [би] зв'язати свою долю з моєю. Пощо ж ти мені говориш о щастю, і чи ти думаєш, що хоч би і найшлась така женщина, — [може], що і найдеться, але пізніше, — то я міг би полюбити її так щиро і глибоко, як тебе? Я чую, що сила мого чуття підтята, і мені здається, що ожити наново не може, та й, впрочім, нащо мені його тепер! Але жалуючись на долю, що позбавила кар'єри мене і подібних мені, не забувай, що іменно наша недоля причинилась до витворення і скріплення нових характерів, чесних, розумних і мислячих людей, між котрими ти і другі можуть вибирати... Я надіюся, що ти добре обдумала свій крок і не робиш собі ніяких ілюзій щодо «формального браку». Ти вважай, що при наших обставинах та обставинах Оз[аркевича] се неможливо і нечесно — навіть так, що о тім нема що й думати!»

Але І. Франко не пережив цю розлуку так легко, як вона. Він страждав невимовно, а кожне слово в його поезіях було написане кров'ю серця. Він не був далекий від самогубства, але в листі до Павлика з гіркою іронією пише:

«Ольга — вже ґмосць Озаркевичева і на пам'ятку свого весілля прислала ми пачку карамельків. Правда, що ґречно!» [В. Л., № 34].

Знов у другім місці:

«Мені при всій симпатії до сеї людини [Ольги]

здається, що її писання декуди трохи фальшиве, — а впрочім кажу Вам: не можу собі й досі вияснити, що з того буде і до чого воно прямує».[В. Л., № 35].

Павлик, що заздрив Франкові його щастя та успіху у відносинах до Ольги, намагався всіми засобами їх роз'єднати, і намовляв його постійно одружитися з його сестрою Анною[288] — малоосвіченою і неінтеліґентною дівчиною з Косова, що більше з ентузіазму, ніж із переконань, попадала кілька разів у тюрму. По розриві [Франка] з Ольгою Павлик повертається знов зі своєю пропозицією женячки, намагаючись запевнити Франка, що в нього властиво і любови од Ольги не було. На це пише йому Франко у листі з 18 жовтня 1879 р. (В. Л., № 35):

«Бувають такі хвилі, коли мені здається, що й давня любов щезла ми зовсім з гадки, — і воно би було для мене велика благодать. А часом то щось пече та коле, мов жаль; давніше гостріше — тепер менше».

В листі з 8 листопада 1879 р. (В. Л., № 36) знову він пише:

«В однім тільки Ви помилились: щодо мене, виводячи з усього, що я не любив О[льгу]. Будьте переконані, що в тій хвилі не говорить з мене ані фальшиве самолюбство, ані охота, щоб моє було наверху, — але я кажу Вам по совісті, що я любив її так, як тільки я спосібний любити. Доказом того — то, що я витерпів за час сього літа».

І. Франко не міг так скоро забути Ольгу, першу любов своєї молодости, і це давало йому вповні імунітет супроти зазіхань Павлика на його свободу...

Немов короткий промінь сонця, прийшло [до Франка] захоплення Ю. Дзвонковською[289], полькою. Але він

відчував і розумів добре, що подружжя з чужинкою не принесе йому щастя...

Його любов до Целіни Журовської[290] — польки, яка, як І. Франко сам каже, була більш хворобливою мукою, що опанувала його серце і єство проти його волі, проти його бажання і його розуму, — промучила його цілих 10 літ. Тільки далеко пізніше він розчарувався в ній цілковито, оцінив її по правді. Під впливом цієї любови постали його найгарніші ліричні твори, зібрані в збірці «Зів'яле листя», і в прозові твори — як новеля «Маніпулянтка».

* * *

І. Франко, проробивши [маючи] таку трагічну практику у власнім житті і стражданні, починає ставитись до жінки і до питання женячки на основі принципів дозрілого мужчини. Він перестає дивитись на жінку як поет, що ідеалізує її та підносить у своїх очах на божеські вершини, а себе самого обезцінює, здаючись цілковито на її ласку й неласку.

Він приходить до переконання, що його дружиною може бути тільки українка. (Цей принцип мали б присвоїти собі всі ті, що стрімголов летять у мішане подружжя, а подружжя з чужинцями чи з чужинками доводить у більшості до родинного нещастя, а також до винародовлення цілої родини).

Друга любов І. Франка, що була немов останній вибух вулкану, закінчила його молодечий вік, повний мрій та ідеалів, [вік], що відшумів рвучким потоком, породив вірші яркої молодечої краси, любовних терпінь, великих досягнень, а ще більших розчарувань.

Вирвавшись із пут терпіння, розпачу й зневіри, І. Франко кидається до праці з відзисканою енергією, його творчість набирає щораз більших розмірів, і він іде туди, куди його ведуть надземна сила й величний творчий дух.

Любовні мрії молодости уступають [місце] розважному розумові. І. Франко шукає дружини — вірного товариша життя, що ділила б з ним добре і зле, що не боялася б невзгод і небезпек, що його праця була б і їй люба, що, подавши йому руку, рішилась би ділити його долю — долю українського поета й революціонера.

Іван Франко вже давно був знайомим із М. Драгомановим — ще у своїх студентських часах, — а через нього познайомився з його сестрою Оленою Пчілкою і з Лесею Українкою — вже тоді початкуючою письменницею.

Побувавши кілька разів у Києві, І. Франко нав'язує через них зв'язки з членами Старої «Київської Громади», до якої належала вся тодішня наша інтеліґенція, і з «Молодою Громадою»[291]. Його приймають з ентузіазмом як речника нових ідей і посередника між [Наддніпрянською] Україною і галицькими народовцями. Коло його знайомих ширяться і до інших міст рос[ійської] імперії — як Петрограду, всюди, де є свідома українська інтеліґенція, де є молодь, бажаюча зв'язків із західноукраїнським світом, із закордоном. Він знайомиться з найчільнішими ученими, українськими письменниками й діячами, обмінюється з ними досвідом на полі літератури й науки, — він пробиває вікно в [Наддніпрянську] Україну, бо зрозумів, що тільки [Наддніпрянська] Україна може вирвати галичан із відсталого «ботокудства» і влити оживляючу нову струю в їх думання і працю.

Тоді, коли в Україні все принишкло під тягарем безоглядної московської цензури і безпощадної нагінки на все українське, в Галичині процвітало дивовижне «об'єднування» одних «з дашками», других «без дашків»[292]. Усі вони принципіяльно нехтували [Наддніпрянською] Україною, ніхто з них не прагнув до того духового об'єднання в письменстві, без якого само галицько-руське письменство оставалось жалюгідною калікою.

Олена Пчілка, познайомившись особисто з І. Франком, відноситься [ставиться] до нього з великою приязню і починає плянувати, щоб одружити його з дівчиною з [Наддніпрянської] України. Вона знаходить інтеліґентну панночку в колі своїх знайомих, у родині Трегубових[293], і про це пише І. Франкові.

І. Ф[ранко] в однім зі своїх листів до неї висказує погляди на подружжя, дуже далекі від тих, які він, як молодий студент, викладав О. Рошкевич. [Це вже] погляди дозрілі, повні резиґнації і критики. В кінці листа він хоче довідатись більше і пише:

«Мені здається, що найбільша часть щасливих подруж основана іменно на тій обопільній взаємній резиґнації, на поблажливості до взаємних похибок... Даруйте, Пані, що ввійшов на те, особистої натури, поле і що до повищих, може, й зовсім лишніх уваг докину одну, може, й зовсім уже недискретну: Ваші уваги о подружжю писані таким тоном, немовби були вимірені на певну одну особу. Коли так, то я дуже був би радий почути від Вас дещо більше в тій матерії; коли ж ні, то щиро прошу Вашого прощення за те питання» (В. Л., № 116).

У черговім листі, № 118 із 4 січня 1886 р., І. Франко веде з О[леною] Пчілкою на цю ж тему дальшу [розмову]:

«Я не знаю, для чого б нам не поговорити при нагоді і о якім-небудь особистім ділі, і для чого б Ви мусили накладати на себе мовчання там, де йде о мою особисту справу, і особливо для чого б я, знаючи Вашу доброту, Ваш досвід і Вашу прихильність для мене, міг брати Вам за зле Вашу щиру бесіду навіть у такім делікатнім ділі? Ні, ласкава Пані,

я зовсім, ані крихіточки не маю жалю ні до Вас, ні до себе, що між нами зайшла така бесіда. Противно, ставши раз на таку дорогу, на котрій зовсім не бачу перед собою ясного шляху, а бачу тільки неозначену можність, під котрою може критися й цілковита неможність, — я тільки можу бути вдячний для Вас, коли Ви схочете чи тепер, чи й на дальше допомогти мені своєю радою».

Під час одної з поїздок до Києва, серед чудової природи України, над берегом Дніпра І. Ф[ранко] стрічає — і з нею знайомиться — молоду панночку зі знатної української родини поміщиків, із високим образованням, велику ентузіастку для соціально-національного відродження України і, хоч тендітну і делікатну, з довгими пальцями піаністки, але із сильним самостійним характером. Хоча вона дістала науку й виховання в монархістичнім «Інституті для благородних дєвіц», її родина, її приятелі й знайомі були всі членами української «Київської Громади», і серед них вона стала свідомою українкою, — такою, якими були Трегубови, Пчілка, Леся Українка та інші. Хоч треба додати, що вона задержала на ціле життя штамп вихови в московськім інституті.

Іван Франко відчував цілою душею, що це його суджена, а коротке знайомство в Києві на цім не зупиняється. Враження, яке зробила на нього молода київлянка, не зникає, а набирає [в поета] щораз більшого заінтересування нею. Він рішуче відкидає можливість одруження з чужинкою — навпаки, в нього викристалізовується доктрина, що в сполуці з освіченою панночкою з [Наддніпрянської] України він знайде ту гармонію, за якою надармо шукав у О. Рошкевич, — що тільки вона [освічена наддніпрянка] зможе задовольнити ті високі вимоги, які він ставив до будучої своєї дружини.

Він зав'язує з нею переписку [листування], щоби піз-

натись хоч листовно ближче; вкінці рішається просити її руку. Тут же він прохав, щоб вона не рішалась опрометь голови, — щоб спершу сама добре передумала, щоб радилася з рідними, щоб дістала згоду свого діда, а заразом опікуна, генерала Таманова в Одесі[294].

Знов поїздка до Києва, нове побачення — і молода Ольга рішається і дає йому слово стати його дружиною.

Переписка продовжується. І. Франко щиро й одверто, не затаюючи нічого, знайомить Ольгу зі своєю родиною, своїм батьком[295] і братами, селянами в Нагуєвичах, із відносинами сільського життя, серед якого він виріс. Вкінці, щоб усе було ясно, щоб ніщо не залишилось не сказане, він пише [висловлює] їй свої погляди на їх спільне життя.

Це не були любовні вірші — це були погляди дозрілого, життям досвідченого 30-літнього письменника. Він не обкидає її золотистими тенетами марної любови — він ясно ставить їй перед очі своє походження, свої доходи, свою працю, свої надії та сподівання і питає її знов і знов, чи готова вона стати товаришкою його життя, бути його помічницею, його співробітницею. Він не скриває [не приховує] ні на йоту ті небезпеки, які грозять йому в житті, — він чесно відкриває їй майбутнє і питає знов: чи згодна? Він дає їй час усе передумати, все рішити і просить, щоб вона була такою щирою до нього, як він до неї.

Ольга рішається, а давши йому слово, не відтягує його назад, хоча не раз йому здається, що не все ще їй представив [із того], що могло б її настрашити, бо ж так багато їй сказав суворої правди, що друга [інша] від нього відсахнулась би: убоге мешкання й непевні доходи, велика різниця походження, чужа сторона, ні родини, ні приятелів, а царський кордон відділя[тиме] її від всього їй дорогого, рідного й близького.

Але в душі своїй вона мріяла бути героїнею — дружиною революціонера. Як княжна Трубецька, героїня

поеми Некрасова «Княгиня Трубецкая»[296], зрікається всього, їй найдорожчого, — маєтку, титулу, любимого батька — і йде за своїм вибраним, любим чоловіком-декабристом на каторгу на Сибір, так і Ольга іде за своїм вибраним, і не можуть її відстрашити ніякі труднощі, ніякі перешкоди.

Вона, як і він, відчуває, що це її доля, і приймає її таку, яка буде. Її тяжке дитинство сироти, прожите в бабуні безсердечної, злої й деспотичної, зближує її з його життям, і вона іде на життя з ним, повна довір'я і вирозуміння.

І. Франко пише до неї в листі з 10 січня 1886 р. (Л. С., № 21):

«Ні, дорога Олічка, — я знаю, що Ви добре роздумали свій крок, і щиро бажаю, щоб Вам ніколи не довелось жалувати его з моєї причини. Гарно се Ви сказали, що при спільному житю «известная доля уступчивости» — найкращий спосіб приноровитися до себе. Се зовсім і мій погляд, і в тім згляді я перейшов уже таку школу в житю, що не много, мабуть, буду міг від Вас нового навчитися».

Ольга приїжджає до Львова, щоб поглянути самій на його батьківщину, познайомитися з обставинами і з людьми, серед яких він живе, серед яких він працює, з його друзями й співробітниками, серед яких їй самій прийдеться жити. Після її від'їзду І. Франко пише до неї в листі з 14 лютого 1886 р. (Л. С., № 23):

«По Вашім від'їзді щось таке зо мною сталось, що й сам не знаю. Немовби мені половину житя взято, такий я почувся слабий, безсильний і безвладний. Се, мабуть, була натуральна реакція після тої несподіваної і великої радости, яку Ви вчинили мені своїм приїздом. Як я Вас люблю, Олічка! Як горячо

бажаю бачити Вас щасливою! Одного тільки боюся — щоб щастя не вбило мене».

Незадовго до їх свадьби [весілля] І. Франко пише до Ольги лист, у якому проглядає все — і любов до неї, і велика радість, що вона ладна здержати дане йому слово. Він ставить їй перед очі завдання їх спільного життя, ролю, яку вона має відіграти як його дружина, й подає надію, що при її помочі його праця подвоїться, його досягнення розвинуться зі ще більшою енергією і силою. В листі з 6 квітня 1886 р. (Л. С., № 27) він пише:

«І коли я отак не раз подумаю про себе, через які бездни пройшов, кілько разів близький був до того, щоб самому собі смерть заподіяти, кілько разів з резигнацією опускав руки, чуючи, як пропадає усяка надія, — а опісля згадаю собі Вас, ненаглядна моя, то мені здаєсь, що з рвучої бистрини, з-поміж темних і грізних скель, та заломів, та круч випливаю на тиху ясну воду, на вольний широкий простір, де, певно, також не обійдесь без бур і труду, але де ми плисти будем з ширшим оглядом і подвоєною енергією... Оскільки я собі представляю наше будуще житє, то ми повинні старатися звести круг себе товариство з молодіжі, старатись прояснювати молоді голови, приводити їх до роботи. Матеріялу до сего найдесь тут доволі. Мені здаєсь, що з нашої тихої й скромної хати повинна виходити струя нового, могучого руху... руху реального і розумного народолюбства. Знаєте, Олічка, що житє тілько тоді житє, коли єго движучою силою єсть ідея; а моє дотеперішнє житє, хоч і як не раз тяжке, було тим хіба щасливе і гарне, що ніколи ніяка невзгодина не могла мене зовсім втиснути в грязь, ані

збити на хвилю з ідейної дороги. Все і всюди я чув у собі сю силу, чув у ній собі таку опору, що не міг упасти. Помимо слабого здоровля я в тій силі находив невичерпну і невтомиму енергію. Не тілько при духовій, але й при фізичній роботі я, слабий хробак, дуже часто потрафив завстидати вдесятеро від мене сильнійших людей, у котрих по трохи надзвичайнім напруженю зараз з-під людської оболічки показуєсь безвладна глина.

Та що се я пишу. Ще подумаєте, що хочу похвалитися перед Вами. Ні, сего я не хочу. Я тілько хотів би вказати Вам, куди, в якому напрямі й на будуще тягне мене моя вдача. В многих зглядах я мужик, простий і неотесаний, хоч чуткість на всякий грубий дотик сильно у мене розвинена. Не достає мені одного — смілої рішучости, ініціативи. На провідника я не сотворений: найвище моє бажанє — бути рядовим великого діла здвигнення народного і бачити, що провід того діла спочиває в сильних руках, в яснім, широкім розумі. Ах, та коли ж то ми в своїх рядах побачимо такого провідника?..»

Пройдена [І. Франком] тяжка життєва школа під час його несправедливого ув'язнення навчила його життєвої мудрости — резиґнації. В листі до Уляни Кравченко[297] з 12. 6. 1884 [року] (В. Л., № 96) він писав:

«Дня 12/VI 1877 р. повертав я до Львова по найщасливіших хвилях мого життя. По дорозі уложив план [повісті] «Boa constrictor»[298], і в слідуючих днях написав першу частину, а за тиждень — зістав арештований і зіпхнутий на саме дно нещастя, в таку бездну, о котрій тепер без дрожі і замирання серця

подумати не можу. Дивно колотить нами доля».

Та він зазнав тим більшого удару від своїх же людей, що, використовуючи безкритично сам факт ув'язнення, жорстоким цькуванням намагалися знищити його морально й матеріально, — прикладом може послужити трикратне викинення його з «Просвіти» і Тов[ариства імени] Шевченка (див. його «Відкритий лист...» до Виділу «Просвіти» з р. 1891). [В. Л., № 193].

Як завжди скромний, уступав І. Франко провід другим [іншим], але сила духа виносила його завжди понад позем тих «найрозумніших», що його нищили і не допускали до проводу, із страху, що він їх перевищить своїм розумом і заставить їх працювати на визначеній ним дорозі. Внутрі своєї душі відчував І. Франко, що саме він був тим вибраним провідником свого народу до волі й щасливого, самостійного життя.

Вже тоді, від першої візити до Львова, ступає О. Хоружинська на дуже небезпечну дорогу як емісарій і посередник між українцями Галичини й [Наддніпрянської] України.

Видавши дикий закон заборони українського слова в Україні, московська влада при помочі урядників і поліції пильно слідкувала за найменшим проявом національного відродження, і всіх тих, що посміли хоч чим-небудь признаватись до українства, строго переслідувала ув'язненням і висиланням на Сибір, а твори письменників нищила найсуворішою цензурою.

Та українські «громади», розкидані по Україні і Московщині, не дармували. Вони навчились обходити драконівські закони уряду й видають, щоправда, московською мовою, газети і журнали, в яких містять свої твори під різними псевдонімами визначні українські письменники, порушуючи життєві питання українського населення.

У вікно, яке відкрив І. Франко для співпраці з інте-

лектуалами [Наддніпрянської] України, ввійшла Ольга. Вона сміло й відважно ступила на цю небезпечну дорогу, а в її частих поїздках [на Наддніпрянщину] налагоджувала все нові і нові зв'язки зі старими і молодими членами «громад». Виконувати цю працю їй було тим легше, що була знайома з багатьма визначними діячами в Києві, а через них охоплювала все ширші кола для співпраці. Вона була тією першою партизанкою, що стала поруч І. Франка до боротьби проти заборони українського слова в Україні, першою, що переносила дорогоцінні скарби українського слова до своїх земляків, наражена (загрожена) під час кожної поїздки, що буде переловлена й заарештована.

При її помочі І. Франко вириває ся із загумінкової тісноти, випливає на широку воду, а його спершу наречена, а потім дружина стає отим хитким човенцем, що пливе туди і сюди і перевозить слово відродженого духа. В цю працю вона втягує свою сестру Антоніну Трегубову[299] та інших панночок, що із захопленням беруться працювати для народної справи.

В українських часописах, у виданнях, у яких працює І. Франко, а часто видає власним коштом, він друкує твори визначних українських письменників із [Наддніпрянської] України: Олени Пчілки, Лесі Українки, Кримського, Грінченка та багатьох інших.

Із його багатосторонньої переписки можна вичитати, скільки труду вкладає він у редагування журналів, домагаючись від своїх друзів нових творів, заохочуючи їх до співпраці, вимагаючи від них більшої [художньої майстерності].

Ставши дружиною І. Франка і переїхавши до Львова, Ольга Хоружинська зразу ж входить у коло інтелігентного жіноцтва, з Н. Кобринською[300] на чолі. Обі культурні, образовані жінки, обі ентузіастки для праці задля народного добра, стають дуже скоро приятелькими, і їх приязнь тягнеться аж до смерти Кобринської. Ольга по-

магає їй редагувати й опрацьовувати за допомогою свого чоловіка її перше жіноче видання — «Альманах»[301], а І. Ф[ранко] достачає їм для нього твори О[лени] Пчілки і Л[есі] Українки.

Відкривши визначний талант чи то серед галичан, чи з [Наддніпрянської] України (Уляна Кравченко, Кримський), І. Франко заохочує його до писання, піддає теми, дає поради.

Його критика часом гостра, але завжди справедлива, ґрунтована на знанні і глибокій начитаності, — але і тут йому помічна дружина. Вона перечитує надсилані твори письменників, він із нею радиться і її думку цінить високо.

В листі до [М.] Драгоманова з 10 лютого 1889 р. (В. Л., № 164) І. Франко пише:

«Як Вам подобались Антоновича «Три національні типи»[302]? Ми з жінкою осудили тут, що Ант[онович] у Росії встидався б опубліковати таку річ, то й пхнув її в Галичину».

В іншім місці цього листа читаємо:

«...Казка Мирного[303], помимо прекрасного язика і деяких прекрасних описів (н. пр., вулкан підморський), по цілій своїй концепції здається мені зовсім схиблена, а жінка моя твердить, що «правду» змалював він надто вже дурною й нетямущою».

В другім [іншім] листі до Драгоманова — з 20 березня 1889 р. (В. Л., № 167) — І. Франко [повідомляє], що тільки що написав поему «Каїн», і додає:

«Одна моя жінка, спасибі їй, задала собі праці прочитати рукопис після кожної переробки і дала мені деякі дуже розумні поради».

Щоби підготовити до друку надсилані твори, виправлені і вишліфовані І. Франком, Ольга переписує їх,

що значною мірою облегшує до неможливости перетяженого письменника.

Іван Франко надає великої ваги збагаченню української літератури добрими перекладами європейських класиків. У листі до Драгоманова (В. Л., № 166) він [інформує]:

> *«Написав я до Одеси Ковалевському... про «Одіссею» Ніщинського[304]. Чистий скандал, щоб ся робота так таки лежала дурно. Я предложив їм видати її у Льв[ові], хоч своїм коштом, хоч за їх підмогою, та не знаю, що вони скажуть. Коли у Вас є які зносини з Одесою, то, будьте ласкаві, попріть сю справу. Видання переводів деяких грецьких творів було б для нас дуже пожадане, вже хоч би для того, що у нас читають їх по гімназіях і переводять [перекладають] у руській гімназії. А «Одіссея», переведена Ніщинським, так хоч і для простого народу годиться: я колись розказував її з пам'яті в селі через кілька вечорів — і слухати її сходилась майже ціла наша слобода, чоловік по 30 і більше, старих і молодих, і відірватись не могли, — розказував і арештантам у тюрмі, і добре знаю, яке вона враження робить».*

[Ольга Хоружинська-Франко] своїми перекладами з французької мови збагачує українську літературу, вкладаючи в неї новий, багатший колорит. Знову ж, вона перекладає статті І. Франка на російську мову, щоб хоча чужою мовою дати [Наддніпрянській] Україні його писання. Переписуючи роман І. Франка, писаний по-польськи, вона виучує польську мову, що було в тому часі дуже потрібне для постійного зв'язку з культурними польськими набутками.

Своєю невтомною працею, при помочі дружини,

І. Ф[ранко] започатковує й утверджує змаг культурного життя в Галичині, і період його велетенської праці став золотою добою культурно-наукового й національного розвитку, завдяки чому Галичину признано П'ємонтом[305] для цілої України.

Очі визначних людей України звернені на Галичину, вони [ці люди] бажають і свою частину праці перенести в той край, де свобода слова не заборонена, а цензура не така гостра. Багато з них приїздить до Галичини, щоб наочно побачити і почути правду про Україну. Редагуючи другий том «Кобзаря» Т. Шевченка[306], І. Франко пише до І. Белея (В. Л., № 57):

> *«Не можеш поняти, яке враження зробив тут другий том на наших людей, що у нас були в гостях. Я читав їм деякі дрібні штуки, «Марію», «Сон», «Кавказ» і др. Просто поражені були, як могло на нашій мові бути щось таке написане!»*

Імена визначних письменників, учених, громадських діячів [Наддніпрянської] України й Галичини були на устах обох [Франків] — чи то в справі їх[ніх] писань, чи в справі критики їх творів, чи заохоти до праці, чи в справі переписки про різні видання.

Скромний дім І. Франка відкритий для його товаришів праці, його приятелів та однодумців. Тут відбуваються постійно сходини, на яких Франко порушує найрізноріднійші теми й болючі справи цілого українського народу.

Найбільш живою була переписка І. Франка з М. Драгомановим, що перебував у тім часі за границею — то у Відні, то в Женеві, а вкінці у Софії. Франко посилає йому свої твори для оцінки, радиться з ним над виконанням своїх нових праць, просить надіслати потрібні йому книжки для його різносторонніх студій.

Франкова дружина, що ще в Києві приятелювала з ним [Драгомановим], його сестрою О[леною] Пчілкою

ту. Жандарм, відходячи, незадоволено буркотів собі під носом, мислив; у його голові не могло поміститися, що хтось у полотнянці може бути з паном дідичем за «пані-брат[а]».

Одна наша поїздка до Голобутова закінчилася сумно і передчасно. Одної ночі ми побудилися — світилося світло, мама стогнала на ліжку, тато, перелякaний, посилав когось по лікаря, що довго не приїздив. Коли, нарешті, приїхав, ствердив, що в мами — запалення сліпої кишки, і радив негайно везти до шпиталю, щоб не було запізно. Ще цієї ночі тато повіз маму до Львова і залишився там кілька день. Ми, діти, лишилися під опікою служниці. Тато вернувся сумний: операція була тяжка, мама бореться зі смертю. Ходив, мов непритомний, і за кілька днів поїхав знов. Мама, хоч і небезпека смерти минула, була дуже слаба — дуже тяжко приходила до сил, і тато рішив вернутися з нами, дітьми, назад до Львова. Тим більше, що дівчина зовсім занедбувала нас в часі татової неприсутности. Лишала нас самих, без догляду, сама йшла на село, а ми ходили брудні, немиті, нечесані, голодні. Татові, як повертався, доводилося приводити нас до порядку: мити голови, чесати, одягати в чисте вбрання.

Ми вернулися до Львова, і по кількох днях тато сказав, що нам, дітям, дозволено відвідати маму в шпиталі. Нас повели до великого білого будинку. Прийшлось перейти безліч коридорів, у яких сильно пахло карболем; вкінці ввели нас у велику кімнату, наповнену рядами ліжок. Поміж ліжками увихалися сестри-жалібниці. Одна сестра взяла мене за руку і повела; я з острахом водила очима по лицях хворих, шукаючи поміж ними знакомі рідні черти. Ми підійшли до ліжка — мама лежала бліда і виснажена, лице, мов не її, — чуже. Глянула на мене, усміхнулася і слабою рукою погладила по голові. Дивлячись на маму, таку близьку, але таку далеку, [я не стримала сліз][37]. Мене, розплакану, вивели з кімнати.

Пізніше я заходила до шпиталю ще кілька разів. Мама поволі приходила до сил, сиділа вже в кріслі і плела тонкі кружева у подарунок для добрих монахинь.

Тато їздив зі Львова дуже часто — з кимсь із своїх товаришів чи приятелів — на рибу. Вже звечора приготовлявся до від'їзду, старанно переглядав сіті, чи все в порядку, чи нема де якої дірки, набирав їди, і вже ранесенько, коли ми ще спали, від'їздив. У такі дні тато був у веселому настрої, шуткував з нами, оповідав нам багато цікавого з життя риб, розвеселяв нас веселими оповіданнями і приповідками. Повертався звичайно пізно вночі, не раз перемерзлий і змучений, але задоволений. Ми раненько бігли до кухні подивитися на привезені риби. Тато вишукував найбільші і давав нам подержати в руках, але це нам не вдавалося, бо риба слизька. Вона виховзала з рук. Тато повчав нас, що рибу береться за зяви. Між рибами попадалися і раки — з вилупленими очима, великими вусами; вони тріпали хвостами й підскакували з води, не раз і на підлогу, оббризкуючи нас водою. Для нас було загадкою, чому вони, наперекір всім правилам, лізли назад, а як мама кинула їх в кип'яток варити, починали червоніти. Тоді ми переконалися в правдивості приповідки: «А я раконеборак, як ущипну — буде знак». Мама зі служницею заходилась коло риб: їх треба було чистити чи складати в склянки на пізніше. Не раз ця праця займала пів[дня] або і цілий день.

Один виїзд на село для мене пам'ятний і донині стоїть мені перед очима. Ми всі вийшли з дому, повиносили пакунки і поскладали на віз, що на нас вже чекав. Але тато був якийсь неспокійний і розглядався на боки, піднявшись зі сидження. Тоді нараз вискочив із-за рогу чоловік і вистрілив до тата — на щастя, не поцілив. Тато зблід, але почав нас успокоювати, щоб ми не боялися, — що то не до тата стріляли. Пізніше я довідалася з розмов і зрозуміла, що це один поляк хотів пімститися

на татові за те, що тато в своїй статті назвав польського поета Міцкевича «поетом зради» («Конрад Валленрод»[38]). Це було в р[оці] 1897.

До нас із сіл дуже часто приїздили гості. По-перше, це була родина тата: спершу — його вітчим і мама[39], потім, по їх смерті, приїздили його брати Онуфрій і Захарій[40], з жінками і дітьми. Такі відвідини були немов сполукою з тими радісними хвилинами перебування на селі, бо родина привозила всякі добрі речі із села, поповнюючи нашу кухню, а мама все це надзвичайно цінила, бо це все було дуже свіже, не таке, як у перекупок у місті на ринку. Також приїжджали селяни з різних місць, татові знайомі з сіл, що в них тато бував. Звичайно у приїжджих була тьма різнорідних справ: чи то до лікаря, чи до суду, чи до якогось уряду. Люди приїздили до тата за порадою, за вказівками. У їхніх очах тато був людиною всезнаючою, вченою, «паном», але приступним і до кожного ласкавим. Він не тільки порадив, але, де міг, — допоміг, і люди по кількаденній гостині від'їздили задоволені. На нас, дітей, такі відвідини робили помітне враження. Тут, у місті, ми вперше почали помічати (на селі цього не було помітно) різницю між цими людьми і нами. Це були люди, повбирані в свої сільські вбрання: зимою — в тяжкі баранячі кожухи і шапки, жінки — позавивані в великі хустки; літом — в убраннях з полотна, жінки — в барвистих спідницях і вишиваних сорочках. Такої одежі в місті не носили. Але ласкаве і привітне відношення до них тата і мами привчили нас, дітей, уже з самої ранньої молодости не встидатися тих людей, а шанувати їх так, як це робили наші батьки.

Наша хата була відчинена не тільки для сільських відвідувачів. До тата заходило багато знайомих і приятелів-товаришів. Не раз вечорами велика вітальня наповнялася людьми, знайомими і незнайомими. Велися жваві гутірки, диспути, наради. Ми, діти, тихенько всувалися в кімнату і, примостившися десь у не-

помітному куточку, прислухувалися до розмов старших. З цих розмов ми не багато розуміли, і звичайно, коли гості розійшлися, ми між собою ділилися нашими спостереженнями, як от: «Той має таку велику чорну бороду — певно, бере в неї нечемних дітей»; або: «Той має такі великі вуса, ще й до того руді, — рухає ними так смішно, мов рак»; або: «Тамтой так щирить зуби — сміється, немов кінь». Такі й подібні «прищіпки» ми старалися дати не раз поважним і симпатичним панам, але для нас, дітей, було важне насамперед те, що вражало нашу зорову уяву.

Між прихожими ми вибирали собі особисті симпатії й антипатії, а за симпатію ми годні були одне одному видряпати очі. Такою моєю симпатією був проф. Коцовський[41], дружина якого була моєю хресною мамою. Їхній син, Микольцьо, часом заходив до нас, за дозволом батька, бавитися. Батько, сам педагог, виховував свого сина педантно, в «залізних рукавицях». Дома дуже тихенький і слухняний, він у нашім товаристві набирався сміливости і разом з нами уживав повної свободи — міг так само, як ми, галасувати, бігати, підскакувати, голосно сміятися й «доказувати», — словом, оживав і ставався справжньою дитиною. Пізніше Микола Коцовський[42] скінчив медицину і, як військовий лікар, загинув геройською смертю в «чотирикутнику смерти»[43]; в надлюдському зусиллі рятуючи стрільців від сипного тифу, заразився сам і помер на полі нерівного бою.

Одним із постійних, майже щоденних, відвідувачів нашого дому був Михайло Павлик, родом із Косова, шкільний товариш тата[44]. З браку засобів він не міг закінчити студій. Людина обмежених здібностей, тяжко пробивався в житті; тато, бажаючи допомогти йому, притягнув його до співпраці в тільки що заснованім ним часописі «Друг»[45] і до радикальної партії, що виникла під впливом Драгоманова. М. Павлик виявився, однак, фальшивим другом для тата; безмежно заздрісний за

геній тата і його вплив на громадянство, відіграв ролю малого Макіявеллі[46]. Він безоглядно користувався гостинністю мами, був постійним столівником у нас, а за це все розносив між людьми всі наші домашні справи, щоденне змагання моїх батьків з недостатками, негосподарність мами представляв у найгіршім світлі. Щоб маму понизити, поширював між громадянством для неї назву «Франчиха» — назвище, прийняте тільки на селі, але принизливе в місті, де всі собі «панькали». Він добився довір'я у Драгоманова[47] і всякими очорнюваннями і фальшивими інформаціями старався підкопати співпрацю двох учених і громадських діячів.

Мама скоро помітила його фальшивість і старалася позбутися його з хати, але тато заступався за нього перед мамою, бо його довір'я і доброзичливість до Павлика були непорушні.

Крім приятелів і товаришів-однодумців, заходили до тата й визначніші гості: учені, поети й письменники, політичні діячі різних національностей. Найбільш нам дорогі були гості з Наддніпрянської України. Ясно пригадуються мені обличчя Миколи Вороного, Лесі Українки[48], Коцюбинського[49], Грінченка[50] та інших. Радість з їх відвідин у тата, здається, передавалась і нам, дітям, — і нам хотілось їх обіймати і цілувати так, як це робили тато й мама. Крім цих гостей, заходили гості з Росії, Чехії, Німеччини, Франції. Нас дуже дивувало і збуджувало нашу гордість, як ми чули, що тато з чемности говорив до них на їхніх мовах. Цей факт ми між собою живо дискутували, бо часом ми й не знали, яка це була мова, і по відході гостя накидалися на тата з запитаннями, бажаючи мати вияснення.

Бувало, що якийсь гість захотів познайомитися з нами, — нас вводили або гуртом, або по черзі. Брати старші без остраху входили в кімнату, відповідали сміло на питання, розмовляли, але коли приходила черга на мене і очі всіх звертались у мою сторону, мені ставало

лячно, мені до сліз було соромно, і я старалась, як мога, сховатися за маму. Я боялася, що вони помітять, що в мене не дуже чисті руки або занадто розтріпане волосся, а ще й до того треба було відповідати на ласкаві (а в той час мені здавалось — інквізиторські) питання: як називаєшся, чи ти чемна, чи ходиш до школи, чи знаєш який віршик? Я бажала провалитись під землю, але коли приходило до віршика, я оживала, бо ж тих віршиків ми, діти, знали безліч.

6

Знаменною подією в нашім домі були відвідини Митрополита Шептицького[51].

Видно, що візита Митрополита була заповіджена, бо тато вийшов напроти нього аж до візника і, з висловами пошани, ввів його до своєї кімнати. Тато змолоду цікавився постатями зі Св[ятого] Письма, життям мучеників, апостолів. Годинами просиджував у бібліотеках, пильно студіюючи старі церковні книги. У його бібліотеці були не одні цінні, в грубих обкладинках, пошкоджених молями, писані кирилицею, старовинні книги, які він придбав або на приходствах, або в антикварнях. Знаючи про це, Митрополит зайшов до тата продискутувати деякі для нього цікаві питання (здається, тоді йшла дискусія про Йоасафа і Варлаама[52]). При відході Митрополит виявив бажання побачити нас, дітей. І тоді-то вперше мені прийшлося побачити його величну постать. Він привітався з мамою, що нас привела, кожного з нас запитав про ім'я, кожного погладив по голові, поблагословив.

Це була моя перша зустріч із такою визначною людиною — криштального характеру, ученим, високо освіченим і культурним чоловіком. Мимо свого духовного знання і походження із спольщеної родини, він сам був великим націоналістом і народолюбцем. Він не жалував ні гроша, ні труду на благородні народні цілі —

чи то приюти для сиріт, чи доми для безробітних служниць, українську лічницю, чи на університет; всі ці інституції мали його підмогу, його опіку. Він був твердий, безкомпромісовий ворог ложі, безхарактерности, безхребетности людської.

Він виховав кадри священиків, що стали правдивими помічниками і душпастирями для свого народу, що йшли з народом на бій проти польського утиску, що працювали на полі просвіти, що стояли разом з народом і в хвилинах щастя, і лихоліття.

Мені прийшлося ще два рази особисто стрінутися з Митрополитом Шептицьким. Друга зустріч була при такій нагоді. Я кінчила учительську семінарію і по матурі, як кожного року, ми, учениці, приготовляли концерт. Кружок комітетових розносив запрошення до визначних громадян і діячів. Мені на долю випало іти до Митрополита. З товаришкою пішли ми до церкви Св. Юра, біля якої була резиденція Митрополита. Нас впровадили до почекальні, а згодом до кімнати самого Митрополита. У притемненій кімнаті він сидів, величний і могутній, у своїм фотелі. У той час терпів він тяжко на свою недугу, але ласкаво прикликав нас до себе і розпитав про ціль приходу, питався, як називаємося. Почувши моє ім'я, Митрополит звернувся до мене, почав розпитувати докладно про мої студії, мої пляни на майбутнє, потім про життя родини, турбувався про маму та її здоров'я. Вислухав мене уважно, висловив своє співчуття. Це мене тоді дуже зворушило, бо в тому часі мама була тяжко хвора, всіми забута і покинута.

Третя і остання зустріч була в Києві в 1917 році, в першу річницю смерти мого тата. Митрополит, звільнений російською владою з заслання, приїхав до Києва і тут задержався, вичікуючи дозволу повернутися до Львова.

У мене з'явилося бажання, щоб ніхто інший, а Митрополит відправив панахиду по татові, і з тим бажан-

ням я пішла до нього. Мене стрінув о. Мих[айло] Цегельський[53] у скромно влаштованій вітальній кімнаті. Почувши, з чим я прийшла, він заявив мені: це річ немислима — тато вмер без Бога[54], і Митрополит напевно відмовиться. На ці його слова з сусідньої кімнати вийшов сам Митрополит і, звертаючись до о. Цегельського, заявив: «Ви помиляєтеся, отче, — тим більше, за таких людей ми повинні молитися». Потім звернувся до мене, привітався і дав свою згоду. Панахида відбулася в католицькім костелі. Церква була вщерть виповнена народом. По панахиді Митрополит промовив, згадуючи тата в словах піднесених і зворушливих.

Та неприємний інцидент трапився ще цього ж дня. Володимир Антонович[55], не поінформувавшися вперед, помістив у соціялістичнім часописі статтю, у якій накидався на Митрополита, — мовляв, він надужив ім'я Івана Франка, щоб вести пропаґанду католицизму на Україні. Ця брехлива стаття до глибини душі обурила мене, і я зараз же післала до тієї газети спростування, але факт нетакту та образи залишився.

Відвідуючи Львів по війні, я зайшла до Митрополичої резиденції, але Митрополита не було вже в живих. Я розговорилася з його довголітнім слугою, що охоче розказав мені про життя Митрополита під час війни, — як вони разом бідували, як при бомбардуванню він сам мусів спроваджувати старенького і безпомічного до пивниці, потім назад до кімнати. Усі його покинули, не було помочі ні рятунку. Коли вдруге повернулась російська окупація, облягли резиденцію солдати. Зразу накинулись на Митрополита з наругами і зневагами, але з часом маєстатична постать, з білим волоссям, старенького і безпомічного Владики заставила їх відноситись до нього з симпатією і пошаною. Вони почали приносити їжу і любили заходити до нього, щоб поговорити й послухати.

7

Настав час ходити нам до школи. Андрій і Тарас, старші на два роки від Петра і мене, почали скорше ходити до народної школи[56], — нам ще треба було чекати два і три роки. Ми обоє з Петром дуже цікавилися, що старші брати вчаться, і не могли дочекатися, коли-то прийде черга на нас. Мені було п'ять років, і на мої наполягання я дістала табличку і писальце, — це було для мене велике свято. Я виводила на ній різні закарлюки, які видавались мені незрівняної краси і зручности. Мої брати ходили до української народної школи при учительській семінарії, потім перейшли до Української академічної гімназії, з навчанням грецької і латинської мов. Оставшись дома сама, я стала докучати батькам, що й я хочу до школи, і вкінці, одного пам'ятного дня, мама повела мене до школи. Тому, що народна українська школа для дівчат була майже на другому кінці міста, мама повела мене до польської школи, що була по сусідству. Однак ця школа мені не подобалась, ані вчителька, що ласкаво до мене заговорила. Я втекла із школи з великим плачем. Мама, побачивши мене, розсердилась, замкнула передо мною двері, і в темному коридорі я просиділа до вечора, гірко ридаючи і настоюючи, що я не хочу йти до польської, а тільки до української школи.

На другий день мама, сподіваючись, що я порозумнішала, повела мене назад до польської школи, але я вперлася — і плачем, і просьбами добилася свого. Мене записали до української школи, і в українській школі, де пробула я 13 років, набувала я знання майже на рівні з гімназією, а передусім — любови до рідного слова, до народу, до культури — до України. Українська школа й учительки стали мені другою родиною. Побут у школі — це були найщасливіші роки моєї молодости і не раз — піддержкою в тяжкі хвилини дальшого життя. І крізь ціле моє життя світлим променем яснів мені спо-

мин про учителів, товаришок — взагалі про шкільний час.

Наш круг знання поширився, перед нами стали нові завдання — багато нового вступило в наше життя. Тато слідкував за нашими поступами у школі; звичайно вечорами, щоб відпочити від писання, він заходив до нас, розпитував хлопців, що́ вчаться, роз'ясняв їм і помагав розв'язувати задачі, помагав у перекладах з латини чи греки. Це був мій батько, що водив мої непривиклі і непослушні пальчики творити перші букви — спершу на табличці, а потім на зшитку. Він помагав виучувати вірші, жартував, хвалив і ґанив, а по його відході ми з ще більшим завзяттям бралися за нашу працю, прагнули здобути якнайбільше знання. З нашого світу потрохи почали уступати фантастичні й нереальні постаті з байок і казок, а на їхнє місце прийшли постаті з шкільних книжок. Це були герої з «Іліяди» та «Одіссеї»[57] і інші постаті з історії Греції, а потім і Риму. Ми стали знайомитися з великими і славними мужами нашої історії: князями, козаками, гетьманами. А далі наш кругозір поширився на всесвітню історію — історію наших сусідів і других народів Европи й Азії.

Прислухаючись науці братів, я на льоту схоплювала латинські і грецькі слова, а потім цілі вірші й приповідки, і не раз підповідала братам завчені фрази, слова, чи то граматичні форми, за що тільки діставала догану і зауваження, щоб не вмішуватися до їхньої науки.

Моя школа була в другому кінці міста. Дорога до школи була повна небезпек для малої дитини, і звичайно я йшла з братами до їхньої гімназії, що містилася в будинку Народного Дому[58] в центрі міста, а дальше — вже сама. Так само верталась зі школи. Ми звичайно проходили великим парком т. зв. «Єзуїтським городом», засадженим високими старезними деревами з могутніми коронами, що давали літом розкішну прохолоду і тінь.

Поспішаючи щодня до школи чи домів біля цих столітніх велетнів, ми поглядали на них, як на старих добрих приятелів, радісно їх вітали, чи то покритих густим листям у літі, чи блискучим від морозу снігом зимою, чи навесні, коли їх галузки покривались тисячами смолистих бруньок і під поцілунками гарячого сонця розростались на наших очах, а вкінці розпукувались, і одного теплого ранку всі дерева були вкриті свіжими ніжно-зеленими листками. Восени пожовкле листя спадало з легеньким шелестом, немов з шепотом невисказаного смутку, і рівномірно покривало землю, а ми, діти, з насолодою скакали в купи листя і, немов на хвилях океану, брели серед нього...

Одного літнього дня скоїлась трагічна подія з нашими старими приятелями. Над Львовом цілу ніч шаліла буря, і рано тато сказав нам, щоб ми ішли уважно через город, бо буря повалила багато дерев. Ми поспішили до городу, — і справді наші любі, дорогі приятелі у всій своїй величі і красі лежали, повалені на землю і немічні. Нам з болю стискалося серце — ми з сумом поглядали, як робітники поралися біля них, безсердечно різали й рубали ще живі їх тіла, ще повне зеленої краски їхнє розлоге галуззя... Хоча повітря по дощі було запашне і свіже, хоч пташки виспівували свої ранішні пісні з неменшою силою, і хоч сонце розсипало радісне і тепле проміння, — ми ішли з глибоким смутком у душі, поспішаючи дальше, до школи.

Інша пам'ятна подія. Тато ходив у піднесеному настрою, до нього заходили приятелі, велися гарячі диспути, читалося пильно часописи. Одного дня тато сказав нам, що має бути страйк робітників (чи не перший раз у Львові) на знак протесту проти визиску працедавцями. Тато наказував нам, щоб ми минали товпу і додому із школи верталися бічними вуличками, а не головними, людними. На другий день, з самого ранку, прогнався на конях по зовсім пустих вулицях ескадрон мадярських

уланів. Їхні списи й на гостро піднесені шаблі виблискували зловіще на сонці. Відгомін ґальопуючих коней ще довго прошибав повітря, на вулицях висі[ли] страх і непевність. Ми все ж таки пішли до школи. Підходячи до школи, на Стрілецькій площі я побачила громадки збідованих працею робітників. Ці громадки невпинно збільшувалися і, не доходячи до школи, я із страхом побачила, що ціла велика площа була заллята робітниками, що викрикували, комусь грозили, чогось домагалися. Посередині площі, на підвищенні, промовляли промовці, закликаючи до організації проти визиску і насильства.

У школі позамикали віконниці, й учительки, успокоюючи нас, старалися зайняти нас наукою, але ми чули на площі крики, постріли. Ми просиділи в школі до пізнього вечора, і тільки тоді, як товпи робітників розігнало військо, нас випустили, і то в товаристві батьків, що поприходили по дітей. По мене не прийшов ніхто, й учителька розпорядила, щоб мене відпровадив шкільний сторож. У тому часі багато вбито безборонних робітників, багато покалічено, дуже багато арештовано. Ми бачили тата сумним і пригніченим, — ми вперше пізнали, що в світі не всім живеться весело і достатньо, що багато діється кривди, що пригнічують безборонних і слабих, що є люди, які не мають часом куска хліба для себе і для своїх дітей і ходять обдерті і голодні, працюючи в тяжкій неволі на ситих і багатих. І нам здавалося, що непосильний труд тих, що змагались поліпшити долю робітників, — це нерівний бій, бо тамті — сильні, мають на свої послуги військо, баґнети і рушниці. Мені невимовно жаль було тата, що він якраз є між тими провідниками, і мені ввижалося, що його також б'ють, катують, замикають у тюрму.

Ще одна сумна подія стоїть мені перед очима. Ми, як звичайно, всі четверо верталися із школи. Вже пройшли город. Нараз брат Андрій з дивним, нелюдським криком упав на землю — на нього найшов припадок

його тяжкої недуги. Я побачила це вперше. Ми стояли перелякані й пригноблені, не знаючи, що робити, аж підійшов якийсь пан, закликав візника і непритомного брата повіз разом з Тарасом додому. Ця подія залишилася кошмарним привидом на ціле моє життя.

8

Важними подіями у нашому дитячому житті були перші відвідини театру. Тато з мамою не раз ходили до театру, але ми все ще були замалі. Одного разу і ми дочекалися свого свята. Вже зранку сказала нам мама, що пополудні підемо і ми, діти, до театру-опери на представлення в польській мові «Ясь і Малґося» (Івась і Гануся) — казка Ґрімма[59]. Ми нетерпляче перейшли процедуру додаткового миття і прибирання в святкове вбрання. Нарешті ми ввійшли в великий будинок театру, що нам здавався зачарованим замком. Коли заграла музика, коли відхилилася завіса, то ми зі здивування, захоплення й очарування завмерли на своїх місцях. Побачили живих Яся і Малґосю, бачили живу відьму, що літала на мітлі перед нашими очима; ми бачили, як вона палила в печі, щоб спекти й з'їсти бідних діток, як вона посадила маленького Яся на лопату і кинула його у піч. Нам текли сльози з жалю за бідними дітками. Ще довго потім привиджувалась нам стара, погана відьма. Ми свято вірили в її існування і її небезпеку для малих, особливо нечемних, діток.

Друге представлення, що нам прийшлось побачити всім гуртом, — це було «Зачароване коло» Висп'янського[60]. На мене сильне враження зробив чорт, у червоному, ярко освітленому вбранню. Він підійшов до дерева, вдарив по ньому паличкою — і з дерева вискочив другий чорт; підійшов до старого, мохом поросłого, млина, махнув паличкою, — старий млин ожив, вода поплила по лотоках, колеса стали обертатися, нізвідки появилися громадки чортів і чортенят, з шувару

почали випливати русалки і водяники. Музика грала тихенько і чаруюче. Ми, мов зачаровані, дивились на все це, не знаючи, чи це привид, чи правда. Пізніше, коли у нас постало питання, хто з нас попаде до неба, а хто до пекла, я заявила рішуче: «Я хочу іти до пекла, бо там побачу мого чорта». Мене підняли на сміх і кпини, але все ж таки я заховала велику симпатію до чорта, згадуючи того, що бачила на сцені.

Побувавши в театрі, ми забажали і собі «робити театр». До нас приходили діти Олеських й інші. Ми гуртом виучували ролі, мама шила зі старих сукенок костюми, і перше наше представлення «Коза Дереза» було прекрасне. Наша гра здобула гучні оплески глядачів (батьків), хоча хаткою лисиці був татовий письмовий стіл, а лисиця мала на собі мамине «боа», але зате — з правдивим лисячим хвостом.

Так-то нас четверо «франчат» виростали під дбайливим оком батька, ведені люб'ячою рукою мами. Змалку нам вщіплено любов до природи. Ми навчилися пізнавати її красу й таємну силу, любити звірята, мати співчуття до слабих і немічних, любити все красне, величне, добре, любити село і його жителів, любити свій народ, свою рідну батьківщину, любити книжки, розвивати своє знання і свій ум, любити працю. Тато сам був нам у цьому учителем і провідником. Все те, що він любив, цінив, за що боровся, — передавав нам. Опісля українські школи наше знання поглибили, поширили, нашу любов до рідного краю — України — зміцнили й утвердили. Вони були дальшими учителями і провідниками на визначеній татом дорозі: «бути цілим чоловіком».

9

Тут згадаю радісну в житті тата подію, що немов освіжила татове, повне невсипущої праці, життя. В 1898 р[оці] відсвятковано 25-літній ювілей його літературної творчості. Я ще була тоді малою, але на нас, ді-

тей, зробив велике враження святковий і радісний настрій тата й мами. Батьки пішли на академію. У своїй промові тато висловив своє життєве кредо. Як син села, почував своїм обов'язком працювати для свого народу, віддати тій праці все своє знання, всі свої сили. Тато був знаменитим промовцем, яких буває мало, й його промова зробила надзвичайне враження. Про його промову оповів мені пізніше письменник Микола Вороний в Києві. Це не були звичайні слова подяки за признання, за свято, — це були гіркі, але правдиві слова, що їх сказав мій батько прямо в вічі своїм прихильникам і ворогам. Тато не сподівався такого сердечного святкування і був до глибини душі зворушений. Цей ювілей був переломовим моментом у його житті. Він пройшов дорогу сумнівів, змагань, шукань і розчарувань і тепер бачив одну пряму дорогу перед собою — працю для з'єднання цілого народу в стремлінню до найвищої ідеї: будувати власну хату і жити в ній вільним, самостійним життям. До цієї цілі дійде український народ невсипущою працею, чесною боротьбою не тільки словом, а, як треба, — зброєю; не так, як проповідував Міцкевич: «підступом і зрадою»[61]. Цей 25-літній ювілей був великим кроком вперед на шляху до замирення з його противниками і ворогами серед власного народу. Вони прийшли висловити йому свою пошану і признання, а це було для нього найдорожчим подарунком. Окрім українського галицького громадянства, прислали татові привітання громадяни з Наддніпрянської України і ті, що були розсипані по Европі, — як пані Сальомея Крушельницька[62], знаменита співачка, з Італії. Багато чужинців — чехи, німці, росіяни, поляки, французи і жиди — прислали численні телеграми, виявляючи свою пошану і признання. Багато лаврових вінків складено у стіп тата. Тата цінив і шанував культурний світ.

Українське жіноцтво — в признання і подяку за татову співпрацю над поліпшенням положення й громад-

ських прав української жінки, — під проводом Наталії Кобринської[63], забажало дати мамі гарний подарунок. Була пропозиція купити мамі піяніно, знаючи мамине найглибше бажання. Але мама відмовилася від цього подарунка, а погодилась на закупленя полотна, бо це була необхідна річ удома. Цього треба було для цілої родини — і вона посвятила своє власне бажання для добра нас усіх. Про це вона не раз пізніше згадувала з сумом і жалем, бо ж ніколи їй не довелось мати власне піяно, і тільки коли зайшла до знайомих, грала у чужій хаті на чужому піяно.

II.

1

Здавалось, тяжкою працею і старанням збудоване скромне, але щасливе родинне життя буде нагородою за ті тяжкі переживання, розчарування і змагання, що припали на долю нашого найдорожчого тата. Його не зламали ані незаслужені тюрми, ані зневага зі сторони декого з українського провідного громадянства, ані виснажуюча ненависна праця на службі у чужинців, ані тяжка хвороба улюбленого найстаршого сина. Він все був повен енергії і сили, працював днями і ночами, студіював, [брав] участь[64] в громадськім житті, — все був там, де треба було чи поради, чи праці, все веселий, лагідний, до кожного привітний і сердечний, — здається, зміг поконати лиху долю, що безнастанку вгризалась у його молоде життя. Він боровся завзято з всіма перешкодами, ішов сміло і прямо вперед, не гнув спини перед кожними і власть імущими, не гнався за корисними посадами, не шукав протекцій. Він власною працею здобував собі те місце, яке йому само по собі належалось. Вже сама пряма і горда постать, з високим і розумним чолом під хвилястим волоссям, виразисте,

з благородними чертами лице, з ясними, сталевого відтінку, синіми очима, вказували, що це людина небуденна, а хто пізнав [його] ближче, розмовляв з ним — відчував його делікатність і культуру, мусів бачити в ньому людину, що була втіленим аристократом духа, і мусів коритися перед його величчю.

Зближався час виборів до парламенту. Тато з великим ентузіязмом взявся до передвиборчої кампанії. Працюючи між селянством і робітництвом, тато був надзвичайно популярною, поважаною, улюбленою особою, його кандидатура на посла серед населення була запевнена. Щоб слухати його запальних, переплітаних дотепами і приповідками промов, з'їздилися люди з околичних міст і сіл. Тато був певний своєї перемоги. Та польська гідра не спала. Його кількаразову кандидатуру на посла уряд підступом, підкупством, шахрайством, баґнетами й тюрмами провалив. Батько поволі усувається від політичного життя.

Якраз тоді звільнюється місце професора української літератури на Львівському університеті, і тато став носитися з заміром дістати це місце. Його блискуча і цінна праця про Йоасафа і Варлаама, написана для професора Празького університету Ягіча[65], була ним оцінена дуже високо. Творчість тата, як вже відомого поета і письменника, його висока культура і широке знання були запорукою для отримання номінації. Та тавро селянського сина і те, що він сидів у тюрмі, перерішили його долю. Ґраф Бадені[66], тодішній намісник Галичини, заявив: «Франко сєдзял в в'єнзєню, і як такі, нє може биць професорем університету».

І так лиха доля, яку, здавалось, переміг молодий і енергічний борець, не залишила його, — вона тільки попустила свої кігті, і тато даремно посміхався і кпив собі з неї. Лихо вичікувало тільки догідної хвилі, щоби з ще більшим завзяттям накинутись, зігнути горду постать, стерти блиск з його очей, зробити йому життя пе-

клом. Ті невдачі в публічному житті — це були тільки початки, перші етапи того горя, тих тяжких переживань, що, немов Христові муки, валились на нього.

2

Великою подією в нашому родинному житті було рішення наших батьків купити кусочок землі і побудувати свою власну хату. В цьому мала помогти мама.

Мама — і серце рветься на спомин цієї, лихою долею зламаної, квітки. Ще нині, хоч стільки літ минуло вже від її смерти, ще нині ллються сльози з моїх очей на її згадку. Моя укохана мама! Як нині, бачу її: я, маленька (може, 3–4 роки) дівчинка, не можу надивитися на неї. Гарна й весела; довга шовкова сукня блідо-синього кольору, — кудись поспішає, — ще рукавички, ще торбинка... а мені так хочеться взяти в руки м'яку шелестячу матерію, і взагалі хочеться іти з нею. Я плачу, рвусь до неї, няня бере мене на руки, а мама кудись щезає з татом — чи до театру, чи на баль? Скільки раз мама ввижалась мені з тих щасливих літ! Чи то в кухні перед святами, напікаючи і наварюючи, — чи ж яка друга мама вміла так смачно все приготовити? — а паски, що в час їх печення хлопців навіть не пускали до кухні, а я сміла зайти тільки на пальцях і дуже тихенько? А заходи та старання біля нас, малих дітей, що постійно хворували на дитячі недуги? (В ті часи не були знані жодні щеплення, з винятком — проти віспи). Чи ж не піклувалася вона нами, вона, любляча і віддана мама!

Чи ж не була вона вірною помічною дружиною мого тата? Чи ж не помагала йому в його літературній праці? Поклавши нас, дітей, спати, ішла в його кімнату, і там вони обговорювали, опрацьовували, планували нові видання. Скільки разів її ім'я згадувалось у виданнях, а то й зовсім не згадувалось! Вона жила життям тата, була його інспіраторкою, дорадницею, підтримкою.

Людина, що жила і працювала для своєї родини, від-

дала для неї всі свої сили, свою любов, свої старання, — що була їй вірна до послідніх хвилин, — чому їй випала така жорстока доля?

По її смерти, на моє запитання: «Чи ти повернешся до Львова, до нашої хати?» — брат Тарас відповів мені: «Мами нема — нема чого вертатись». Це була правда — малий пам'ятник в наших серцях для неї.

Ольга Франко, з дому — Хоружинська, була донькою Федора і Марії Хоружинських. Батько її — офіцер і поміщик з Наддніпрянської України, Харківської губернії, Сумського уїзду, з села Тимофіївка, що було родинним маєтком. Він помер скоро, залишивши чотири доньки і трьох синів. По смерті батька мати жила разом з «бабушкою», багатою поміщицею, людиною холодної, суворої вдачі. Вона курила файку на довгім мундштуку, і обов'язком мами було цю файку запалювати. Цю службу вона виконувала із страхом, бо за непослух і збитки бабуня била мундштуком дуже боляче по маленьких пальчиках. Мама була наймолодшою в родині — старші її сестри були: Олександра[67], Марія[68] та Антоніна[69]. Але вскорі померла її мама, а спадок став жертвою опікунів і родини. Брати покінчили студії: найстарший поїхав на Сибір як залізнодорожний інженер, середній оженився і жив у Катеринославі — урядником, а наймолодший, Миколай, поступив на воєнну службу. Під час турецько-російської війни молодого елеґантного офіцера посилають на фронт. Ранений в обі ноги, — необхідна ампутація обох ніг, але він [від] операції відмовився. До його смертного ложа підійшов цар, що тоді якраз візитував воєнні шпиталі, і, почувши рішення офіцера, запитав, чого бажає за свою геройську службу і смерть. Офіцер сказав: «Я маю чотири сестри, круглі сироти, — прошу ними заопікуватися».

Ця подія вирішила долю 4-ох сестер, їх прийняли на виховання і науку до Харківського «Інституту благородних дівиць», що був призначений виключно для дівчат

дворянського походження і вдержуваний на кошт царя. Сестри Ніна, Марія і Саня кінчають інститут, лишають його і виходять заміж. Антоніна вийшла за Трегубова[70] — професора воєнної Академії, знаного діяча української Київської Громади; Марія перебуває в Одесі і там скоро умирає; Олександра виходить заміж за Ігнатовича[71] — директора державного банку спершу в Петрограді, опісля в Києві. Мама, скінчивши інститут (на рівні з гімназією), поступає на т. зв. «Вищі женські курси» (дівочий університет) при інституті, а по скінченні залишається як учителька при інституті. В інституті дістала виховання і школу, яку діставали доньки з найліпших родин. Вивчила світові мови: французьку, німецьку, англійську, прекрасно грала на фортепіяні, була образована і очитана. Приїжджаючи на літні вакації до своїх сестер до Києва, зазнайомилася з новими течіями серед українського громадянства. Народовецькі ідеї тодішнього громадянства були зовсім чужі для вихованиць «Інституту для благородних дівиць», але, як велика ентузіястка театру, музики і літератури, захопилась думкою стати дружиною вже тоді визначного українського письменника. Хоча вона й мала серйозного претендента на її руку, все ж таки піддалася намовам сестер і їхніх мужів, що її не любили і бажали якнайскоріше її позбутися. Так прийшло в 1886 р. в Києві до одруження моїх батьків[72].

Вивінуванням мами, так як і всіх сестер, зайнявся дід її мами, генерал Таманов[73], багач-мільйонер, що жив в Одесі. Мама дістала, як на той час, велике віно — 10 тисяч рублів, вложених в акціях, крім того — виправу: родинне срібло на 24 особи, білизну, сукні, футра, меблі. З тим всім приїхала до Львова, в повній вірі і надії збудувати родинне життя, за чим, як сирота, так дуже тужила.

Свої гроші вмістила у банку Ліліен і С-ка при вул. Гетьманській, і я часто ходила з нею туди вибирати

проценти. Ці гроші були великою поміччю (біля кілька сот рублів місячно) не тільки в домашнім господарстві, але також тато міг поїхати до Відня, де він склав докторат на філософічному факультеті[74]. Пробувши майже рік у Відні, тато познайомився з визначними діячами німцями і чехами — як Масариком[75], Черним[76], Махаром[77] та інш[ими], — і там започаткував з ними довготривалу приязнь і співпрацю.

У Львові мама зразу зацікавилася громадськими справами. Заприязнившись із Наталією Кобринською, що була і хресною мамою брата Андрія, співпрацювала у «Першому вінку»[78] та в інших її починах для розвитку українського жіночого руху. Кобринська часто приїжджала до нас з Болехова, де вона була вчителькою, — завжди в чорнім, завжди ласкава й привітна. Мама дуже її любила і, здається, — це була єдина приятелька мами, вірна і правдива.

Мама цікавилася різними видавництвами, започаткованими татом, допомагала їм матеріяльно, і її ім'я видніло не раз в журналі «Життя і Слово»[79], також — як перекладача з французької мови. Мама часто їздила до Києва, була зв'язковим між галицькими і наддніпрянськими українцями, перевозила нелегальну літературу і не раз наражалась на переслідування російської поліції.

Та, перенесена з цілком іншого середовища — з дворянської родини (виросла в достатках і вигодах), вихована в «Інституті благородних дівиць», — мимо найліпшої волі і бажання з її сторони, лиш на короткий час змогла боротися з тим неумолимим горем, що насувалось на неї, а заразом на нас всіх. Виснажена породами дітей, неспаними ночами, непосильною працею, починає підупадати на здоров'ю. Мама дістає початки туберкульози, а вибухи крови, що слідують один по однім, підкошують і так тендітне її здоров'я. Страшна, не до вилікування, хвороба найстаршого сина підриває

її душевний стан. А ще до того — матеріяльний стан родини не був зовсім блискучий. Тато, мимо укінченого університету, мимо докторату, мимо надзвичайних здібностей і працьовитості, не мав змоги здобути собі відповідного становища. Безнастанні гості, безплатні столовники і відвідини численної родини, що не тільки гостювали, але ніколи не від'їжджали додому без гостинців, а то й грошових допомог, зменшували й так невеликі татові доходи. Мама не хотіла рухати зложених в банку грошей, бо знала, що це одинока її та її родини забезпека.

3

Та надійшли події, що скорим темпом приспішили катастрофу цілої родини.

У тому часі, в 1894 р[оці], приїжджає до Львова Михайло Грушевський[80]. Як людина чужа і невідома ще тоді на галицькому ґрунті, він звернувся до тата за піддержкою. Тато ввів його в круг галицької інтеліґенції, зазнайомлював його з новими і йому чужими обставинами, і здалося, що ці два мужі, злучені щирою приязню, будуть іти вкупі, збагачувати своєю працею — кожний у своїй ділянці — рідний край. Та так не сталося, бо ця приязнь — здавалося, така ідеальна, — мала тяжкі наслідки в дальшому житті мого тата. Тато, натура наскрізь благородна і добра, радо простягнув приятельську руку до незнаного і незначного ще тоді чоловіка, рекомендованого йому київськими громадянами, — старався дати Грушевському моральну опору і поміг йому зайняти відповідне місце в Науковому Товаристві ім[ени] Шевченка[81]. Та Грушевський дуже скоро зорієнтувався в положенню. Він побачив, що тато мав дуже багато противників, — а то найбільше серед провідних верств, — перед якими не вмів і не хотів клонити голови.

Грушевський жениться з донькою священика,

що дає йому зв'язки і плечі, дістає професуру історії на Львівському університеті і захоплює керівне місце в Наук[овому] Тов[аристві] ім[ен]и Шевченка.

Мама, керуючись внутрішньою інтуїцією, не злюбила Грушевського. Вона пізнала, що під покришкою ввічливости, скромности і запобігливости скривається еґоїстична натура, і якась інстинктивна ненависть огорнула її душу до цеї людини. Мама остерігала тата перед ним, але тато — сам скромний і шляхетний — не давав віри маминим осторогам, а й не раз за це на неї сердився.

Грушевський, почувши, що тато носиться з пляном будувати хату, рішив зробити це саме. Якраз тоді були на продаж три парцелі при вул. Понінського[82], біля Стрийського парку, і він, як людина заможня, купив велику парцелю, де, крім великого дому, було місце на просторий город. Тато купив маленьку, сусідню. Третя парцеля — велика — лишилася непродана. Власник намовляв купити її, та тато побоявся; потім купив її купець Увєра.

Мама продала свої цінні папери, і за ці гроші побудовано віллю при вул. Понінського, тепер Франка, ч. 4. На оплату землі під хату тато затягнув позичку-гіпотеку на 5 тисяч. Ту гіпотеку докінчив сплачувати брат Тарас по смерти тата. Будовою хати завідувала мама, але будова, на жаль, не велася так, як того мама і тато собі бажали. Плян зробив інженер, але саму будову перебрав підприємець, який хотів на будові добре заробити. Замість доброго матеріялу, постачав матеріял поганий, де міг — крав і ошукував. Мама, бачачи це все, приходила додому сильно подражнена і знесилена вічними торгами і сварками з нечесним майстром. Все ж таки хату побудовано, викінчено, і на посвячення хати зійшлися до нас татові приятелі і знайомі. Пили тости, було весело і приємно. Тато був веселий і щасливий, бо ж власна хата дає людині стабільність і скріплює її самопочуття. Ця гостина залишилася пам'ятною і для нас, дітей, бо,

властиво, це була послідня таки гостина у нас, де зійшлося більше товариство, сиділи за багато і гарно накритим столом, велися веселі гутірки.

Наступного дня ми перевезлися до нашої хати. Це була така радісна хвиля для нашої родини! Тато з моїми братами помагали переносити меблі і речі, було багато веселості, жартів і сміху. З особливою увагою тато відносився до скринь з книжками, що були надзвичайно тяжкі. Ті скрині заносили робітники до одної з кімнат, що пізніше сталася татовою бібліотекою. По перенесенні всіх меблів і речей тато запросив робітників на почастунок, а по їхньому відході ми всі взялися розставляти меблі і приводити все до порядку.

Коли тато замкнув вхідні тяжкі дубові двері, обернувся до мами, поцілував її і сказав: «Ну, мамо, ми тепер у власній хаті».

Здавалося, що коли сповниться татова мрія — мати свою власну хату, то й життя наше в тім маленькім раю стане легше, відрадніше, — щасливе. Та так не було. Тато — натура наскрізь ідеалістична, скромна і некористолюбива, а до цього горда — не вмів і не хотів добиватися корисного місця. По невдачах, які стрінули його на політичному ґрунті, і по відкиненні його кандидатури на професора[83], — відсунувся від публічного життя і посвятився виключно літературній праці. Та цей заробіток був тяжкий і погано платний. Татові приходилось робити цілими ночами коректу, а несумлінні видавці його творів (Хойнацький[84]) крайнє нерадо виплачували скупий гонорар. Але тато не піддавався, і всі ці життєві труднощі не могли зломити його здорової, веселої вдачі.

Як дитина села, від дитинства привиклий до дуже скромного життя, він задовольнявся малим. Радіючи власною хатою, він находив бажаний відпочинок, уліпшуючи, прикрашуючи хату. Кругом хати насадив яблуні, груші і вишні, а попри стежки — корчі порічок, аґресту та малин. Перед вікнами я дістала місце на

цвітник, і весною, коли все зазеленіло і зацвіло, це був справжній малий рай.

У кімнаті, куди позношувано книжки, тато замість невигідних шаф казав поставити полиці від підлоги до стелі, і поволі ці полиці заповнювалися книжками. Тато був щасливий і задоволений, коли міг додати до своєї бібліотеки ще і ще одну книжку. З часом ця бібліотека виросла до поважного числа — 10 000 томів[85]. Між ними находилися дуже цінні книги і рукописи, які тато припадком находив по приходствах, між запорошеними шпарґалами, в церквах і у священиків, у забутих кутах антикварень.

Як і давніше, проводячи ночі при виснажуючій праці корректури своїх і не своїх творів, він невпинно працював над своїми власними творами.

Тато любив ходити по кімнаті — особливо, коли компонував свої твори, — мугикаючи тихенько або підспівуючи, добирав ритму чи риму до поезій. Часто вечором, коли ми всі зійшлися додому, до їдальні, він приносив тільки що написаний твір і читав нам його. Ми слухали з захопленням, не зовсім ще собі здаючи справу, що це тато сам тільки що написав. Також тато любив співати. Знав багато народних пісень, а деколи любив співати жидівські пісні, на веселі або сумні мелодії.

Мимо своєї праці, тато не занедбував слідкувати за нашими поступами в школі — так, як давніше, хоч тепер ми були більш самостійні й у потребі помагали один одному. Таким помічником був звичайно брат Андрій, бо хоча він і терпів тяжку недугу, — мав надзвичайну пам'ять і великий засіб знання.

Наша хата — це була вілля на 7 кімнат: 5 внизу, на високому партері, а дві — на першому поверсі[86]. З головного входу, через великий передпокій, прямо — був вхід до бібліотеки тата, направо — велика кімната, призначена на вітальню. Цю кімнату батьки ніколи не змогли умеблювати так, як слід, і кімната була майже

пуста: стояв тата письмовий стіл, канапа, на стінах — кілька образів. Один — Труша[87] «Вид на Дніпро», другий — його ж «Жнива». Пізніше приміщено тут портрет тата, виконаний маловідомим, але талановитим маляpем Панькевичем[88]: тато сидить за своїм столом і пише, голова похилена над папером, як звичайно — праве плече вище лівого, чоло — повне задуми. Маєш враження, що стоїш перед ним живим і чекаєш, що ось підніме голову, погляне, ласкаво заговорить. На столі — повний безпорядок: багато паперів, книжок. Цей портрет вивіз мій брат Петро в Наддніпрянську Україну, де він безслідно пропав.

Пізніше тато купив ще два образки — головки жіночі. Ці образки (хоча це був дарунок тата для мене), а також тата особисті меблі — письмовий стіл і крісло, — по його смерті забрало [Наукове] Тов[ариство] ім[ени] Шевченка до музею Франка.

Дальші кімнати — це була їдальня, дуже скромно влаштована, — властиво, це був великий стіл посередині кімнати і крісла. Ще дальше були спальні: тата й Андрія, моя і мами. Тарас і Петро мали свої кімнати на першому поверсі. Ми, діти, вели чисто спартанський спосіб життя. В дуже скромно влаштованих кімнатах (можна сказати — не влаштованих) стояли залізні ліжка з солом'яними сінниками, столи, шафи — це все. Тільки мамина і моя спальня була багата: тут стояли меблі, вивезені мамою з Києва, кілька образів, килими.

Діти діставали скромну, але достатню їжу. По приході зі школи, звичайно (в літі), ми скидали черевики і вибігали надвір. Тут ми мали повне дозвілля. Розложисті старі дерева (давніше там був сад) по окраїнах парцелі, садок, засаджений татом кругом хати, і подвір'я були місцем наших невгомонних біганин і забав, а сонце, свіже повітря і молодість робили своє. Ми скоро стали поправлятися після дитячих недуг, набирали сили і здоров'я. До цього причинялися наші пильні відвіди-

ни руханки в «Соколі»[89] під керуванням проф. Боберського[90]. Впарі з руханкою ішло замилування до спорту: футбол, теніс, фехтування, лижварство й лещетарство. Набігавшись надворі, ми заходили назад до хати, засідали до праці над шкільними задачами і виучували задані лекції.

Потім ми бралися до читання книжок. Спершу ми читали книжки з татової бібліотеки — все те, що находилось до читання для дітей: різні байки і казки — Ґрімма, Андерсена[91], казки чеські, російські, німецькі, татового «Лиса Микиту», «Коли ще звірі говорили», дальше — оповідання: Марка Вовчка[92], Нечуя-Левицького[93], Квітки-Основ'яненка[94], твори Шевченка, Куліша[95], Чайковського[96], Грінченка[97], Коцюбинського[98], Кащенка[99] і багатьох інших.

Татові твори ми читали ще за гаряча. Як тільки що вийшло з друку, тато приносив у першу чергу додому нам, і ми читали і перечитували. З часом татова бібліотека стала вичерпуватися. Ми звернулися до інших бібліотек: шкільних, Народного Дому, [Наукового] Тов[ариства] ім[ени] Шевченка. Ми вскорі познайомилися з літературою німецькою: писаннями Ґете[100], Шіллера[101], Гайне[102], Клопфштока[103], Зудермана[104], Еберса[105] та ін.; французькою: творами Гюґо[106], Дюма[107], Золя[108], Мольєра[109] та ін. Ми прочитували польську літературу: Міцкевича, Сенкевича[110], Словацького[111], Залеського[112], Красіцького[113], Мальчевського[114], Конопніцьку[115], Родзєвич[116]; російську: Лермонтова[117], Пушкіна[118], Достоєвського[119], Немировича-Данченка[120], Толстого[121] та ін. Познайомилися з літературою старинною: грецькою, римською, старогерманською. Читали книжки в оригіналах — німецькій, російській, польській, французькій мовах, і в перекладах з англійської, еспанської, італійської мов. Книжки читали ми раз як обов'язкову шкільну лектуру, по-друге — з невгомонної жадоби знання.

Звичайно, по прочитанню якоїсь книжки ми заво-

дили розмови про неї. Спершу ми сприймали прочитане з дитячим захопленням, та згодом — слухаючи татових вказівок — стали вглиблятися в написане, оцінювати даний твір не тільки із-за цікавої фабули, але також стали звертати увагу на досконалість форми і шукання ідеї, що тому творові надавали глибокого змісту. Про кожний твір тато висловлював якусь влучну замітку чи критику, і ми, обговорюючи прочитаний твір, відкривали в ньому нову красу, нову цінність.

Це були радісні і щасливі хвилини нашого родинного співжиття з татом.

4

Тим часом мамине здоров'я стало щораз більше підупадати. Хоча небезпека туберкульози пройшла, мама все була слабосила і тендітна. Непосильна праця вдома, ношення харчових продуктів з міста виснажували її фізичні сили. Став помітний розстрій її душевної системи. Втрата всіх її грошей, що пішли на будову хати, вибила з-під її ніг останню опору. Зарібок тата все був малий — все в хаті була недостача, вічна журба і гризота: що буде завтра? Все це розхитувало і так слабі її нерви. Хата — на вигляд гарна і вигідна, — як показалося пізніше, була збудована по-партацьки. Комини були поставлені зле, і як тільки ми зачали топити — всі печі зачинали курити і хата наповнялася їдким димом. Ми мусіли гасити вогонь і сидіти в нетоплених, зимних кімнатах. Ще найліпшою з тих кімнат була їдальня. Тут ще сяк-так можна було нагріти, і звичайно взимі ми всі там приміщувалися, гріючись коло печі. Велика кімната, де тато писав, і наші спальні майже ніколи не нагрівалися. Тато сидів у кімнаті, обтуливши ноги коцом, і писав доти, поки не заклякли від зимна пальці. Тоді він кидав перо і приходив до середньої кімнати, до нас, гріти померзлі руки.

З ощадности мама відправила служницю — і ще

більш праці налягло на і так її знесилені плечі. Тоді нам, дітям, прийшлось перебрати на себе те, що конче було треба робити. Ранком, перед школою, ми ішли до пивниці різати і колоти дрова, бігли до склепу по молоко і хліб, приготовляли сніданок і щойно тоді бігли до школи. Мені прийшлося щораз більше і більше перебирати хатню роботу. Мама стала з часом зовсім байдужою до своїх обов'язків як господині дому. Татовий заробіток вистарчав лише на найпотрібніше; мамина одіж, привезена з Києва, зношувалася, на віднову не було засобів. Мама, звикла змолоду на достаток, не вміла в скромних обставинах бути ощадною. Без застанови віддавала послідні гроші, — н[а]пр[иклад], на гостини і дарунки гостям, що приїжджали у відвідини. Раз якось мама поїхала до Києва, до родини, і, певно, робила там родині докори і закиди, бо, приїхавши додому ще більш подратована, заявила татові: «Я з усіма розсварилася».

Все ж таки її поїздка мала цей наслідок, що українська громада в Києві стала висилати місячно по 100 рублів. Тато, придбавши працю постійного співробітника в «Літературно-Науковому Вістнику»[122], діставав 200 корон, і ця маленька сума при ощаднім господарюванні могла б зовсім для нас вистачати.

Але мама не була ні доброю господинею, ні ощадною. Ми, діти, цих недостач зовсім не замічали. Школа, книжки і спорт займали і виповняли наші бажання й стремління. Нам було байдуже, що приходилося роками ходити в стареньких убраннях, дуже часто — в подертих черевиках. Ми не заздрили на гарні вбрання інших дітей в школі — ми привикли до скромности, і це, що мали, вповні нас задовольняло.

Але тато, хоч все лагідно успокоював і потішав маму при її постійних нападах, ходив зажурений, голова його і плечі похилилися, він майже ввесь час проводив на писанні в своїй кімнаті, а вечором ішов до «Віденської каварні», де стрічався із своїми приятелями та перечи-

тував там маси газет. Він почав щораз більше відчувати тягар непосильної боротьби і рішився іти виключно за своїм покликанням: пером служити своєму народові. Відкидає пропозицію університету в Софії, в Болгарії, обняти катедру професора слов'янської літератури[123], яку колись займав Драгоманов. Він свято почував, що його місце — серед його народу, і всю свою працю хотів посвятити виключно йому.

5

Після того, коли в 1905 році через Росію прокотилася хвиля революції й уярмленим народам стало жити трохи легше, український народ в першій мірі прокинувся до національного життя. Українські громадяни і діячі відітхнули свобідніше. Багато з них повернулось із заслання, з Петербургу, з Москви назад в Україну. Почалась гарячкова праця на всіх ділянках культурного й громадського життя. Програна війна з Японією[124], революція в Росії розлюзнили залізні тиски царського деспотизму — українські громади в Києві, Одесі, Петербурзі стараються про свободу слова, друку, шкіл для українського народу. Найчільніші громадяни з новим завзяттям, з новими силами беруться до праці. Вони потребують піддержки, і цю піддержку дають тісніші й інтенсивніші зв'язки з Галичиною, як її в той час називали — П'ємонтом України.

Центром цього культурного зв'язку був тато. Імена таких визначних громадян Наддніпрянської України, як Лисенко[125], Матушевський[126], Скоропис-Йолтуховський[127], Стешенко[128], Науменко[129], Антонович[130], Трегубов[131], Леонтович[132], Шраг[133], Грінченко, Бернштам[134], Жебуньов[135], Чикаленко[136], були дуже добре знані в нашій родині. Багато з них побували в нашому домі, деякі з них жили в нас довший час, — як Матушевський, Скоропис-Йолтуховський, Шевченко (свояк

Тараса Шевченка)[137] та інші. З багатьома з них я пізніше познайомилася в Києві.

Проявом цего зближення і відновлених зв'язків була запроектована серія научних курсів — щось в роді пересувного університету. На чолі тих курсів станули Іван Франко, Мих[айло] Грушевський і [Наукове] Тов[ариство] [імени] Шевченка. Головний організатор курсів у Києві, Чикаленко, приїхав до Львова з цілою родиною. Приїхало багато студентів, студенток, а також старших. Відкликнулася і галицька студентська молодь і забажала брати участь в тих небувалих курсах. Головні й найцікавіші по змісту були лекції Івана Франка. Він давав широке знання, вмів зацікавити і захопити слухачів, — його виклади були показником, що він міг був дати, бувши професором університету. Цей курс тривав кілька тижнів. До нас дуже часто заходили студенти і студентки на приватні розмови з татом.

Це, здається, був єдиний щасливий момент у житті тата, коли його оцінено, коли він бачив пошану і признання громадянства й молоді, коли його слухали з захопленням і з подивом.

Плянували тоді, що такі курси мають бути з часом підвалиною сталого українського університету. Та полякам думка про український університет у Львові була — немов вістря ножа в око: «Як уже мусить бути — то в Пацикові, а тільки не у Львові», — твердили «вшехполяки».

На жаль, таких курсів не повторено. На Наддніпрянщині знов прийшла до голосу чорна сотня — ще більші утиски, переслідування, арешти й депортації на Сибір посипалися на голови свідомих українських громадян. Усе притихло. Змагання за власний університет залишилися змаганням на будучі роки.

В той же час тато — за старанням українських діячів у Харкові — дістав іменування на почесного професора Харківського університету[138]. Але це іменування не зро-

било на него надзвичайного враження. Він це прийняв як належний трибут від харків'ян, які поважали його більше, як львів'яни — його ближчі земляки.

Тим часом Грушевський, закріпившись на катедрі професора історії на Львівськім університеті, добився того, що його вибрали головою Наукового Тов[ариства] ім[ени] Шевченка; і його сила і вплив зміцнюються і зростають. Заздрісний на татову славу і авторитет серед громадянства, старається відсовувати його на підрядне місце.

Пам'ятаю добре, як тато сердився, що Грушевський накидував йому роблення коректи — не тільки татової власної, а своєї, і навіть чужої, — як закидував його цею підрядною працею, яку могло робити двадцять інших. Робив це, щоб здеґрадувати його на звичайного коректора; а ще й до того татовим обов'язком було самому відносити зроблену коректу до друкарні.

Тато кожного ранку заходив до Грушевського, до його дому, на наради в справі видань. Повертався звідти подражнений, пригноблений і мовчазний. Рідко коли він звірявся перед нами з причиною свого тяжкого настрою. Грушевський відносився до тата нетактовно, помітував ним, накидував йому свою волю, нетактовно підкреслюючи, що тато є йому підвладним. Татова горда і вільна вдача не переносила накидування чужої волі і підвладності. Тато глибоко обурювався і терпів.

Грушевський, сам — людина пересічна як професор, мав на своїх викладах пересічно трьох студентів. Викладав тихо, заїкуючись, нецікаво (свідком — я сама).

Одного дня тато, повернувшися від Грушевського, заявив мамі, що Грушевський запропонував йому їхати разом з ним до Італії. Ми всі зраділи, бо це була добра нагода для тата оглянути старовинні пам'ятки Італії, що побачити їх тато не раз виявляв бажання. Відвідини Італії завжди були мрією мистців, малярів, співаків, учених, письменників. Багато найславніших мистців Евро-

пи черпали натхнення для своїх найвидатніших творів чи то в старовинних пам'ятниках римської імперії, чи то в неоціненних творах італійської культури. Тато був радий збагатити і поширити свій світогляд, побувавши в Італії.

І справді скоро потім вони виїхали[139]. З дороги тато присилав нам картки з краєвидами, з захопленням описуючи красу Італії і все, що мав нагоду бачити. Головною ціллю їхньої подорожі бу[ли] Рим, Неаполь, Міляно, Венеція. Тато мав нагоду оглядати знамениті твори колишньої могучої римської імперії, твори найбільших мистців світу — Михайла Ангела[140], Леонардо да Вінчі[141], Рафаеля[142] та ін[ших], маєстатичні, з білого карарійського мармуру тесані, статуї, плоскорізьби, величаві будови, церкви, театри і ін[ше]. Надзвичайне враження зробила на тата статуя Мойсея — твір незрівнянного майстра — Михайла Ангела. Тато довго вдивлявся в цю горду могучу постать, в розумне суворе лице, високе надхненне чоло під кучерями волосся, що, немов два роги, стриміли вгору. Це був провідник поневоленого єгипетськими жорстокими володарями народу. Його покликав Бог, — промовивши до него з горіючого корча, — до сповнення великого завдання: вивести свій народ з єгипетської неволі. 40 літ блукав Мойсей зі своїм народом по пустині, 40 літ учив, картав, піднімав знесилених, додавав їм відваги, заставляв їх іти вперед — все вперед, і довів їх до границі обітованої землі. А що він сам попав у сумнів, що Боже призначення не сповниться — що він не доведе свого народу до цілі, бо народ, привиклий до неволі, не має сили, не здібний до героїчних поривів (занадто-бо в його душу вкорінився невільничий дух), — за його сумнів, за його вагання Мойсей понесе тяжку кару: йому не буде суджено ввійти до обітованої Святої Землі. Ця історія великого мужа, що стояв перед ним, мов живий, витесаний з благородного каменя незрівнянним майстром,

інспірувала тата до написання не менш величного твору — поеми «Мойсей».

З поїздки привіз тато альбоми з репродукцій визначних малярів, прекрасні венецькі мозаїки і великий образ статуї Мойсея. Цей образ зараз же примістив у себе в спальні на стіні.

Але радість у цій поїздці затьмарювала поведінка Михайла Грушевського, і тато навіть висловив жаль, що взагалі з ним поїхав. Грушевський виявив свою скупу і дрібничкову вдачу аж надто. Тато мав дуже скромні кошти і мусів обмежитися на найскромнішу подорож: вагон 3-тьої кляси, скромний готель, скромна їжа. Грушевський не відмовив собі всіх вигод у подорожі: їхав спальним вагоном 2-гої кляси, замешкав у дорогім готелі, — на кожному кроці підкреслював цю маєткову різницю, що дуже прикро вразило тата, і він приїхав здегустований, а правдива радість із цієї подорожі пропала.

6

У важких обставинах, серед праці і боротьби, ясним променем для тата була хвилина, коли появлявся з друку його новий твір. Зажурене лице прояснялося, коли він приносив тільки що напечатану книжку, ще з запахом друкарського чорнила і друкарні. Добре собі пригадую, як він приніс невеличкий пакуночок і розгорнув передо мною на столі. Це була в дуже гарній оправі збірка поезій «Мій Ізмарагд»[143]. Одна з книжок була в білій шкіряній оправі. Тато подав її мені і сказав: «Подобається тобі? Це для тебе, але маєш перечитати, що в ній». Я вхопила книжку й розгорнула. На першій сторінці стояло написане його власною рукою: «Гандзі від тата», підпис і дата. Я, щаслива, тут же почала читати. І все ще й тепер, коли побачу цю книжку або заголовок, пригадую собі татове обличчя, повне гордости, задово-

лення й при тому — делікатної скромности. Видно, це був йому самому дуже любий і цінний твір.

Коли вийшов з друку «Мойсей»[144] і тато приніс книжку додому, ми всі зараз же кинулися читати. Я прочитала його кілька разів підряд, і мене вразила одна думка. Ми всі сиділи за столом в їдальні, а тато писав у своїй кімнаті. Тут же піднявся спір і обговорювання тільки що прочитаного.

Тарас і Андрій заступали погляд, що тато написав про Мойсея, як про визначну біблійну постать. Петро висловив свою думку, розглядаючи поему крізь свою призму. Мене розсердила їх короткозорість і обмеженість, і я виложила їм мою думку, що так ясно для мене проглядала з прочитаного тільки що твору.

Це ясне, що тато писав про себе, — це ясно він зазначував у пролозі до поеми. Це ж тато 40 років неутомно і невпинно працював для свого народу, це він своєю працею вивів свій народ з єгипетської неволі — з неволі темноти духової, заскорузлости, матеріяльної біди. Він вказував стежки і засоби до боротьби, він отвирав очі невидющим на причини тої єгипетської неволі. Він будив приспаних, він розбуркував сумління, він ганьбив продажність, зраду, підкупство, брехню, він був ворогом неправди і фальші. Він на кожнім кроці кожної хвилі вказував на впереді ясніючу ціль. Він заохочував малодушних, він власним прикладом вказував правдиві стежки. Він сам, як Мойсей, так часто попадав у зневіру і, як Мойсей, мусів дальше нести своє знам'я — бо це знам'я дістав від Бога. Чи ж не писав він свої скрижалі-закони для свого народу: чесна праця для свого народу, без підкупства, брехні, пониження, зломитися — а не зігнутися! А найвища ціль — вільний народ у вільній державі, господар у власній хаті. Ті хитання, блудження, що переживав сам і терпів із-за них невимовно, навели його на вірний шлях. Власним терпінням учив, що помилитися, зійти з дороги — це річ людська, але при-

знатися до цієї помилки — треба мати мужність. І він мав ту мужність. А робити помилки, їх не бачити, не признаватися до них, а ще більше — заставляти вірити других в їх правість — це прикмета низької безхарактерної вдачі.

Чи ж мало було тих датанів і авіронів[145], що боролися проти навчання Мойсея, що підбурювали народ проти нього, раді були його каменувати? Чи не знайшлись вони й серед українського громадянства? Скільки наруг, зневаг натерпівся тато від своїх же братів! Чи не відвернулись деякі провідники суспільности від нього тоді, коли він, вкинений у тюрму ворогами, терпів і страждав, самітний, одинокий?

А тимчасом виховувалися сміливі полки Єгошуї[146] й стали закликати своїх воїнів зичними голосами до зброї, до походу, до перемоги. І росте нове покоління, що не знає неволі своїх батьків, що влаштовує воєнні турніри, стріляє з луків, воює мечами. Це бачив своїм духовим зором Мойсей. Він передбачував, що прийде вінець його змагань: вільна обітована країна. Та сам, знесилений своїм горіючим змаганням, усувається в душевну самоту — на гору Синай[147].

Він знає: не йому суджено вступити в обітовану землю, але він певний, що це — призначення грядущих поколінь.

Франко пише:

Прийде той час. Істотою цілою
Ми чуєм хід його поза собою,
Та доживем його не ми... не ми.

Мойсей зводить ще підрахунок своїх вчинків з самим собою, з Богом. Він знає, що виконав своє завдання, своє посланництво, дане йому Богом.

Нараз мої очі звернулися на те місце, де звичайно стояв тато. Мова моя урвалася, — тато дивився на мене, може, і не бачив мене, таємна усмішка блукала коло його уст, і він, не сказавши нічого, вийшов з кімнати.

Всі накинулися на мене: «Чому ти не запитала тата, що він думав, коли писав «Мойсея»?» Але ніхто з нас не відважився питати.

III.

1

Як давніше з вул. Крижової, так і з власної хати ми виїздили чи то на святочні, чи на літні ферії на село. Татові приятелі, священики й селяни, запрошували тата, і ми їхали цілою родиною. Пам'ятні й незабутні поїздки на Різдвяні та Великодні Свята. На селі, серед селянства й священиків, свята, святковані за старими звичаями, ненарушеними міським новаторством, мали для нас непереможний чар. На Різдво ми ходили разом із сільською молоддю колядувати, заходили до хат, запрошені господарями. Запах сіна, дідух у куті, хата чистенька, прибрана вишивками, кутя на столі — все це бачу, мов сьогодні. Нас запрошують до столу, гостять, співають колядки, господар кидає кутю на стелю, «щоб був урожай, щоб худібка множилася».

Або на Великдень. Ми виводили під церквою гагілки, хлопці стріляли з моздірів, мальовничі одяги, запах весни, повно гамору, сміху, радости! — де ви ділися, чарівні дні, повні молодости, дитячих втіх і веселости?!

Село й сільське життя, свята, перебуті на селі між селянами і їхніми дітьми, ще більше зміцнювали нашу любов до свого рідного народу, і той духовий зв'язок з дитячих літ зберіг свою силу на ціле життя й ніколи не послабився.

На літні ферії тато вибрав тепер інші сторони, а саме — Карпати. Ми їздили до Косова, Жаб'я, Коломиї, Криворівні, Буркута.

Спершу ми їхали до Косова, куди намовив нас їхати татів приятель Вол[одимир] Гнатюк[148], секретар На-

укового Товариства іме[ни] Шевченка. Це було родинне місто Мих[айла] Павлика, що оповідав татові багато про красу Косова.

Приїздили ми залізницею до станції Заболотів[149], а там доводилось наймати коней і простим сільським возом їхати далеку дорогу до Косова.

Інколи ми вже мали замовлену фіру, часом треба було йти по неї до поблизького села, а іноді, коли не знайшли ґаздівського воза, доводилось їхати жидівською балаґулою, зверху закритою полотняною будою, запряженою у виснажені худі коненята.

Звичайно ми вивантажувалися з поїзда з нашими пакунками й терпеливо чекали, поки тато привів фіру. Поскладавши й понакривавши все, ми всі всаджувались і їхали. Дорога була довга й важка, дуже часто — з вибоїнами й рівчаками від недавніх дощів поперек дороги, на яких нас підкидало й трясло неймовірно. Доводилось їхати і дві-три доби. Вдень ще сяк-так, але вночі їзда була небезпечна, особливо ж у горах, а ще й жидівською драндивою балаґулою. Не раз і не два коні в темряві заїжджали в рів, і віз з нами всіма перевертався. Або знічев'я відірвалося колесо, або заїхали в калабаню, з якої коні ніяк не могли витягнути тяжкого воза. Не раз віз гнався з гори, ведений тільки інстинктом розумних гуцульських коней. У гарну сонячну днину ми звичайно злазили з воза — по-перше, тому, що була полегша коням, а по-друге, — нас манили червоні ягідки-суниці, що рясно червоніли на узбіччях гір, то різнорідні квіти, то невидані блискучі камінці, то цікаві рослини. За кожним закрутом дороги перед нами відкривалися нові чудові види. Густі смерекові ліси простягалися аж до дороги й манили нас своєю таємничістю, — нам увижалися мавки, лісовики та горді опришки-гуцули.

Різке, свіже повітря, сповнене запаху смерек, живиці, квітів, розширювало легені — нам було легко, ми почувалися щасливими, безжурними. Виїхавши на гору,

ми любувалися новими краєвидами. У далечині маячіли шпилі гір, деякі — покриті снігом. Гори здавалися нам такими близькими, що тільки розпростерти крила — й полетіти. А в долинах темніли яруги й провалля, на дні шумів гірський потік. Не надивишся на красу! Та треба їхати вниз. Ми сідали на воза й, з грюкотом та лоскотом каміння під колесами, з'їжджали з гори. Тато полегшено зітхав, як ми щасливо з'їхали вниз, бо звичайно при возі або не було гальми, а[бо], коли й була, то така примітивна й попсована, що зовсім не діяла, — так що коні, гнані тягарем воза, могли легко потрапити в провалля. Внизу чекала нас неабияка небезпека: поперек дороги протікав потік, а міст, як і більшість мостів, був або напівгнилий, або в декількох місцях дірявий. Ще було щастя, коли ми проїздили той міст удень, але коли це було ніччю, а ще до того йшов дощ, — тоді справа була кепська. Звичайно тато злазив з воза й ішов вперед оглянути міст, чи можливо проїхати.

Пригадую собі, якось ми приїхали з великим розгоном майже до самого мосту. Коні зупинились і не хотіли далі йти. Була ніч, темно, дощ. Тато зліз з воза, щоб поглянути, в чому справа. Виявилося, що підмитий недавньою зливою міст щез із землі. Нас, сонних, переляканих і мокрих, переносили якісь люди через бурхливий потік на той бік, а потім перетягали воза з пакунками й кіньми. Пізно вночі ми приїхали до якоїсь корчми, пили тепле молоко з жидівськими «ґуґлями»-булками й лягли спати на твердих лавах, застелених жидівськими перинами.

Ранком виявилося, що ми вже в Косові, недалеко від хати, де ми мали перебути ціле літо. Поснідавши, ми забажали йти до наших господарів полями, в той час, коли віз поїхав дорогою через місто. Нам довелось іти великим лугом, поросли високою травою, повною розкішних пахучих квітів. І досі сниться мені той луг, ті квіти, той запах, той легенький теплий вітерець, а я поміж них, молоде дівча, — біжу й підстрибую, щаслива й радісна.

Сам Косів і околиця дуже різнилися від тих сіл, в яких ми досі бували. Маленькі домики міщан, що жили ще за сільськими звичаями, були окружені густими садками слив. Великі темно-сині сливи, покриті сизим мошком, з яких селяни вміли робити знамените вариво, густо звисали з маленьких дерев. Їх було повно скрізь: вони заглядали у вікна, товкли по головах прохожих, виглядали з трави, наповняли повітря п'янким солодким ароматом. Перед кожною хатою квітник — гордість господині. В кожній хаті, в одній половині, — великий, майже на цілу кімнату, ткацький варстат. На тих варстатах невсипущі руки ткачів ткали тоненькі полотна з льону, що куди перевищали світової слави ірляндські полотна, ткали килими з старовинними взорами, прикрашуючи ними хати, накриваючи лави, виробляли ліжники на постіль, запаски, що їх носили жінки замість спідниць — чорні на будень, а червоні, перетикані золотом і сріблом, — на неділю й свята. Люди ласкаві й привітні, хоч бідні, бо жидівські п'явки, як і всюди в Галичині, обсідали нарід і смоктали з нього живущі соки.

У Косові тато знаходив багато цікавого для своїх студій. Знайомства з новими людьми, новим життям давали йому нові матеріяли, відкривали нові джерела.

2

Другою місцевістю, куди стали ми виїздити літом, було село Криворівня на Гуцульщині — ще більше на південь. Дорога була ще дальша — поміж високими горами, ще прикріша для проїзду, ще більше романтична. Ми раз-у-раз виїздили на високі гори, потім з'їжджали вниз. Повз дорогу шумів і гудів рвучкий гірський потік з холодною, аж пекучою, водою. Він раз шумів грізним водоспадом, то знову розливався тихим плесом, а папороть схиляла свої віти аж до води, й смереки шепотіли свій тихий відвічний шепіт...

Над високими шпилями гір висіли сірі зловісні хма-

ри, що надвечір опадали на доли густими туманами, сік холодний пронизливий дощ, пролітали бурі з грохотом громів і з блискавками. Але, коли виглянуло сонце, а хмари, мов переможені велетні, опадали з галявин поміж горами на доли, в покорі перед могутнім переможцем, тоді обзивалися тисячі пташок, наповнюючи повітря своїм щебетанням. Легенька, мов серпанок, мряка підносилася з високих густих трав; брилянти роси блистіли на квітах, листках, траві. Повітря наповнене запахами освіженої дощем природи, мов цілющий бальзам, очищало перевтомлені міською задухою легені. Легкість і невимовна розкіш наповняли душу.

Перше літо ми гостювали в місцевого пароха о. Волянського[150], людини надзвичайно гостинної і сердечної. До нього кожного літа приїздило багато знайомих і незнайомих; гостювали й відпочивали в його домі. Це був немов заїзний дім, — завжди повний гостей. Кожному там були раді, кожного сердечно привітали, кожного погостили. Того ж року тато знайшов хату в багатого гуцула Якіб'юка[151], і згодом ми приїздили до нього кожного року на літо.

Село Криворівня тяглося на кілька кілометрів уздовж ріки Черемош[152]. На узбіччях гір маячіли гуцульські хатки, що здалеку здавались ластів'ячими гніздами, причіпленими під шпилями гір. Тато любив ходити вузькими стежечками, що крутилися й закручували все вгору й угору понад нашою хатою. По дорозі було джерело з залізною буркутською водою. Кілька колод коло джерела давали приємний відпочинок, а перед очима, далеко внизу, маячіло село з маленькими, мов іграшки, хатками, коровами, людьми. Там любив тато сидіти цілими годинами, заглиблений у свої думи-мрії.

Тато заприязнився з гуцулами і не раз пересиджував з ними цілими вечорами, слухаючи їхніх старовинних оповідань, переплітаних фантастичними подіями, пригодами, повір'ями.

Гуцули жили серед майже диких гір життям своїх предків — кипучим, пристрасним. Їхня ноша — мальовнича й оригінальна, їхні характери — горді й незалежні, а водночас чутливі, веселі й одчайдушні, стали темою багатьох поетичних і прозових творів тата.

З о. Волянським тато заходив і до найдальших хат, що, немов твердині, огороджені високим частоколом, ставили сміливо чоло диким вітрам і бурям, ведмедям і вовкам, а й людям-опришкам. Привітні й гостинні — радо бачили у себе приїзних гостей, а тато мав між ними багато справжніх приятелів. Такими була родина Шкріблякiв[153] — мистців-різьбарів, що з роду в рід, з покоління в покоління передавали як спадщину — дар мистецтва. Різьбили вони на тисовому дереві прекрасні тарілки, баклаги, касетки, топірці й інше. Тато дістав від родини на пам'ятку таку одну тарілку, різьблену самим головним майстром. Це був шедевр його мистецького таланту. (Цю тарілку забрав Хв[едір] Вовк[154] до музею в Петрограді[155]).

Ліси Криворівні й околиць були повні суниць, малин, афин, горіхів і грибів. У Черемоші гуцули ловили головатиці й морени, а в бічних струмках, що вливалися до Черемоша, тато не раз ходив ловити пстругів.

Крім рибальства, тато мав замилування до збирання грибів. Як прийшов сезон, тато вже з самого ранку виходив у ліс. Він знав добре, коли й які гриби починають появлятися, де їхнє улюблене місце, знав докладно всі роди грибів. Знав, що на полянах попід лісом знайде найбільше правдивих або букових грибів, що улюбленим місцем для лисичок і козарів є галявини попід смерічками. Поміж березами підносили свої голівки голубінки й молочаї, а глибоко в темному лісі, поміж високими старими смереками, своєю приманливою красою притягали око червоні, з білими цятками, отруйливі мухомори. Поміж мохом, немов знехотя, виглядав зрадливим синявим полиском гриб-синяк, найотруйливіший з-поміж усіх.

Ми дуже радо йшли з татом збирати гриби, й незабаром, під його наглядом і за його вказівками, навчилися розрізняти всі роди грибів. Ми викрикували з захоплення, як нам попався якийсь гриб, бігли до тата похвалитися ним, а тато розглядав, чи це істівний гриб, бо ми не раз у запалі збирали і «псючки» — гриби неїстівні. Наладувавши кошики й мішечки грибами, ми поверталися додому й тут же засідали до чищення під уважним оком тата. Він іще раз переглядав усі гриби, частину тут же варила мама на вечерю; присмажені гриби з молодою картоплею були смачною й улюбленою стравою тата. Решту грибів краяли на пластинки, нанизували на нитку й сушили на сонці на зиму.

З назбираних ягід, малин і ожин, мама варила надзвичайно смачні варення — запас на зиму, так цінний і бажаний нам, мешканцям міста.

З Криворівні ми робили цілою родиною, а часом і великим товариством, прогульки.

Одного разу ми вибралися відвідати 100-літню стареньку гуцулку. Довелось іти верхами то вниз, то вгору, проходити темні смерекові ліси й бродити рвучкими потоками. Коли ми дійшли до хати й назустріч нам вийшла на вигляд 70-літня бабуся, щоправда, пригорблена й беззуба, але говірка й жвава, то ми не хотіли вірити, що це якраз та гуцулка, що має понад 100 літ. Пригостила нас смачною кулешею з бриндзею й гуслянкою, а тато наговорив їй багато компліментів, подивляючи її здоров'я й рухливість. Добра старенька відпровадила нас далеко з хати, показуючи ближчу дорогу до села, й дякувала нам за відвідини: «...що-сте, паночку, і ви, паніко, були такі годні та й чемні, що-сте си не лінували до мене, старої, прийти».

Іншим разом ми вибралися на далеку полонину, де один татів приятель, заможний гуцул, випасав літом свою худобу. Ми йшли дуже довго, але в горах повітря легке й чисте, і втоми зовсім не відчувалося. Хоч аж

ніччю прийшли ми на місце, то вже на другий день повставали раненько, щоб любуватися сходом сонця в горах, що маєстатично виходило з-за верхів, розкидало проміння, проганяло темноту, мряку й холод. Ми пробули там кілька днів. Коли ж довелось вертатися додому, до села, я ніяк не хотіла йти, бо знайшла собі приятельку, доньку господаря, — дуже гарну й веселу дівчину. Вона вміла співати сильним і дзвінким голосом співанки-коломийки, а вечором, коли зійшлися хлопці й дівчата, танцювала в своїм гуцульськім одягу коломийку, гуцулку й інші танці. А танцювала так, що їй могла позаздрити не одна балерина. Я лишилася з нею ще кілька днів. Встаючи раненько, перед сходом сонця, ішла з моєю приятелькою до кошар, де вона з помічницями доїла корови й вівці, приготовляли гуслянку, сир, бриндзю. Як не хотілося покидати це життя там, на горах, як незабутні були ті свіжі ранки, коли вибігаєш на шпиль гори, щоб звідти любуватися сходом величного сонця: довкола — полонини, а там — темні ліси, над тобою високо — синє небо, й там десь ширяє орел. Довкола — тишина й маєстат могутньої природи, а я сама здаюсь така маленька, така тендітна, мов порошинка... Тих кілька днів на полонині були для мене повні невимовного чару, — мов пісня, мов казка...

Та довелось таки вертатися додому. Було хмарно й ішов дощ, але моя приятелька сказала мені, що скоро буде погода, бо хмари опадають. І справді, хмари, насичені парою, скоро й помітно стали, немов сиво-білі плахти, опадати в долини: клубилися й хвилювали в нас під ногами, немов табуни коней, гнали у безвість, а там, угорі, засяло сонце. Далеко внизу йшов дощ...

Нам забажалося оглянути печери Довбуша[156], де — як оповідав переказ — закопав він свій великий скарб. Довбуш, переслідуваний урядом як опришок-розбійник, в устах і серцях гуцулів жив як герой-оборонець скрив-

дженних, месник за кривди, які терпів народ від польських займанців.

І знову йшли ми вузенькими стежками, переходили високі гори й темні провалля, бродили бурхливими потоками, виминаючи гірські озера, що таємниче й зловісно виблискували до місяця з-поміж високих ялиць і смерек.

Вкінці, коли ми прийшли до славних печер, ми були втомлені й голодні. Привітні вівчарі запросили нас до своєї колиби, погостили нас свіжою кулешею з густим молоком і овечим молодим сиром (будзом). По вечері ми полягали спати: з одного боку — покрівля, з другого — вогнище, що наповнювало наш захист димом і дуже приємним теплом. Тато сидів ще довго з вівчарями, слухаючи їхніх оповідань про героя Довбуша, про його товариша Петрія[157], про зрадливу Дзвінку[158].

Також пам'ятною була наша виправа на Чорногору, на гору Піп Іван[159] — другу (за Говерлою[160]) найвищу гору. До цієї прогульки зібралося досить велике товариство, а що дорога була далека — ми всі їхали верхи на гуцульських конях. Аж надвечір наступного дня ми приїхали під саму гору й розтаборилися коло величенького озера на ніч. Переспавши ніч під відкритим небом, ми вибралися раненько в дальшу, найтруднішу дорогу. Деякі учасники прогульки відмовилися йти далі й рішили чекати нашого повороту над озером. Нам довелось тепер підноситися на саму гору. Дорога була стрімка й небезпечна, але добрий провідник і гуцульські коні знали добре дорогу, виминали скелі й небезпечні провалля, і ми виходили раз-у-раз вище й вище. Повітря помітно рідшало, хоч, пронизуване палючим промінням сонця, було різке й холодне. Біля полудня ми пройшли половину дороги. Провідник заявив нам, що коні не можуть йти далі, й нам довелось іти пішки. Ми опинилися серед дикої й пустинної природи: стежка вилася поміж великими каменюками, то знов поміж непрохідними

полями косодеревини-рододендрону. Скелі, покриті мохом і низькими кущами, щораз то частіше загороджували нам дорогу. Декому пустилася з носа кров, змушуючи завернути назад. Але ми йшли вперто й невтомно: ми хотіли вийти на сам верх. Уже близько видніла велетенська скеля — немов заклята чарівником постать, чипіла на самому вершку. Звідси і назва «Піп Іван». Ми, майже руками чіпляючись за скелі й кущі, видряпалися на сам верх і розсілися відпочити. Віяв різкий пронизливий вітер, але погода була чудова. Повітря прозоре, і ми могли бачити далеко-далеко. Розкішна могутня панорама гір простягалася перед нашими очима: велична й грізна, вкрита вічним снігом, Говерля, а там, куди не глянь, — верхи, верхи... Тато знав їм усім назви, їхнє положення й прикмети. Ген там, далеко в тумані, виднів Стрий[161], направо — Станиславів[162], а там, мов стрічка, сріблилася Лімниця[163]...

Ми повернулися на захід: стрімкий спад летів кудись у провалля, а там, далеко, ясніла Тиса[164], маячі[ли] у мряці Мукачів і Берегово[165]. А верхами направо й наліво чорно-білими стовпами зазначувалась границя, що, мов люта змія, звивалась і мерехтіла, розтинаючи живе тіло України. Віяв сильний вітер, і ми поспішили вертатися. Темніло, коли ми дійшли до залишених коней. Нам довелося вести наших коней за уздечки вниз аж до самого озера. Коні йшли обережно і, зґрабно ступаючи поміж камінням, були одночасно і нашою опорою. Вкінці зійшов місяць і освітив містичним світлом цілу околицю. Стало видніше, і ми скоро приєдналися до товариства коло озера, що запаленими вогнями справляло нас на правильну дорогу.

Незабутня плавба дарабами по каламутних, запінених водах Черемоша вниз, до Вижниці[166]. Дараба, зложена з двох або трьох частин, гнана водою, скрипіла ковбками, звивалась на закрутах, підскакувала над вистаючими з води великими каменюками, злітала стрімголов

з високих водоспадів. Ми, приголомшені гуком води, зовсім обілляті хвилями, під ногами — дика каламутна вода, не раз були сповнені страхом. Але спереду й ззаду дараби стояли сміливі сильні керманичі і вправними дужими руками держали свої керми. Вони знали добре дорогу, знали кожне небезпечне місце, кожну скелю, скриту під водою, але тим більш небезпечну. Перед кожним водоспадом попереджали нас, щоб ми міцно держались, а то часом і прив'язували до лавиць, щоби припадком вода нас не змила. Ми дивились на сміливі, бронзові від сонця й негоди, мов з тисового дерева викарбувані, обличчя наших керманичів і набирались відваги; страх проходив, ми відчували нечувану розкіш, яку може дати повна і небезпек, і пригод подорож.

На постійний літній побут став до Криворівні приїжджати також Грушевський, придбавши від місцевого власника гарний дімок. Татові приятелі й знайомі з Наддніпрянської України бажали також побувати в наших горах і стали — щораз, то численніше, — приїжджати до Криворівні. Здебільша це були письменники — як Коцюбинський, Грінченко, Леся Українка, потім Хв[едір] Вовк і інші. Звичайно велике товариство сходилося до о. Волянського, й у просторій альтані в саду, високо понад шумливим Черемошем, за доброю закускою, поданою гостинною господинею, велися довгі приятельські розмови, палкі спори. Молодь співала пісень, і тільки пізно вночі розходилося товариство. Свіже нічне повітря охолоджувало гарячі чола, заспокоювало розбурхані почуття й навівало спокій та солодку втому.

Повертаючись із Криворівні, тато привозив з собою багато написаного, багато нових планів, багато початого і з відновленою енергією брався до праці.

Крім Криворівні, Жаб'я, Буркута й інших гірських місцевостей, ми їздили у відвідини до молодшого татового брата Онуфрія — до Підгірок, біля Калуша[167]. Тато разом з братом продали своє господарство

в Нагуєвичах і купили спільно досить великий маєток від дітей місцевого священика в Підгірках. Село лежало на розлогій рівнині, що впиралася в Діл — високий гористий вал, що, мов стіна, підносився вздовж рівнини поза рікою Лімницею. Цей Діл простягався аж до Нагуєвич, і тато не раз згадує його в своїх творах.

Велика ріка Лімниця, дуже багата на рибу, давала татові змогу займатися рибальством — найбільш улюбленим татовим спортом. До Лімниці було досить далеко, але стежка до неї бігла поміж полями жита, пшениці, ячменю, коноплів і картоплі, то ми радо пробігали цю віддаль, бо знали, що там, за полями, чекає нас приємна купіль і відпочинок.

Хоч мешкальний будинок у стрийка був великий та просторий, ми воліли спати в стодолі на сіні, — по-перше, що в стодолі не було мух, а по-друге — запах свіжого сіна й ранішня прохолода забезпечували здоровий сон після літньої денної спеки.

Разом з дітьми стрийка і [зі] стрийною ми йшли раненько, ще перед сходом сонця, працювати в поле: обкопувати картоплю, полоти пшеницю або городовину, брати льон чи коноплі, пасти корови; а хлопці тимчасом косили траву, звозили сіно й збіжжя, пасли коней. Ця праця для нас, міщухів, була повна радости й насолоди, і ми старалися навипередки з іншими виконувати наложені на нас завдання, — а, як «нагорода» за нашу працю, чекали на нас повні глечики свіжого чи квасного молока, сільська здорова страва й твердий сон на пахучому сіні в стодолі.

3

Та лихо наближалось.

Грушевський, діставши професуру на університеті й ставши головою Наукового Товариства ім[ени] Шевченка, починав здобувати щораз то більший вплив в українському громадянстві. З тайного й понижено-

го суперника стає одвертим ворогом тата. Для того, щоб вибити ґрунт з-під ніг тата остаточно, він настоює на тому, щоб перенести «Літ[ературно]-Наук[овий] Вістник» і його редакцію до Києва (1907 року), а тим самим відбирає татові й той останній, тяжко запрацьований, кусок хліба. На запитання, що тато тепер буде робити, з чого сам буде жити й удержувати родину, Грушевський цинічно відповідає: «Можете перенестися до Києва». Мало того, він на засіданні Управи [Наукового] Тов[ариства] ім[ени] Шевченка заявляє: «Ми вже досить дали Франкові — йому більше нічого не належиться», і жадає, щоб його зовсім усунути від співпраці у «...Вістнику» й виданнях Товариства.

Цей удар, мов громом, вразив тата. Він прийшов із засідання цілком зломаний. Цілу ніч не спав, ходив з кімнати до кімнати й сам до себе говорив. Я збудилася, почувши неспокійні кроки, і почула, як тато раз-у-раз повторяв: «Це Грушевський винен, це Грушевський винен, це Грушевський винен», — так, усе по три рази, цілу ніч. Наступними днями почалась тяжка хвороба, що заатакувала його мозок, спаралізувала руки. Із здорової людини впродовж кількох днів тато став немічним, частинно душевно хворим.

Отак злобна й заздрісна людина не завагалася нищити великого чоловіка, вірного сина України, найчистішого характеру, аристократа своїм життям і духом.

Намагання Грушевського вдалися, бо, придбавши собі в Наук[овому] Товаристві ім[ени] Шевченка своїх сторонників, міг легко виштовхнути Ів[ана] Франка з Товариства, — бо ніхто тоді не знайшовся, хто б його вчинок осудив і став в обороні покривдженого, окраденого.

Тато почав діставати галюцинації, йому причувалися голоси його померлих приятелів (особливо недавно померлого Доманицького[168]), він вів з ними спори

й розмови. Руки, що були в процесі паралічу, сильно його боліли; йому здавалося, що духи висилають різні відомості в простір і сильними дротами передають їх йому. Йому здавалося, що ці дроти входять у його пальці, викручують йому руки, мучать його. Він нам усе це розказував, а коли ми хотіли його заспокоїти, перечили йому й запевняли, що ні духів, ні дротів немає, він сердився на нас. Вкінці ми стали вдавати, що ми й справді бачимо дроти й чуємо голоси. Його стан погіршувався, й він безсило лежав на ліжку.

Прийшли лікарі й ствердили, що татова хвороба — це прогресивний параліч, зумовлений сильним нервовим потрясенням. Тата вислали до Ліпіка[169] на кошт НТШ на лікування, але стан здоров'я тата там тільки погіршився. Незабаром ми одержали телеграму, що тато в безнадійному стані й просять по нього приїхати. Поїхав брат Тарас, привіз тата додому, а опісля приміщено його у водолікувальній санаторії недалеко від нас — на Софіївці[170]. Ми ходили часто відвідувати тата — я звичайно, повертаючись зі школи. Тато лежав на ліжку, або сидів, загорнений у коц, у вигідному кріслі. Його обличчя, змінене хворобою, було бліде, очі — ще більше сумні. Жалівся на болі в руках і просив мене їх випростовувати. Коли мої намагання не давали висліду, він нарікав, що це роблять духи. Мені важко було дивитись на його страждання, і я старалася зайняти його іншими справами, звернути його увагу в інший бік. Я оповідала йому про мої шкільні справи, про науку, товаришок, учителів. Зацікавлений моїми оповіданнями, заспокоювався на хвилину, але потім сумно заявляв: «Ну, я тепер відпочину, а ти йди додому». З тяжким болем у серці я відходила й бігла додому вуличками, за сльозами й дороги не бачачи.

У постійній журбі за тата, нам проходив час сумно й безрадісно. Поволі тато став заспокоюватись і приходити до себе та забажав повернутися додому, а що

лікар майже жодних ліків йому не давав, то й відпустив його додому дуже скоро.

Розмови з духами стали щораз рідші, хоч час від часу повторялися, але параліч рук, особливо правої руки, був цілковитий. Ліва рука не була цілком безвладна, і тато з часом приспособив її так, що міг держати перо й писати напівдрукованими буквами.

Тато знову береться до своєї письменницької праці. Він відчуває, що мусить ще зробити багато діла, що багато невикінченого, початого, чекає його праці. Не володіючи руками, диктує свої твори синові Андрієві, а також і студентам, що добровільно голосяться татові помагати (Лизанівський[171]).

Насамперед зайнявся упорядкуванням і приготовленням до друку приповідок. За допомогою Андрія доводить цю велику працю до кінця (около 35 тисяч приповідок) і видає їх у «Наукових записках»[172]. Також тоді приніс йому його старий приятель, жид Біґеляйзен[173], рукопис ніби невідомого твору А. Міцкевича «Вєлька утрата»[174]. Тато, вражений великою цінністю цього твору, прийшов до переконання, що тільки Міцкевич міг цей твір написати, і видав його з власною передмовою. Та поляки, озлоблені попереднім виступом тата проти Міцкевича, одноголосно заявили, що це не є твір Міцкевича, але — хворої уяви Франка.

Наукове Товариство ім[ени] Шевченка визначує татові 100 корон місячної платні, а з Наддніпрянської України присилають далі по 100 карб[ованців]. На ці маленькі прибутки доводиться нам жити. Тато зовсім усувається від громадського життя. В часі, коли не диктує своїх творів, лежить на ліжку, відпочиваючи й обдумуючи дальшу працю. Іноді виходить до міста, до «Віденської каварні», почитати, за своєю звичкою, газети й побачитися з приятелями та знайомими.

4

Тимчасом помітно погіршився стан здоров'я мами. Мама почала діставати напади переслідування й шалу, і життя наше ставало щораз важчим. У домашній роботі обмежувалася тільки до найконечнішого: приготування обіду. Потім лягала на ліжко з холодним рушником на голові (терпіла на сильну міґрену), або сідала за стіл і читала філософічні твори: Шопенгауера[175], Спенсера[176] й ін[ших]. Коли ми приходили зі школи, мама накидалася на нас зі страшними лайками і її нервове роздражнення часто доходило до шалу. Найчастішою жертвою її нападів була я. Андрія, як найстаршого сина, «первозванного» й хворого, вона любила й жаліла; другим її любимцем був Петро; а мене вона зненавиділа всім своїм хворим єством. Мама казала мені, що я — не її донька. Кожного дня повторяла мені, що я — хлопська дитина і маю бути в неї служницею, а не ходити до школи. Переслідуванням не було кінця — вона кожного дня й у кожний час накидалася на мене з обвинуваченнями. Наше життя вдома стало пеклом. Брати майже кожного вечора виходили з хати — чи то на руханку, чи на студентські сходини, я ж здебільша залишалася з нею дома сама, і її напади доводили мене до розпуки. Два рази я хотіла відібрати собі життя, але обидва рази невдатно, і доводилось далі терпіти і... мовчати. Я навчилася зносити все без протесту й мовчати на найбільше знущання, але ця мовчанка тільки на якийсь час вплинула на неї. Мама помітила, що це моя оборона, і тоді з ще більшою силою накидалася на мене.

Тато, знесилений своєю хворобою, не мав сили реаґувати і тільки час від часу говорив: «Мамо, заспокійся», але це ще гірше її дратувало.

Мама вважала всіх колишніх приятелів і знайомих своїми найгіршими ворогами й підозрівала кожного, що той напосідав на її життя. Усіх, хто до нас заходив, вона виганяла з хати. Татові приятелі стали щораз рід-

ше заходити до нас, а коли хтось і зайшов та сидів з татом при розмові, мама заходила в кімнату й безпардонно виганяла. Тато й усі ми від цього невимовно терпіли, та ради не було. Не було також засобів, щоб віддати маму на лікування; не було теж засобів на лікування Андрія, — і тато, підкошений на силах, опускав безрадно руки. Страшні сцени — щораз, то частіше, — повторювалися. Пригадую, як гірко плакала мамина найкраща приятелька й кума, пані Коцовська. По довгій розлуці вона все ж таки прийшла відвідати маму, але мама безжалісно її прогнала.

Наше молоде життя проходило на співжитті з умово хворою людиною; ми жили відокремлені, одинокі, самітні серед приятелів і прихильників тата. Скрізь, куди ми зайшли, нас приймали по-приятельськи, як дітей великого письменника, але дуже скоро ми стали відчувати, що це все. Ми ніде не знаходили опори й правдивого щирого відношення. Як тато колись, так ми тепер стали паріями, без знатного роду, без родинних зв'язків. Поки ходили до школи, ми цього не відчували, та тим гостріше прийшло це до нашої свідомости по закінченні науки. Тим більше, це було зумовлене хворобою мами. Ми ні з ким не могли нав'язати товариських взаємин, жити товариським життям.

Досьогодні стоїть мені перед очима одна розпучлива хвилина, яка ще й тепер мене болить. Була неділя. Громадки людей, святочно й гарно одягнених, ідуть до Стрийського парку, де відбувається фестин. До нас долітають звуки музики — люди веселі й гамірні. А я і мій брат Андрій стояли на ґанку й приглядалися людям. Я була боса, в дешевенькій, вилинялій від частого прання, сукенці. Великий жаль стиснув мені серце: люди живуть весело, безтурботно й радісно; гарно одягнені, можуть іти до парку забавлятися, а ми знаємо тільки горе й терпіння. Мене це вразило тим більше боляче, що якраз довелось тоді пережити страшну сцену з мамою. Сльози

жалю й горя лилися мені з очей. Я поглянула на Андрія й побачила, що він також плаче. Це вдарило мене, мов ножем, у серце, бо що я плакала — це була річ звичайна, але я не думала, що і брат так само страждає...

Щоправда, мама мала і хвилини спокійні. Тоді кликала нас усіх іти з нею на прохід до Стрийського парку, що був від нас дуже близько. Там ми ходили на руїни замку, й серед прекрасної околиці, в тиші далекої від гамору міста закутини, просиджували годинами. Мама також любила йти проходжуватися в грабовій алеї парку, що з кожним роком ставала вища й вища. Мама казала: «Цій алеї стільки років, що й Андрієві, — її посадили в день його народження».

Часом наші прогульки зверталися в зовсім інший бік. Через глибокий яр, перескочивши малий потічок, ми виходили на дуже високу й стрімку гору, поросту старим буковим лісом. Цей ліс, улітку повний приємної прохолоди під високими, мов свічки, прямими деревами, восени прикрашувався яскравими красками листя — від ясно-жовтої аж до темно-брунатної. Красу цього лісу не раз бачу в моїй уяві, мов нині...

Ми виходили (а не раз треба було помагати собі, придержуючись руками кущів, бо узбіччя гори були дуже стрімкі) на вершок гори, на розлогу високорівню, — й відразу ми немов виходили в цілком новий світ. Поля зі збіжжям розлягалися довкола нас і бігли в далечінь. Де-не-де видніли низенькі хатки. Легенький вітерець пробігав по збіжжі, колихав його й хвилював. Ми довго ходили стежками поміж збіжжям.

Мама, у такий час спокійніша, оповідала мені про своє життя в інституті, щасливе й безжурне. Згадувала своїх товаришок, знайомих, своїх сестер і родину. Оповідала, як до інституту приїжджа[ли] цар і цариця та мати царя, Марія Фйодоровна[177]. Як вона грала на концерті й дістала відзначення за свою гру від царя.

Мама забувала на хвилину своє горе й журу та була щаслива, як колись.

Але таких хвилин було мало. Здебільша мама витягала з комоди старі фотографії з інституту: вона в крузі своїх товаришок, одягнених у парадні уніформи; або родинні альбоми з фотографіями її братів, сестер, діда генерала. Розказувала про кожного, згадувала минуле. Притискала до худих грудей дорогі пам'ятки, і гіркі сльози котилися по змарнілім постарілім обличчі.

Але нараз вона верталася до дійсности — швидко ховала альбоми і злобно зверталася до мене: «Я — столбовая дворянка, а ти — хлопка». І починалося...

Часом любила співати свої улюблені пісні: Лермонтова або Надсона[178], часом французькі, німецькі, а також українські. Співала самі сумні пісні, і її колись такі гарні очі затягалися смутком і одчаєм; нагло обривала пісню і гляділа в далечінь, засумована, мов непритомна.

5

Втомлена татова душа шукає розради, і він їде в Україну — ще раз побачитись із своїми друзями, ще раз побувати там, де бував ще молодим, повним запалу й віри в життя. Він їде до Трегубових, потім до Чикаленка, з яким постійно переписувався і приятелював. Заїздить аж до Одеси, надіючись віднайти спадок по дідові моєї мами — генералі[179]. Але по короткому часі повертається, розчарований. Хворий і немічний, був лише тягарем для чужих людей. Щодо спадку, то ним давно поділилися спадкоємці. По тата їздив брат Андрій.

Новий тяжкий удар спадає на нашу родину: вмирає Андрій[180].

Андрій Франко, тихий і працьовитий, вірний і не заступимий помічник тата, закінчив філософічний факультет на Львівському університеті. Закінчивши студії, помагає татові в його письменницькій праці; на-

самперед допоміг упорядкувати й підготовити до друку приповідки.

За намовою тата приготовляється до докторату й пише цінну працю про Ількевича[181], що була надрукована в «Записках Наук[ового] Тов[ариства] ім[ени] Шевченка». Тяжка недуга була постійною товаришкою його молодого життя, а в 24 році життя прийшло нагле погіршення. Андрій почав нам оповідати, що бачив ясно, як перед його очима опускалися білі полотна апостола Павла. Різні галюцинації стали його переслідувати. Одного вечора, прийшовши з гімнастики, ліг спати й рано щось довго не вставав. Коли ми прийшли його будити — побачили, що він лежав лицем до подушки, ввесь посинів, не рухався.

Це була перша смерть у нашому домі. Ми були немов громом поражені. Зателефонували по лікаря, але лікар, прийшовши, заявив сердито: «Адже він уже давно помер».

Поховали Андрія скромно, на віддаленому місці Личаківського цвинтаря. Тато припав на коліна коло домовини, а сльози котилися по його обличчі...

Та довелось лишити дорогу могилу, іти додому.

Я ще часто ходила з мамою на могилу брата, але насправді мама ніколи не повірила, що він умер. Часто, прийшовши з міста, казала мені: «Я бачила Андруся — він напевно живе, оженився». І тоді накидалася на нас усіх: «Чому ви його сховали від мене? Хай він прийде!» і т. д.

Хоч тепер уже далеко рідше, але приходили до тата у відвідини його давні приятелі, з якими він починав велике діло відродження українського народу.

Приходили його співробітники з радикальної партії по раду й вказівки. Тато з зацікавленням прислухався їхній мові, звідомленням з праці, радив і помагав, де міг, але сам обстоював свій власний погляд і переконання, здобуті власним досвідом, дорогою власних схи-

блень і розчарувань. Він твердив, що кожна партійна праця є тільки тоді корисною й оправданою, коли вона підпорядковується великій народній державнотворчій ідеї. Дуже часто партії обмежуються до вузької партійної роботи й до поборювання інших партій, чим тільки розривають, розрушують єдність народу. А що більше — в кожній партії є одиниці або й групи людей, що захоплюють провід партії в свої руки, використовують її для своїх особистих, а часом і брудних, цілей, а членів заставляють до безапеляційного послуху й співпраці.

Думаю, що такі міркування тата не були всмак його колишнім співробітникам — як Трильовському[182], Павликові, бо якраз тоді радикальна партія була в найвищім розгарі своєї діяльности, а її провідники вважали себе самих за непомильних.

У своїй літературній діяльності тато, як і давніше, цікавився розвитком української літератури й мав постійні зв'язки з письменниками Галичини й Наддніпрянщини. Молоді письменники присилали йому свої твори до оцінки, часом дуже нездарні. Тато не раз читав їх нам, висловлюючи здивування, як якийсь віршомаз мав право й сміливість називатися гордим іменем — поет. Татова критика була гостра, але справедлива. Сам вимагав від себе дуже багато, сам дуже багато читав, студіював і вимагав цього від тих, що тільки що вступили на цю тернисту путь.

Одного разу прийшли до нього представники молодої ґенерації письменників «Молодої Музи»[183] (Пачовський, Бірчак, Твердохліб, Чарнецький, Яцків та ін.). Тато дуже гостро критикував їхні твори (за вийнятком Пачовського), і, здається, вони прийшли до нього з претензіями. Але тато повторив їм свої погляди і дав їм лекцію, чого він вимагає від поета. Панове відійшли похнюплені й немов змиті, але не переконані, бо, здається, кожний з них уважав себе хоч маленьким, але генієм.

Із зростом національного руху в Галичині й у Над-

дніпрянщині до нас, як і давніше, приїжджають різні гості. Ми почули вперше в нашій хаті про «Союз Визволення України», започаткований Міхновським[184], про його таємну й небезпечну організаційну працю. Він, Скоропис-Йолтуховський і інші мали немов постійну штаб-квартиру в нашому домі, а почуті тут і там відомості переймали нас острахом і безмежним захопленням. У двох кімнатах на першому поверсі завжди хтось мешкав: люди змінювалися, як і змінювались події. Не раз ми стелили на підлогу солому, давали коци, і там спали селяни, що приїжджали на віча, зібрання або якесь народне свято. Незважаючи на свою хворобу, тато цікавився новим життям, скрізь помагав, радив.

Світлою хвилиною татового тяжкого життя було святкування українською громадою його сороклітньої літературної діяльности[185]. Справді, це святкування було могутнє й імпозантне. У найбільшій залі Львова зійшлися тисячі людей: його давні товариші й приятелі, його учні, молодь, що йшла його слідами, його вороги й противники. По нього прислали авто, і це він у своїй надзвичайній скромності завважив із здивуванням. Я поїхала з татом. Уже здалеку побачили ми тисячі людей, що очікували татового приїзду. Його привітали овоціями й окликами. Радісний і зворушений, слухав він привітання й промов. З пошаною хилилися голови перед великим генієм України. Величавий концерт — найкращі співаки передавали надхненні великі слова татових творів.

Татові очі на хвилину втратили той сумовитий вираз, але моє серце стискалося з болю, коли я дивилася на його безпомічну, тендітну постать. Це вже не був той могутній орел, що ширяв понад рідною країною, що піднімався духом своїм все вгору й угору. Це вже не був той провідник каменярів, що сильною рукою ламав скелю. Це був знесилений змаганнями, прибитий горем велетень.

Хоч він і вийшов на сцену подякувати громадянству за влаштоване для нього свято, та це не була та сильна промова, яку він виголосив на першім ювілеї. Тепер це були тільки тихі слова подяки. Але тато бачив і знав, що недаремною була його сороклітня праця для свого народу. Хоч страждав ціле своє життя, — своєю невсипущою працею виховав нові кадри. І ці кадри не тільки словами, але і героїчними чинами, зі зброєю в руках, пішли виконувати його заповіт: піднести народ з темряви, визволити його з неволі, здобути для нього волю й самостійність.

6

А далі пішли знову дні сірої буденщини. Здоров'я мами настільки погіршилося, що тато по довгих ваганнях рішився віддати маму до шпиталю для умово хворих, до Кульпаркова[186]. До нас до хати спровадилася пані Целіна Зиґмунтовська[187] з двома дітьми, щоб зайнятися нашим господарством.

Я і Тарас ходили кожної неділі відвідувати маму. Великий будинок серед пустинних піль, городів, садів. Вікна будинку закладені решітками. Тяжкі дубові двері, замкнені на ключ, отвирані тільки сторожем, на дзвінок. Довгі притемнені коридори, стіни сірої краски і — двері, двері, двері, — всі позамикані на ключ. Великі й міцні, з непривітними лицями, сестри й сторожихи — з цілими в'язками ключів при боці. Ключі дзвонять зловісно. Нас увели в маленьку ждальню, сіру й непривітну. Ми сіли на лавці, приголомшені й розстроєні цілим цим небувалим окруженням. По хвилині ключі задзвонили знов — двері відкрилися. Вийшла маленька, зі зморщеним лицем постать: це наша мама. Ми зі сльозами кинулися до неї. Мама гірко плакала й просила взяти її назад додому, обіцяючи бути спокійною. Далі — нарікала на знущання сестер і прислужниць, але потім почала говорити без зв'язку, її очі загорілися й неспокійно за-

бігали. Нас вивели. Ці побачення переходили наші сили, й ми стали просити й настоювати, щоб тато взяв її назад із шпиталю додому.

До пані Целіни ми поставилися вороже, а й тато, здається, в ній розчарувався, бо вкінці її відправив. Мама прийшла додому, але стан її здоров'я в шпиталі тільки погіршився. До цього спричинилося також співжиття з іншими хворими. Жодної надії на поправу не було.

Ще тяжчим, ще безрадіснішим стало життя в нашій хаті.

Щоб хоч на якийсь час вирватися з тієї тяжкої домашньої атмосфери і хоч трохи поправити матеріяльне положення, тато рішив їздити по більших містах Галичини й читати свого «Мойсея». І справді, на це його бажання громадянство відкликнулося з великим ентузіязмом, бо кожний хотів бачити великого поета зблизька й кожний хотів почути його слово.

Тато відбув кілька таких поїздок з великим успіхом: до Стрия, Дрогобича, Станиславова, Тернополя. Всюди його вітали з великою пошаною. Тато — хоч іще тихим та слабим голосом — читав свою найулюбленішу поему.

Наспіло також запрошення з Чернівець від української студентської громади.

Тому що поїздка мала затягнутися на два-три дні, а тато потребував помочі, — запропонував мені, щоб я поїхала з ним. Я дуже радо згодилася, бо ще на Буковині не була й бажалось туди поїхати. Залізничними квитками й подорожжю не треба було журитися, бо комітет прислав квитки заздалегідь і поїздка була зовсім приємна. Ми засіли у вагоні 2-ої кляси на м'яких кріслах і стали роздивлятися у вікно на пробігаючі перед нашими очима краєвиди. Поля й поля — покраяні й помежовані на більші й менші кусники; потім ліси, а там села й міста. На станціях — метушня, оклики кондукторів: Стрий, Станиславів, Коломия, а там ми стали зближатися до границь Буковини. Тато довго вдивлявся в околи-

цю й думав свої думи. Почувався добре, й видно було, що ця поїздка була для нього радісна й приємна. Тато, хоч і був у тісному зв'язку з буковинськими письменниками й діячами, все ж таки стояв осторонь від буковинців, з їхньою своєрідною, під деяким німецьким впливом витвореною, культурою й орієнтацією.

В першій мірі він радів із зустрічі з своїми приятелями: Кобилянською[188] і Смаль-Стоцьким[189], а також і з українським студентством.

За Станиславовом краєвид почав змінюватися. В далечині, на обрії, маячіли, темними лісами покриті, Карпати. На станціях видніли у своїх мальовничих одягах гуцули й гуцулки. Веселі, горді постаті своєю гуцульською говіркою вносили в душну атмосферу станцій щось свіже, живе, радісне.

На границю приїхали ми ніччю, а над раном наш поїзд уже проїздив буковинську околицю. Гори насувалися щораз ближче до залізничного шляху, покриті густими лісами. Зелена краска — від ясно-зеленої листкових лісів аж до темно-зеленої, майже синьої, шпилькових лісів, вразила нас своєю інтенсивністю, яскравістю кольорів і відтінків. Тато сказав, що коли тільки проїжджав Буковину, то завжди на нього робила враження оця особлива зелень лісів. Від цього й назва: «Зелена Буковина».

Гори й ліси — ліси й гори. Не раз гора надвигала на нас грізною могутністю і, здавалось, хотіла нас проковтнути, та ось малий закрут — і ми в'їздили в тунель. Як нагло ми в нього вскочили, так і вискочили, — перед нами простір розширювався, в долині шумів білий Черемош, а там розкинулось українське буковинське село.

Нарешті гори зовсім розступилися. Села появлялись частіше. І села, і люди — такі свої, рідні, хоч ми і переїхали «границю». Ми в'їхали на більшу рівнину, й там у далечині замаячіло місто. На двірці чути скрізь мову німецьку, подекуди й румунську, а української мало —

хіба що від селян. На нас уже чекали студенти, одягнені в оригінальні однострої, з маленькими шапочками на головах. Якісь немов чужі й незвичайні — так нам здавалося на перший погляд. Але ми почули сердечні оклики привітання в українській мові — це були наші студенти, з Т[оварист]ва «Запорожці», в своїх парадних уніформах. Нас запросила до себе пані Ольга Кобилянська. Письменниця жила на окраїнах міста в маленькому домі; привітала тата й мене з сердечністю й радістю. Її щупла постать у скромному сірому одягу немов ще більше підкреслювала її інтеліґентне обличчя, вдумливі очі. Поведінка й розмова свідчили, що це небуденна жінка.

У великій залі фільгармонії зібралась уже тоді численна українська громада. Студенти й молодь зайняли ґалерію й вітали прибуття тата гучними оплесками й окликами «Слава!».

Тато став читати «Мойсея». В залі настала тишина — всі слухали уважно. Тато читав хоч і тихим голосом, але виразно й чітко. Він не раз казав дома: «Беруться читати, а читати не вміють». Тато читав з тим чуттям, з тим наголосом, що віддзеркалювали всю його душу, всі її бажання й змагання, її боротьбу й страждання.

Перед нашою уявою розвивалася важка драма жидівського пророка. Проте, заслухавшись, я бачила перед собою могутню постать не жидівського, а українського Мойсея, що боровся і страждав за свою високу ідею: вивести свій народ з неволі. І, як Мойсей, він — прибитий горем, знесилений боротьбою з самим собою, мучений сумнівами, — знає, що не йому вступити в обітовану землю. Це суджено грядущим поколінням. Вони здобудуть те, куди він їх спрямував. Та підуть вони в мандрівку століть з його духа печаттю.

Читання скінчилося пізно вночі. Тато був втомлений, але його очі ясніли. Він знав, що хто чув його «Мойсея» з його власних уст, — цього ніколи не забуде.

Його поїздки й читання увінчалися бажаним успіхом: тато не тільки трохи відпочив серед своїх приятелів, але також зібрано десять тисяч корон. Цю суму вміщено в «Дністрі» — асекураційному українському товаристві[190] під дирекцією Ст[епана] Федака[191] — як «Фонд І. Франка», що мав забезпечити йому скромне життя.

7

У міжчасі ми, діти, кінчаємо школу. Тарас кінчає гімназію як відзначаючий учень, з великим замилуванням до філологічних предметів — греки й латини. По матурі студіює філологію на філософічному факультеті університету у Львові. На один рік їде на університет до Відня. Ще студентом робить переклади з грецьких і латинських письменників, а також пише оригінальні вірші, що вийшли під збірним наголовком «Старе і нове вино»[192]. Закінчивши філософію, стає гімназійним учителем у Львові, але на короткий час, бо покликано його до військової служби. У ранзі надпоручника був під час війни 1914 р[оку] висланий на італійський фронт.

Три рази перебув хворобу тифу, і три рази це спасло йому життя, хоч рівночасно позбавило його всяких відзнак і підвищень ранґи. Опісля посилають його на російсько-австрійський фронт — спершу як перекладача, потім на службу при бездротному телеграфі, а вкінці — з дуже небезпечним завданням «братання». Ще пізніше заходить з австрійськими частинами аж до Одеси й попадає в совєтський полон. Звільнений з полону, учителює безплатно в Одесі. Довідавшись про його дуже тяжке положення, мама їде до Одеси й добивається його звільнення. Повернувшись до Львова, дістає посаду гімн[азійного] учителя в академічній гімназії у Львові. Опісля його перекидають до Ряшева[193]. По довгих стараннях удається йому повернутися назад до Львова, на попередню посаду. Жениться. Приготовляючись до

докторату, пише обширну працю-розвідку про татового «Лиса Микиту», але цю працю йому відкинули.

По Другій світовій війні вчителює в Станиславові. Потім переїжджає до Львова, щоб обняти професуру на університеті ім[ені] Франка. Згодом переноситься до Києва — так само на професуру, а тепер, маючи титул академіка, працює в Академії наук ім[ені] Шевченка[194]. У нього дві доні — Зеновія[195] і Любов[196] та син Роланд[197], який є єдиним внуком, що носить прізвище Франко.

Тарас був невідлучним товаришем і охоронцем брата Андрія, чулим і добрим сином для нашої нещасної мами. З татом не раз спорив, бо всі свої погляди й переконання опирав на студіях латинської та грецької культури й літератури, що їх уважав за ідеальні й гідні наслідування не тільки в старовинних, але й у наймодерніших часах.

Він був прямолінійним і до дрібничковости послідовним. Купував виключно в українських крамницях, говорив всюди по-українському, приятелював виключно з українцями, належав до українських організацій. Коли в 30-літні роковини смерти тата йому довелось промовляти на зборах у Станиславові, він на самому вступі заявив: «Іван Франко не був комуністом і не писав у комуністичному дусі». За свою правдомовність не був люблений, але він з'єднував собі людей делікатністю й культурним виступом.

Був, як і всі ми, захопленим гімнастиком і спортовцем; усі вільні від праці хвилини проводив або в гімнастичній залі «Сокола-Батька» на вправах, або на площі, граючи футбол, а пізніше теніс.

* * *

Петро Франко, третій і наймолодший син, народився 30 липня 1891 року в Нагуєвичах, — єдиний з дітей,

народжений у родинному селі мого тата, під сільською стріхою.

Від малої дитини був надзвичайно цікавий до всього, дуже рухливий, войовничий і великий псотник. Більше зближені літами, я і Петро більше трималися разом при забавах, при бійках, де звичайно я була пошкодженою. Вже в народній школі Петро виявив велике замилування до хімії, і з часом його кімната перемінилася в малу лабораторію, до якої вступ був мені суворо заборонений, але тим більше цікавий і притягаючий. Щоб дістатися до середини й приглядатися його експериментам, мені треба було підкупляти його цукерками.

До інших предметів не мав замилування, але наука приходила йому дуже легко. Дома майже не вчився, зате вільний час проводив на хімічних експериментах і читанні книжок. Учився, як і старші брати, в академічній гімназії. Став, як і ми всі, захопленим гімнастиком і спортовцем. Під проводом і заохотою проф. Боберського організував Пласт[198] і працював невпинно над його поширенням і розвитком між молоддю. Закінчивши гімназію, вступає на політехніку, щоб посвятитися своїм улюбленим студіям хімії.

Політехніку кінчає з відзначенням, але з вибухом Першої світової війни й наступом російських військ на Львів виїжджає зі Львова й вступає добровільно до Січових Стрільців. Тут він стрічається з своїми шкільними товаришами — Коновальцем[199], Мельником[200] і іншими. В рядах січовиків стає він пластуном-розвідчиком. Його товариші розказували мені про його надзвичайну відвагу, коли він у цивільному одязі, з палицею в руках, ішов на тили російського війська на розвідку. Його відвага, оригінальна дотепність і прямолінійність зробили його популярним, хоч часом і не дуже любленим серед товаришів.

Він єдиний з нас мав змогу сповнити сумний обов'язок — відпровадити покійного тата в його остан-

ню дорогу (я в той час була в Києві, а Тарас — на італійському фронті). Хоч відомо було, що тато запалення легенів не переживе і що він бажав хоч когось з нас бачити перед смертю, — Петро ніяк не міг дістати відпустки, тільки аж на похорон.

По скінченні світової війни Петро робить інженерські іспити на політехніці.

У часі українсько-польської війни бере участь в організації літунської школи й літунських відділів коло Красного[201]. Сам літав не раз із цієї позиції на розвідку на фронт понад Львів. З одного такого лету не вернувся. Літаки, що дісталися українській армії як спадок по Австрії, були малі й у найгіршому стані. Треба було надзвичайної відваги, щоб на тих літаках літати, а ще до того — в дальшу дорогу й на воєнну розвідку.

Під час одного такого лету Петрів літак відмовив послуху, а що була мряка, — він збився з дороги і був змушений приземлитися, не маючи змоги вибирати терен. Як показалося, вітер заніс його аж під Варшаву. Висівши з літака, Петро був арештований польським воєнним відділом, а що на літаку були сліди бомб, які він по дорозі скинув на польські частини, — грозив йому розстріл. На щастя, між сторожею був його товариш з політехніки. Він дав йому свою шапку «роґативку» і сказав: «Уцєкай!» Петро, без білета й без грошей, сів у потяг, що їхав до Кракова, удаючи цілу дорогу, що спить, і так проїхав щасливо кордон й дістався до Відня.

По повороті до Галичини переїхав до Красного. Жениться з Ольгою Білевич[202], а по війні виїжджає до Відня, де перебуває тяжкі роки еміґрації.

Повернувшися ще раз до Галичини й не знайшовши праці в своєму фаху, приймає посаду вчителя гімнастики в українській гімназії в Коломиї. Попри своє заняття, працює в багатьох ділянках суспільного, культурно-освітнього та руханково-пластового життя. Пише деякі твори, робить переклади з різних мов, також працює

над різними винаходами. Але все це його не задовольняє, бо він не може дістати для себе праці, яка відповідала б його здібностям і замилуванню.

Під час польської пацифікації, запідозрений поліцією в приналежності до української підпільної організації, наражується на поліційні переслідування, ревізії й допити. Однієї ночі поліція обступила хату, в якій жив з родиною, вдерлася до середини та цілий день і цілу ніч перешукувала мешкання. Все перевернули й перетрясли, але ніхто з поліцаїв не догадався заглянути до старого куфра, що стояв на ґанку і був битком набитий підпільною літературою, «Сурмою»[203] та ін[шим]. У цьому куфрі мама привезла колись із Києва своє придане і, може, серце мами охороняло свою найлюбішу дитину!

Хоч це спасло брата від арешту, але його звільнено з посади вчителя, а незабаром і саму гімназію закрито.

У тому часі совєтський уряд через консулят у Львові починає запрошувати в Україну тих, що мали бажання туди поїхати, запевняючи їм працю й толеранцію. Братові пропонують переїхати до Харкова на становище професора політехніки. Він приймає цю пропозицію і їде спершу сам, а потім спроваджує й родину: дружину й дві доні — Віру[204] й Асю[205]. Працює як спецінженер — спочатку як професор техніки, а згодом у фабриці. Як негромадянин СССР, умови праці має дуже добрі. Але поволі умови стають гіршати. Переживає з родиною страхіття голоду 1932–33 років, попадає на чорну таблицю й мало що не попадає під суд. Озброєні хулігани починають переслідувати його навіть на вулиці.

Рішає втікати назад до Галичини, але з родиною — тяжко. За допомогою польського консула дістає місячну відпустку і, залишивши все добро, лише в легкому вбранні, їде до Львова, щоб більше не вернутися.

Коли большевики прийшли до Львова — сказали йому: «Ви од нас, Пйотр Іванович, удралі, а ми вас опять

поймалі». І так і було. Большевикам треба було мати людей визначних і популярних у Галичині, що мали їм приєднати населення. Такими людьми були: др. Панчишин[206], проф. Студинський[207] і Петро Франко. Їх зробили депутатами до Совєту в Москві, їм довелось промовляти до населення й читати в радіо промови, вже перед тим для них написані. Стали знаряддям у большевицьких руках.

Положення їхнє було дуже тяжке: з одного боку, мали виконувати накази окупантів, з другого боку, до них зверталося багато покривджених людей за допомогою.

Коли большевики відступали зі Львова, братові порадили виїхати під охороною НКВД. Він мусів послухати.

Слід по ньому загинув. Недавно один поляк, що був на Соловках, оповідав, що він там стрічався з Петром. За офіційним повідомленням, Петро загинув під час війни. Большевицька влада його «реабілітувала» й назначила вдові пенсію (?)[208].

8

Так ми, діти, кінчаємо наші студії; я, остання й наймолодша, здаю матуру в учительській семінарії. Прошу моїх батьків, щоб дозволили мені поїхати на могилу Шевченка до Канева. Мама, Петро й я їдемо спершу до Києва відвідати мамині сестри й оглянути Київ. Уже перед Києвом здалеку миготіли на сонці золотисті бані церков золотоверхої столиці. З яким святочним, захоплюючим душу настроєм ми під'їжджали до міста! Це Київ — столиця України. Кілька днів перебування ми тільки й те робили, що бігали оглядати пам'ятки: церкви — Софію, Михайлівський манастир, Андрея, Володимира, Лавру. У Лаврі привітний монах повів нас у печери, що в них за давніх часів жили ченці й святі. Там також населення ховалось під час нападу на Київ диких орд татарів.

Оглянувши Київ, ми вибралися пароплавом униз по

Дніпрі до властивої нашої цілі — до могили Тараса Шевченка. Були гарячі липневі дні[209]. Біля пристаней, куди пароплав заїжджав, щоб набрати вугілля, були накладені гори кавунів і динь, що наповняли повітря солодким ароматом.

Уже здалеку перед Каневом виднів залізний хрест на могилі, а з нашим наближенням стала виростати, немов з-під землі, могила. На маленькій пристані вийшли з нами на берег громадки молоді й старших громадян. Групами стали ми виходити на могилу. Стежка була крута, й нам довелось іти досить довго. Скрізь ми чули українську мову, й наші серця раділи та горіли великим щастям, що нам пощастило прийти на могилу нашого Батька-пророка. На високій могилі, яку насипали шапками вірні сини України своєму Кобзареві, стояла невелика хата, збудована на зразок батьківської хати Шевченка. В хаті, прибраній вишивками й старовинними меблями, на великому столі лежала така ж велика книга. Це була книга для підписів відвідувачів. Ми стали перегортати картки й підписали наші ймення, складаючи наш поклін вдячности й пошани. Опісля ми вийшли на другу, меншу могилу, на якій стояв високий залізний хрест. Товариство, що приїхало з нами, почало співати «Заповіт». Нема слів, щоб висловити нашу радість: ми в серці України, на могилі Тараса. У далечині синьою лентою несе свої могутні води Дніпро — там простяглось Лівобережжя. Ми припали ниць, цілували святу землю, ронили сльози, складали свої гарячі серця на груди нашої неньки...

Ми ще пробули на могилі до наступного дня. Сиділи до пізнього вечора, співаючи пісень, розмовляючи, згадуючи Батька, слухаючи розмов. Незабутній побут на могилі! Незабутній вечір!

Рано, досхід сонця, приплив пароплав, і ми повернулися до Києва. Ми гордо всім заявляли, що ми були на могилі Тараса, й невимовно дивувались та обурюва-

лись, що дехто з київлян не був ще на цій дорогій всім українцям могилі.

По повороті до Львова передо мною стояли дві можливості: або йти десь у сільську закутину працювати вчителькою, або прийняти працю бюрової уряднички. Вибрала це друге, бо не хотіла лишати батьків самих. Дістала працю в асек[ураційному] т[оварист] ві «Дністер», де директором був Ст[епан] Федак. Тут незабаром я пізнала, що відносини по установах майже не змінилися з тих часів, коли тато писав свою «Маніпулянтку»[210]. Багато гірких хвилин довелось мені пережити у «Дністрі».

Коли ми ходили до школи, — наука, книжки, спорт і руханка повністю виповнювали наше позашкільне життя, а тим самим відокремлювали нас від загального товариського життя, в якому ми, по причині маминої хвороби, майже не брали участи.

Тепер, покінчивши школу, ми стали аж надто ясно помічати, що життя не завжди таке гарне й ідеальне, як про це не раз пишеться у книжках, не таке, як укладали ми у своїх мріях.

Багато розчарувань, багато гіркого нам довелось зазнати. Обидвоє — батько й мати — хворі, й унаслідок цього, а, зокрема, внаслідок важкої хвороби мами, нестерпна домашня атмосфера, матеріяльні недостатки далися нам взнаки. Ми не мали ані знатних «цьоців», ані впливових вуйків. Ми були дітьми поета, — правда, визначного й ціненого, і це нам на кожному кроці підкреслювали. Нам говорили: «Ви — великих батьків малі синове», а брат Петро дістав епітет... «найгіршого твору Ів[ана] Франка». Критики, суди й пересуди були супутниками нашого життя. Нам ясно відкрилися очі на наше гірке й безвідрадне положення, бо ж серед громадянства не знайшовся ніхто, хто б подав помічну руку, хто б дав реальну допомогу, хто б заопікувався

нещасними хворими батьками, хто б зрозумів і відчув наш відчай.

До того, стан здоров'я мами погіршився. Її, зумовлена хворобою, ненависть до мене переходила всякі межі. Мама заборонила мені помагати татові в його немочі, що найбільше боліло мене, і я в розпуці бачила, що мені дома життя немає і єдиний рятунок — це вирватися з цього страшного життя.

Моя тітка з Києва (це було перед війною 1914 р.) прислала мені запрошення приїхати до неї в гості на кілька місяців. Це був мій рятунок, і я рішилася їхати в червні. Тато сказав мені: «Це не личить, щоб ти їхала сама, — я поїду з тобою, відвезу тебе». Я була рада, що й тато поїде, трохи відпічне, зустріне давніх друзів. Ми вибралися вдвох. На кордоні попросили тата до жандармської канцелярії. По довшій розмові тато вийшов з канцелярії і, змінений на обличчі, підійшов до мене: «Мені не радять їхати, бо непевний час. Як хочеш, їдь сама; я вертаюся додому». Як не жаль мені було тата, але я рішилася їхати сама. Ще пару слів короткої розмови, ще пару слів прощання, останній поцілунок і усміх його доброго, змученого лиця.

Це був останній поцілунок, останній погляд, останній усміх — там, на австрійсько-російському кордоні...

IV.

1

І так, плянуючи двомісячні відвідини, я залишилася чотири роки на Наддніпрянщині, під доглядом російської поліції — як австрійська громадянка. Спершу поїхала до маєтку мого дядька Ігнатовича в село Плютенці, біля Білої Церкви[211]. Розкішний поміщицький будинок, окружений вишневим садом (кругом — розлогі лани пшениці й іншого збіжжя), стояв на вершку гори.

З одного боку затінений старим лісом, з другого — в долині — великий став, а над ставом розкинулось білими хатками село.

Велика родина, багато гостей, столи, що вгиналися від наїдків і напитків, — яка ж велика різниця від того життя, що я покинула!

Веселе товариство, багато молоді, купання, веслування на ставі, співи, поїздки кіньми або на човнах при світлі місяця, вуличками й затоками поміж високими шуварами, заселеними дикими качками, а вечорами — чай і розмови на ґанку. Це було життя, повне дозвілля, добробуту, радости.

Я пізнала родину моєї мами, насамперед моїх тіток і дядьків. Тітка Саня Ігнатович[212] — так само нервова, як і мама, але серед добробуту її нервовість ніколи не дійшла до того ступеня, що в мами.

Мама, що походила з середовища аристократії, що жила в достатку, панночка, вихована в інституті для «благородних дєвіц», вирвана й пересаджена до аж надто скромного дому українського поета, не змогла пристосуватися до нових обставин, і заламалася фізично й душевно. Це було непростимим гріхом її рідні — випхати сироту-сестру з такого дому в незнаний їй світ.

У липні вибухла російсько-австрійська війна. Поворот до Львова був закритий. Незабаром усі покинули село й повернулися до Києва. Я закінчила курс при місцевій школі сестер милосердя та стала працювати в новозорганізованому шпиталі, недалеко від нас.

Новий світ відкрився передо мною. Я пізнала життя київської громади, зокрема маминої родини. Аж тепер я добре зрозуміла маму. Я простила їй її довголітні знущання наді мною, десять літ знівеченої моєї молодости! У мене залишилося лише безмежне співчуття для мами та жалість для її тяжкого, нещасного життя.

Познайомившись з її численною родиною, я стала бувати в знайомих і рідних. Відвідувала Олену Пчілку —

надзвичайно милу й любу бабусю, Нечуя-Левицького, Ганну Барвінок[213], Науменка, Трегубова, багат[ьох] визначних діячів, яких я знала з прізвищ або з відвідин у нас, у Львові. Я відвідувала Український Клюб, познайомилася з Черняхівською[214], Стешенком та ін[шими]. Ходила часто до театру Садовського[215] й любувалася нашими незрівнянними артистами: Садовським, Малишем[216] та ін[шими]. Вліті приїжджав на гастролі театр Саксаганського із знаменитою Заньковецькою[217]. Я відвідувала наші історичні пам'ятки: церкви, музеї й інші історичні будівлі. Ходила слухати опери з виступами Шаляпіна[218] й Собінова[219], або концерти, що постійно відбувалися в саду «Купецького зібрання», і на них були виконувані твори знаменитих композиторів: Чайковського[220], Лисенка. Робила прогульки до Межигірського Спаса[221], до Святошина[222], до околиць Києва.

Тоді я познайомилася з молодою і ніжною панею Любиною Крижанівською[223], що стала для мене сестрою і подругою, моєю невідлучною товаришкою і приятелькою.

Під час окупації Галичини російськими військами я дістала кілька листів від тата, писаних власноручно, лівою рукою. Тато писав, що тяжко йому живеться, і просив допомоги від земляків. Листи привозили мені вояки-українці, що випадково попадали до Львова й поверталися на короткий час у Київ. Такі зв'язки були зовсім принагідні й часто односторонні. Я тяжко переживала розлуку з нещасними батьками, і хоч це природна річ, що донька залишає родинний дім, але мені було невимовно боляче, що вони обоє залишилися хворі й без помочі. Якось вдалося мамі приїхати до Києва. Тато закликáв мене повернутися додому, але я не в силі була вернутися до давніх відносин, — я не мала відваги знову вернутися до давнього життя. Моїм бажанням було: влаштуватися власними силами, тоді взяти тата до себе й забезпечити йому спокійне й безжурне життя,

дати йому все те, чого він не мав ціле своє життя. Та це прийшло запізно, — прийшло тоді, коли мого тата вже не було в живих.

Тяжкий настрій, якісь передчуття, навіть сни, мучили мене постійно. Я все думала-журилася, що там, як вони живуть?

Це був 1916 рік. Я якраз була тоді в шпиталі при праці, як до мене прийшов Микола Вороний і приніс мені телеграму зі Львова. Кругом півсвіту — через Рим, Константинопіль, Москву — три місяці йшла до Києва та телеграма, що принесла мені трагічну вістку про смерть мого Батька. Невпинний біль стискав моє серце, я ридала днями й ночами. Я не могла собі простити, що не виконала мого обов'язку доньки й не поїхала до батька. Цей жаль залишився в моєму серці на все життя.

Тато кликав нас — своїх дітей. Та вмирав самітний — не було нікого з дітей біля нього.

У 1917 році мені вдалося поїхати до Львова, і перші мої кроки були — на могилу мого тата. Домовина лежала тоді в чужому гробівці, і ще довго треба було чекати, поки її перенесли до власного.

Тоді ж я відвідала татового приятеля й нашого опікуна Карла Бандрівського[224]. Він оповів мені про тяжке життя тата в часі моєї відсутности. Маму віддали до шпиталю для умово хворих, а тато спочатку жив сам у хаті, потім узяли його до приюту Січових Стрільців. Тато не хотів там бути — все вертався до власної хати й усе налягав на братанка Василя[225], що був йому для помочі, щоб він відпровадив його назад до хати. Василь не відважився протиставитись волі тата і, не порадившись ні з ким, повів тата вночі додому. Дорога була далека, й було холодно. Тато був так дуже ослаблений, що треба було його піддержувати, майже нести. Довелося йти під гору, тато впав і не міг іти далі. Василь покликав допомогу, і разом з сусідом повели тата до хати. Але в хаті ніхто не жив, вона була неопалювана й холодна. Ні вугілля, ні

дров не було; тато застудився, дістав запалення легенів і незабаром після повороту до власної хати помер.

Про цю останню дорогу й про смерть тата розказав мені Василь кілька років тому, коли мене відвідав у Торонті.

Гроші, зібрані під час поїздок, що були зложені в банку як «Фонд І. Франка», як пояснив мені п. Бандрівський, були передані маляреві Трушеві, бо він дуже бідував.

Може, тато відчув мій дуже глибокий і тяжкий біль, і, може, він зрозумів мене, бо в моїм болю й горю я немов відчувала близькість його духа. Я стала відчувати на кожному кроці його опіку, його поміч і охорону. Кілька разів я була в небезпеці втратити життя, та немов незрима рука вела мене на правий захисний шлях. Тато спрямовував мене на правильну дорогу. Карав тих, що спричиняли мені біль. Я стала навіть бути впевненою, що ось зараз прийде розплата-помста за заподіяну мені кривду. В горю я молилася до нього — й діставала розраду. Я стала свято вірити, що його опікунчий дух десь близько біля мене й мені тільки треба до нього звернутися за допомогою. Треба тільки замкнути очі, вглибитися думками, прикликати тата перед мій духовий зір, бачити його і просити про справедливість і допомогу.

І тут моя подруга[226] була для мене в моїм тяжкім горю ніжною і теплою розрадою. Вона не потішала мене, не переконувала. Вона тільки була зо мною — розуміюча й співчуваюча, і її приязнь та тепло вносили в мою наболілу душу лік і потіху...

2

А війна йшла своїм кривавим кроком. Праця в шпиталі була для мене цікава й займаюча. Поміччю для інших я хотіла віддати те, чого не могла дати моїм батькам. Схиляючись над постелями терплячих і даючи їм поміч, я закривала на хвилину очі й шептала: «Прости».

Транспорти ранених з фронту збільшувалися, праця була відповідальна, тяжка й вимагала самопосвяти. Ранені, переважно українці, з їхніми особистими трагедіями, знаходили в мені не тільки сестру-помічницю, але розрадницю в їх горю, в кожній хвилині готову помогти, потішити, розрадити.

Війна зі своїми жорстокими правами й наслідками, повна трагізму й переживань поодиноких людей, принесла деяке послаблення залізних кліщів царського деспотизму, що тяжів над народами «єдиної, неділимої Росії».

Молодь, студенти, військовики сходилися меншими й більшими групами, співали революційних пісень, виголошували палкі промови, — як здавалося, дуже сміливі, дуже важливі, дуже конспіративні, але, як доказала грізна майбутність, — дуже наївні й непрактичні. Організувалися таємні товариства, що мали на меті підготовити розвал старого режиму й будувати новий, але який? — докладно ще ніхто не знав («хай гірше, аби інше»).

Російська армія скорим і відважним маневром зайшла далеко на захід; захопила Галичину, дійшла до Перемишля й до Карпат. Надходила зима, дуже холодна, як рідко. У проводі російської армії стали позначуватися розклад, підкупство і зрада. На фронт замість теплої одежі й зброї, що їх посилали на Сибір, ішли вагони сибірського масла й інших непридатних для війни речей. Ця зима переповнила шпиталі вояками з повідморожуваними, не раз і вище колін, ногами. Зі смердячих онуч виглядали почорнілі пальці, стопи, ноги. Ранені й хворі не вміщалися в залях — лежали по коридорах, у брудних, кривавих і завошивлених уніформах, дожидаючи черги. День і ніч в операційних залях робились ампутації.

До Києва гнали полонених — збідованих, голодних

вояків усіх національностей конаючої австро-угорської монархії.

Тюрми заповнилися сотнями найвидатніших українських діячів зі Львова й інших міст Галичини, арештованими в характері закладників. Мій дядько Ігнатович разом з Чикаленком і іншими громадянами організують товариство для допомоги арештованим. До помочі взяли й мене. У вільний від шпитальної праці час я спішила до домівки товариства, де ми приготовляли пакунки з їжею та білизною і розвозили по тюрмах. Одного дня поїхали до тюрми, де сиділи мої старі знайомі зі Львова, еліта української галицької інтеліґенції: Федак[227], Охримович[228], Залозецький[229] і інші. Бачачи, як вони споглядали з-за ґрат, я згадала мого батька, якого колись також без провини посадили були в тюрму, і поміж розбійників та злодіїв. Тоді він страждав там одинокий, і не було нікого, хто б подав йому розраду, поміч. А сьогодні я, його донька, несла поміч тим, що так холоднокровно й байдуже дивилися на терпіння найліпшого сина України.

Праця комітету поширилась, бо потребуючих помочі під час війни було багато. Спершу була це поміч закладникам, потім — полоненим. Треба було конче старатися, щоб їх звільнили та влаштували на працю, а що найважливіше, — щоб їх не висилали на Сибір разом з іншими полоненими — як німці, мадяри...

Моя приятелька була діяльною також і в комітеті. Запропонувала мені, щоб я покинула працю в шпиталі й перейшла працювати до уряду «Союзу міст»[230], де вона працювала як секретарка директора. Я з охотою перейшла на нову працю. Нашим директором був Дмитро Дорошенко[231], а по назначенні його губернатором Буковини прийшов на його місце Маргуліс[232], надзвичайно симпатична й тактовна людина. В «Союзі міст» заховалось було багато жидів, втікаючи від воєнної

служби. І вже там я помітила, як активно й організовано підготовляли вони прихід комунізму.

Пані Крижанівська ввела мене в тайну організацію української націоналістичної молоді. Ця організація пізніше розрослася в «Союз», що дав почин до організації українського студентства в українськім університеті — студентства, що не високопарними фразами й кличами заявляло приналежність до великої української нації, а ділом, своєю кров'ю, жертвуючи своє життя.

Як свою девізу, свою найвищу мету ставлять: визволити народ з неволі, збудувати вільну й незалежну Україну.

На одному із зібрань молодий офіцер промовляв:

«Російська імперія, зліплена на хребтах поневолених націй і вдержувана в своїй силі й могутності терором, визиском, «охранкою», тюрмами й Сибіром, починає хитатися на гнилих підвалинах. Стіни й дах велетенської й незугарної будівлі починають тріщати — ось-ось вона завалиться й поховає тих, що її будували, що її сторожили.

Той слушний час, що його предсказав Тарас, що його даремно виглядали наші герої, тисячі жертв каторг і мук, — той час ось тут, за стіною.

Будьмо готові, валімо стіну. Тепер не час на десятки рівносильних і між собою незгідливих отаманів, не час гайдамацьких загонів, не час на творення партій з голосними кличами, але з ворогуванням і незгодою поміж собою. Ми мусимо з'єднати всі партії для одного великого діла. Наша організація мусить бути одноцільна й сильна, мусить захопити цілий народ, бо тільки зорганізований, здисциплінований народ, окрилений однією ідеєю, може доконати великого діла — звільнення України від вікового рабства.

Наше завдання — організуватися негайно, і то в найширшому масштабі, скрізь: по містах, по селах, між робітниками, в армії, — поки ще спокійно, поки во-

рог зайнятий війною. Наші центри розкинемо по всій Україні. Їх завдання: національне освідомлювання всіх кругів, пропаґанда, гуртування. Ця праця тяжка й відповідальна, бо вже тепер різні, ворожі нашій ідеї, партії працюють пильно й підпільно. Тож дружньо — до великого діла! Метою наших змагань має бути неподільна Україна, з сильним проводом на чолі».

Такі й подібні промови я чула на сходинах «Союзу». Обговорювалися пляни праці, назначували делеґатів, проєктували реальну плянову роботу.

Серця горіли ясним вогнем. Ми всі вірили, що ця безмежна любов до Батьківщини, ця сильна воля всіх присутніх мусить захопити ввесь народ, мусить увінчатися успіхом, мусить принести волю Україні.

«Союз» розпочав гарячкову організаційну роботу. Видав правила-закони, що їх першою точкою було: створення самостійної України, з'єднання всіх українських земель в одну державу. Одна з дальших точок постановляла, що члени «Союзу» не сміли женитися з чужинками. П'ятнувалося всяке хитання, партійність, зраду своєму народові, прадідівській вірі...

3

Тим часом події мінялися з дня на день. Те все, що ще вчора здавалося ідеалом далекого майбутнього, сталось нараз актуальним уже сьогодні.

Це був 1917 рік. Важливі події наступали одна по одній. Революція. Зречення царя з престолу. Заключення миру. Правительство Керенського[233].

Російська імперія валилася, немов замок з карт. Революція, що почалася в Петербурзі, поширювалася із скорістю вогню по цілому просторі. Влада Керенського, що спочатку здавалася декому такою багатонадійною, сталась скоро іграшкою стихії. Московщина, зайнята своїми власними справами, на хвилину злагіднила тиск тісно зациплених кліщів над Україною.

Настав той слушний час, що його приходу всією душею бажав і виглядав Т. Шевченко, за який боролися, страждали й умирали мільйони найліпших синів України. Україна мала змогу виявити свою власну волю, стати господарем у власній хаті: мати свою владу, своє військо, свого голову держави.

Розкривалося широке поле праці для власного народу у власній хаті. Ми мали власну владу — Центральну Раду[234], власне військо, великі надії й великі можливості.

Київський університет українізується, молодь з цілої України горнеться до університету. Професури обсаджують місцевими українцями й частинно професорами й ученими закладниками, українцями-галичанами.

Винниченко[235], тоді секретар уряду, запропонував мені взяти працю в міністерстві. Я зголосилася до міністерства внутрішніх справ, чого опісля пожалувала, — але тоді мені здавалося, що внутрішня розбудова держави є підставою її сили.

Моя приятелька і я беремося до праці. Курси української мови для вояків, курси для неграмотних. Підготовка й переведення виборів до міської думи були важливою справою — йшлося про те, щоб викинути шкідливі й ворожі елементи з серця України, з Києва. Не можемо відмовити собі розкоші студіювати на університеті, і вписуємося на вечірні курси.

Світова війна принесла важливі події у відродженні українського народу. Кожний день приносив нові зміни, нові можливості. Нові картки історії оберталися скоро й непереможно.

По всій Україні прокочувалися хвилі маніфестаційних виявів національного пробудження народу. Особливо запам'яталась мені перша така велика маніфестація, — що відбулася в Києві в квітні 1917 р[оку] і в якій узяло участь понад 100 000 людей та кількадесят тисяч вояків, з сотнями синьо-жовтих прапорів.

Був чудовий весняний день — день весни, яка бу-

ває тільки в Україні. Київ — місто квітів, зелені й садів — у цей святочний день немов прибрався в усе, що найкраще. Синє-синє небо, вулиці залиті світлом. Зелень, освіжена дощиком з попереднього дня, блищала краплинами роси, немов брилянтами. В садках розцвілі бузки, черемшина й море квітів висилають ніжні й солодкі пахощі, а легкий вітерець розносить їх по цілому місті. Здається, і ціла природа хоче святкувати разом з людьми велике свято. А люди? Ще з попереднього дня почали з'їжджатися, хто як міг: залізницею, автами, возами, а й пішки.

А зранку того ж дня з усіх кінців почали сходитися київляни й приїжджі на Софіївську площу, так як і колись, за гетьманів! На просторій площі було місце для всіх. Люди веселі, лиця осяяні щастям, голосно лунає українська мова, а московська ховається в сутінки й заулки.

Жіноцтво здебільша прибране в народний одяг. Дівчата в стрічках і вінках, хлопці у вишиванках і козацьких шапках. Не одна бабуня витягла на дні скрині заховану, мережками вишиту сорочку, дорогоцінну, золотом перетикану плахту, шовком вишиваний жупан. Це ж сьогодні велике Свято! Свято України! Треба прибратися в те, що найкраще.

Ми з моєю подругою проходимо біля груп людей, прислухаємось до нашої рідної мови, що вільно й голосно ллється з уст прохожих, розшукуємо знайомих. Так хочеться, щоб ще більше сходилося народу, щоб було ціле море людей, щоб розлилося воно геть там, на суміжні вулиці.

У Софії правиться молебень, і ми протискаємось туди.

Дзвони дзвонять безупину, люди входять і виходять. Владики, священство обступили престоли. Тисячі свічок горять яскравим вогнем, немов ті душі полеглих, катованих, замучених синів України. Лунає пісня «Боже,

утверди Україну!». Владика згадує завзятих синів України, гетьмана Мазепу[236] величає великим героєм, вірним і хоробрим сином Батьківщини. Сьогодні перший раз за нього моляться, всупереч «анатемі», яку кинули на нашого гетьмана московські попи.

Молебень поступає повагом вперед, співає не тільки хор, але й усі присутні. Серця всіх горять одною молитвою, гарячою, щирою: «Боже, спаси Україну!».

У перших рядах — члени уряду: Грушевський, Винниченко, Петлюра[237] й інші, багато військових.

На один момент пронизує моє серце біль: я згадую віщі слова Мойсея української землі — Івана Франка:

Прийде той час. Істотою цілою
Ми чуєм хід його поза собою,
Та доживем його не ми... не ми.

Молебень кінчився, дзвони дзвонять, з церкви виходять повагом священство, влада. Громадяни спішать, щоб зайняти місця, звідки все видно й усе чути. На площі — море голів. Нараз — гарматні постріли! Це знак, що настав важливий момент. Люди притихають. Промовляє представник уряду: це день визволення України від московського ярма; Україна стає вільною державою; тимчасова влада — Центральна Рада — скликає представників від усіх земель, щоб вибрали владу таку, яку бажає народ. Захоплюючі, історичні слова: своя влада, своє військо, свої школи, свої університети.

Люди слухають, мов зачаровані. Потім — мов грім гримить — по всій площі розлягається один великий оклик: «Слава!», «Слава!», «Слава Україні!».

Зі сльозами щастя люди кидаються одні одним в обійми, знайомі й незнайомі. Старі бабусі плачуть, що «...Бог дав дочекати». Знімається могутній спів з тисячі уст, з тисячі сердець: «Ще не вмерла Україна», «Не пора, не пора...».

Нараз з Володимирської вулиці над'їжджає відділ війська. Це козаки. В одностроях, з шаблями при боці,

високі смушкові шапки, баскі коні не йдуть, а танцюють. Попереду сам пан гетьман. Чи це сон, чи ява? Чи сам Богдан встав з могили подивитися на вільну Україну?

Ми обіймаємо одна одну, безмірне щастя переповнює наші душі. Чи ж можливо, щоб ми будь-коли забули ці хвилини, цей незабутній момент? Він ясним образом стоятиме нам перед очима все наше життя.

4

Але сумна історія нашої Батьківщини повторюється. Влада нашої держави попала в слабі, невідповідальні руки. Центральна Рада, замість у першій мірі організувати сильну армію для оборони молодої держави, тратила час на безплянових маловажних засіданнях, на яких першою точкою була, переперта жидом Ґольденберґом, точка оборони прав меншин (жидів і поляків)[238], а важливе рішення — організування військових частин з полонених вояків, що масово верталися з Сибіру, — було нехтуване, а вояки [були] інтерновані.

Мов гриби на дощі, виростають партії й партійки, що своїми плянами й вимогами, а ще до того незгодою й суперечками між собою тільки послаблюють владу. Якими яскраво правдивими показалися слова мого батька: партії, замість підпорядкуватися владі, бажали нею верховодити!

Молодь і студенти, захоплені подіями, не задовольняються студіями на університеті. Вони бажають чину і формуються у військові частини, що бажають стати в обороні рідної землі.

А тим часом ворог прокидається з революційного трансу. На півночі формується большевицька влада. Виголоджена війною, — потребує пшениці, харчів, — а де їх дістати? В Україні!

На полудні — білогвардійці під проводом Денікіна[239]. Ні одні, ні другі не хочуть зректися України, бо це

їхня життєва сила. І чорні сили — одна з півночі, друга з полудня — починають наступати на молоду, ще не сформовану державу. Влада слаба, нерішуча! Військо нез'єднане, незорганізоване!

На сході починаються бої. Кого посилають на перший вогонь? Відділи студентів, без військової підготовки, майже без зброї. Куди? Під Крути[240]. Большевицька потвора проковтує їх — цю першу жертву — найкращий квіт України.

А хто стоїть на чолі Центральної Ради? Професор Михайло Грушевський. Відсунувши мого батька від праці в Науковому Товаристві ім[ени] Шевченка, йому вже у Львові не сидиться. Він побачив, що настають непевні часи, що наближається австрійсько-російська війна. Грушевському не всміхається можливість іти дорогою тисячів, що пішли на еміґрантське лихоліття. Він повертається в Київ, де в нього була шестиповерхова каменицяна вул. Шевченка, а на Кавказі — нафтові уділи. Але під час війни його каменицю збомбардовано, й залишилися тільки голі стіни й димарі, тож довелося йому й родині замешкати в малій хатині.

У Києві Грушевський висувається на чільне місце і стає головою українського уряду — Української Центральної Ради. Чому якраз він? Бо ж ані політик, ані стратег, а так, як він був нездарним професором, — ще більш нездарним став головою держави. В той час, коли треба було всі зусилля звернути на будову молодої держави, на її зміцнення, на організування армії, він витрачав дорогоцінний час уряду на полагоджування зовсім безпредметних спорів і зовсім підрядних справ (напр., меншин). Замість признатися до своєї нездарности й віддати провід у більш енергійні й відповідальні руки, він уперто держиться захопленої влади. Навіть невдалий атентат на нього одного студента, що чудом спасся з-під Крут (щоб це затушувати, казали, що це комуніст-большевик), не поміг йому схаменутися.

Тепер я стрінулася з Грушевським на задніх сходах будинку Центральної Ради. Я сходила вниз, він піднімався вгору. Пізнав мене, став осторонь, наїжився; я пройшла мимо нього, обкинувши його поглядом, повним погорди й ненависти.

Та ціла нація, збуджена могутнім подихом революції, бажає одного: звільнення від поневолення відвічним ворогом — Москвою! Формуються нові військові частини з добровольців, що масово голосяться з усіх кінців України до оборони загроженої батьківщини. Селяни цілими валками везуть харчі, все гарячково готується до важкої боротьби, на життя і смерть. Тим грізніша й страшніша ця боротьба, бо це не війна з царською Москвою, а з большевицькою дикою, напівазійською масою, що знає тільки насилля та вбивства, що веде з собою відділи китайців, мадярів і латишів — фахівців у катуванні й мученні[241], що своєю звірячістю перевищують фантазію Івана Грозного[242].

Населення чекає в тривозі: невже ж місцем боїв буде золотоверхий Київ? З полудня підступив Денікін. Злучившися з організованою частиною білогвардійців у Києві, майже без спротиву зайняв частину Києва по той бік Хрещатика. Та з ними не довелось і воювати, бо вони під натиском большевиків зі сходу, побоюючись заскочення з полудня, за кілька днів скорим темпом відступили.

Большевики стали обстрілювати Київ — спочатку з-за Дніпра, опісля постріли почали падати все ближче й ближче. Наша влада й військо покинули Київ майже без боїв, щоб спасати місто від знищення.

Большевики під командуванням Коцюбинського (син письменника)[243] зайняли Київ. Дикі банди, з червоними зірками на шапках, сновигали по вулицях. Почалося полювання на військових. Офіцерів ставили під «стєнку» і стріляли в тил голови. Перешукували доми й городи, було чути крики розпачу й смерти. Тягли людей у підвали — на муки, на морд...

Тисячі вбитих гарматним обстрілом і комуністичною розправою валялися по вулицях і садах, чекаючи черги, коли їх підберуть і закопають.

Та панування большевиків не тривало довго. Реорганізоване військо під проводом отамана Петлюри, Січові Стрільці з Коновальцем і німці із Скоропадським[244] великою силою почали наступати з усіх сторін на Київ. Большевики в дикій паніці стали покидати Київ: на конях, на возах, пішки, лавами й одинцем сунули туди, звідки прийшли.

Повернулися наші війська й наша влада. Грушевського усунено, а назначено гетьманом Скоропадського.

Моя приятелька Крижанівська не дожила цієї хвилини. Коли большевики зайняли Київ, вона пережила всі страхіття їх короткого панування. Запроторена в тюрму разом з сотнями інших, очікуючи найгіршого, заламалась душевно. І хоч арештантам удалося під прикриттям ночі втекти з тюрми, страхіття, пережиті впродовж кількох днів, вістки про розстріли й катування та розбиті надії на відродження Батьківщини підірвали її душевні сили, й вона відібрала собі життя.

А там прийшла сумна історія. Геройські бої наших армій за кожну п'ядь рідної землі значилися кров'ю і жертвами. Та сили були нерівні. Довелось відступати. Відступати й наступати. Прийшов «чотирикутник смерти»[245]. Армії, десятковані сипним тифом, гнані навалою ворогів, крок за кроком, крок за кроком відступали все на захід, все на захід... до ворожої Польщі...

Грушевський опинився на еміґрації в Празі, в затишнім містечку.

Але чого надіявся він, повернувшись по кількох літах еміґрації назад в Україну — вже частину СССР? Голова української держави розкаявся й покорився новій владі — в надії, що може дістане десь катедру, стане визначним академіком-ученим.

Він завважив настанову до Івана Франка в Совєтах.

Тож, щоб приподобатися новим панам, пише статтю в 10-ліття смерти Великого Каменяра[246] — дуже прихильну статтю!

Але темою своєї статті вибрав він обговорення статті Ів[ана] Франка «Нє любєн Русі»[247], яка-то, стаття, привела до розриву тата з тодішнім галицьким провідним громадянством і була причиною гострих нападів і вороґування того ж громадянства. Тим хотів Грушевський звернути увагу, що Франко жив у вічнім роздорі з тогочасними носіями культури в Галичині, що ані не був цінений, ані признаваний своїми ж, а тим самим бажав зменшити його вартість в очах нових вельмож.

Чому не згадав Грушевський, що коли І[ван] Франко написав таку статтю, то це був крик його наболілої й до глибини ображеної гордої душі? Бо де ж були його приятелі й визначні діячі тоді, коли його безповинно арештували й тримали в тюрмі разом зі злочинцями? Йому не тільки не простягнули помічної руки, а навпаки — відвернулися від нього.

Ще зацитую характеристичний уривок з статті Грушевського: «Особливо часто стали ми бачитися і працювати (з Франком) у тісній спільності, коли я в 1901 р. купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і І. Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту, і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат, і одночасно їх вибудували одним заходом. Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головно ночами й вечорами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріял, визначали потрібні перерібки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо...».

Коментарів не потрібно — тільки мале спростування: ґрунту під хату Грушевський татові не відступав, бо цей ґрунт тато заплатив затягненою гіпотекою на хату.

5

У короткому часі по смерті тата українське видавництво «Вернигора»[248] в Києві зголосилося до мене за дозволом друкувати вибрані татові твори — і я дістаю перший гонорар: 10 тис[яч] карбованців. Та ці гроші не тішили мене, бо в мене перед очима стояла постать мого бідного тата, — бо ж тих грошей не було, коли він їх потребував!

Майже рівночасно приїхав з Москви представник найбільшого видавництва — Ситіна[249]. Він звернувся до мене з пропозицією продати їм за мільйон рублів усі твори тата — ориґінали й копії. Як мене поінформували люди, що з ним говорили (п. Матушевський[250]), москалі хотіли купити авторське право на те, щоб усі твори тата знищити. Я, розуміється, рішуче від продажу відмовилася.

Також і українське державне видавництво в 1918 р[оці] запропонувало відкупити в мене авторське право за мільйон карбованців. Уже була складена умова, але до продажу не дійшло із-за відомих подій.

У січні 1919 р[оку] я виїхала з Місією Червоного Хреста (для допомоги українським полоненим у Німеччині)[251] до Берліна.

По дорозі вступила я до брата Петра в Краснім. Він якраз тоді повернувся був з літунської виправи на Варшаву. До Львова заїхати не могла, бо якраз велася війна з поляками.

У Берліні я вийшла заміж за д[окто]ра Петра Ключка[252]. По зліквідуванні Місії ми поїхали на Закарпаття, де прожили 20 років.

При першій змозі я поїхала до Львова. Я переїхала кордон — і знову побачила рідні села: убогії ниви, убогії

села, убогий поневолений люд знов у тяжкій неволі, цим разом — польській. Сумні це картини, сумні й невеселі, та інших не знайдеш ти тут. Але ж вони мої рідні й близькі серцю. Біль і радість стискали серце, як ніколи, сльози затьмарювали погляд: я верталася до моєї Батьківщини.

Зайшла до нашої хати й по сходах вибігла до мешкання мами. Закурена димом кімната, з полинялим мальовилом на стінах, старі знайомі меблі, ще привезені мамою з дому, — її придане. Маленька піч, приміщена біля великої печі, дверці отворені, полум'я освічує маленьку постать, що сидить на стільці й гріє поморщені, але все ще так гарно сформовані пальці піяністки. Сама задивлена в полум'я і думає свою невеселу думу. Це моя мама. Нагло обертається і скрикує: «Це ти, Гандзю? Чому ти не написала, що приїдеш?» Я беру її в обійми, цілую в беззубі уста, по її зморщенім лиці стікають сльози, я плачу також гірко, болюче. Ця мала старушка, з поморщеним від горя обличчям, — це та сама, колись горда й вродлива, панночка-дворянка.

Я привела її кімнату до порядку, привезла одежу. Мама немов ожила. Я бачила маленьку радість в її очах, а вголос вона сказала: «Навіщо це ти? — я цього не потребую». Я часто заїздила з Чехо-Словаччини до Львова і старалася — навіть і проти її волі — прикрасити й полегшити її життя. Хоч і з протестами — мама це приймала. Тепер була далеко спокійнішою, але при моїм від'їзді не забуває свого давнього й каже: «Але ти, все-таки, — не моя донька».

Як і давніше, сидить і читає книжки, як і давніше, смажить чудові варення, якими вгощає тільки своїх дітей та внучок (брат Тарас живе з родиною внизу), як і давніше, грає в карти з своїми малими внучками (улюблене заняття цілої її родини), як і давніше, п'є міцну чорну каву, як давніше, співає тихим голосом свою улюблену пісню:

Wer nicht sein Brot mit Traenen ass,
Wer nie die kummervolle Naechte
Auf seinem Bette weinend sass,
Der kennt nicht die himmlischen Moechte[253]...

А мене просить: «Ти не забудь: коли буду вмирати — аби ти була коло мене». Але не судилось виконати її останньої волі. В 1941 році, коли німецькі війська зайняли Львів, я, немов прочуваючи горе, бігала від однієї військової установи до другої, благаючи пустити мене до Львова. Але всюди дістала відмову, і моя мама вмирала сама — так, як і тато. Петро виїхав до Києва, щоб ніколи не вернутися[254], а Тарас був у Станиславові. Я могла приїхати аж по її смерті[255]. Поховали маму недалеко татової могили, в його тіні. Так, як і за життя, вона була тільки його тінню. Маленька могилка поміж чужими хрестами на Личаківському цвинтарі.

* * *

На Закарпатті, в селі Довгім, куди мій чоловік дістав призначення на окружного лікаря, поклав він велику працю для піднесення здоровного стану населення. Зараз після війни стан здоров'я на Закарпатті був безнадійний. Тиф черевний і сипний, чорна віспа, дифтерія, шкарлятина й кір, коклюш і глисти, туберкульоза й сифіліс — це були щоденні явища, з якими треба було боротися.

Чоловік добився у чеського уряду заложення й побудування домівки для диспансеру Масарикової Ліґи, яка мала всі засоби й можливості від уряду для поборювання цих, десяткуючих населення, недуг. Працював днями й ночами, маючи під своєю опікою 8 сіл. 20-літня праця увінчалася значним успіхом. Деякі недуги — як тиф і віспа — зовсім зникли, а інші значно зменшилися. Епідемії дитячих хвороб були поборювані зараз же в зародку, туберкульозні діставали сталу опіку й допомогу, а шкірні недуги підпали під сувору контролю й примусове лікування. Систематичні лекції на ці теми причи-

нилися до культурного й до національного усвідомлення місцевого українського населення.

Але вдячність населення була «типова». Коли Гітлер передав у 1939 році Закарпаття мадярам[256], місцеві інтелігенти, «русскіє», поставили нас «под стєнку», щоб п'яні селяни нас розстріляли. Та все ж таки знайшлися чесні люди й наші приятелі, що не допустили до вбивства. Тоді мадяри протягом 24 годин насильно депортували мене й мого сина до Відня, а чоловіка забрали до концтабору в Нірадгазі[257]. Ще впору вдалося мені його видобути з цього табору, де «культурні» мадяри били й катували національно усвідомлену молодь і селянство Карпатської України.

Мій чоловік глибоко відчув і зрозумів моє страдальне життя вдома й дав мені все, щоб зробити моє життя щасливим: родину, дім, достаток, забезпечення майбутнього мені й дітям. Та все це пропало, мов сон. Ми знову опинилися скитальцями на чужині, між чужими людьми. Довголітня лікарська практика й досвід, набуті на Закарпатті, зокрема в лікуванні туберкульози, дають йому можливість дістати працю у віденському шпиталі Ляйнц, де він працює до 1945 року.

Війна не минула Відня. Ми пережили всі страхіття бомбардування, аж вкінці Відень стали виселювати — й я з молодшим сином мусіла їхати на захід. Мій чоловік відмовився їхати. Не мав сумління лишати тяжко хворих без лікарської опіки, як це робили німці-нацисти, вважаючи також, що він як лікар не наражується на жодну небезпеку. Та сталося інакше. Наша сусідка Оченашек, з наміром пограбувати наше майно, написала донос до коменданта совєтських окупаційних військ, що мій чоловік — нацист і член нацистської партії (хоч, як українець, не міг бути ні одним, ні другим). Комендант без вагання дав наказ арештувати чоловіка й вивезти його до головного пункту у Львові. Безхарактерна австрійка загарбала все наше майно.

Здавалося, що родина й маєток були зліквідовані, —

так надіялася Оченашек; і коли я добилася в американської влади в Зальцбурґу[258] дозволу поїхати до Відня, там справа так і представлялася. Мої старання й розшуки не увінчалися успіхом. Всі мене лякали, що і мене може те саме стрінути, що чоловіка, а інтервенція американської військової влади залишилася без відповіді. Тоді я рішилася звернутися прямо до того, хто мого чоловіка арештував і наказав вивезти, — до совєтського коменданта. Я показала мою метрику — й це вистачало, щоб дістати допомогу місцевого коменданта для повернення мені мого мешкання й пограбованого майна, а що найважливіше — прийнято моє прохання про звільнення мого чоловіка з тюрми.

Але це звільнення не приходило. Якраз це був рік 1946 — річниця смерти мого тата[259]. Цей рік обходили святочно у всьому СССР, і я рішилася написати прохання до Сталіна. Моє прохання прийнято й послано до Москви, але я цим не задовольнилася. В річницю смерти тата я післала до Сталіна телефонограму з повторним, але коротшим проханням.

Унаслідок мого прохання з Москви вислано спеціяльного комісара до Львова. Коли він побачив мого чоловіка, заявив: «Ви в таком состоянії не можете возвращаться домой». Мій чоловік, проживаючи в найгірших умовах львівської тюрми, перебув запалення легенів і нирок, і від голоду серце було зовсім знівечене.

Пробувши ще кілька місяців у Львові на лікуванні й відживленні, повернувся вкінці мій чоловік до Відня. На прощання заявив йому комісар: «Ми не требуєм, чтоби ваша жена з семйой возвращалась на родіну, — она может жить там, где ей понравітся».

Чоловік вернувся, але стан його здоров'я був безнадійний. Я зараз же післала його на докладний лікарський дослід, що тільки його стан підтвердив. Ми виїхали до Зальцбурґа, де він став працювати в санаторії ІРО як лікар — спеціяліст по туберкульозі. Але радість

працювати на свободі недовго тривала. Знищене серце не видержало, й він умирає нагло 1948 року.

З ним погас навіки той промінь щастя, що світив і розгрівав мою наболілу душу, і з ним загинула шляхетна людина, що всю свою працю й життя посвяти[ла] для свого народу й доньки Івана Франка.

Я проживала далі в таборі у Зальцбургу, а що мій молодший син виїхав до Канади — я зліквідувала віденське мешкання й виїхала зі старшим сином туди ж.

У Канаді доводиться працювати тяжко, бо хтось інший користується тяжкою працею набутим маєтком у Чехо-Словаччині, бо хтось інший користується авторським правом.

6

Так, як за його життя довелось Іванові Франкові перенести від своїх братів стільки пониження, нападів і зневаг, [так] деякі й по його смерті стали його поборювати, щоб зменшити його заслуги, щоб, немов докучливої совісти, позбутися його, забути.

Напр[иклад], Музичка[260] пише велику розвідку й намагається доказати, як мало оригінальним письменником був Франко, поминаючи те, що сам Франко при кожнім своїм творі пояснював, з яких джерел, на основі чого той твір постав, і пояснював сам, чому він це робив. Він хотів збагатити українську літературу перлами з всесвітніх літератур: німецької, індійської, грецької, латинської, польської, французької та ін[ших]. Грицай[261] написав, що писання Франка шкідливі, бо занадто песимістичні й аж надто вглиблюються в життя низів. А чому ж громадянство допустило до того, що його в'язнили й держали з простими волоцюгами й розбійниками? Якби йому були дали умови життя Лесі Українки[262] або Грушевського, йому б, напевно, не прийшло на думку писати тюремні сонети або оповідання з життя злодіїв і мешканців тюрми. Дехто з духовенства і його прихильників накида-

лися й накидаються безупину, що Франко — безбожник, атеїст, що виступав проти церкви й священства. Але хто з них усіх так ревно вглиблювався в життя святих і мучеників, хто з йому рівним подивом говорив про тих людей, які жили життям, повним найвищих ідеалів, — що страждали для правди, для ближнього жертвували своїм життям? Франко вірно йшов слідами Ісуса Христа, він ціле життя боровся з брехнею, підкупством, здирством, знущанням над слабшим, покривдженим.

Тато завжди виступав в обороні того Божеського, що є змістом і скарбом кожної людини. Своїм власним життям простував стежку правді й любові. Він виступав проти таких людей, які використовували своє знання й свою силу, як пастирі й заступники Христа й його учнів, для своїх особистих низьких цілей, — що, замість любови [до] ближнього, розсівали сім'я ненависти, нетерпимости, помсти й розбою.

Чи ж можна дивуватися, що фарисеї й садукеї накидалися з лайками на нього, що плювали на нього і кричали б «розпни», — якби був той час?

У 30-літню річницю смерти Франка пише В. Бірчак свій «спомин»[263], в якому розказує про те, що раз у «Віденській каварні» у Львові хтось заміняв його плащ, а що залишений плащ був дуже старий і зношений — зразу догадався він, що плащ не кого іншого, а Франка. Яка дрібничкова й низька пімста, — може, за занадто гостро скритикований колись його твір. Це тільки яскраві приклади.

Чи ж авірони й датани не накидалися на свого великого пророка Мойсея, чи не опльовували його прилюдно, чи не хотіли його скаменувати, чи не поборювали його, чи не насміхалися з нього? Але Мойсей любив свій народ. Він усе перетерпів, переніс усі наруги, всі знущання ледачих датанів і авіронів. І дав своєму народові високу ціль: вільне життя у власній країні. Мойсей знав, що його народ піде в мандрівку століть з його величного духа печаттю.

Значення Івана Франка, його величину, його геніяльність, його феноменальну працьовитість оцінили також чужинці: німці, чехи, навіть поляки й москалі, а такі з-поміж українців, що про них я вище згадала, може оцінять тоді, коли прийдеться їм перейти чистилище тюрем, вигнання, невільницької праці на чужих, усі глибини душевного й морального пониження. Чи згадали ті можні й знатні галицькі діячі погордженого Франка, коли їм довелося сидіти закладниками за ґратами тюрем Києва, Москви? Чи згадали вони Франка, що прожив ціле своє життя в біді й недостатку, як їм довелося з торбою за плечима йти в скитальщину або на вигнання в холодний Сибір? Чи згадав Грушевський Франка, коли, осліплий, умирав на далекому засланні? Чи згадав Бірчак той лихенький старенький плащ Франка, коли йому прийшлося манджати на 10-літню каторжну роботу на Сибір?

Може б, ті всі горді й важні панове простягнули тому Франкові помічну руку в його біді, якби знаття, що́ їх стріне... якби знаття.

7

Картка історії обернулася. Сталін, що зробився богом російської революції, розвінчаний, скинений у порох землі. Він зумів спинити революцію на 30 літ, але революція поневолених Москвою народів не скінчилася. Вона з ще більшим темпом піде вперед. Ще не здійснено ідеї великих революціонерів, ще ясніє велика ціль, ще прийде той світлий день, що його бачив Іван Франко:

Та прийде час — і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі[264].

8

У 1956 році проминуло 100 років з дня народження мого батька. Вся українська національна спільнота, в усіх країнах свого поселення у вільному світі, велично й гідно відзначила ювілей 100-літніх народин великого сина України.

Ювілейні святкування започаткували Ліґа Визволення України і Спілка Української Молоді в Канаді могутнім 10-тисячним здвигом української громади, що відбувся 1-го липня на площі Всеканадійської Національної Вистави в Торонті.

Мене запрошено до участи й до виголошення промови. Було виголошено багато промов в українській і англійській мовах. В українській мові виступали: д-р Р. Малащук, П. Башук[265], пані Меланія Кравців[266], посли Ф. Заплітний та І. Яремко, олдерман д-р І. Кучерепа, д-р М. Кушпета, сотн[ик] С. Павлюк[267] та ін[ші]; в англійській: міністер громадянства й імміґрації І. В. Пікерсґіл, лідер консервативної партії Дж. Дрю[268], проф. Кларенс А. Меннінґ[269], мер міста Торонта Н. Филипс, радіокоментаторка Едіт Гайдер та ін[ші].

Промови чужинців мають велике виховне й пропаґандивне значення. Виховне — для української спільноти, бо ті, що їм імпонує чуже (які легко вирікаються свого рідного — як чогось «гіршого» й «менше вартісного»), мали нагоду переконатися, що чужинці цінять, поважають і величають їхнього ж великого поета-письменника. А пропаґандивне значення полягає в тому, що чужинці, які стоять на провідних місцях суспільно-політичного життя Канади, виголошуючи свої промови про Франка, мусіли спершу познайомитися з його творчістю. Упарі з цим вони мусіли також познайомитися з українською проблемою та дійти до висновку, що народ, який має таких людей, як Франко, заслуговує на допомогу в боротьбі за самостійну державу, за яку так довго змагається, проливши і проливаючи ріки крови.

та її донькою Л[есею] Українкою, скріплює зносини з обох сторін дружніми зв'язками, й І. Ф[ранко] часто пише йому і про новини свого родинного життя. В листі [з 10 лютого 1889 р.] (В. Л., № 164) він [сповіщає]:

«Жінка моя Вам кланяється. Вона, бідна, тепер більшу часть часу нездорова: то зуби, то живіт, то крижі. Хлопчичок наш уже ходить; жінка ним не налюбується, та й я якось веселіше працюю під його чалапкання та балакання»

Знов у листі з 20 березня 1889 р. (В. Л., № 167) він пише до Драгоманова:

«Отсе я розбалакався про поезію, а забув про дійсність. У мене родився другий син, Тарас. Жінка після родів дуже ослаблена, але впрочім здорова і пробує вже вставати. Отсе тільки був у мене Мандичевський[307] і просив мене держати відчит у Станиславі на вечерку Шевченка».

Для поправи здоров'я дружини І. Франко висилає її [з дітьми] на село, до Нагуєвич, — і ми читаємо його лист до неї, повний заходів і неспокою за здоров'я родини (лист із червня 1889 р. — В. Л., № 168):

«Дорога Олічко! Дуже мене радує, що ви всі здорові. Старайсь виводити діток якнайчастіше на свіже повітря, хоч потрохи й на дощ та вітер, нехай гартуються. А ти сама чи часто ходиш у ліс?»

Тільки короткі речення до дружини в справах родинних, але в них проявляються велика любов, піклування і журба за їх здоров'я і поводження. [У тому ж листі] він просить дружину використати свій побут на селі, щоб списувати цікаві оповідання старих селян про панщину, холєрний рік, а в жінок — про опирів і відьом.

Тут треба «незлим тихим словом» згадати [Михайла] Павлика, що був немов злим духом І. Ф[ранка]. Павлик, уже раніше знайомий із Драгомановим і під його впливом захоплений вузьким соціалізмом (який у Павлика, зокрема, проявлявся в несмачнім і безкритичнім плюгавленні священиків), притягнув І. Ф[ранка] і накинув йому, в тому часі ученикові гімназії, свої переконання. І. Ф[ранко], який стояв так близько до народу і шукав виходу для поліпшення його долі і звільнення з-під визиску поляків і жидів, спочатку вірив, що до цього одинока дорога — через соціалізм. Павлик втягнув його до партії і, причепившись до нього, немов реп'ях, під покришкою щирого й вірного приятеля, але завжди домінуючого, хотів у цій цінній і широко образованій людині мати безвольного й послушного манекена, мати засіб у своїх руках для власних цілей.

Але І. Франко, простудіювавши писання визначних письменників (французьких, німецьких і російських), що порушували питання практичного й теоретичного соціалізму, ясно побачив, що класова боротьба не освободить українського народу від неволі, [не вирве] з-під ярма польського і московського. На своїм гіркім досвіді він побачив також, що праця в соціалістичній партії приведе його до загуби, зробить його «інтеліґентним пролетарієм» і замкне йому дорогу до широких плянів.

Він відкаснувся від Павлика і змінив лінію, яку вказував йому Драгоманов, і тим викликав незадоволення Драгоманова і відкрите ворогування Павлика.

До розриву з Павликом не обійшлось без допомоги Ольги. Вона своїм жіночим чуттям проглянула фальшиву приязнь Павлика і намагалась цю шкідливу для цілої родини «приязнь» розірвати.

Після першого і другого арештів І. Франка, по виході його з тюрми, верхівка української інтеліґенції станула ворожо до нього не тільки як до людини, що сиділа безвинно (цього зовсім не добачали) в тюрмі, але ще біль-

ше — до письменника, який вносив нові ідеї в життя громадянства. Йому прийшлось [за]для кусника хліба вступити на службу до «чужих» — [став] співробітником у польській газеті «Кур'єр Львовскі»[308]. На цій праці, що була для нього гірше панщини, він тратить десять літ свого найвищого інтелектуального розвитку і духової творчости.

Сумніваюся, чи коли-небудь «провідники» й «світочі» галицькі упритомнили собі, яку ролю відіграли вони у відношенні до І. Ф[ранка], не допускаючи його до праці в українських установах, викидаючи його з «Просвіти», далі — з НТШ, але при тім дуже часто користуючись зовсім безплатно його [творчістю].

Його співпраця в [українських] часописах — як «Діло»[309] чи «Зоря»[310] — була тільки принагідна.

Характеристичні уривки з листів І. Франка до різних людей. Напр[иклад], на пропозицію Н. Кобринської, що вона буде робити кроки для уможливлення [його] співпраці з «Зорею» чи «Ділом», у листі до неї (жовтень 1887. — В. Л., № 149) він пише:

«З людьми, заправляючими «Зорею» і «Ділом», хоч деяких у них особисто високо поважаю, — не хочу мати ніякого публічного діла. Волю служити за хліб у поляків і робити на руській ниві своє хоч невеличке діло самостійно, ніж іти в каторгу до народовців[311], котрі обходяться з чоловіком, як ті собаки з хлібом: заким з'їдять, то ще попереду поваляють».

У листі до [О.] Конїського[312] про співробітництво в «Зорі» з дня 24 грудня 1884 р. (В. Л., № 104) І. Франко пише:

«...Із сказаного пізнаєте також, що піддаватися під юрисдикцію таких людей було б і з моєї, і з Вашої сторони абдикацією [зреченням] із тих думок та ідей, котрі нам над усе

найдорожчі, котрі іменно становлять суть і ядро нашого патріотизму. То значило би віддати наш патріотизм на негідну вислугу людям із нечистими руками і пустими головами й серцями. А чи Ви не знаєте, що молодше, підростаюче покоління і у нас, і у Вас пильно дивиться на такі справи і судить їх гостріше, ніж ми? А чи Ви не знаєте, що всяка вага і заслуга наша супроти сучасних і будущих поколінь не в тім, який ми прапор держимо, але в тім, як ми його держимо, т. є. чи держимо його взагалі, чи, може, тільки підносимо і знов кидаємо після мнимої потреби, після опортунізму?»

Відвідини [сім'ї Франків] земляками з [Наддніпрянської] України — Кістяківським, Деґеном зі сестрами, Маршинським — довели до арешту їх усіх разом з І. Франком[313]. У тюрмі продержали його три місяці, з підозрінням у державній зраді, але не знайшли ніяких доказів цього безглуздого обвинувачення, і випустили їх усіх. Він пише до своєї дружини, що осталась одинокою утіхою в цім тяжкім горі (у серпні 1889 р. — Л. В., № 140):

«Лист твій дістав і велике тобі за нього спасибі. Слабість мою ти почасти вгадала: вона переважно моральна, та не зовсім... Ночами болить мене також голова, і раз у раз чую якусь тяжість у мозку, немов там у мене камінь. При тім тоска у мене страшенна. Здається, що вся причина — бездіяльність, брак воздуху... Ти помиляєшся, думаючи, що твої візити для мене прикрі, — противно, по них я звичайно чуюся свіжішим, і для того, бійся Бога, не роби мені того, щоб бувати рідше».

Горем прибита, Ольга думає [боїться], що в її сум-

нім обличчі він зможе вичитати докір за це несподіване велике горе, але вона мужньо видержує цей удар. Примусова відсутність чоловіка залишає її разом із дітьми в скрутнім матеріальнім положенні, та якось вона дає собі раду, а ще до того полагоджує всі його справи, що наглим арештом стали перервані. Вона постійно приносить йому до тюрми книжки, які він, хоч і при малім світлі, читає, щоб хоч цим способом вирватися з гнітючого настрою.

Про свій арешт І. Франко пише [М.] Драгоманову 13 листопада 1889 р. (В. Л., № 171):

«...Подробиці Ви знаєте достаточно, — скажу лиш тільки, що для всієї цеї справи я не находжу іншої назви, як тільки Delirium des Zeitgeistes [нім.: Божевілля духу часу. — Ред.]. Справді, всі признаки delirium мали ми перед очима: безцільне гарячкове кидання, шукання, питання, — а за чим, про що, то й чорт не розбере. А основою всього була нужда — моральна й інтелектуальна — наших властей. Суди наші все ще живуть тим поглядом, що, знаючи параграфи, можна перевести яке хочеш слідство, хоч не мається ніякого вибраження о людях і фактах, котрих дотичить слідство.

Ну, та Бог з ними. Я й досі дивуюся, як се сталося, що нас не поставили перед суд і не засудили. Адже ж могли так само, як 1878 року, і з таким же правом. Та, мабуть, через 10 літ появилось трохи встиду. Мене самого тюрма сим разом страшно придавила. Я думав, що зійду з ума, хоч сам не знав, що саме мене так болить. У казні я цілими днями ні до кого не говорив і слова, особливо коли не стало жидів, з котрими всяка розмова була інтересна».

По виході з тюрми І. Франко береться з попередньою енергією до праці і пише до дружини, що виїхала з дітьми на село (В. Л., № 178, лист із 30 липня 1890 р.):

«Я сиджу майже безвихідно над своєю роботою, щоб скінчити її ще в августі, і хоч остався ще добрий шмат писання, то все-таки можу похвалитися, що головні труднощі вже переборені і стежка протоптана. Може бути, що в суботу привезу тобі дві перші глави до прочитання, — благо, вони досить загального змісту і, може, заінтересують тебе. Власне, для того я заховав їх собі на кінець, так само, як життепис і характеристику Івана Вишенського[314] писати буду аж тоді, коли скінчу детальний аналіз усіх його творів і уложу собі конспект здобутих при тім результатів».

У листі до Драгоманова з 8 червня 1891 р. (В. Л., № 185) І. Франко пише про свою подорож в [Наддніпрянську] Україну разом із родиною. На запрошення його [Драгоманова] сестри Олени Пчілки, яка гостювала в них у Львові, вибралися вони з дітьми пробути в неї у Колодяжному літо. На границі власті російські [пограничники] зробили перегляд речей, більше ніяких труднощів у подорожі не було. І. Ф[ранко] пробув у Колодяжнім один тиждень і вернувся назад до Львова, а після повороту родини додому пише до О[лени] Пчілки (В. Л., № 189, лист із 30 вересня 1891 р.):

«Пишу сей лист іще під свіжим враженням оповідань моєї жінки про ту безконечну, справді материнську доброту і терпливість, з якою Ви, зайняті своїми власними клопотами і гризотами, піклувалися ще й моєю сім'єю через усе літо. Я не в силі описати Вам, як глибоко зворушили мене ті оповідан-

ня — і завстидали не трохи: я добре тямлю, як мало я заслужив на таку Вашу добрість, хоч запевняю Вас, що в моїм поважанню Ви все стояли високо обіч Вашого брата, а мого найліпшого вчителя».

Ольга Франко не [припиняє] своїх поїздок в [Наддніпрянську] Україну, залишаючи діти на вірну няню. Вона [Ольга Франко] перевозить українські книжки. Про це читаємо в листі І. Ф[ранка] до А. Кримського з 21 травня 1892 р. (В. Л., № 201):

«Може, Вам інтересно буде знати, що моя жінка є тепер у Росії, а іменно в Харкові, де вона, певно, пробуде ще з тиждень. Вона повезла для Вас пару екземплярів Вашого оповідання, врятованих від конфіскати, і я сьогодні ж передам їй адрес, куди їх треба вислати».

Закінчивши з блискучими вислідами університет і бажаючи добитись якогось реального становища та позбутись виснажуючої й маловартісної праці над коректами, носиться І. Ф[ранко] з думкою зробити докторат. Він пише лист до Драгоманова і радиться, що йому робити (В. Л., № 155, лист із 22 лютого 1888 р.):

«Є у мене до Вас одна просьба, та боюся з нею до Вас і підступати. Задумав я робити докторський екзамен з української літератури, і на тему для дисертації вибрав Шевченків «Сон», а властиво: чим була в сучасній [тогочасній] російській літературі й відки взялася політична поезія Шевченкова?»

Знову в іншім листі до [М. Драгоманова] він пише більш реально в справі докторату — думка про докторат його не покидає (В. Л., № 164, лист із 10 лютого 1889 р.):

«Недавно був один чоловічок відси у Відні в Ягіча[315], і той завзивав через нього молодих людей-русинів, щоб ішли на славістику, що він постарається о стипендії і т. ін. Дуже він мене соблазнив, бо хоч я й не такий молодий (33 роки), та все-таки й не такий ще старий, щоб не міг повчитися. Та, з другого боку, не хотілось би мені покидати зарібку при «Кигјеґі...»[316] та зніматися зі сім'єю з насидженого місця. Яка Ваша рада? Мені дуже хотілось би з часом обняти хоч доцентуру приватну слов'янських літератур при тутешньому університеті. Правда, я знаю, що доцентура така, [за] політичними раціями, була б тут дуже вузькою і ховзькою кладкою, та все-таки, хто його знає, як можуть змінитися обставини».

Рішучим чинником у цій справі була, все ж таки, дружина І. Франка. Вона бачить ясно, що тяжка, виснажуюча праця по всяких редакціях, із підпорядкуванням забаганкам людей, дуже часто нетямущих, не зможе ніколи дати йому можливости розгорнути його здібності й [ґарантувати] творчу працю в такім розсягу, в якім він собі бажав. Крім того, вона [його тяжка праця] не дає достаточного матеріяльного забезпечення, ані того становища, яке йому, завдяки його розумові, працьовитості і надзвичайним творчим здібностям, належиться. В листі до М. Драгоманова з 23 листопада 1889 р. (В. Л., № 171) І. Франко пише:

«Налягла на мене жінка, щоб я конче здавав екзамен докторський. Говорив я вже давніше про це діло з Огоновським[317], узяв був зразу тему «Літературний рух русинів 1848 р.», до котрої у мене зібрано багато матеріялу. Та, оглядівшися, я побачив, що тема не від-

повідає головному постулатові Огоновського: «прошу, щоб то була справді література, а не політика». Ну, у нас в 1848 р. «справді літератури» майже не було, а була тільки політика. Так само прийшлось покинути й другу тему, до котрої мене тягло, — політична поезія Шевченка 1840–1846 років. От я й зупинивсь на темі, зовсім уже невинній з політичного боку, — [на] піснях церковних».

Піддержка дружини [для І. Франка] багато важила, а від неї особисто вимагала великої жертви. Їй приходилось рішатись на ще більше обмеження коштів на прожиток, що і так ніколи не були достаточні, [доводилось] їхати на село, до Нагуєвич, що значило — працювати в полі чи при господарстві на рівні з другими [іншими] жінками, — але все це не відстрашувало її, і вона настоювала [наполягала], щоб чоловік їхав до Відня. Під її натиском І. Ф[ранко] вирішує остаточно їхати робити докторат у Відні. Про це він пише Драгоманову (В. Л., № 176, лист із 30 травня 1890 р.):

«З великою радістю приймаю Вашу думку, щоб з'їхатись нам у Будапешті. Шкода, що Ви не можете вибратись трохи скорше, бо мені і так прийдеться побувати у Відні. Мені нараджено сідати до докторського екзамену не у Львові, а в Відні, під Ягічем, котрий з усякого погляду все-таки не Огоновський і не вважає мене своїм ворогом. От я й почав лагодити свою дисертацію — по-німецькому, і думаю скінчити її до кінця червня, а найдалі до половини липня... то й завіз би її Ягічу і порозумівся б із ним щодо усного екзамену».

Але вирватись до Відня з того навалу праці, що насувалась на І. Ф[ранка] з усіх боків, було дуже тяжко. Виїзд відкладається з місяця на місяць, з року на рік,

і тільки [28 —]30 липня 1892 року пише в цій справі І. Ф[ранко] лист до М. Драгоманова (В. Л., № 202):

«Не знаю, що Ви скажете на плян, котрий ми уложили удвох з жінкою. Плян сей такий, щоб узяти мені на півроку відпустку від «Kurjera...», поїхати у Відень, послухати лекцій Ягича і ще деяких професорів, і зробити докторський екзамен. Правда, я й досі не знаю, на що мені той екзамен придасться, бо не сумніваюся, що навіть до приватної доцентури на Львівськім університеті мене не допустять. Ну, та мені хотілось би пожити у Відні, повчитись у трохи розумніших людей, як Огоновський, і я рад се зробити тим більше, що редакція «Kurjera...» згоджується пустити мене».

А дня 7 жовтня 1892 р. повідомляє Драгоманова (В. Л., № 207), що він уже у Відні, і подає свою адресу. У короткім листі до дружини [сповіщає] він, що вже записався в університет (В. Л., № 209, лист із 11 жовтня 1892 р.):

«Декан прийняв мене дуже ласкаво і казав зараз предкладати письменну роботу, а також усе, що було друковано з моїх наукових праць,запевняючи, що все буде швидко зроблене. Значить, жду тільки на приїзд Ягіча, а тимчасом кінчу роботу про буддійську легенду і, може, предложу її по-німецьки, а «Ів[ана] Вишенського» — по-руськи так, як є. Се ощадило би мені зо два місяці часу. Покидати лекції і сидіти дома мені нема ніякої цілі; я ж записуюсь на університет не для самого докторського титулу, а також для того, щоби справді щось скористати в науці і познайомитися з ученими людьми, котрих

знайомість може мені бути більше придатною, ніж сам титул докторський».

Коротка замітка в листі до М. Драгоманова з 12 травня 1893 р. (В. Л., № 219):

«Я ще не скінчив своєї дисертації. Робота над нею посувається у мене доволі пиняво, а я хотів би ще сього семестру упоратися з усним екзаменом. Не знаю, як воно буде. Працю мою Ягіч хвалив дуже перед одним галицьким послом, професором унів[ерситету], (поляком)».

На святочні ферії повертається І. Франко до Львова, але не на те, щоб відпочивати, а щоб вирівнювати ті всі залишки праць, що в його відсутності нагромадились. Всюди йому помічна його дружина; вона в курсі всіх справ — так само поінформована, як і сам І. Франко. В листі [І. Франка] до Драгоманова з 20 грудня 1892 р. (В. Л., № 213) читаємо:

«На роман свій я зачинаю тратити надію. У Відні читав його один поляк і дуже хвалив, а тут прочитала моя жінка, у котрої в тім пункті дуже вірне чуття, і значно охолодила мене».

Знову ж у листі з 14 січня 1893 р. (№ 214) — [про статтю М. Драгоманова]:

«Стаття про упадок нар[одних] пісень прекрасна. Ми тут з жінкою сумнівалися, чи схоче Житецький[318] помістити другу Вашу замітку проти його розглагольствій о думах».

За тиждень І. Франко вже знов у Відні. Він ділиться сумною вісткою з Драгомановим про свої домашні клопоти (в листі № 215 із 28 січня 1893 р.):

«Я вже від тижня у Відні, та ходжу, мов прибитий: дома дітей лишив хворих, а й жінці

мало бракує, щоб за клопотами та безсонницею не заслабнути».

У тім же листі, в другім місці:

«Я й тепер уже мало що не тяжким гріхом уважаю те, що сиджу у Відні та читаю «Романію»[319] в часі, коли моя бідна жінка мучиться з хворими дітьми, і ночі не спить, і вдень увесь час на ногах, а сама виглядає тільки, як тінь людини!»

До дружини пише лист, повний журби за стан здоров'я її та дітей. Та журба [і про те], як роздобути їм грошей на прожиток (лист № 216, з дня 20 лютого 1893 р.):

«Дуже мене занепокоїла відомість про нову слабість наших діточок. Що се таке з ними? Будь ласкава, напиши мені хоч коротенько, але хоч що другий день, як вони маються і як ти даєш собі раду. Я інколи, сидячи тут у спокійній і теплій бібліотеці, сам собі закидаю, що гріх було так самою лишати тебе з тільками дітьми, та ще й недужими. Та що вже діяти! Почав, то треба скінчити, тим більше, що Ягіч мені дуже прихильний і в товаристві своїх знайомих з великими похвалами відзивається о моїх наукових роботах...

...Я у середу читав у семінарі свою другу роботу: «Причинки до легенди про Магомета у слов'ян» — на підставі одної рукописі, котру я тут знайшов у бібліотеці. Праця дуже подобалася Ягічу, і він, оцінюючи її, навіть назвав мене «Herr Doktor» [нім.: Пане докторе. — Ред.]...

У сей понеділок, що прийде, маю читати лекцію про Шевченка в тутешнім товаристві польськім «Biblioteka polska». Є се товариство

старших людей, туди приходять посли, члени палати панів і всяке високе панство»...
Прошу тебе, пиши мені як можеш частіше, поки діти нездорові, — хоч на картці кореспонденційній».

Приїхавши знов додому на Великодні свята, І. Франко у листі до Драгоманова з 21 квітня 1893 р. вибачається, що до цієї пори не встиг йому написати (В. Л., № 217). Про свій докторат там сповіщає:

«У Відні я скінчив семестр і зробив два колоквіуми. Дисертація моя ще не докінчена — лишилось [на якийсь] тиждень роботи, до котрої засяду зараз по повороті до Відня, по чім приймусь за вчення до усних екзаменів, котрі хотів би зробити хоч в іюні або в іюлі. Що далі буде, про се й не думаю.
З початком мая наш львівський адрес тратить свою силу: ми виповіли [відмовили] сю хату. Жінка з дітьми переїжджає на все літо до Нагуєвич, я їду до Відня».

[У черговому] листі з Відня до дружини (В. Л., № 220, лист із травня 1893 р.) І. Ф[ранко] повідомляє про свої [успіхи] в університеті:

«Тішуся дуже, що діти здорові і ти, мабуть, також, хоч про себе нічого не пишеш. Я ще не знаю, коли мені термін екзамену, та ти тим не журися. Я просив Ятіча, щоби поспішився, і надіюсь, що він не буде такий, щоб мав мені робити на зло. А визначувати термін перед тим, заким прочитати і одобрити розправу, — не можна. Та я надіюсь, що ще сього місяця справа та буде полагоджена, — в усякім разі довше, ніж до половини іюля, чень, мене не потримають».

У листі до Драгоманова з 20 червня 1893 р. (№ 223) І. Франко звірюється йому своїми плянами на будуче:

«Що його далі робити з собою, я й не пригадаю. Страшенно не хочеться йти [знову] до «Kurjera [Lwowskiego]»... Схотілось би мені сконцентруватися трохи — бодай на белетристиці. Ягіч радить габілітуватися у Львові на доцентуру слов'янських літератур, та я боюся, що час потрачу на роботу, а до доцентури мене не допустять, та й доцентура також хліба не дасть».

Про закінчення своїх докторських екзаменів пише І. Франко своїй дружині в листах із 28 червня та з липня 1893 р. (В. Л., №№ 224 і 225):

«Сьогодні здав я другий екзамен (філософію) також із відзначенням. Значить — моя задача сповнена. Приходиться тепер зачекати тільки на промоцію, т. є. торжественний акт, на котрім об'являють публічно уділення такому-то степені доктора, після чого вручають і диплом, на котрий, однако ж, я не буду чекати і котрий кажу собі прислати на місце.

...У Ягіча буду, мабуть, завтра, хоч справа з доцентурою не представляється зовсім так, як ти думаєш. Ягіч не має тут ніякого права представляти мене куди-небудь: право таке має тільки сенат того університету, де я хотів би читати лекції, а тільки коли сенат згодиться і подасть міністрові до затвердження, міністр може запитати Ягіча о його думку, а тоді, звісно, Ягіч буде за мною. Але коли львівські професори мене відкинуть, то справа не дійде до міністра».

У своїй великій скромності описує І. Ф[ранко] своїй дружині комерс славістів, куди він був запрошений:

«Сповняючи обіцяне, пишу тобі пару слів про вчорашній комерс славістів, на котрім і я був. Були тільки запрошені Ягічем, з-поміж слухачів Ягічевих тільки я і ще один серб, решта — самі доктори і приїжджі гості. Були й дві дами хорватки. Ягіч був дуже веселий і говорив пару разів промови. Крім нього, були: проф. Їречек[320], проф. Краль[321] із Празького університету, багато хорватів. При кінці прийшов проф.. Крумбахер[322] із Мюнхена — автор історії візантійської літератури, котрий розмовляв зі мною про Варлаама і Йоасафа[323] і обіцяв прислати мені працю свого товариша Е. Куна[324] про сю тему. Промов було багато, між іншим, і мене заставили говорити по-малоруськи [по-українськи]».

Цитую винятки [витяги] з листів про докторат І. Франка, щоб зазначити, як ця найважніша подія в його культурнім розвитку проходила, як задивлявся І. Франко на значення докторату, на значення його [Франка] великих здобутків у Віденськім університеті впродовж коротких там студій, [на] поширення наукових відомостей, що мали відкрити широкий обрій для його дальших праць. Його знайомства з визначними діячами і провідниками інших слов'янських народів, у першу чергу [передовсім] чеськими — як Масариком[325], Махаром[326], Черним[327] та іншими, стали підставою для їх оживленої [взаємної] співпраці в будучім. Так само, як знайомства з визначними університетськими професорами і науковцями, з якими І. Франко на[лагодив] зв'язки у справах наукових. Вкінці треба піднести велике визначення і признання його здібностей безпосереднім його профе-

сором Яґічем, який сказав: «І[ван] Франко — геній, якого галичани не оцінили і ще не скоро оцінять».

Наводжу цитати і для того, щоб зазначити живу участь дружини І. Франка в його досягненнях. Вона перебрала на свої слабкі сили його велику працю: редагування його видань, роблення коректи, полагоджування тисяч його доручень із Відня, зокрема [щодо] кореспонденції. Відрікаючися самої себе, віддана цілковито інтересам свого чоловіка і його великого діла, не нарікала й словом на тяжкі матеріальні відносини. При тім усім — повне посвяти піклування своїми, часто хворими дітьми, що вимагали її зусиль та безперестанного догляду.

Повернувшись із Відня, де, серед великого духового піднесення, а ще більшого признання, мав змогу працювати, І. Франко потрапляє знову в галицькі злидні. Побут у Відні вичерпав усі його матеріяльні засоби, а дружина, виснажена недостатками, підупадає на силах. Він пише до свого приятеля А. Кримського (В. Л., № 226, лист із 20 вересня 1893 р.):

«У мене за сей [за той] рік, що ми не листувалися з собою, було всілякого. Сидів 6 місяців у Відні і зробив докторський екзамен, грошей масу потратив, получив премію за драму[328], написав роман, із котрим ось уже рік вожуся, та ніде його друкувати не хочуть[329]. Літо пробув на селі, та, на лихо, жінка моя занедужала: у неї лучився вибух крови, і, хоч лікарі впевняють, що се нічого — катар легких, то я все-таки боюся, щоб не було що гірше».

У листах до А. Кримського І. Франко часто жалується на свої невідрадні домашні [обставини]. При тяжкій літературній і редакційній праці в своєму новому журналі «Житє і Слово» він не заробляє ані на стільки, щоби забезпечити дружині і дітям найпотрібніше, а при його

слабім здоров'ї (часто занепадає на очі) і дружини — одинокий вихід, як пише в листі № 240, — [резиґнація]:

«Якби Ви знали, якою важкою драмою робиться в таких обставинах щоденне життя чоловіка! Ну, та Бог з ним! Довголітня практика навчила мене резиґнації...».

[Перед таким зізнанням у цьому ж листі від 22 березня 1894 року]:

«А ще ж треба Вам знати, що я самсамісінький, хіба при помочі хворої жінки, веду весь технічний бік видання, коректуру, перегляд рукописів, кореспонденцію і заграничну розсилку, при тім (для свіжого повітря задля жінки і дітей) живу [за] півтора кілометра від міста і мушу щодень бігати щонайменше 2 рази там і 2 рази назад, іноді й 3 рази та більше, мушу півдня сидіти в редакції «Kurjera Lwowskiego» і писати січку для щоденної газети, а другого півдня бавити дітей, котрі не дають ні писати, ні читати, так що до своєї роботи сідаю тільки о 9 або 10 годині ночі і сиджу до 12, 1 або й до 2, а в додатку ще й очі в мене болять, то будете мати образ тих обставин, серед яких виходить «Житє і Слово».

До М. Драгоманова в листі з 19 березня 1894 р. (В. Л., № 239) І. Франко пише:

«Жінка моя засіла тепер до роботи. Хоче зладити збірку к а з о к д л я д і т е й, і в тій цілі перечитує всі збірки, які є у мене. На перший раз вибирає казки звірячі[330]».

[Пишучи] до М. Драгоманова в 1894 р., І. Франко ділиться в листі (В. Л., № 249) вісткою про смерть проф. Огоновського:

«Доконав його, як кажуть, процес Левицького[331]. На кладовищі промовляли між іншими Грушевський і Макарушка[332]. Перший упевняв, що ім'я покійника славне і дороге і на Кавказі, і над Чорним морем; другий величав його яко професора, хоча забув додати, що за 23 роки його професорства ледве чи 5 людей зробило під ним екзамен з руської [української] мови і літератури, ані один не робив докторату, що пок[ійний] не лишив по собі наслідника і т. ін..

Я подаюся сими днями o veniat legendi [лат.: дозвіл викладання у вищій школі. — Ред.] на підставі своєї праці про Вишенського (котру Вам вислав передучора). Професори роблять мені надію, що до доцентури мене допустять. Правдоподібно, прийдеться в такому разі покинути «Kurj[er] Lw[owski]», — та з чого жити, я й сам не знаю».

[Цьому ж адресатові] 10 листопада 1894 р. І. Франко пише (лист № 250):

«Інтересно, що на кафедру по Огон[овськім] університет думає запросити Житецького або Дашкевича[333]. Впрочім, не знаю докладно, чи се думка університету, чи також Барвінського[334]. Мої шанси з доцентурою стоять досить добре, а може бути, що мене зроблять навіть суплентом [наступником] по Огоновськім; се виджу з того, що всі професори плачуть на те, чому я подався на викладання історії літератури та етнографії, а не на граматику».

В листі до Драгоманова з дня 14 листопада 1894 р. (В. Л., № 251) [письменник знов описує] справу своєї доцентури:

«З моєю доцентурою діло стоїть так, що вибрано комісію з трьох референтів: Каліна[335], Пілят[336] і Грушевський. Розказували мені, що на конференції професорів при виборі тої комісії всі професори-поляки були за тим, щоб допустити мене, а з русинів Шараневич[337] не говорив нічого, а Грушевський був проти мене. Які аргументи він виводив у поле, не знаю».

[Ще в одному] листі до Драгоманова — з 1 січня 1895 р. (В. Л., № 254) — І. Франко [інформує]:

«Щодо мене професори видають опінію дуже корисну, а тільки кладуть одне застереження: що скаже намісництво? Про се, звісно, я нічого не знаю, а Окуневський[338] передав мені два дні тому слова Станіслава Баденї[339], котрий, після трьох міхів компліментів для мого таланту і т. ін., категорично заявив, що на кафедру університетську вважає мене поки що з політичних причин неможливим».

Про фінал цього трагічного змагання І. Франка за доцентуру у Львівському університеті можемо вичитати з його листа до А. Кримського з 30 липня 1895 р. (В. Л., № 266):

«Я тепер дуже зайнятий: мушу раз у раз бігати серед нестерпної жари, а до того не маю хати, бо з давнього помешкання випровадився, а нового не найняв, тільки в однім покоїку (ул. Глибока, 1-А) звалив на купу книжки і всі наші пожитки, і серед тої купи пишу, а ночую, де Бог пошле. Отим-то нема ані часу, ані вільної голови, щоб написати Вам докладніше. Може, на селі я зроблю, хоч і там жде мене робота чимала. Моєї габілітації на доцента руської [української] літератури

міністерство не затвердило на внесок намісництва. Маю се завдячити, без сумніву, нашим «новоерцям», головно ж Барвінському та Вахнянинові[340], котрі чорнили мене всіма можливими і неможливими способами, щоб тільки не допустити мене на кафедру, а злагодити місце для свого Студинського[341]. Прийдеться [знову] жити без надії на завтра. А наша суспільність, звісно, ані пальцем не кивне, щоб... Ну, та годі, — се тема надто прикра для мене!

«Ж[итє] і Сл[ово]»[342] сего року стоїть слабше, ніж минувшого. І тут ведеться агітація проти мене, — щоб люди не пренумерували, не піддержували. І куди мені дітися, щоб не стояти людям сіллю в оці? Щасливий Драгоманов! І не раз мені думається, чому то я не міг замість нього піти туди, «идъ же нѣсть печали ни воздыханія»?..

Жінка моя з дітьми на селі, куди й я незадовго подамся. Адрес: о. Омелян Глібовицький[343] у Циганах, п[ошта] Лосяч...».

Так змагався Іван Франко, щоб вибитись на місце, яке йому належалося, і так відносилися [ставилися] до нього його високошановні земляки, що займали високі й провідні місця в нашій суспільності.

Не дивлячись [незважаючи] на протести дружини, яка відчувала, що його стріне нова невдача, І. Франко кидається у вир політичного життя, але невдача при виборах доказала тільки ще раз, із якими людьми приходилось [доводилось] йому мати діло. В листі до А. Кримського з 17 листопада 1895 р. (В. Л., № 269) він пише:

«Я не писав Вам, так, як і другим [іншим] моїм кореспондентам, бувши дуже зайнятий політикою, в котру мене оп'ять [знову]

зіпхнула брутальна відмова затвердження моєї габілітації... Я в тім часі перебував також одну кампанію виборчу, кандидуючи на посла до ради державної, і помимо тиску, підкупів, погроз, арештів виборців (у тім числі й мого), все-таки одержав 122 голоси проти 400, — [знову]-таки, без ніякої помочі з боку партій руських [українських]».

А коли молодь, студенти, його приятелі й поклонники з цілої Галичини й [Наддніпрянської] України святкували ювілей його 25-річної літературної діяльности[344] і складали у його стіп лаврові вінки слави, прийшли і шановні панове (бо інакше не виходило!) на те свято, щоб висказати свої признання і пошану.

Рятуючись із безвихідного положення, що так часто було гостем у домі І. Франка (чи то цілковитий брак засобів, чи хвороба жінки і дітей), виїжджав поет на село, — часто й на цілі місяці. Головним його пристановищем були Нагуєвичі — його родинне село на Підгір'ю, яке він любив безмежно, а далі виїздив до Н. Кобринської, Олени Пчілки, Глібовицького, Чайковського[345] і до всіх тих численних приятелів, які щиро його запрошували до себе з родиною, щоб у дечому допомогти.

Брак постійного мешкання відчували вони з родиною дошкульно, і вкінці Ольга рішається розлучитися зі своїм особистим маєтком — своїм приданим (10 тисяч рублів), і на ці гроші будує хату. Але це була тільки мала полегша.

Тяжкі переживання, жорстокі удари долі, що падали так часто на голову цієї жінки, зламали її фізично, [вона мужньо зносила їх, допома]гаючи йому всюди[346], жертвуючи усім, відмовляючи собі навіть у найменшому, на що має право кожна жінка. Задивлена в свій ідеал із молодечих літ, вона вірно додержувала ті високі умови, які їй поставив І. Франко при їх одруженні, — доки було сили, доки ослаблений дух не відмовив послуху...

Пройдені невзгодини життя, вічні розчарування каламутили душевний супокій цієї небуденної жінки. Вона відійшла від суспільного життя цілковито, звернувши всю свою любов і заходи на своїх дітей.

Ким вона була для І. Ф[ранка] і за що він її так дуже цінив, він висказав ясно в своїм вірші, їй посвяченім:

МОЇЙ ДРУЖИНІ

Спасибі тобі, моє сонечко,
За промінчик твій — щире словечко!
Як промінчика не здобуть притьмом,
Слова щирого не купить сріблом.

В сльоту зимную, в днину мглистую
Я дорогою йду тернистою;
Кого я любив, ті забулися,
А з ким я дружив — відвернулися.

Відвернулися та й цураються,
З труду мойого посміхаються.
В порох топчуть те, що мені святе, —
А недоля й тьма все росте й росте.

Важко дерево з корнем вирвати,
Друга давнього з серця вигнати.
Важко в пітьмі йти, ще й грязюкою,
Де брехня сичить вкруг гадюкою.

Та як радісно серед трудного
Шляху темного і безлюдного
Вгледіть — світиться десь оконечко!..
Так у горі нам — щире словечко.

То ж за дар малий, а безцінний твій,
Що, мов цвіт, скрасив шлях осінній мій,
За той усміх твій не вдослід журбі
Спасибі тобі! Спасибі тобі!

Написано дня 21 січня 1887 р.

У хвилині темноти будилася в її душі ненависть до тих усіх, що так систематично й безсердечно нищили родинне щастя.

Щоб спекатися моральної відповідальности за вчинки супроти І. Франка, деякі сучасники осудили її [Ольгу Хоружинську-Франко], кидаючи на неї обвинувачення, немов то вона була причиною всіх нещасть у житті поета.

Для доповнення попередньо написаного вважаю доречним додати спомин про Ольгу Франко під наг[оловком] «Дещо з життя Ольги Франкової», написаний Антоніною Трегубовою, найстаршою її сестрою[347]. Цей спомин вартісний тому, що написаний людиною з [Наддніпрянської] України, а ще до того — сестрою О. Ф[ранко], в домі якої Ольга проживала довший час. [Антоніна] щиро і правдиво представила нам її характер, її погляди на життя та [розповіла про] перше знайомство [сестри] з І. Франком.

На жаль, при передруку спомину, який [побачив світ] у збірнику «За сто літ» (Х. — К., 1930. — Кн. 5. — С. 264–271), редакторами книги «Іван Франко у спогадах сучасників» (Львів, 1956)[348] випущені місця, де широко говорилося про батьків Ольги Хоружинської-Франко та де авторка подає не спогади, а власні суб'єктивні міркування про письменника та його дружину. Кажу «на жаль» — бо рідна сестра в своїм спомині дала багато цінного й цікавого.

Мушу зазначити, що і в її споминах закралися деякі помилки, які, в ім'я історичної об'єктивности, вважаю потрібним виправити. Ось хоч би те, чи Ольга Хоружинська була бідна чи багата. Ясна річ, що Трегубова старалась представити Ольгу в царстві комуністів як бідну[349], щоб тим самим і себе, і свою родину захоронити перед обвинуваченням «буржуї», але, по правді кажучи, придане, яке Ольга Х[оружинська] та її сестри Олександра і Марія дістали від їхнього діда Таманова, генерала і ба-

гача, не могло бути малим, коли вона за свої гроші поставила віллу при [теперішній] вул[иці] Франка коштом 10 тисяч рублів. Як відомо, в тому часі, коли панночка виходила заміж і дістала від батька 500 ринських посагу, це числилося, що молодий оженився з грішми, а вже мало котра дістала 1000, — це вже мусіла бути донька якогось багача. Я сама була свідком, що Мама свої виграшні білети вмістила в банку «Ліліен і сп[ілка]» на Гетьманських Валах[350], куди вона ходила щомісяця за них побирати з цих грошей проценти, і при цій нагоді мені говорила, що це її придане від діда-генерала і що вони [ці гроші] призначені на будову хати. Коли ж хату стали будувати, Мама не раз казала: «Наша хата невелика — на неї пішли всі мої гроші, що я дістала в придане від діда. Грушевський — багач, і він зміг купити великий кусок ґрунту і поставити велику хату за 25 тисяч»...

ЯК УЧИВ І ВИХОВУВАВ ІВАН ФРАНКО НАС, СВОЇХ ДІТЕЙ

Здається, таке звичайне питання. Здається, таке ясне і просте в життю кожної родини.

Та все ж таки наша родина не була звичайна — може, тому що наш батько не був звичайним учителем. Навчання наше вдома було зовсім відмінне, бо методи, які уживав мій батько, випередили тодішню педагогіку на яких 50 літ вперед.

Можливо, [через] те, що він сам вже від малої дитини зазнав усяких кривд, понижень, знущань і побоїв від деяких своїх малокультурних учителів, про що він так яскраво описує в своїх оповіданнях, він не міг застосувати таких же педагогічних методів і до своїх дітей.

Його вихова нас, на перший погляд, могла робити враження, що в ній немає жодної методи, а, тим більше, жодної дисципліни і системи. Але властиво так не було. Мимо того, що в нас вдома не було ані змушування, ані побоїв, ані тілесно переконуючої тростини.

Невпинна працьовитість нашого Батька немов якимсь флюїдом передавалась і нам, дітям. У нас вдома панувала атмосфера навчання, але навчання веселого, цікавого, а заразом серйозного. Ми всі четверо немов бавилися в науці у перегони.

Два брати, Андрій і Тарас, були від Петра і мене старші на два і три роки, вони вже вчились читати і писати по-українськи і польськи, мали свої книжки з образками, до котрих нам, молодшим, не вільно було доторкатись, зшитки, в яких вони писали свої задачі. Нас двох менших це цікавило, наповняло заздрощами, і ми зі свого боку стали рішучо домагатись і собі таблички

і писальця. І донині пам'ятаю, як тато, держачи мою малу руку у своїй, учив мене писати перші букви. Я писала букву за буквою, піддаючи допомогу [не тільки] цілим тілом, а й язичком, висовуючи його то в цей бік, то в той, залежно від потреби. Перші букви були незугарні і чомусь ніяк не хотіли виходити такими, як татові.

Донині дивує мене обставина. В ті часи переважна частина української інтеліґенції говорила вдома по-польськи — тоді це значило: «по-панськи». Оточення наше — родини, що жили в одній камениці з нами, а тим самим їх діти, з котрими ми бавилися, — були поляки. Але ми, діти, вже з самих ранніх літ поставилися уперто проти всего польського, як чужого, тим більше, проти польських шкіл, до котрих мама хотіла нас посилати із-за вигоди, бо вони були близько нас.

Можливо, що рідне село батька, куди ми часто їздили, татові байки і казки, якими тато чарував наші серця, защепили нам ту глибоку любов до всего рідного на ціле життя.

Ця любов немов сама по собі переходила невидимими струями від него до нас, і ми вже змалку знали, хто ми є і яка наша дорога.

Це була перша вихова, яку ми дістали від нашого батька, і вона була для нас дороговказом усе і всюди.

Але любов до рідного українського — це не була святочна одежа, щоби нею пишатися, мов великою заслугою, перед другими напоказ. Це була закраска, закорінена в наших душах і серцях, бо такими були наші батьки, діди і прадіди, і такими бути мусіли й ми.

* * *

Батько ніколи не стояв над котримсь із нас з буком, як принукою до науки. По-перше, він не мав на це часу, по-друге, він уживав наймодерніших засобів науки, на той час невиданих і незнаних.

Ще далеко до того, заки ми стали ходити до школи,

на наших частих прогульках поза місто, потім у ріжні місцевості Галичини, дав нам тато початки знання природи: геології та мінералогії, ботаніки та зоології (у нас був великий альбом Брема зі звірятами цілого світу), астрології та инш. Він, надибавши чи то якийсь цікавий камінь (для нас), чи рослину, чи комаху, показував у першу чергу сам велике зацікавлення цею річчю, — і ми тут же хотіли знати, що це є. Спільно, разом з нами, він розглядав дану річ та розбуджував у нас ще більше зацікавлення. Здогадами і питаннями він заставляв нас думати, висказувати нашу думку, і вкінці наводив нас на це, що ми немов самі відкривали тайну цеї річи чи живого твору, і це наповняло нас незвичайною радістю і щастям.

От пам'ятаю, як під його наглядом прийшла я до того, як справно уживати ножиці. Мені тоді здавалося, що я зробила велике відкриття, і була тим дуже горда.

Можливо, що ми одідичили від Батька наклонність до праці, але якраз його власна метода додавала нам щораз то більшої охоти до науки.

Тато у вільну хвилину заходив до нас в кімнату, де ми вчилися. Приглядався, хто що робить; тут дав вказівку, там навів на правдиву дорогу, тут запитами заставляв думати і тим способом помагав до розв'язання трудної задачі. До цего всего докидав веселий жарт, чи приповідку, чи якийсь афоризм або коротке оповідання, що було для нас моментальним відпочинком, а тим самим — більшою заохотою.

Наша мама мала високу освіту, а заразом була педагогом, причім очитана і всесторонньо образована; виховувала нас по-спартанськи. Ми спали на ліжках з твердими солом'яними сінниками, застеленими простиралами з грубого сільського полотна. Спальні взимі майже були неотоплювані, а рано, тільки вставши, ми натиралися холодною водою, аж ішла пара.

Ще перед сніданням ми ішли до пивниці різати і ко-

лоти дрова, або ішли з помічницею з коновками принести води до досить віддаленого збірника (тоді у Львові ще не було водопроводів), а тоді смачний сніданок смакував нам ще більше.

Мама, мимо того, що провела молодість на студіях, уміла варити смачні українські страви, а поїздками по селах у ріжних околицях виучувала нові сільські приписи, які вона вводила в домашнє меню як найліпші присмаки.

У нас вдома було все подостатком молока, масла, сиру, сметани, яєць і разового хліба, і ці здорові й поживні страви нам, дітям, слабим і блідим — по перебуттю майже всіх діточих хоріб, — повернули з часом сили, визвали здорові рум'янці на щоках і додали охоти до життя і праці.

Дорога зі школи додому була досить далека. Ми приходили додому голодні і накидалися на їду з великим ентузіязмом, а заспокоївши голод, бралися до писання задач, виучування оповідань, віршів і т. п. Багато часу забирало нам переписування викладів учителів, бо українських шкільних підручників у той час майже ще не було, і нам приходилося в школі записувати виклади.

Закінчивши наші шкільні праці, ми з тим більшою охотою бралися до наших забав. Поки ми жили ще на вул. Крижовій, якщо ми не ішли з батьками на прохід, або в погану погоду, місце[м] наших забав були всі кімнати, з винятком татового кабінету, куди вступ у присутність тата був строго заборонений.

Як тата не було дома, нашими улюбленими забавами були хованки або забава в піжмурки — як ми її називали, «цю-цю-бабка». При цих забавах було багато гармидеру, сміху, біганини і розгардіяшу.

Звичайно тато закінчував цей «гармидер» приходом додому. Ми, червоні, розгарячені і втомлені, засідали коло столу, над яким висіла нафтова лямпа з зеленим абажуром, — біля тата і мами. Тато розказував нам бай-

ки з життя звірів або цікаві оповідання; мама читала нам казки Грім[мів], Андерсена, Глібова і Крилова, але і тут це не було передавання самої фабули байки чи казки.

Тато обговорював з нами прочитане, ми висказували свої погляди і думки, — ми училися пізнавати правду і кривду, добро і зло.

Ця виховна метода, що зачалася з малих літ, запала нам глибоко в душі. Коли ми читали яку книжку, ми читали її з отвореними очима і серцем. Ми шукали в [книжках] за високими, благородними ідеями та ідеалами: чесноти, вірности, відваги, любови до ближнього і до рідного краю, ми захоплювалися постатями — носіями цих високих ідей.

Коли ми перейшли до нашої хати при вулиці нині І. Франка, ми мали більше простору, більше воздуху, більше сонця. Взимі, кромі обов'язкового різання дров, ми відкидали сніг кругом хати, а часто і далеко по вулиці, при тім перекидалися до утоми сніговими кулями або ставили діда Мороза. Подвір'я ми заливали водою і мали цілу зиму лід для лижвування, а на майже пустій [порожній] вулиці їздили на санках і лещетах.

Весною, як потепліло, як тільки прийшли ми зі школи, скидали черевики — «мучила», — заводили кругом хати ігри і забави, перегони. Але не тільки город кругом хати був місцем наших забав, — ми лазили на старі високі дерева, на стрих, на дах. Звідусіль доносився наш сміх і крики. Ця любов до забав перейшла у нас пізніше до захоплення руханкою і спорт[ом].

[Пізніше] науку і наші шкільні задачі (хлопці в гімназії, я — у виділовій школі, а потім в учительській семінарії) виконували ми вже більш самостійно, але тато своїм дбайливим оком слідив за нашими поступами в науці — за тим, що ми цілий день робили, що ми читали, куди ходили, з ким приятелювали. Часом то було коротке питання, навіть погляд, — це все було в такім

тоні, що ми зовсім не відчували ані примусу чи гнету, ані батьківського авторитету. Та цей авторитет був, але ми жили з татом у крузі приятельського відношення, до нього ми мали більш довір'я і находили більш порозуміння і вирозуміння, як у мами.

Велику частину дня, а то й ночі, ми посвячували читанню книжок. Ми читали спершу українські твори, але з часом, виучивши мову польську і німецьку, читали на цих мовах [цими мовами] класиків, необхідних для шкільної лектури.

У кімнаті на другім поверсі поставив тато дві великі шафи і наповнив їх книжками для нас, цікавими і потрібними, час від часу поповнюючи їх новими виданнями.

Під керуванням нашого батька ми научилися любити красу природи, її розуміти і нав'язувати душевний контакт із нею. Ми научилися розуміти красу благородної людської душі, її змагання і твори, нас притягало все гарне і правдиве, і ми стреміли іти слідами нашого Батька.

Щоправда, ніхто з нас, дітей, не перебрав ті чесноти і здібності, які в батька були розвинені у високій степені, — ми були для нашого окруження «великих батьків малі синове», — все ж таки дещо з них і нам дісталося в спадку.

Найстарший наш брат Андрій скінчив фільософію [в] університеті, приготовлявся до докторату — написав уже докторську працю про Ількевича[351], — але передчасна смерть закінчила його страдницьке життя. Він мав найліпшу пам'ять з нас усіх, і коли нам треба було яке пояснення або факт у якій-небудь ділянці, ми всі і все найшли її в Андрія. Він любив збирати марки, і мав їх тисячі. Був щирим і вірним помічником батька і писав під батьковий диктат тоді, як батько не міг уже сам писати. Любив найбільше німецьку літературу і культуру.

Тарас був найбільше здібний з нас усіх, був відзначаючим учеником у гімназії. Замилування до античної літератури — грецької і латинської — проявилося у него ще в гімназії. Він робив переклади з грецьких і латинських авторів, писав також і самостійні вірші та прозу. Мав замилування до спорту і гімнастики.

Петро мав тверду, холодну та енергійну вдачу. Його сталево-сірі очі дивилися тверезо і реально на світ. Ще з дитинства проявилася у нього любов до хімії, але його здібності і праця були дуже всесторонні. Він був гімнастик і спортовець. Писав також самостійно [літературні твори] і перерібки. Смерть його донині не вияснена[352].

Можливо, що ми по татові були також дітьми, «не такими, як инші», — хоч, може, в меншій мірі, ніж тато [коли був дитиною], — але ми це відчували, а ще більш нам давало [це] відчувати наше оточення. Можливо також, що через це горе і терпіння, які припали нам в уділ, були для нас більш болючі і страждальні.

Торонто, 4 грудня 1954 [року].

РУКОПИСИ ІВАНА ФРАНКА В КАНАДІ

1. Листи

Колись батькових листів і карток з видами було в мене багато. Батько, куди не їхав, не забував мене і завжди посилав мені чи то картку, чи короткий лист.

З його подорожі по Італії[353] я майже щодня діставала вістку від нього. По часті були це картки з видами Італії. Одну картку пам'ятаю: це був міст Ріальто в Неаполі з гарною дівчиною у народнім вбранню, що кокетливо усміхалася до прохожих. Батько написав на картці: «Міст і вид з него — чудові, але такої гарної дівчини, як оце на картці намальована, не стрічав».

Було багато описів краєвидів, кудою тато переїжджав, а далі йшли точні описи всього, що батько в цій подорожі мав змогу оглядати. Незрівнянні твори римської культури — старі руїни колишньої величі. Дальше — майстерні твори італійської культури: будівлі, різьби, плоскорізьби, малюнки найбільших майстрів світа — да Вінчі, Михайла Ангела Буонаротті, Рафаеля[354] і багатьох інших.

Зокрема мій батько був захоплений видом статуї Мойсея, долота майстра Михайла Ангела. Ця могуча статуя зробила на нього надзвичайне враження, він довго в неї вдивлявся, а потім ще кілька разів повернувся до неї, щоб іще ліпше оглянути і запам'ятати черти лиця, вираз цілости...

Тоді вже там, далеко на полудні, зродилася в його голові ідея віддати цю могучу постать в своїй власній пісні. Немає сумніву, що подібність долі Мойсея — його тернистого шляху до визволення свого народу з єгипетської неволі — з його власною, надхнули його до написання безсмертного твору «Мойсей».

Багато карток і листів до мене пропало. На жадання мого брата Петра я майже всі післала разом з моїми спомина-ми про батька до музею у Львові. Але моя посилка не дійшла до місця призначення. Пакет, який передала совєтському консулові у Відні для передачі братові, пропав безслідно.

Ось мала картка з Ліпіка в Югославії, з видами всередині[355]. Туди батька вислано на лікування в часі його тяжкої недуги. Він пише:

«Дорога і люба Гандзю. Отсе тобі образки з Ліпіка, коли хто не покраде по дорозі. Ти не гадай собі, що тут направду так красно, як на образках. Дерева, які на образках, — ще голі, надворі зимно, як у нас, а на вулицях нікого і нічого цікавого нема. Маленькі хатки, а між ними гарні віллі, тепер усі пусті. От як потепліє, то тут наїде багато панства, то буде не так, — але я надіюся дотя бути готовим і виїхати. Цілую тебе. — Твій тато».

Дати немає; здається, це було в листопаді 1909 року[356]. Його надія на скоре видужання не сповнилася. Йому не прийшлось там бути довго. Ми в короткім часі по його виїзді — після кількох тижнів — дістали алярмуючу телеграму: «Франко в безнадійнім стані — приїжджайте забрати його додому».

Брат Тарас зараз же поїхав до Ліпіка й привіз батька в дуже тяжкому стані. Його віддали до водолічничої санаторії на Софії, недалеко від нашого дому. В Ліпіку, хоч тяжко хворий і безсилий, писання не кидав; хоч тяжко терпів від поступаючого паралічу рук, він ще писав — головно вірші.

Багато цих віршів Тарас спалив у Ліпіку, кажучи, що ці вірші були неморального змісту[357].

В санаторії батько став поправлятися, але він просив нас, щоб ми його забрали додому, — він почувався там погано. Тому, що лічення він там жодного не діс-

тавав, то й лікар згодився на те й відпустив його. Вдома, хоч ще зовсім ослаблений, взявся завзято до праці. Він або лежав у ліжку — відпочивав та обдумував свою працю, або писав. Руки мав спаралізовані, то спочатку диктував братові Андрієві або студентам, що голосилися йому до помочі (Лизанівський[358]).

Ще два листи, один датований: Львів, 3 н. ст. лютого 1915.

Писаний лист лівою рукою, котра з часом настільки звільнилася з паралічу, що батько хоч частинно міг нею володіти й писати напівдрукованими буквами. Ось перший лист — до Києва, де я перебувала з 1914 року в тітки:

«Дорога Анно. Обертаюся до тебе з просьбою. Розшукай якого слухача університету й проси його переписати для мене з другого тому «Запорожськой Старини» (1835–8)[360], книжки четвертої, поміщені там українські пісні й думи, з увагами до них. Українські тексти треба переписувати слово в слово і буква в букву, з усіма знаками, — надто проси його переписати «Содержаніе» книжок 4, 5 і 6, — усего того буде небагато. Що треба заплатити за переписуваннє — заплати, а я звер-

* В листі до проф. Яр. Рудницького[359] в Вінніпезі п. А. Франко-Ключко подала такі дальші подробиці про параліч Франка: «...Після своєї хвороти, коли прийшов параліч рук, тато зараз же старався цілою намагою своєї волі відзискати володіння рук, — властиво, можна навіть сказати, що і від самого початку цього процесу він мочив руки в гарячій воді й просив нас їх випростовувати. Ми навіть прив'язували їх на дощечку на якийсь час. Але параліч поступав, причім мав тато сильний біль. Я думаю, що цей параліч рук був наслідком того безперестанного писання, а нервовий шок, що започатковував хвороту, поділав спершу на руки, що були перепрацьовані й перемучені.

Тато частинно відзискав володіння лівою рукою, а властиво — великим і слідуючим пальцем; туди ми всовували татові перо, а опісля тато перо сам брав, і в цей спосіб дуже скоро він зміг писати. Він писав звичайно сам, коли не було нікого йому до помочі. Спершу помагав і писав під диктат брат Андрій, опісля Лизанівський, що кожний день стало приходив до тата...» (Лист із 29 листопада 1956).

ну тобі, як вернеш додому. Тут я дізнався, що всі українські видання в Росії заборонені, значить, і мій запит до п[а]ні Черняхівської[361] був безпредметовий. Чи була ти в неї та чи передала мій листок? Може, як не тепер, то в четвер зможемося на щось путяще. Ти була в Ольги Альбрандт?[362] Може, вона бідує та потребує підмоги?

В нас стільки нового, що дня 26 січня вмер М. Павлик[363]. Може, з сею новиною зайдеш до пані Л. Драгоманової[364], та сповісти її при тій нагоді, що всі листи до Драгоманова, які він забрав від неї, він продав музеєві митрополита Шептицького, в тім числі й мої, щодо котрих друкування я застерігся був перед ним перед кількома літами, а які звернути мені він не хотів без дозволу п[а]ні Драгоманової. Ті листи представляють для мене деякий капітал, якого я буду доходити, тому хотів би я знати, чи пані Драгоманова позволила Павликові продати ті листи в треті, ще й до того, клерикальні руки.

Дн[я] 13 лютого. Отсе аж сегодня передаю сей листок через вояка. Нового в нас нічого нема; зима весь лютий досить остра, так що я ледве раз на тиждень виходжу з дому до міста. В мами досі не був[365] і не буду, поки не потепліє. Не дивуюся, що від тебе нема листа, та все-таки було би незле, якби ти написала, що там у вас діється. Здоровлю тебе і засилаю поклони всім знайомим. — І. Ф.».

Другий лист — з дня 24 марта 1915, писаний також до Києва.

«Дорога Анно. Вчора я одержав від Бандр[івського][366] твій лист, який йому передала Панькевичева[367], що одержала його невідомо від кого. Він недатований та, здається,

давніший від того, який я одержав від молодого офіцера й на який відповів тобі зараз. На деякі твої питання я відповів у тім листі й відповідаю тут іще раз. Пані Куч[368] не була в нас, твій лист переслала через експреса, а твої річи ми не мали змоги передати[369] їй, не знаючи ані її назви, ані адреси. З мамою я не бачився від часу її відведення до Кульп[аркова] д[ня] 17 грудня, і не маю охоти ані можности бачитися з нею більше. Про її здоровлє не знаю нічого, та думаю, що вона за той час не хорувала, — коли я натомість, простудившися й пролежавши в ліжку два тижні, все ще не можу прийти до здоровля й цілими тижнями не виходжу з дому. Про Тараса мав я сими днями відомість, що він перед двома тижнями з австрійським військом був у Станиславові з повновластю від коменди організувати стрільців. Із того можна вирозуміти, що він живий і здоров, не дістався до неволі, ані не був обляжений у Перемишлі[370]. Про Петра не відомо нічого нового. Вчора в нас була велика парада росіян по поводу капітуляції Перемишля, що держався більше як 5 місяців проти величезної сили (говорять про 600 000) росіян.

Що ти від тьоті С[ані][371] перейшла на холодну та вогку кватиру, се мені дуже прикро, та на се в мене тільки одна рада: вертай додому, коли тобі там так неприємно. Дома все-таки тепло, сухо та спокійно, а від д[ня] 26 с[его] м[ісяця] маємо вже сонячні та теплі дні, хоч земля ще під снігом. Товариського життя між тутешніми русинами тепер, у воєнний час, нема ніякого — всі товариства, книгарні, бібліотеки й школи позамикані, головні представники інтеліґенції

або повиїздили з краю (в Відні самих русинів тепер до 10 000), а з тих, що полишалися, многих поарештовано. Про Юзич[инську][372] не знаю нічого. Про кореспонденцію з Віднем або заграницею тепер ані думки нема, бо всі почтові та телеграфічні зв'язки перервані. Не виходячи нікуди з дому, я не буваю також ні в яких знайомих, а в мене лиш деколи бував Бандр[івський] та дехто з молодіжи або росіян. Кождого дня я займаюся літературною працею, рад, що можу писати хоч лівою рукою. За останні роки в мене набралася немала стирта рукописів, готових або майже готових до друку. Працюю на запас, аби дармо не тратити часу, не маючи змоги знати, яка доля жде наше письменство, але не тратячи віри в його красну будущину. Здоровлю тебе і всіх знайомих. — І. Ф.».

Ці наведені листи були писані в часі, коли російські війська окупували Галичину, дійшли до Карпат на полудню, а до Перемишля — на захід. В той час я могла піддержувати сяку-таку переписку з батьком — спершу через знайомого офіцера, що більш-менш стало їздив до Львова, а пізніше я просто виходила на двірець, розпитувала вояків, хто їде до Львова, й просила взяти лист. Цей спосіб не був зовсім певний, бо мало хто з вояків знав остаточне призначення свого маршруту.

Воєнні події скоро мінялися; російські війська не вдержалися довго в Галичині, а сполучені німецько-австрійські армії скоро відбили зайняті росіянами позиції. Скупа переписка з батьком урвалася, а в 1916 році прийшла сумна й болюча вістка про його смерть. Телеграма йшла кілька місяців — через Відень, Париж, Рим, Константинопіль, Москву; три місяці пізніше приніс мені її Микола Вороний[373].

2. Поезії

Крім листів, у моїй приватній збірці Франкіяни зберігся ще один автограф — знаного вірша «Блаженний муж...»[374]:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Зацілії сумління їх термосить.

Блаженний той, хто в хвилях занепаду,
Коли заглухла й найчуткійших совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість вказує як новість.

Блаженний той, кого за теє лають,
Кленуть і гонять, і поб'ють камінням,
Нехай поб'ють, нехай лиш не дрімають,
Душі живої не вбивають тлінням.

Блаженні всі, котрі не знали годі,
Коли о правду й справедливість ходить.
Хоч пам'ять їх загине у їх роді,
То кров, їх кров, людства ублагородить.

23 / IV 905.

І. Франко високо цінив поезії Шевченка й працював над науковим виданням «Кобзаря». В мене збереглася одна сторінка з його рукопису, в якому переписано частину «Великого льоху»[375] й подано примітки.

Схопилися білесенькі
І в ліс полетіли,
І в купочці на дубочку
Ночувати сіли.

II. Три ворони

1.

Крав! Крав! Крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Той крам, що накрав...

ФРАНКОВІ ЛИСТИ

Відвідавши Музей Івана Франка у Львові, я помітила, що між експонатами є багато рукописних пам'яток Івана Франка — численні автографи, якими Музей дуже дорожить. Я вирішила віддати їм і свої єдині пам'ятки — батькові листи до мене: листівку, уривок критичного розгляду твору Тараса Шевченка і автограф вірша «Блаженний муж, що йде на суд неправих...». Ці пам'ятки дорогі моєму серцю, але моїм бажанням є, щоб вони надалі зберігалися в Музеї батька і стали духовним майном всього народу.

Хочу коротко сказати про кожний документ зокрема.

Один аркушик — це уривок з рукопису критичного видання Іваном Франком творів Тараса Шевченка. Як відомо, Іван Франко підходив до кожного вірша, до кожного рядка і до кожного слова Шевченка, як до святині, зберігаючи найдрібніші нюанси, виправлення, додатки самого автора, не дозволяючи робити ніяких змін. Він педантично звіряв нотатки поета, додані як пояснення в попередніх виданнях.

Передала я Музеєві й автограф поезії «Блаженний муж, що йде на суд неправих...». Про цей вірш сказано вже немало. Додам лише, що твір був написаний без жодного виправлення. Видно, що він народився в душі і вилився на папір як чиста криштальна сльоза.

Тепер — про листи. Один з них має дату: 3 лютого 1915 року. У 1914 році на запрошення тітки Олександри Ігнатович в Києві я поїхала до неї. Батько мав намір супроводити мене, але на кордоні начальник жандармерії порадив йому вернутися до Львова, бо заноситься на війну, і подорож в Росію може бути небезпечна для нього. Я ні на

хвилину не припускала, що це буде останній погляд його сумних очей і послідні слова: «Уважай на себе, Гандзю».

Війна вибухла. Я перебувала в маєтку свого дядька коло Білої Церкви, коли до нас приїхав начальник поліції. Тітка заявила йому, що під час війни не може мене відпустити і я залишусь на її відповідальність у неї. Так і було.

Ми були ще якийсь час на селі, а потім повернулися до Києва. Війна затягалась, і я, маючи диплом медсестри, вступила працювати в новозаснований шпиталь недалеко від нашого будинку. Зв'язки зі Львовом припинилися цілковито. Я турбувалась долею моїх батьків і, згадуючи їх, самотніх та хворих, гірко жаліла, що послухала ради тітки і не поїхала відразу до Львова. Але мені пояснювали, що дістатися туди нема ніякої можливості. Я вся поринула в працю медсестри, і піклування про поранених втихомирювало мою туту за рідними. Все ж душею я линула до них, сумні думки не покидали мене ні вдень, ні вночі. Я шукала можливості налагодити з ними зв'язки. Нагода незабаром з'явилась. У своєї тітки Антоніни Трегубової я познайомилася з офіцером, який збирався на фронт до Галичини. Похапцем написала листа, і ввічливий офіцер справді передав його моєму батькові, а невдовзі такою дорогою я одержала відповідь. Зверталася я й до інших знайомих і незнайомих людей, виходила навіть на залізничний вокзал і шукала охочих взяти лист і передати його батькові. Таке листування тривало доти, доки російська армія наступала аж до Перемишля. Коли почався відступ російських військ, наші взаємини знов перервались.

Ось лист з датою 3 лютого 1915 року. На пожовклім аркуші видно невеличкі темні плями: очевидно, папір промок у дорозі, та все ж літери можна розібрати. У той час батько майже не володів руками і листа писав лівою рукою, притримуючи ручку неспаралізованим великим пальцем.

Як і в попередніх листах, батько просив відвідати якогось знайомого чи приятеля, знайти і переслати йому якусь книжку чи виписку з книжки. З усього бачимо,

що, незважаючи на важку хворобу, його розум працював інтенсивно, і він використовував найменшу можливість одержати матеріал, необхідний для його праці.

Ось і в тім листі батько звертається до мене з проханням розшукати якогось слухача університету і просити його переписати з другого тому «Запорожской старины» (1835–8 рр.), кн[иги] 4, вміщені там українські пісні і думи, з примітками до них. Тут зазначає він (що було характерне для опрацювання наукових довідок Іваном Франком), щоб українські тексти були переписувані слово в слово, літера в літеру, з усіма значками. Далі просить переписати «Содержание» кн[иг] 4-ї, 5-ї, 6-ї. Це його прохання я виконала і відіслала йому матеріали тією ж дорогою. Але з його наступного листа я не дізналася, чи одержав він їх.

Далі батько запитував, чи я відвідала Ольгу Альбрандт (приятельку Ольги Хоружинської по інституту, захоплену революційними ідеями). В другій половині листа він просить зайти до дружини М. Драгоманова зі справою, для нього дуже важливою: «Спішу, щоби повідомити її про смерть Павлика» (26. I 1915 р.), а далі говорить, що всі листи, які Павлик забрав від неї, в тім числі і його листи, Павлик продав без його відома і згоди музеєві.

У цім листі можемо підмітити деякі характерні Франкові риси. Хоч сам живе в тяжких матеріальних умовах, все ж піклується, чи часом Ольга Альбрандт не бідує і чи не потребує допомоги. Те ж щодо Павлика: хоч вчинок його з листами батько осуджував, все ж таки в своїм вірші «На смерть Павлика» згадав про нього щирими і теплими словами, відзначаючи його заслуги в розвитку української думки.

Наступний лист показовий для тих шляхів, якими відбувалися наші контакти. Його приніс Бандрівський, йому передала Панькевичева, яка одержала листа невідомо від кого. Батько повідомляє мене про родинні справи, згадує про мою товаришку Юзичинську, яка

перед своїм від'їздом до Відня заходила до нього часто і якій він присвятив вірш «Не мовчи, коли, гордо пишаючись...».

З листа видно, що Іван Франко, знеможений хворобою, все ж таки не кориться лихій долі, не падає під її жорстокими ударами, а продовжує займатися літературною працею. Ця праця була його лебединим співом, останнім дарунком українському народові.

Нарешті кілька слів про поштову картку з Ліпіка. Батько пояснює, що там холодно, вулиці пусті, але, як потепліє, заповняться гарні вілли панством — і тоді нікуди буде й дітися. Але він сподівається до того часу звідти виїхати. Просить маму, щоб не журилася.

До Ліпіка батько поїхав за порадою лікарів у 1908 році після тяжкої недуги. На лікування його супроводив брат Андрій. Але потім виявилося, що це лікування не тільки йому не помогло, але й пошкодило. Ми дістали раптову телеграму, що батько в безнадійнім стані і дирекція санаторію просить забрати його додому. По батька поїхав брат Тарас. Він справді застав його в тяжкім стані і з труднощами перевіз додому. Під час перебування в Ліпіку батько написав багато поезій, більшість яких, на його ж вимогу, Тарас спалив (здається, звідти і пішла легенда, що тато уже у Львові сам палив деякі свої твори, в тім числі «Історію української літератури», що виявилося неправдою).

З цієї листівки можна зробити висновок, що в той час руки батька були цілковито здорові, і його почерк не змінився, і що батько був сповнений надії на одужання. Тільки після його повернення до Львова став прогресувати параліч пальців.

Сподіваюся, що ці листи стануть добрим надбанням Музею Івана Франка і принесуть користь франкознавчій науці.

15 липня 1967 р.

Оповідання

ФАНТАЗІЯ

Присвячую моїй матері-страдниці

Людина літає уві сні, поки росте.

Народна мудрість

Я лечу... Яка розкіш почувати себе в повітрі вільною, мов пташина, піднестися високо понад деревами, понад найвищі доми, понад гори й ліси! Як часто приходилось мені літати в ті давніші часи, а найчастіше — в утечі від якоїсь небезпеки. Найчастіше це були розбійники і злодії, що обступали ватагою нашу хату у Львові. Чую, що добуваються до дверей, утекти нема як, кликати помочі — надаремний труд: запізно. Довкола — ні душі живої, один рятунок — вилетіти в вікно, спуститись десь подальше, непомітно від злодіїв, й бігти до сусідів за поміччю. Або ж — коли втікаю перед роз'ятреними рогатими сотвореннями: біжиш — і чуєш за собою сапання звіра; ще хвилинка — й візьме тебе на роги, ще хвилинка — й роздопче тебе своїми сильними ногами. Та я тільки легенько підскочу — вже лечу. Дикий звір пробігає підо мною, та досягнути мене не годен — я підношуся все вище й вище.

* * *

Якась невисловлена сила, чи то, може, сума тих тужливих дум за рідною землею, за рідною хатою, тих очайдушних вечорів, коли їх згадуєш, творить усе так ясно, але щоб сповнити бажання — нема можливости і нема сили...

Проте серцем і душею я там, завжди там, і завжди так близько — тільки перелетіти. І я лечу.

Цим разом лечу високо, дуже високо, — ще ніколи так високо не літала.

Треба перелетіти безкрає море й високі гори — до рідного краю. До рідного дому далека дорога. Та це невелика жура: я тільки руками помахую, втягаю в легені холодне нічне повітря; трішки намагання — і я підлітаю все вище й вище. Пролітаю понад освітлені міста й містечка, щезають підо мною ліси й гори. Довкола тихо, темно, холодно й непривітно. Якийсь ляк проникає в душу: щоб не змилити дороги! Але якась невідома сила маґнетом тягне мене все вперед і вперед, а тута й бажання побачити рідну хату — це мій дороговказ.

Я поринаю в густі темні хмари, немов у темну безодню, що втягає мене в себе, а хмари в'ються довкола мене, немов грізні ворожі демони. Але я роблю декілька зусиль, зручно спрямовую лет у діл, вириваюся з непривітного хмарового струму, спускаюсь нижче. Чорні хмари розступаються — і великий блискучий місяць обкидає своїм таємничим світлом далекий і широкий простір. Я поглядаю на нього з недовір'ям, чи не заховається він знову за хмари, але широка усмішка роз'яснює його обличчя. Небо довкола нього випогоджується, хмари кудись щезають, а на темно-синім небі показуються одна за одною зорі — великі, блискучі, немов алмази. Ось Венера, Великий Віз, Косарі і багато-багато так добре знайомих, а почерез небо тягнеться Молочна Дорога з міріядами менших і більших зір різних красок, — немов тонке мереживо, засіяне дорогими каменями.

Я пролетіла понад морем, що, здається, йому краю немає; тільки хвилі здіймаються білими гребенями, а на них, немов човник, гойдається сріблисте проміння місяця.

Ось знов суша, знов міста з яскраво освітленими вулицями-нитками, ліси, поля, і знов міста, а там далі — гори.

Пізнаю! Це наші гори Карпати. Темні смерекові ліси

підступають ген високо, тільки поміж верхів'ям вилискуються шовковими травами полонини.

Спускаюсь якмога нижче, вдихаю повністю легенів свіже гірське повітря, запах полонинських квітів, розігрітої сонцем живиці на смереках... Як часто його я вдихала — оцей бальзам наших гір!

Аж ось під лісом в кошарі білою громадкою збились біленькі вівці. Злегка, мов далекий відгомін, доноситься сонне блеяння та гавкання вівчарського пса. А там — колиба. В ній довкола вогню лежать пастухи в міцнім сні, а посередині блимає неспокійними огниками огнище, кидає таємничі тіні по колибі та по обличчях сплячих.

Там, у долині, срібненькою змією звивалась ріка...

І знов села, поля, ліси й міста.

Я підлітаю понад ліс, високий і густий. Нараз доносяться до мене легенькі звуки музики, ледве чутні, ніжні й солодкі. Вони раз то міцнішають, то знову звучать тихенько-тихенько, ледве чутно, — здається, затихають зовсім. Немов та барвиста тоненька гіндуська тканина, що хвилює при подувах леготу-вітру, то звивається в густі хвилі, то розпливається в ледве видні серпанки, ніжні й гармонійно прекрасні, що не збагнеш їх ні рукою, ні оком, тільки серцем, що розуміє мелодію краси...

Чи ж грає це моя матуся десь далеко і чисте повітря доносить ті тихі чарівні звуки?..

Як добре я знаю цей ліс, над котрим пролітаю! Він росте на досить високій горі. Поміж деревами біліють стежечки. Скільки разів ми, малі діти, пробігали ними босими ногами. А там, внизу, малий потічок — так і хочеться пристати й обмити в холодній воді обличчя.

Та ні, нема часу приставати. Там ждуть мене — вдома...

Я перелітаю ще через малий присілок. А ось широка вулиця, залита місячним сяйвом. Видно, як удень, кожний камінь на дорозі, хідник, віллі серед зелені — справа і зліва.

Музика затихла...

Ще кілька змагань — і я спускаюсь на хідник. Стаю на супротивнім хіднику перед нашою віллею. Яка вона гарна — стоїть на горбку, вища від усіх! Одним боком підноситься струнко вгору, а з другого плоским дахом покриває кімнати першого поверху. Ах, якась зміна! Видно, сповнив своє бажання татусь: над першим поверхом надставлено ще другий поверх. Але це не змінює вигляду структури. Навпаки, — надає їй тільки більше серйозности, солідности.

«Це, певно, мешкання для Тараса[376] і його родини», — мигнула думка.

Перебігаю вулицю, підношусь стрімкими сходами вверх — і я вже вдома.

Я вдома — радіє серце. «Я вдома, я вдома», — нечутно повторяють мої уста.

Як завжди, так і тепер обходжу хату. Ось під заскленим ґанком пнуться вгору по нап'ятих шнурочках настурції — їх любить татусь. Цвіту багато — від ясножовтих аж до темнопалених красок, вони міняться і хапають очі, їх запах солодкий, трохи гострий. Зриваю квітку, щоб виссати з виростка сік.

Перед вікнами вітальні — великий квітник, повний пахучих розкішних троянд. Подалі, напроти вікон спальні матусі і моєї, — яблуня, ще подалі — груша, над самою вулицею — сливи. Всі дерева вже відцвіли, але на кожнім зав'язалось багато овочів — гарний урожай буде. В самім кутку — малини, високі й густі. Втискаюсь поміж них. Великі запашні ягоди звисають з тоненьких гілок. Матуся зриває їх вранці — кожному з нас на тарілочку до сніданку, називає їх «бабруни». Вузеньким хідником обходжу хату. Яблуні, груші й вишні. Вишні й вишні. Невеликі деревця, обсипані [ягодами][377]. Великі темно-червоні, аж прозорі, звисають на тоненьких коротких хвостиках — по дві, а часом і по три.

«Хто вміє варити таке пахуче варення з вишень і малин, як моя матуся?» — думаю собі.

Під деревами кілька маленьких грядочок із запашним зіллям. М'ята, рута, хрещатий барвінок, васильок і розмарин. Маленькі в'язаночки цього зілля вкладає матуся поміж білля, затикає за образами — так, як робила ще її бабуня.

Повертаюсь за угол. Мале подвір'я, всередині — квітники, стежечки, висипані пісочком, а в кутку, під грушами й вишнями, — лавочки. Тут любить відпочивати татусь, тут любить посидіти матуся, тут сідаємо і ми з книжкою в руках.

Обійшовши хату довкола, повертаюсь назад до входу. Ліворуч — високий розлогий дуб, — як татусь співає: «Розвивайся ти, високий дубе». Колись там був волоський горіх, та люта зима зморозила його, — він почав сохнути, а вкінці загинув. Посадили дуб у пам'ятний день ювілею татуся.

Поглядаю на вікна. Всюди повно світла. Тоненькі серпанкові занавіски легенько ворушаться сюди й туди під подувом вітру. Тільки в моїй спальні темно. Вікно до пивниці, як звичайно, відхилене. Я вилажу на нього і поволеньки, вхопившись за віконницю, підтягаюся все вище, аж до самого вікна. Вікно отворене. Я вскакую всередину кімнати.

Добре знайома кімната, а ще ліпше знайома обстанова. Ліжка матусі і моє закриті білими покривалами, а подушки — білими накидками з тоненького полотна, вишитими ніжними взорами. Напроти, поміж вікнами, — комода з білизною. На ній — гарно вишита серветка, велике, в срібній оправі, дзеркало, коло нього — туалетне приладдя. Ослін застелений коліровою плахтою, по нім розкидано декілька вишитих подушок. А на підлозі — аж скрикую з захоплення! — шкура великого білого ведмедя, — це татусева обіцянка. Гладжу долонями довгу м'яку шерсть, заглядаю в великі скляні очі, пробую зуби.

Підношу очі. На покутті, над столиком, — прикра-

шена рушником і затикана пахучим зіллям старовинна ікона Божої Матері. Мала лямпадка кидає слабе світло на ясне, спокійне і прекрасне обличчя Матері, схилене над Дитятком.

Я молюсь: «Ти допустила чудо, вседобра Мати Божа, що я тут вдома». Сльози вдячности й щастя збігають у мене по обличчі, я їх не помічаю — вони щезають, мов роса.

Та вже час мені одягатись. На ліжку розпростерта біла сукня, блискучі черевики стоять тут же на долівці. Перебираюся скоро, волосся, розтріпане вітром, причісую дбайливо, заплітаю у дві коси й укладаю їх на голові. Непослушні кучері висовуються з зачіски на чоло, та це не шкодить. А що взяти на шию? Висуваю шухляду, шукаю. Візьму ґранати, їх привіз мені татусь з Праги. «Такі великі, темні і блискучі, як твої очі, тому купив їх я тобі», — сказав татусь, подаючи гостинця.

Я прибрана. Ще останній погляд у дзеркало — й отвираю тихенько двері до їдальні. Звідкись доноситься запах свіжого варення. Я потихенько заходжу до комірки. Рядами на поличках стоять слоїки, повні до вершечка: малини, чорниці, аґрест і порічки — червоні й чорні. А ось велика камінна миска свіжозвареного варення. Вишні. Я не можу вдержатись: уважно досягаю пальцями з соковика ягоди — одну, другу, третю. Облизую пальці, втікаю з комірки: не дай, Боже, щоб матуся піймала...

Обережно отвираю двері до вітальні. Обстанова небагата, але елеґантна й розставлена зо смаком. Великий пушистий, з вибагливими взорами, перський килим на підлозі — приданий дарунок діда матусі — це одинока признака розкоші. Від маленької дитини пам'ятаю його, від малої дитини вдивлялась я з захопленням у його премудрі орієнтальні взори й завжди находила в них щось нового. Напроти дверей — великий ослін, на нім повно прекрасно вишитих подушок. Перед ослоном — гуцульської різьби столик. При нім сидить матуся, біля

неї з обох сторін — її гості: Валерія Коцовська[378] — моя хресна мама — й пані Кобринська[379] — мама Влодка; обі мамині найліпші приятельки. Коло дверей, куди я ввійшла, стоїть велике фортепіяно — гордість матусі. Віко відхилене, ноти розгорнені свідчать, що матуся ще недавно грала.

Напроти вікон — письмовий стіл татуся, на нім повно паперів. Не вільно нікому до них доторкатись, порядок їм знає тільки татусь.

Ще кілька вигідних фотелів, кілька столиків, під вікнами — вази з квітами. Це все. Ні, це не все, — бо щось невловиме, рідне й дороге віє з кожного кутика. Кожна річ нагадує мені: я т у т у д о м а. Оці малі дрінички гуцульської різьби — це пам'ятки нашого побуту на Гуцульщині, в горах. Білий ріг в золоченій оправі — дарунок славної співачки[380] в день татусевого ювілею. Великий портрет татуся над ослоном — праці мистця Панківського[381]. Це він, немов живий, сидить за своїм столом і пише, і, здається, ось-ось піднесе голову й погляне на тебе своїми суворими серйозними очима з докором, але тут же лагідна усмішка випогоджує його обличчя: це ж ніхто інший, тільки його доня прийшла до нього.

Два малюнки Труша[382] — «Жнива» і «Дніпро» — висять з двох боків портрета, а ще — дві жіночі головки, придбані татусем. Він часто ставав перед ними, любуючись їх красою, — може, вони нагадували йому когось...

Підходжу до столика, цілую матусю, вітаюся з дамами. «Ти забарилась, — каже матуся, поглядаючи на мене з докором, — але добре, що вже прибралась. Щоправда, ще є час, але не люблю спішитись, а в татуся — товариство, та надіюся, що ще завчасу скінчать».

На столику шумить срібний самовар, свіжі булочки й тістечка манять покушати. Матуся наливає мені чай, в маленьку тарілочку накладає варення.

«Ах, свіже варення з вишень! — говорю здивовано, невинно. — Яке запашне, а вишні — немов з дерева!».

Розмова йде про сьогоднішній концерт, що на нім має виступити матуся з грою на фортепіяні. Грає прилюдно не часто, тільки з нагоди великих свят, а здебільша — на музичних концертах, але сьогодні велике свято — це день ще одної перемоги, ще одного великого здобутку, ще одного кроку вперед: це свято проголошення самостійної галицько-волинської України в зв'язку західнослов'янських федеративних держав.

Допиваю чай, відчуваю на собі погляд п. Кобринської — погляд критикуючий і цікавий; розумію його добре: це ж мама Влодка. Сьогодні, певно, з ним стрінусь на концерті, але не смію питатись.

«Донечко, — каже матуся, — іди до татусевого кабінету, пригадай, що сьогодні концерт, а то він у захопленні й забуде».

Радо вибігаю з кімнати, але тут же за дверима звільняю ходу: татусь не любить таких непрошених напімнень — особливо, коли він зайнятий. Хвилинку стою перед дверима — прислухаюсь: може, не замітить мене і не викине за двері.

Тихесенько отвираю двері, незамітно, поза плечима присутніх, проходжу до малого ослона, сідаю на краєчку і слухаю.

Говорить татусь, і я вслухаюся в його мову і забуваю світ.

Кімната велика, але полиці з книжками, поставлені попід всі стіни, немов зменшують кімнату. Великий письмовий стіл з фотелем стоїть між вікнами, кілька фотелів, кілька крісел і малих ослонів доповняють обстанову кімнати. Це кімната письменника, поета й ученого. На полицях з-перед книжок видніють різьблені тарілочки з майстерно писаними писанками.

Кімната повна: селяни й інтеліґенти, священики,

учені, науковці — обличчя знайомі й менше знайомі. Та я шукаю татуся.

Стоїть при своїм столі, як звичайно, у вишитій і мережаній сорочці. Постать горда, а заразом привітна. Обличчя виразисте, характерне, що немов говорить: «Це я — Іван Франко». Обличчя рудавого шатена, волосся кучеряво-хвилясте, під ним чоло високе — таке чоло, що й між найбільшими геніями світа мало стрічається, а сірі, немов сталеві, очі повні енергії і волі. М'які гарно закроєні уста наче зм'якшують цей енергійний вираз обличчя, а трошки рудавий вус вирівнює непропорційність високого чола і аж надто стисненої долішньої частини обличчя, хоча, знов же, виразно закроєна борода немовби ту м'якість заперечує.

Татусь говорить спокійним, але енергійним голосом.

Він говорить:

«Панове, ми добились нового здобутку в нашім політичнім житті: конституція, автономія, а сьогодні — федерація. Це поступ у нашім житті, це вислід нашої праці. Я бачу в себе сьогодні представників усіх партій і бачу їх у згоді — тому, що їх праця доосередна, а не відосередна. Осередок — це наша батьківщина, і всі партії спільно, в згоді і в порозумінні, ідуть до одної цілі. Ми доказали, що це можливо. Наш демократичний устрій дозволяє працю в партіях, в їх ділянках і [в] їх обсягу інтересів, але ці всі інтереси підпорядкували ми найвищій цілі — будові нашої української держави. Ця ціль така свята кожній одиниці, як і гуртові, так і всьому народові.

Ми стали панами нашої землі, але це — тільки для наших сусідів, для чужинців. Пан у нас — символ гнету, символ визиску чужинцями. Ми знаємо добре отих колишніх панів — поляків, москвинів, румунів і мадярів, ми закоштували аж надто їх панства. Внутрі в себе ми є хазяїни і господарі, а як господарі несемо відповідальність за свою працю перед собою, перед своєю родиною, а вкінці — перед усім народом.

Наша сила — в єдності і згоді. В нас немає зрадників, ані запроданців, або ренеґатів-яничарів, бо це боротьба за одну велику ціль. Ті незмірими жертви, що поклав весь народ на жертівник батьківщини, ці світлі постаті героїв переродили народ з плебеїв на лицарів, і народ викорінив усі небажані типи, як будяччя з-посеред ниви.

Наша земля, мала частина Великої України, стала П'ємонтом для цілої України, що черпає нові сили, нову піддержку в нас у змаганні до повного визволення з-під кормиги чисельно переважаючого нібито «старшого брата», та в дійсності — відвічного ворога, як це доказала історія.

Ми, беручи на увагу географічне наше положення, властиво належимо до групи західних слов'ян, але, хоча ми з ними і в приятельських зносинах, ніколи не забуваємо, що при найменшій нагоді вони захотять бути нашими панами, як колись, за давніх часів.

Маєтки, що були колись власністю ворожих держав, ворожих панів, сьогодні належать нашому народові — їх перемінено на взірцеві господарства, що працюють тісно з селом. В них виховуються нові кадри рільників, що знову ж поліпшують, модернізують малі господарства.

Промисл фабричний зростає, збільшується. Ми маємо свої фабрики, щоб не купувати фабричні вироби по високих цінах за границею. Але торговельні зв'язки з іншими державами розцвіли, бо через поліпшення господарства, промислу й фабрик ми маємо що продати й купити те, що нам не достає.

Ріки, що рік-річно своїми виливами робили мільйонові страти народному господарству, сьогодні в більшості зреґульовані, і ми маємо електровні в узгір'ях Дністра, Стрия, Лімниці, Черемоша. Велетенські простори, що рік-річно заливали повені рік, перемінено в розкішні сіножаті й ниви.

Вугілля, нафта, віск і інші земні багатства мають

добрий попит і збут на міжнароднім ринку, але продаємо їх ми самі, а не наші визискувачі і гнобителі.

Наші ниви, полонини, ліси і пасовиська належать нашому народові, і він має з них користь, і та користь є вдесятеро більша, ніж та, що нам її давали колишні пани та їх прислужники.

Полотна, що перевищають вартістю ірляндські, наші килими, різьби, вишивки і тканини знані й цінені по всім світі.

Капітал — це хитра штука; він конче потрібний, бо країна, що має за собою капітал, має значення в світі. Але, як відомо, гроші на те, щоб їх числити. Ми бачили не раз, що капітал у руках невідповідальних одиниць був розтрачуваний, марнований. Капітал у руках якоїсь партії давав їй грізне оружжя в поборюванні інших партій, а й часто в поборюванні цілого державного устрою. Наш капітал є власністю всього народу, він стоїть під постійною контролею народних установ і його уживається для піднесення працівного стандарту, але ми не працюємо для виключного збільшення капіталу.

Ми вживаємо наш капітал на змодернізування рільничого господарства, що в нас домінуюче, на будування доріг, модерних фабрик, регуляцію рік. Ми вживаємо його всюди, де є потреба.

Наша культура змагається в усіх ділянках.

Наше шкільництво сповняє важливе завдання — виховання українських дітей на вірних, чесних працівників для свого народу.

Михайло Грушевський[383] зі своїми співпрацівниками відновив історію України так, як вона була насправді. Це коштувало багато намагання, і його в тім велика заслуга. Треба було дошукуватись несфальшованих історичних фактів, розкиданих по цілій Европі, студіювати пильно всі можливі джерела, старовинні документи й записки. Найтяжча була справа в Московщині. Москалям ніяк не подобається, що неоспоримими історичними фактами

доказується постання московської держави не в Києві, не в Україні, бо ж Київ був матір'ю українсько-руських городів, а Московщина мала свій зародок у східних областях Европи під шатрами татарсько-монгольських ханів. Звідси й походить та велика різниця цих двох, споконвіку ворожих, а не братніх народів.

Ми маємо колоністів по всім світі, бо в нашім народі ще по наших норманах живе бажання здобувати нові землі, нові позиції в світі. Але наші колоністи — це вже не ті голодні й голі, що їхали за море сотнями літ тому назад...».

Я сиджу і слухаю, мов причарована. Поглядаю на татусеве обличчя, його виразисті розумні очі, його високе гладке чоло, і, слухаючи його, як він простими, приступними словами обхоплює весь український народ, всі його потреби — від важних, державних, аж по ті дрібні, кожнодневні, в мене виринає думка: в його мозгу, поза тим високим чолом, спаяні в цілість: геніяльність Наполеона[384], меткого, все передбачаючого великого стратега-полководця, — але не генерала гармат і легіонів, а стратега духа, поступу й культури, працьовитість і солідність Ґете[385]; а його постать зраджує аристократизм духа Оскара Вайльда[386] і скромність українського селянина.

Я слухаю — і все новий і новий подив родиться в моїй душі до нього, і невимовна гордість сповняє серце: це мій татусь, геній України.

«Панове, — говорить він далі. — Ваші справоздання, кожного з вас у своїй ділянці, я оце підсумував — і ви всі бачите, що це не кінець нашої праці. Та чи нашу працю можна скінчити? У доброго господаря кінця праці немає.

Чи ми, чи прийдешні покоління мають добитись найвищої цілі — з'єднання всіх українських земель в одну Велику Україну під гербом князя Ярослава Мудрого — Тризубом. Сумою наших змагань буде новітній Богдан, що зуміє вдержати цілість української держави, її могутність, її неподільність».

Він обкидає бистрим оком зібраних. Нараз його погляд зупиняється на мені. Він немов виривається з обсягу своїх думок, а тоді каже:

«Я бачу, ось там сидить моя совість, хоч заховалась у куточку».

Я паленію, та вже нема чого ховатись, і я несміливо пригадую, що матуся чекає, — концерт...

Панове прощаються, поважно виходять. Татусь проводжає їх аж до виходу.

Я повертаюсь до вітальні. Там уже зібралася вся родина. Тарас з дружиною, Петро[387] — всі прибрані святочно, а матуся? На ній прекрасна шовкова, блідосиньої краски, довга до землі сукня, що збільшує її тендітну постать, волосся причесане в скромну зачіску. Великі карі очі немов озорюють ціле обличчя. Одинока її прикраса — це разок намиста з гірського кришталю на шиї. На її руках немає прикрас ані дорогоцінних перстенів, тільки вузький золотий кружок, зате ж її тонкі довгі пальці п'яністки — це найгарніша прикраса її рук.

Татусь надходить. Матуся трішки нервово поглядає на нього з докором, але все вже готове. Ще рукавички, торбинка, — і ми всі виходимо...

В залі оперного театру ми заходимо до нашої льожі. Розглядаємось. Партер, льожі — майже все заповнене, але ще входять нові й нові люди.

Вкінці все затихає. В залі всі підносяться на своїх місцях, а великий хор у народних одягах співає гимн у супроводі оркестри. Коротка, але змістовна промова, хорові й сольові співи. Виступають найліпші співаки — Голинський[388], Крушельницька, Дідур[389]. На скрипці грає Барвінський[390]. Програма дібрана, співаки вишколені — співають, як найліпші мистці світу. Павза. Розглядаюсь по льожах. Жіноцтво в льожах переважно в народних одягах, зате ж у партері — сукні й темні чоловічі вбрання. В головній великій льожі — представники влади, а там — і представники чужих держав, чужих

націй. Сцена прибрана розкішними килимами і вишивками. Це витвір мистецької душі нашого народу, це наша гордість і багатство.

На павзі до нашої льожі входять знайомі і незнайомі, свої і чужинці, щоб привітатись і віддати пошану татусеві.

Я виходжу з льожі, мені назустріч надходить Влодко. Стрункa висока постать, темно-каштанове волосся, а до того — великі сині очі. Я майже собі не вірю, що він мені подобається, — не хочу про це й думати. Весело вітаємось, ідемо вкупі, проходжуємось коридорами, заходимо в фойє. Так багато знайомих — з кожним треба поговорити, перекинутися жартом, усміхом, привітом, — а нам так хочеться бути самим, поділитись думками, розказати про свої переживання, поступи, здобутки.

Але треба вертатись до свого місця. Влодко відпроваджує мене до льожі, вітається з татусем, з матусею, а виходячи, шепче мені: «Чекаю при виході — підемо разом».

Матуся з Тарасом і Петром виходять, ідуть на сцену. По павзі — її виступ. Куртина підноситься. Посеред сцени — велике фортепіяно. Виходить матуся, її постать, хоч дрібна і тендітна, але ґраціозна, а заразом маєстатична. Легенький привіт публиці — і вона сідає за фортепіяно; кілька хвилин надуми чи застанови — й вона починає грати. Пальці ледве торкають клавіші, кілька тонів, — це весна-мрія про щастя, яке колись прийде. Це найбільш її улюблена соната Бетховена[391] в E-dur, опус 109... Спочатку легко, стиха ллється мелодія, немов лагідний подув вітру, та скоро мелодія зміцняється. Мрія розбита — її переривають контрасти дійсности. Свідомість краси природи, цвітучих дерев, співу пташок — та свідомість повної самітности генія...

Та мрія про щастя сильніша, вона повертається. В нестямнім темпі минає друга частина, повна рішучости і сильної волі осягнути свою мету. Її пальці бігають уміло й вільно по клавішах — ллються могутні акорди з-під її

пальців все дужче і дужче; немов щезає її постать, а тільки акорди зміцняються в одну могутню симфонію.

І ось вона приходить... Третя частина — анданте, повна найглибших почувань і душевного спокою, — одна з найкращих, які геній Бетховена створив. Пальці пестять клавіші, тихий спокій огортає цілу її постать, душа говорить з Богом. Тоді мелодія сходить на землю, наповняється гіркою радістю, іронією життя, смуток сповняє душу. Поволі зростає буря, темпо зростає до неймовірності, буря рве і скаженіє, трелі напружуються, а все ж відчувається провідну руку згори, а не хаос... І — анданте повертається у своїй першій величній красі. Молитвою закінчено сонату. Мелодія переходить на ледве чутні ноти. Гра скінчилася, та все ще звучить тихенько, — немов ще живою мелодією, що в її серці ще не скінчилася, — все ще бренить недоспіваним співом... Тиша. Ніхто не відважується й ворухнутись...

Мов знехотя підносить матуся білі ніжні пальці з клавішів, немов знехотя встає з-за фортепіяна. Вона в цій хвилині гри була далеко в країні мелодій, опанована вповні своєю грою. Та її серйозне, скупчене обличчя роз'яснює усмішка радости і щастя, вона повертається до дійсности, вона задоволена з самої себе, а оплески слухачів — це доказ, що публіка була очарована її грою прекрасної сонати.

Я поглянула на татуся. Його обличчя радісне, з домішкою гордости. Це ж його Оля грала так захоплююче, так чарівно!

Ще кілька виступів — концерт кінчається. Виходимо. Я шукаю очима Влодка. Ось він там, вже чекає на мене. Ми беремося за руки, біжимо до трамваю, коло парку висідаємо. Проходимо алеєю високих каштанів, а там входимо в парк. Ідемо алеями, стежками, веселі весіллям молодости, жартуємо, сміємось. Місяць підбився високо, скоса поглядає на нас, та нам байдуже. І місяць, і зорі, і білі хмарки на небі, і оці тінисті розлогі

дерева, і сплячі лебеді на озері, і запах квітів — це все для нас, бо в наших серцях дзвенить, міниться і миготить мелодія молодости, мелодія першої, іще майже дитячої юної приязні.

Я перебігаю низенькими лавочками, зіскакую, Влодко держить мене за руку. Біжимо разом нагору, все вище і вище — аж на сам верх. Там пристанули, припочили, щоб набрати повні груди свіжого повітря, а там уже близько до нашої хати.

Держимося за руки, дивимося собі в вічі. «Добраніч, Влодку!» Маленька хмарка смутку пробігає свідомість. Але ж ні! «До побачення! До завтра!». Влодко збігає вулицею вниз, я ще стою хвилинку, дивлюсь йому вслід, і болючий сумнів закрадається в серце. Чи до побачення?

Іду по сходах, заходжу в хату. «То ти, донечко?» — питає матуся через сон.

«Так, це я», — наче глухо, болісно звучить моя відповідь.

Немов сонна, передягаюсь, немов сонна, поглядаю на Божу Матір, а гарячі сльози капають з віч.

Прощай, матусю, прощай, родинний доме, — повертаюсь у дім, що ніколи не заступить мені мого рідного, — вертаюся в країну, що ніколи не буде мені Батьківщиною. Немов сонна, беру галузку пахучого зілля, вискакую на вікно, помахую руками і... лечу...

Місяць зайшов, тільки зорі миготять. Іскряться, холодні й байдужі на людське горе, на розшарпане серце, на безмежний біль.

Лечу... І знову перелітаю гори й доли, моря і безмежні простори, — та немає ні радости, ні втіхи.

* * *

А вранці, коли я проснулася, все стануло мені перед очима, мов сон. Тільки маленька галузка розмарину на столику свідчила, що я була там — у рідним домі, серед рідних...

ЦВІТ ЯБЛУНІ

Галька тільки що повернулася з тенісової площі, ввійшла в свою кімнату в віллі на краю міста, в котрій мешкала зо своїми батьками і двома братами. Від ранього проходу і гри ціла істота молодої 18-літньої дівчини пашіла здоров'ям, біле ніжне личко покрилось здоровим рум'янцем, а карі очі під довгими віями, мов змиті ранньою росою, ясніли живо.

Поглянула в дзеркало, пригладила непослушні кучері, що вибивалися з-під зачіски її густого, з каштановим відблиском, волосся.

На хвилину захмарилось високе чоло: оці нестерпні веснянки! Від пекучого сонця й ранішнього вітру появилось їх знову декілька на її не дуже правильно сформованім носику. Але її очі радісно й весело посміхались до дзеркала, немов казали: «Не журись!»

Підійшла до широко відкритого вікна. Станула, немов причарована. Перед самими вікнами росла велика яблуня, тепер обсіяна густим цвітом, повним незрівнянної краси й ніжного запаху.

Цю яблуню колись, перед роками, посадив батько малою щепою, яка з часом розрослась у могутнє дерево. Вона була любимцем і гордістю її батька, а мала в собі щось надзвичайне, бо зацвітала двічі в році — навесні і в теплу, немов другу весну, осінь.

Її пуп'янки, взимі тоненькі й непомітні, з наближенням весни набирали сили, а коли сонечко стало пригрівати сильніше, розпукались і розцвітались чудовим цвітом.

Цієї весни цього цвіту багато. На тоненьких галузочках — по три, по чотири, а то й по шість, — закрили со-

бою ще дуже маленькі, зовсім ще несміливі ясно-зелені мохнаті листочки.

Взяла в долоні галузку, любувалася цвітом, оцим незрівнянним твором природи. Блідо-рожеві пелюсточки по краях набирали щобільш інтенсивної рожевої краски до нутра, а з середини, немов подивляючи їх красу, гляділа жовта головка пиляків.

Легкий вітрець колихав гілками в ритмічнім русі, а бджілки, перелітаючи з одного цвіту на другий з подушечками пилку на задніх лапках, доповняли гармонію природи.

Знехотя відламала галузочку з цвітом та понесла її з собою.

Зачарована розкішним цвітом яблуні, його красою і запахом, механічно позбирала книжки, що їх потребувала сьогодні в школі, зв'язала ремінцем, вложила в торбину малий сніданок, що приготовила дбайлива матуся, та скорим кроком вийшла з хати. Оббігла за ріг та спустилась стрімкими сходами на вулицю, затріснувши за собою фіртку.

Ще раз кинула поглядом на розцвілу яблуню, що творила мальовничий образ на тлі стіни віллі. У вікні побачила обличчя матусі. «Дорога, бідна матуся, — така люба, але часом несамовита. Оце стоїть у вікні, проводжає кожного з домашніх сумовитим поглядом, а коли приходить час повороту — знову стоїть у вікні або сидить на лавочці під яблунею, — вижидає... Коли загляне повертаючого — промайне радісна усмішка по передвчасно постарілім обличчі, — промайне і щезне...»

Гальшка махнула рукою і, не чекаючи відповіді, пустилась іти спішно по хіднику в напрямі міста, до школи.

Як добре знає цю дорогу! — її проходить кожного дня. Направо й наліво — віллі, майже скриті серед зелені дерев і корчів, що розносять в оцей весняний ранок запах квітів і дзвінкий спів пташок.

Направо, оподаль, на високій горі — густий старий буковий ліс. Зачинав покриватись зеленню. Любить цей ліс і журливий потічок під горою.

Гальшка переходить вулицю, що круто завертає наліво. Її зграбна постать повна здоров'я і краси молодости. Високі груди хвилюються ритмічно, а маленькі ніжки в черевичках на високих зап'ятках відбивають на майже ще пустій вулиці своє «так-так, так-так». Її карі очі блистять вогнем, немов два дорогоцінні камені-ґранати, та вона спускає на них свої довгі вії-заслони перед занадто настирливими поглядами стрічних мужчин.

Пройшла свою вулицю і завернула на вулицю Св. Софії, що спершу вела попід невеликий буковий ліс на горбі. Серед цього лісу, на самій горі, ховався малий манастир з церковцею, покритий червоною стріхою. Оцей манастир мав для неї якийсь таємний приманливий чар, але туди не заходила ніколи, — може, щоб не нарушити ілюзії, — тільки любила слухати звуки дзвонів, приглушені і зніжнені, що доносилися звідти.

Попід лісом не було камінного хідника, тільки твердо втоптана широка стежка. Гальшка вбігла на неї, вона нагадувала їй такі ж утоптані стежечки по селах, де пробігала босими ногами.

Ніжне зелене листя на старих дубах зашелестіло під подувом вітру, і каскада роси зненацька посипалась на обличчя Гальшки. Вона стріпнула головою — залишились тільки на віях великі каплі роси, — гляділа крізь них на світ, немов через брилянтову призму.

Покинувши ліс, проходила вулицею все вниз і вниз, повз віллі серед зелені і мешкальні доми, що рамували вулицю з обох боків.

Приближаючись до трамвайної станції, приспішила кроку, щоб не пропустити трамваю, що стояв на закруті, готовий кожної хвилини від'їхати.

А думки полинули в інший бік...

Це почалося ранньою весною, в дні яркого сонячного світла, коли полудневий вітер з непогамованою силою приносив тепло і проганяв оту неласкаву бабусю — зиму, коли рівчаками стікали потічки стопленого снігу, коли біленькі проліски підносили несміливо свої ніжні голівки з-поміж припавшого листя в лісі.

Надходила весна, навівала мрії і таємничі бажання в грудях молодої дівчини.

В трамваї, котрим їздила щоденно до школи, Гальшка звернула увагу на молодого мужчину, що був зовсім інший від дотеперішніх її знайомих хлопців, переважно товаришів її братів, з котрими стрічалась на тенісі, на совганці, на концертах. Інтеліґентні черти лиця, невимушена елеґанція постаті і гарні чорні очі заполонили її серце з першого погляду, — щось рідне, чаруюче віяло від нього: він їй дуже подобався.

Сьогодні з-під довгих вій крадькома шукала за ним серед невеликої групи людей, що одні за одними входили до трамваю. Зрештою, чи треба було й шукати за ним? Вона відчувала, що він тут, бо серце билося і тріпотіло, а лице покривалося гарячим рум'янцем. Ненавиділа себе за це, а рятунку не було.

Вскочила до трамваю і зайняла місце геть у самім куточку. Не сміла піднести очей — їй здавалося, що він і сидячі довкола пасажири спостережуть її замішання, зрозуміють її таємницю.

Вкінці таки відважилась підняти очі — й заніміла. Він стояв напроти неї, байдуже поглядаючи крізь вікно трамваю на вулицю.

Успокоївшись потроху, стала споглядати на нього сміливіше. Мабуть, її погляд був такий сильний і притягаючий, що він відвернувся від вікна й глянув на неї, — їх очі зустрілись. Чи він вичитав що в них — не знала, тільки вона держала той погляд своїми очима інтенсивно. Він усміхнувся, а Гальшка піднесла галузку яблуневого цвіту до уст, повна радости й щастя.

Це було її перше знайомство з ним — мов ніжний запах яблуневого цвіту, мов ніжні пелюстки.

Це був час очікування побачення, а потім — спогадів про нього. Часом тільки погляд лучив їх, часом усмішка, — вона була щаслива тим, що було. Це була її перша любов, повна весняного чару, овіяна мріями і рожевим маревом.

Проходили дні, тижні, місяці...

Немов на крилах вбігла до школи. Їй було весело й легко. Віталася з подругами, усміхалась привітливо, жартувала і сміялась, сміялась без упину, бо серце її було повне сміху.

Її люба подруга Соня, звичайно весела й говірлива, глянула зо смутком своїми синьо-зеленими, мов глибокі води, очима.

— Соню, що тобі? Не вивчила лекції, не написала задачі?

— Вийдім, — шепнула Соня, — розкажу.

На коридорі підійшли до вікна. Соня витягнула з книжки листа і подала Гальшці.

— Читай, Гальшко, і дай раду, бо загибаю.

Гальшка скоро пробігала лист, рядок за рядком. Оце милий Соні виливав свої почування, як Гальшці здалось, досить наївно і замало поетично.

— Не розумію, чому журишся, — ти ж повинна радіти, бути щаслива: таке гаряче кохання, просить прийти на побачення...

— Ах, ти мене не розумієш, — схлипнула Соня. — Я ж не знаю, що йому написати, а від першого листа так багато залежить! Гальшко, люба, ти пишеш такі цікаві й гарні задачі — напиши мені лист.

«Писати лист до хлопця, котрого не знаю, котрого не люблю, — якось дивно, незвично», — думала Гальшка, але по хвилині надуми згодилась.

— На павзі, коли всі вийдуть з кляси, залишись — і напишу, — сказала Соні.

Коли всі вийшли й вона залишилась сама — поглядаючи в отворене вікно, стала писати лист. Вона не писала його незнайомому приятелеві Соні, а писала тому, кого кожного дня стрічала, виливала свої почування до нього на папір, всю свою радість і щастя. А коли Соня перечитала готовий лист, кинулась їй на шию, цілуючи й обіймаючи.

— Такий прегарний лист, немовби ти сама була в нього закохана!

Гальшка відвернулась, підсміхаючись, щоб Соня не вичитала правди в її очах.

* * *

Це був останній рік навчання, час перед матурою.

Гальшка була молодша від своїх товаришок, матуру мала складати восени, але це не перешкоджало їй [брати] гарячу участь — для допомоги іншим товаришкам. Дістати наперед теми завдань, їх написати, — це було важне й ризиковне діло. Хтось теми дістав, підкупивши шкільного сторожа; оставалось друге завдання — написати.

Марта, старша подруга, що вже матуру здала й головно займалась постачанням готових завдань, одного дня підійшла до Гальшки.

— Хочеш, підемо до одного мого знайомого, — я познайомилася з ним на фестині. Дуже милий і симпатичний пан, знає добре німецьку мову — з певністю згодиться написати німецькі задачі, — запропонувала вона Гальшці.

Гальшка погодилася, а коли по науці стрінулись, і Марта сказала, що цей її знайомий мешкає на вул. Св. Софії, серце в Гальшки задрожало, якась невисказана інтуїція пройшла цілу її істоту, — якесь дивне прочуття. Це він, це конче мусів бути він. І гарний, і милий, і симпатичний, і елеґантний, і інтеліґентний. Вона розказала про свого знайомого і незнайомого з трамваю. Марта

сміялась весело, а коли вони входили в браму камениці, Гальшки прочуття набрало певности: вона знала, що це мусів бути він.

Перед дверима мешкання вона схопила Марту за руку і прошепотала:

— Я не відважуюсь входити — я є певна, що це він.

Марта здвигнула плечима, дивуючись хвилюванню подруги. Задзвонила. Двері отворились — і на порозі стояв... він. Він — незнайомий, такий близький, такий коханий, мрія весняних вечорів і світанків, її солодкий сон.

Євген — таке було його ім'я — з Буковини родом, говорив гуцульським діялектом, що в освіченої людини видалось надзвичайне і ще більш чаруюче. Він був веселий, жартівливий, знав так багато розказувати, — він перевищив мрії Гальшки про героїв з романів, у котрі зачитувалась вона вечорами, — він був ласкавий і чулий.

Марта, незважаючи на протести Гальшки, розказала Євгенові про те, що Гальшка його добре знає, про щоденні зустрічі з ним. Він поглянув їй в очі і, усміхаючись, промовив:

— Панночка в трамваї — і галузка яблуневого цвіту...

Відтоді Гальшка стрічалася з Євгеном кожного дня — вранці, коли ішла до школи, і ввечері, коли верталася з пополудневих передматуральних навчань.

Це враження, що його він зробив на неї в трамваї, тільки поглибилось, поширилось. Вечорами від трамваєвого перестанку вони проходили алею каштанів, обкиданих, немов лямпочками, грудками білого й рожевого цвіту. Проходили Стрийським парком, попри широке озеро з лебедями, крутими стежечками-алеями, повними прохолоди під розлогими деревами, то серед розкішних квітників, від котрих розносився ніжний запах троянд і інших квітів.

Час летів, мов на крилах. Гальшка жила тільки стрічами з ним, а як його не було, то мріями про нього.

Це було перше її кохання, вона була щаслива.

Їх розмови були такі відмінні від тих, що вела з дотеперішніми своїми знайомими. Прочитані книжки, спільне відвідування театру й концертів давало тему їхнім розмовам, їхнім радощам і захопленням...

Пройшли матуральні хвилювання, пройшли іспити. Гальшка поступила на службу як урядничка в одній з установ. Стала більш самостійна, мала власні засоби на власні видатки, гарне одіння, концерти, театри.

Відношення між Гальшкою та Євгеном зміцнилось, вони так добре себе розуміли, так гарно проводили разом час!

Гальшка, щаслива першим коханням, розцвіла, немов рожа. Весела, немов пташка, сміялась, щебетала, — цілий світ здавався раєм, а всі люди були такі любі й милі!

Та їй мало було тільки кохати — їй забажалося свої почування вилити на папір, щоб і він знав, що вона його кохає.

Довго вагалась, згадувала Тетяну Пушкіна, і нове бажання зростало в її душі. Та ж Тетяна писала до Онєґіна лист, а вона відчувала, що кохала не менше Тетяни, — і рішилась...

На другий день, коли Гальшка вийшла на вулицю з дому, де був її уряд, на її немале здивування Євген вже чекав на неї.

Вона глянула на нього, а він, як звичайно, привітно усміхався, — та очі його були якісь серйозні.

Вони знову зайшли до Стрийського парку, сіли на самітню лавочку. Довкола шуміли дерева, а внизу, між цвітистими кущами, блистіло до сонця, мов зачароване, озеро з нерухомими постатями лебедів посередині.

Гальшці залишився в пам'яті цей незабутній образ на ціле життя. Бачить вона цю лавочку, бачить його,

бачить себе — молоду панночку, в сірім літнім костюмі, в білім капелюшку з трояндами й стрічками.

Євген витягнув з кишені лист і сказав:

— Я дістав сьогодні лист, але дуже дурний, і від дурної дівчини.

І почав його читати. Читав речення за реченням і насміхався над кожним словом.

Галькa сиділа, мов прикована. Ненавиділа в ту хвилину себе й цілий світ, і тільки одна думка прошибала серце, безжалісна і ясна: «Так, як Онєгін. Так, як Онєгін...».

Це ж була правда її серця — за що ж насміхатися, за що ж топтати, висміювати її перше кохання?

Вкінці вона не видержала: зірвалася з лавки й побігла додому — вона не хотіла, щоб він бачив її сльози, її жаль.

Глибокий відчай опанував її душу: вона не могла викинути любови з серця, не могла забути. Який вихід з цього? Чи самогубство?

В першу хвилину думала, що це одинокий вихід, та, як ішла самітньо стежками парку, — ласкава, лагідна природа навівала прохолоду, успокоєння, розвагу.

Заховати свої почуття в глибину бідного серця, не стелити під ноги тим, що ними нехтують, що їх топчуть.

Силою волі вона перемогла себе, а коли стрінулася з Євгеном, весело сміялась і жартувала — якби між ними нічого й не зайшло. Далі проводила з ним вечори, ходила з ним у театр і на концерти.

Вона замітила, що він мав приятельку, та це не перешкоджало їй, не робила йому докорів, бо занадто його цінила й дорожила його товариством. Вона свою любов заховала, мов дорогоцінний камінь, у глибині своєї душі. Вона виповняла цілу її істоту, а взаміну за неї не хотіла нічого. Та тим сильніші були її мрії. Вона мріяла, щоб прийшов час, коли б він був у великій по-

требі, гнаний ворогами, переслідуваний, і тоді докаже вона йому свою любов, буде йому помагати, спасати його, а як треба, то й посвятить для нього своє життя.

По якімсь часі Євген сказав Гальшці, що виїжджає на Буковину, — може, назавжди. Вона попросила в нього його фотокарточку на спомин. Він, здвигнувши плечима, сказав:

— Пощо вона вам? — ми вже й так більше не побачимось.

— Так, на спомин, — відповіла вона зо смутком в очах і заховала карточку до торбинки.

«Чи на спомин?» — думала вона. Який спомин, коли вона і далі жила ним, і тільки ним...

Дістала кілька листів від нього, потім листування урвалось.

Прийшла нова весна. Знову розцвіла яблуня. Гальшка стояла у вікні, тулила ніжний цвіт до уст, а через сльози, що наповнили очі, бачила його, його любі очі, чула його любу привітну розмову. Та його не було, а останній лист не давав надії, що колись його побачить.

За кілька тижнів дістала лист від його сестри Клавдії: «Люба Гальшко! На доручення Євгена, звертаюсь до вас з проханням. Євген арештований. Його піймали жандарми на границі австрійсько-буковинській з фотографічним апаратом і з великою сумою грошей. Обвинувачений як російський шпигун. Грозить розстріл або довголітня тюрма. Просить помочі. Треба посвідчень від тих фірм, де він працював як інженер, щоб доказати, звідки він мав ці великі гроші».

Його сестра приїхала до Львова, бо справа була спішна й дуже серйозна.

Гальшка вишукала всі фірми, де він працював упродовж кількох років, випросила посвідки, віднайшла його приятельку, щоб і в неї дістати потрібні доповняючі інформації. Було багато біганини, багато розшуків,

але за тиждень Галькa мала в руках усе потрібне, й сестра зо сльозами вдячності від'їхала до Черновець.

Галькa, проводивши її, ішла самітна парком, роздумуючи. Якою дивною судьбою сповнилися її бажання, її мрії! Вона дала йому порятунок у потребі. Але ж чи це має яке значення? Вона відчувала, що його серце було для неї замкнене.

Чекала вістки від нього чи від його сестри, але вістка не надходила.

Зате за місяць вичитала вістку в газеті: «Обвинувачений Є. М., підозрений у шпигунстві в користь сусідньої держави, звільнений від вини і кари. Документи й посвідки з місць праці доказали, звідки обвинувачений мав при собі велику суму грошей».

А по тижневі дістала Галькa лист від Клавдії: «Євген скоро вийде з тюрми — буде він і [буде] вся родина щаслива, якщо зможе приїхати до них».

Велика радість виповнила душу Галькa. Вона не роздумувала, не вглиблювалась, як буде і що буде. «Він врятований — і вона його побачить» — це були два яскраві вогні, що обгорнули всі її думки й цілу її істоту в часі, коли сиділа в поїзді і їхала до Черновець.

Коли висіла, на неї чекала Клавдія. Обнімала її і цілувала, дякуючи.

Галькa поглянула кругом, але Євгена не було.

Клавдія пояснила:

— Тільки вчора ввечері випустили з тюрми, — він на нас чекає.

Проїхали до середмістя, пройшли великий парк перед катедрою — і тут Галькa з віддалі побачила Євгена, що надходив проти них.

Вона не сподівалась і не очікувала, що ще колись у житті стрінеться з Євгеном, і тому це несподіване побачення було більш радісне. Він цілував їй руки та уста тут же на вулиці, дякуючи за велику поміч. Він звав її ніжним іменням, що дав їй у перші дні їхнього зна-

йомства. Неодмінно мусіла їхати з ними на село до їхніх батьків — вони старенькі, бажають її пізнати й особисто їй подякувати.

Скільки було радости, оповідань і сміху, — подорож на село, до його родинного дому, була наче весілля.

Батьки вже очікували їх, вітали зо сльозами в очах, гостили по-князівськи.

А ввечері, коли надворі падав дощ, а вітер хвилями води раз по раз змивав шибки на вікнах, Гальшка з Євгеном сиділи в затишній теплій кімнаті.

Євген сидів мовчки, а опісля став відкривати Гельщці свої переживання.

Він, коли ще був зовсім молодим студентом, закохався шалено в безвартісну жінку. Вона мучила його до безтями, він навіть хотів застрелитись. Хоч пізніше він і пізнав, хто вона, — не міг перестати її кохати. Він згорів у тім коханні, і тепер кохати когось іншого він уже не в силі. Приятелька одна, друга — це тільки проминаючі захоплення, а те, що Гальшці хотів би дати, — дати їй не може.

Гальшка плакала тихо, бо вона не могла зректися свого кохання, — воно було таке сильне, як колись його.

Примеркла радість із побачення — немов оцей безперестанний дощ падав на серце, гнітив його і приглушував.

У маленькій кімнатці, де постелили їй білу запашну постіль, довго вночі сиділа при столику — писала до нього лист при світлі маленької лямпи. Сльози стікали їй по обличчі. Не замічала їх і не сушила.

«Я не жадаю від вас нічого і нічого не сподіваюсь, але не кохати вас не можу, — не можу викинути з серця того, що є моїм одиноким багатством», — писала вона...

На другий день Євген відвіз Гальшку до Черновець. Настрій в обох був поганий. То лаяв її, що має червоні підпухлі очі від плачу, то пробував жартувати, розвеселити її. Перед від'їздом поїзда ще пішли оглядати місто

і прекрасну церкву, митрополичу резиденцію, прикрашену візантійськими мозаїками, заходили в музей і парки.

Та Гальшка мало що бачила у своїм горю, майже нічого не помічала.

Євген відвів її на двірець. Прощаючись, Гальшка подала йому лист, написаний вночі, і сказала: «Це моє прощання», — та вскіла до вагону. Він, не чекаючи від'їзду поїзда, відійшов...

Гальшка станула при вікні. Серце переповнене горем, одчаєм. Її кохання, її нещасливе кохання...

Та вітрець з отвореного вікна освіжав і холодив її розпалене личко, сушив сльози, успокоював серце й мозок.

Думки попливли легше, відрадніше. Роздумувала. Оце своє перше кохання не викине з серця ніколи, воно буде там на все життя. Воно буде їй світити в хвилини самоти й суму, воно й надалі буде виповняти її мрії і сни. Це буде її радість і щастя, заховане в найтаємнішім куточку серця.

Це мрії, це сон. Тим часом життя зовсім інакше, бо життя потопче, знехтує скарби душі молодої, — тож на життя треба дивитись отвертими очима — не через серпанок мрій, треба бути розважною і панувати над собою, а людей брати такими, якими вони є.

І десь поділися біль, розчарування, одчай.

Вона поглянула вздовж коридору по присутніх. Тільки-що тепер вона завважила молодого і пристійного офіцера на другім кінці вагону, що пильно поглядав у її сторону. Заінтриґована, замітила, що кілька разів поглянула в його сторону, — він невпинно поглядав на неї. Це було забавне, і це її розсмішило. Її усмішку він, видно, прийняв як заохоту і став поволі приближатись до Гальшки, просуваючись поміж пасажирами, але так нещасливо, що по дорозі видушив шибку в вікні. Зчинився рух, прийшов кондуктор — і бідному офіцерові прийшлося платити за зроблену шкоду.

Це Галькину розсмішило й забавило, і коли він підійшов до неї, вони стали говорити як старі добрі знайомі. Галькина сміялась і жартувала всю дорогу, сама себе не пізнаючи, чи це вона — з тільки-що пережитою трагедією, з не зовсім загоєною раною.

Офіцер був нею зовсім очарований, а під'їжджаючи до Львова, прохав побачення, зустрічі.

Та Галькина холодно засміялась йому в обличчя без відповіді, кивнула головою і відійшла.

Приїхала до міста пізно ввечері. Дощ тільки що недавно перестав падати. Мряка, немов серпанком, обвивала вуличні ліхтарні, затягала таємничо заулки. Було тихо і спокійно. Місто збиралось до сну. Тільки вітер десь високо гнав розірвані хмари, немов мітлою вимітав небо. Показалися зорі, а на сході зазначилась ясна пляма — там, десь за хмарами, ховався місяць.

Галькина була тиха й сумна. Їй хотілося скоріше додому, до рідних.

Ввійшла у свою кімнату, відкрила вікно. На неї подуло свіжим, ще вогким від дощу, повітрям. Місяць виплив із-за хмар і обкидав сріблистим холодним світлом відсвіжену дощем природу.

А серед густого листя яблуні на тоненьких гильках гойдались великі золотисті запашні яблука.

Краса і доцільність у природі зв'язані нерозділько з собою. І в житті людини пора молодости — повна мрій, бажань, захоплень і розчарувань — кладе перші підвалини для дальшого життя.

Галькина знала, що вона перейшла першу школу життя, — може, гірку й болючу, але вона навчила її розрізняти мрію від дійсности. Ця наука не пропаде марно. Заховане кохання глибоко в серці дасть їй силу самоохорони і критики до людей...

РІЗДВЯНИЙ ПОДАРУНОК

Мала Галя щебетала в школі зі своїми подругами на павзі, а її сміх і веселощі були найголосніші. Надходили Різдвяні Свята. Спершу — свято отця Миколая, а там — Святий Вечір: ялинка, подарунки. Оченята в дівчаток світилися ярко, одна наперед другої хвалилися своїми сподіваннями. Священик у часі науки релігії поглядав в очі дітям нібито суворо й наказував бути слухняними, не робити збитків, учитися пильно, а за це все чекає їх заслужена нагорода від о. Миколая і від ангелика на Різдво.

Маруся, жвава чорнявка, розказувала:

— Я підглянула, як матуся пакувала різні пакунки, завивала їх у коліровий папір та перев'язувала золотим шнурочком. Чому вона це робила, й то потаємно, та що було в тих пакунках, — не знаю. Чи це подарунки для нас?

— Дурненька, — сказала Стефця, — це тобі привиділось. Це не подарунки на свята, бо Св[ятий] Миколай і ангелики приготовляють подарунки в небі і вже готові привозять на великих саночках. Треба тільки щовечора помолитись, не робити збитків, слухати матусі, бо Св[ятий] Миколай і ангелики все бачать і все знають — і знають, що кому дати.

По веселім личку Галі пробігла хмарка смутку. Всі кажуть, що вона найбільш збиточна, — й не знати, чи вона дістане подарунок. Але вона не просить багато.

— Я хочу тільки тепленькі рукавички — такі білі, як має Маруся, — просила вона о. Миколая і ангела ввечері, коли клякнула коло ліжка молитись. Не має

ніяких — руки мерзнуть, коли біжить вранці до школи, хоч і ховає їх раз у раз до кишені плащика.

«Так, — рішила вона, — нічого більше не хочу, тільки білі теплі рукавички».

Але вдома її надії і сподівання якось блідли, а сповнення їх здавалось їй зовсім неможливе.

Матуся була хвора, а татусьо ходив зажурений, зайнятий своїми справами, і не звертав уваги на дітей. Галя конче хотіла поділитися з кимсь тим усім, про що говорилось у школі, і звернулася до своїх братчиків. Але три братчики, старші від неї, були зайняті своїми задачами, — не мали охоти й часу її слухати, а найстарший Андрій, щоб її позбутись, насмішливо закликав:

— Така велика, а вірить, що Св[ятий] Миколай і ангел приносять дарунки дітям! Це мама й тато купують ці дарунки.

— Це неправда! — закликала Галя. — Ви мене все б'єте і дрочите, і за те вам ані Св[ятий] Миколай, ані ангел нічо[го] не принесуть. Але я чемна, і мені принесуть білі рукавички.

Прийшов день Св. Миколая. Її подруги, всі як одна, збиралися іти на велике свято — кожна зі своєю мамою. Галя стратила надію: мама лежала в ліжку, хлопці щось стругали і вирізували, а тата з самого ранку не було вдома. Надходив вечір, і Галя ходила тиха, з сумним личком. Там десь уже сходяться діти, але її там не буде.

Повернувся тато домів. Він поглянув на Галю веселими допитливими очима.

— Ти чого, Галю, надулася, мов курка на дощ? — запитався він.

Їй тут же хотілось розплакатися, але при хлопцях не хотіла показувати своє горе.

— Я стрінув твою учительку, п[аню] Кульчицьку, й вона запросила нас на свято о. Миколая, що відбудеться в «Бесіді». Може, маєш охоту піти? — запитався батько.

Чи мала охоту? Галя з радости стала збиратись...

Дорога трамваєм здалася їй довга-предовга.

Зайшла з татом до залі. Всюди горять лямпи, повно гамору і сміху.

Хтось узяв її за руку і повів до великої залі, вщерть наповненої щебетливими дітьми. Тато залишився в меншій залі. Його обступили приятелі і знайомі, і він тут же, в одній хвилині, забув про донечку.

Галя протиснулася вперед. Широко отвореними очима стежила за всім, що відбувалось на сцені.

Там був справжній Св. Миколай: з білою бородою, в короні і ризах. Біля нього з обох боків стояли два ангели в срібних шатах та з білими великими крилами. А тут же й чорт, весь чорний, з рогами, червоним довгим язиком і предовгим хвостом.

Перед Св. Миколаєм — кошик, повний подарунків. Один з ангелів викликає по черзі дітей, то хлопчиків, то дівчаток, заглядаючи щохвилини до списку. Св. Миколай питає, чи був чемний, слухняний, пильний у школі, — ангели хвалять і просять обдарувати. Але тут же чорт, родом з пекла, все перечить і вичитує різні збитки і провини, обіцює нечемного протріпати різкою, що нею вимахує на всі боки. У Галі похололо серденько. Як-то він все знає? Напевно, і її пустощі йому відомі.

Та Св. Миколай не дуже йому вірить — слухає більше, що кажуть ангели, і обдаровує.

Галя поглядає на кошик, що скоро спорожняється. Може, й для неї захований там подарунок? Але що далі, то більше тратить надію.

Ні, ні, треба втікати — не може чекати на ту болючу хвилину, коли для неї там нічого не буде.

Роздавання доходить до кінця. Мами з дітьми виходять, поміж ними й Галя. В її серденьку — великий біль.

При дверях стрінула вчительку. Хотіла пройти повз неї незаміченою, та вчителька немовби на неї чекала.

Поглядаючи в її сумне личко, взяла її за руку і приязно сказала:

— Як бачу, ти не дістала подарунка. Ходи зі мною, там залишився подарунок, до якого ніхто не зголосився.

І повела її в другу кімнату, де вже майже нікого не було. Подала їй невеликий пакуночок, кажучи:

— Подивись, чи тобі подобається.

Галя розгорнула пакуночок, а там були білі рукавички — такі саме, про які Галя мріяла. В першій хвилині вона зраділа, стала приміряти рукавички, що якраз були на її руки. Але занадто було болю в малім серденьку: смуток захмарив личко, а в оченята набігли сльози. Вона відложила рукавички і сказала:

— Це не дарунок від Св[ятого] Миколая — це не для мене рукавички, я їх не хочу.

І вибігла з кімнати шукати тата.

* * *

Зближались Різдвяні Свята. Дітей розпустили на святочні ферії на цілих три тижні. Довгий час! Але дещо і зробити треба. Спершу все, що задано в школі: випрацювати й понаписувати задачі, вивчити вірші, — навіть панотець задав щось вивчити. «Щоб ви вдома не дармували, — напоминав, — оцей обов'язок треба спершу виконати». А вдома вже такий закон, що спершу наука, а потім забава. Хлопці й Галя засідають до праці, щоб усе якнайшвидше було готове, а там — книжки на поличку на багато-багато днів.

Добра Лукія притаскала велике деревце з базару, хлопці змайстрували хрест на підставку — і вже готова ялинка стояла в холодній кімнаті.

При великім столі в їдальні всі засіли до праці. Матуся, хоч хвора, із зав'язаним кругом чола мокрим рушником, порається разом з Лукією в кухні. Приготовляють

все на свята — так, як це робили її матуся і бабуня, — згідно з традиційним звичаєм.

Матуся пече калачі, а для дітей — пташки, медівнички, різні прикраси на деревце. Лукія порається коло гуски, приготовляє свинячу голову на холодець, у цебрі рвучко плаває велика щука. Галя цікаво всьому приглядається. Боязко встромляє пальчик в свинячі очі, торкає зуби, хоче спіймати рибу, але та вдарила хвостом об воду й обризкала Галю зимною водою. Але вона бачить, що мама бліда й невесела, а Лукія не має для неї часу, й вона знов за хвилинку біжить до їдальні подивитись, що там роблять хлопці.

Вранці Св[ятого] Вечора мама післала малу Галю позвати п[ана] Сушка, що в них мешкав, на каву. Галя постукала в двері, зайшла в кімнату і, сповнивши доручення мами, хотіла вийти, та при дверях побачила велику пачку.

— Почекай, — сказав п[ан] Сушко, — чи бачиш, що це є? Я вночі відчинив на хвилину вікно — нараз надворі заясніло, задзвонили дзвіночки, і до вікна влетів великий ангел. За ним влетіли ще два і внесли оцей великий пакунок. «Це передай чемним дітям, що живуть у цім домі», — сказав перший ангел і зараз же відлетів. Отвори двері, я внесу в вашу кімнату.

Галя, мов зачарована, гляділа то на п[ана] Сушка, то на пакунок. Вкінці отворила двері і стала кликати:

— Андрію, Тарасе, Петре, ходіть сюди — ангел приніс нам подарунки!

Побігла й до кухні розказати мамі й Лукії чудову новину.

Мама насупила брови та ввійшла в кімнату. Тут уже хлопці виладовували і розбирали собі подарунки — кожний брав те, що йому подобалося: Андрій — книжки й альбом на марки, Петро з Тарасом, виклавши залізницю на підлогу, зачинали складати рейки.

— А це для Галі, — закликав Андрій, виймаючи один

великий, а другий менший пакунки. З великого вибрав велику ясноволосу ляльку, а Галі подав менший. Галя розвинула коліровий папір — а в нім були рівненько зложені м'якенькі, немов з крілячого пуху, рукавички. Здивована Галя закликала:

— Як ангелик знав, що я хочу рукавички?!

Але мама не поділяла радости дітей. Ще більш захмарилось її лице, й вона сказала прикрим голосом до п[ана] Сушка:

— Ми маємо всього досить. Наші діти не голодні, а решта — не важно й непотрібно. Діти обійдуться без ваших дарунків. Заберіть собі це все назад.

Пан Сушко підійшов до неї і, усміхаючись ніяково, ласкаво сказав з притиском:

— Вибачте, пані-добродійко, — це я не купував — це приніс ангел.

— Ангел приніс — подарунки від ангела! — кликали діти, зовсім зайняті забавками. Мама побачила, що вже запізно, і з неохотою відійшла до кухні.

А пізно ввечері в їдальні, де пахло сіном, матуся подавала риб'ячий борщ з «вушками», рибу, пироги, кутю і узвар, а тато кинув на стелю ложку куті «на щастя». Діти гомоніли, стиха заїдаючи святочні присмаки, а скінчивши вечерю, всі перейшли до великої вітальні та засвітили свічечки на ялинці. Надворі зимно, на шибках вікон мороз малював квіти, а в кімнаті було тепло, пахло свічечками, ялинкою. Петро пускав страшні жабки і світив маґічні свічки, що, запалені, розлітались зірками. Тато з хлопцями співали колядок. Проходив радісний Свят-вечір.

Діти, хоч потомлені, ніяк не хотіли йти спати.

Галя в своїм ліжечку пригортала одною рукою ляльку, а при її личку на подушці лежали білі м'якенькі рукавички — подарунок від ангела.

Вона усміхалась крізь сон, бо ві сні бачила серед кімнати ярко освічену ялинку, повну блискучих неви-

даних прикрас, а яблука, помаранчі, горішки світились, блистіли й мінились у різних кольорах. Срібні дзвіночки дзвонили ніжно стихенька. Довкола деревця, побравшись за ручки, танцювали в пишних одягах лялі й пухкенькі біленькі зайчики, на переміну співаючи солодких пісеньок.

До її ліжечка підступив великий ангел, увесь у білім одязі, тримаючи в руці сріблисту зірку.

Галя конче захотіла поглянути на ангела і змусила свої оченята відкритись. Вона побачила свою матусю, що зі свічкою в руці склонилась над нею. Її бліде обличчя світилось добротою і любов'ю, а з її сумних очей котилися важкі сльози.

Галя заглянула, що мама плаче, й собі розплакалась, але мама пестила її і голубила:

— Галочко, дочечко моя, не плач, дитинко.

Плач, немов весняний дощик, змив увесь смуток і біль з серденька Галі і змінився у плач радости. Галя протягнула ручки до мами:

— Я хочу до тебе, — прошепотіла вона, а в ліжку, притулившись до маминих грудей, забувши ляльку і рукавички, заснула, щаслива і спокійна. Пестощі мами, що ставали щораз то рідшими, її обійми й поцілунки наповнили душу малої Галі великою радістю, і вона сприймала найцінніший різдвяний подарунок — любов своєї найдорожчої матусі.

КРИШТАЛЕВА КОРОЛІВНА

Казка

Мала Галя вийшла зі школи і тут же пристанула з повним здивуванням. Синє дотепер небо затягнулось хмарами, рвучкий холодний вітер дув з усіх боків і мало що не збив Галю з ніг. Дорога, яку проходила звичайно за десять хвилин, видавалась їй довгою-предовгою. Вона завернула за ріг, та тут вітер віяв ще дужче — просто в її личко, запираючи віддих. На велику радість, саме коли до очей почали тиснутися сльози, Галя побачила свою маму, яка, пригорнувши її до себе і тримаючи за руку, повела додому.

Приємне тепло кімнати відсвіжило її, а запах з кухні пригадав їй, що вона голодна. Щебечучи весело, засіла до вечері, заїдаючи смажене курятко, картоплі й огірочки.

По вечері розсілась у великім фотелі перед вікном, поглядаючи з затишку на хуртовину надворі, й думала: чи заховались також і малі вивірочки, горобчики й голуби — чи й вони знайшли захисне місце?..

Нараз почула тут же, перед самими вікнами, шум мотора, а тоненький голосок її товаришки Джерін кликав:

— Гелен! Гелен!

Зіскочила з крісла, підбігла до вікна — й побачила, що недалеко від вікна пристанула сріблиста ракета, а з її вікон виглядали знайомі личка Мері, Беверлі, Джені й інших дівчаток і хлопчиків. При моторі сидів Джені і злегенька трубів грубкою, накликаючи до поспіху.

— Ходи швиденько, — кликала Джерін. — Ти, здається, забула, що ми запрошені до Кришталевої королівни на забаву, — нам треба поспішати.

Галя нечутно отворила вікно, зіскочила на землю і по східцях збігла до нутра ракети.

Буря затихла, небо випогоджувалось, хмари і хмарки відлітали кудись разом з вітром, на небо помалу випливав сріблистий місяць.

Ракета то піднімалась угору високо-високо — і тоді не було видно нічого, а в Галі на серденьку ставало боязко, то знову опускалась низько-низенько понад землю — і Галя вітала радісно доми міста, дерева і поля, що утікали їй з-перед ніг. Пролетіли місто, пролітали понад розлогі поля, ліси і села. Серед широкої поляни стриміла висока гора, і до неї підлітала швидка ракета. На самім вершку гори ясніла тисячами світел розкішна палата Кришталевої королівни. Ракета закрутилася вправо, вліво, а потім злегенька стрепенулась і пристанула на подвір'ї, де вже причалило багато таких же малих ракет.

Придворні хлопці і дівчата, гарно прибрані, чекали вже на них біля широкої брами, над якою різними світлами мінився напис: «Вітайте!». Зараз же вони завели їх до бічних кімнат — дівчаток наліво, а хлопчиків направо — і стали їх прибирати в гарні шовкові одяги. Одяги були різних кольорів, а дівчатка дістали на голови пахучі віночки з живих квітів. Прибрані Галя і інші дівчатка вийшли в широкі сіни, в які з супротивного входу входили хлопчики — також у шовкових убраннях.

Галя зі здивуванням побачила сусідського Петруся, що один-одинокий не мав шовкового вбрання, а тільки свою вишивану сорочечку, сині штанці, високі чобітки і широкий червоний пояс. Вона підбігла до нього і зашепотіла:

— Що це ти, Петрусю, — як тобі не соромно: усі прибрані, а ти — по-домашньому!

— Ні, це моя святкова одежа, а мою сорочку вишила мені матуся, — її не заміняю нізащо! — сказав їй твердо Петрусь.

Галя тільки здвигнула раменами і відбігла на своє місце.

Дівчатка і хлопчики, побравшись за руки, прямували до великої, ярко освітленої залі.

Великі павуки з кришталю звисали зі стелі, а тисячі малих лямпочок на них освічували ярким світлом залю, прибрану золотом і сріблом. Чудові кришталі, немов застиглі к[р]аплі води, звисали гірляндами то вище, то нижче, відбиваючи світло з лямпочок мінливими кольорами. Довкола на стінах висіли великі дзеркала, аж до землі, і в них виднілись постаті дітей, що проходили парами вздовж залі. Кришталеві дзвіночки, що звисали з павуків, колихались і дзвеніли злегенька.

В далекім кінці залі на високім кришталевім кріслі сиділа королівна. Її ясне кучеряве волосся прикривала, немов квітка з дрібненького кришталю, корона, а біла шовкова сукня була проткана срібними нитками в квіти та прикрашена цілими пучками зірок з кришталю; на її черевичках були також кришталі.

Вона весело усміхалась до дітей, що підходили до неї, їй кланялись і розходилися в обі сторони — одна пара вправо, друга вліво.

Нараз почувся здивований оклик королівни. До неї підходив, сам-один, синьоокий хлопчик, прибраний не так, як усі інші діти. Він схилив голову в привітанні, а правою рукою все ще придержував на грудях вишивану сорочку, немов боявся, щоб йому не зняли її насильно.

Королівна, хоч така гарна, добра і привітна, насупила брови і грізно подивилась на Петруся. Бо ж королівна хоч яка ласкава, не любить, як не слухають її розказу, а двораки і другі діти шепотіли між собою: непослушний, нечемний, простак.

Але за хвилинку личко королівни прояснилось, вона розсміялась весело і запитала:

— Звідки приходиш, чужинний хлопчику? Як тебе звуть? Хто ти?

— Моє ім'я — Петрусь. Я приходжу з України, а мої діди і прадіди були відважні й горді лицарі-козаки,

вони одягались так, як оце я, а цю сорочку вишивала мені моя матуся.

— Як гарно! — скрикнула королівна. — Ти, як бачу, хочеш іти слідами своїх дідів. За це, що ти такий сміливий, будеш мати честь танцювати з королівною.

Вона дала знак — і музика заграла. Королівна встала зі свого крісла, взяла Петруся за руку і станула з ним у першій парі.

Музика грала, діти неслись у танцювальнім хороводі то вправо, то вліво, вперед, то знов назад; Петрусь з королівною — на чолі, а за ними — дівчатка і хлопчики.

Повернувши назад до свого крісла, королівна станула. Зразу затихла музика, а королівна заплескала в долоні. На цей знак двораки стали вводити дітей до другої залі, так само великої, так само ярко освітленої кришталевими канделябрами.

Посеред залі стояли довгі столи, а на них на сніжнобілих настільниках стояли вази з квітами, кришталеві полумиски, повні запашного печива, солодощів і цукерків, про які могло мріяти найбільш вибагливе дитяче серце.

Дітей порозсаджували в крісельця і тут же стали вносити і ставити перед ними кришталеві тарільчики, наповнені різнокольоровим морозивом.

Діти стали заїдати смачне морозиво, закусуючи сухариками, тістечками і пундиками. Вони загомоніли, смакуючи солодощі і морозиво, весело щебетали, хвалячи ласощі.

Галя, поглянувши на своїх сусідів справа і зліва, стала і собі заїдати їй подане морозиво. Ах, яке ж воно було смачне! Такого ще ніколи не їла.

Недалеко від неї напроти сидів Петрусь. Він поглядав здивовано на дитячі личка, що сіяли з радості і насолоди, та взяв і собі ложечку, набрав морозива і крихітку покушав. Але незвичний його холод йому не подобався. Він скривив устонька і на цілий голос закликав:

— Я не хочу морозива — я хочу кулеші з молоком і хліба з маслом!

Зразу ж усі діти затихли здивовано і, не розуміючи, в чому справа, вони поглядали в сторону, відки вийшов голос.

Та мовчанка не тривала довго — дівчатка зачинали порскати сміхом, хтось з дітей розсміявся вголос, — настала в залі метушня.

Петрусь зніяковів, у його великих синіх очах станули сльози.

Галя підбігла до нього. Він прошепотів голосно до неї:

— Я хочу додому, до мами.

Діти кінчили морозиво, вставали від столу та стали збиратись до відходу.

Вони знов повернулись до залі, де серед своїх двораків сиділа королівна. Діти дякували їй за гостину поклоном, вона весело усміхалась і кивала рукою, а коли проходив Петрусь, вона закликала до нього:

— Бувай здоров, козаче! Прийдеш удруге — дістанеш кулешки з молоком.

За хвилину Галя, її товаришки і Петрусь сиділи в ракеті. Петрусь склонив головку на коліна Галі і, усміхаючись солодко, заснув.

Цим разом, щоб не заблудити, летіли низько над землею. Все на землі блистіло до світла місяця.

У Галі стиснулось серденько. Вона зажурилась про долю своїх приятельок — пташок і вивірок. Чи вони всі сховались від бурі?..

— Галю, Галюсю! — кликала мама. — Вже час іти спати, а ти тут, на фотелі, примостилась і заснула.

— Мамусю, — зовсім заспана промовляла Галя. — Ми були у Кришталевої королівни в гостині. І Джерін, і Беверлі... а де Петрусь? Він мав вишивану сорочку. Вдруге і я візьму мою гарну блюзочку, що ти мені вишила, і буду танцювати разом з Петрусем перед королівною.

— Добре, добре, дитинко, але тепер пора іти в ліжечко, — відповіла мама, голублячи свою малу потіху.

Нариси, есеї, промови

ЗГАДКА ПРО МИНУЛЕ Й ПОТРЕБА СУЧАСНОСТИ

Переїхавши з Німеччини в Карпатську Україну в 1921 році, [ми з чоловіком] перші наші роки [в основному потратили] на те, щоб зжитися з цілком для нас новими відносинами — спочатку ще у важких обставинах. Та коли наше життя ставало більше нормальним, я в першу чергу звернула всі свої думки до Галичини, до Львова — мого родинного міста, де проживала моя мама.

Львів я залишила ще 1914 р[оку] перед самою війною. Виїхала до Києва, до моєї тітки Олександри Ігнатович[392], щоб провести в неї мої літні вакації і при тій нагоді познайомитися з родиною мами і численними друзями тата.

Роки, що я проводила поза рідною землею, — спершу в Україні, потім у Німеччині, а вкінці в Карпатській Україні, — не заглушили туги за рідним краєм, а бажання відвідати Львів зростало з кожним роком. Тому, як тільки з'явилася змога, я вирушила в дорогу.

Сподівання й гарячі бажання, що війна освободить наші землі від ворожого загарбника, не справдились. Нарід, ще більше гноблений, ще більш визискуваний зрадливим переможцем, терпів і мовчав, затиснувши зуби, зціпивши п'ястуки.

Я під'їхала під рідну хату пізно з ночі. Як колись, цвіли під ґанком настурції, як колись, пахло малинами й вишнями, як колись, давно, я обходила хату довкола вузеньким хідником. Я підійшла під двері, але на мій стукіт ніхто не відзивався: було пізно і, видно, всі спали.

Я підійшла під вікно мами, що височіло на другім поверсі, і стала кликати: «Мамо! Мамо!» Довго-довго ні-

хто не обзивався. Я стояла серед кущів малин і кликала знов і знов. Вкінці відчинилось вікно, і я почула здивований голос мами: «То ти, донечко?»

За хвилину я держала в обіймах мою матусю. Сльози з розчулення спливали нам обом з очей, мішаючись із окликами: «Мамо!», «Гандзуню, донечко!..»

Я стала відвідувати давніх знайомих, розпитуватися за товаришками, за всіми дорогими моєму серцю, що я їх залишила серед радости і втіхи у Львові, збираючись за місяць повернутись.

Я відвідала домівку Народного Мистецтва, щоб відновити знайомство і нав'язати зв'язки, дорогі моєму серцю в чужій стороні. Тут же була редакція «Нової Хати»[393]. Я побіжно переглянула зміст [журналу] і тут же рішила: цю дорогоцінну річ, цей білий клаптик паперу з моєї Батьківщини, я мушу понести з собою до Довгого[394].

З того часу я стала не тільки передплатницею, але і ревною його читачкою.

За тих багато літ, що пробула я поза моїм рідним Львовом, журнал українського жіноцтва, редагований на високім культурнім рівні, повний багатого змісту, новинок і добрих порад, був неоціненним подарунком для мене. Та не тільки для мене, але і для моєї домашньої працівниці Марії, що, проживши літа біля мене, навчилась цінити українську мову, навчилась любити українську книжку; читала залюбки «Нову Хату», а нові взори для вишивання або новий припис на страву були предметом її захоплення і примінення в практиці.

Я складала один зшиток за другим — і оце в мене на полиці стоять чотири річники «Нової Хати» в оправі, джерело моєї розради, поради і споминів...

* * *

У Канаді я знайшла такий же журнал «Жіночий Світ»[395], а перелистовуючи його, я за кожним разом знаходжу в ньому багато цікавого, багато нового, рідно-

го! Це писання відомих і менш відомих жінок, навіть і чоловіків, про справи з організаційного руху нашого жіноцтва тут, у Канаді, скупі вісті, що, немов дрібні пташата, десь-колись залітають з Батьківщини, літературні нариси, рецензії і критики. Це все стало нам усім — усьому українському жіноцтву в далекій чужині — звеном, що вірно й міцно нас лучить з Україною, з нашою історією, з нашим минулим, з життям наших сестер «на нашій, не своїй землі».

Вже сама обкладинка журналу говорить так багато, а зміст обіцяє духову розраду!

Не читаю журналу похапцем, щоб тільки прочитати й відложити. Не раз і тиждень лежить зшиток у мене на столику — чекає. Але прийде хвилина душевної втоми й одночасно туги за чимсь рідним і близьким — я беру в руки журнал і читаю. Спершу те, що звернуло в першу чергу на себе увагу, — чи то літературна новинка, чи куховарський припис, — потім читаю все, за порядком. Повертаюсь до нього не раз і не два, і за кожним разом знаходжу багато цікавого, що при першім читанні, може, й не замітила, а що найголовніше — знаходжу те, за чим прагне душа: багато рідного й дорогого нашому серцю — національно українського.

А воно таке потрібне нам усім, що втратили Батьківщину! Потрібне на те, щоб держати в вічній пам'яті своє рідне, що через широке море та з віддаллю років поволі блідне й затрачується, немов у сірім тумані.

Потрібне воно й тим, що підпадають під вплив чужинецької культури, яка на кожнім кроці відсуває наше рідне на підрядне місце.

Потрібне воно тим, що не знають Батьківщини своїх батьків, а новий край став їм рідний, — а нове оточення вливає в їх душі байдужість, а то й погорду до свого, до того всього, що було найдорожчим скарбом їх батьків і предків, — що було їх життям.

Конче потрібно нашій молоді, нашому жіночому

підростаючому поколінню, щоб рідне слово стояло на сторожі їх сердець і душі, будило в них любов до рідної мови, віри їх батьків, до рідної школи, що навчає їх пізнавати нашу історію, літературу, мистецтво, — що, може, не такі блискучі й приманливі, як чужинецькі, але завжди рідні й цінні.

Саме минуло 10 літ існування журналу «Жіночий Світ» — десять літ корисної, хоч, може, й непомітної праці. Я мала нагоду в 1956 р[оці] особисто познайомитися з п[анею] редакторкою журналу, бачилася з нею і цього року в Нью-Йорку.

Вона сидить у невеликій кімнаті за столиком і збирає, немов пчілка медок, відомості з українського життя для науки й розради нам усім, маючи завжди на увазі наші потреби, бажання новинок і трошки розваги, не забуваючи і про наших малят, пригадуючи й наших чоловіків.

Нашим милим обов'язком є піддержати це корисне й дорогоцінне для нас видання, цей жіночий журнал у Канаді, що стоїть заборолом і з емблемою нашої національної свідомости та нагадує нам постійно, хто ми і чиїх нащадків є наші діти.

Не позичаймо журналу одна від одної, не жалуймо гроша, а подбаймо, щоб цей журнал знайшовся на столику кожної українки.

Маймо на увазі, що, піддержуючи наш журнал, ми дамо змогу й нашому жіноцтву поза границями Канади, нашим сестрам, розкиненим по всьому світі, дістати в свої руки оту ластівку з вістями із рідної Батьківщини, за якими прагнуть їх, скитальщиною втомлені Душі.

Щоби з легким серцем ми сповнили наш обов'язок, візьмімось гуртом до діла, — в гурті все веселіше. Сьогодні я висилаю передплату на наступний рік і кличу до сестерської співпраці всіх читачок «Жіночого світу».

Обкладинка торонтського видання книжки Анни Франко-Ключко 1956 року (художник — Богдан Стебельський).

Іван Франко (1881 р.).

Ольга Хоружинська (початок 1880-х років).

Іван Франко з дружиною Ольгою Хоружинською (фотограф — В. Висоцький, Київ, початок травня 1886 р.).

Діти Івана Франка: Андрій, Петро, Тарас, Анна (1902 р.).

Іван Франко з сім'єю (1904 р.).

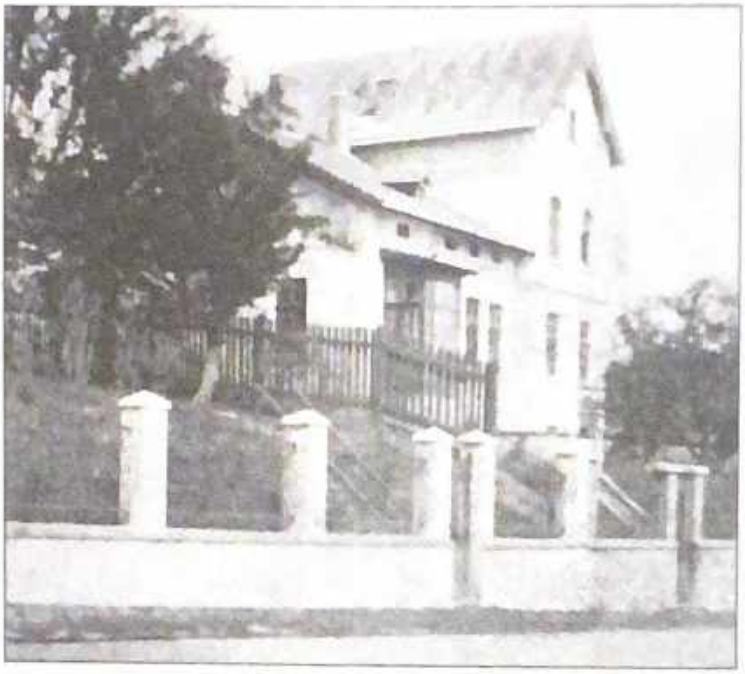

Будинок Івана Франка у Львові (світлина 1913 р.). Тепер — Львівський літературно меморіальний музей Івана Франка.

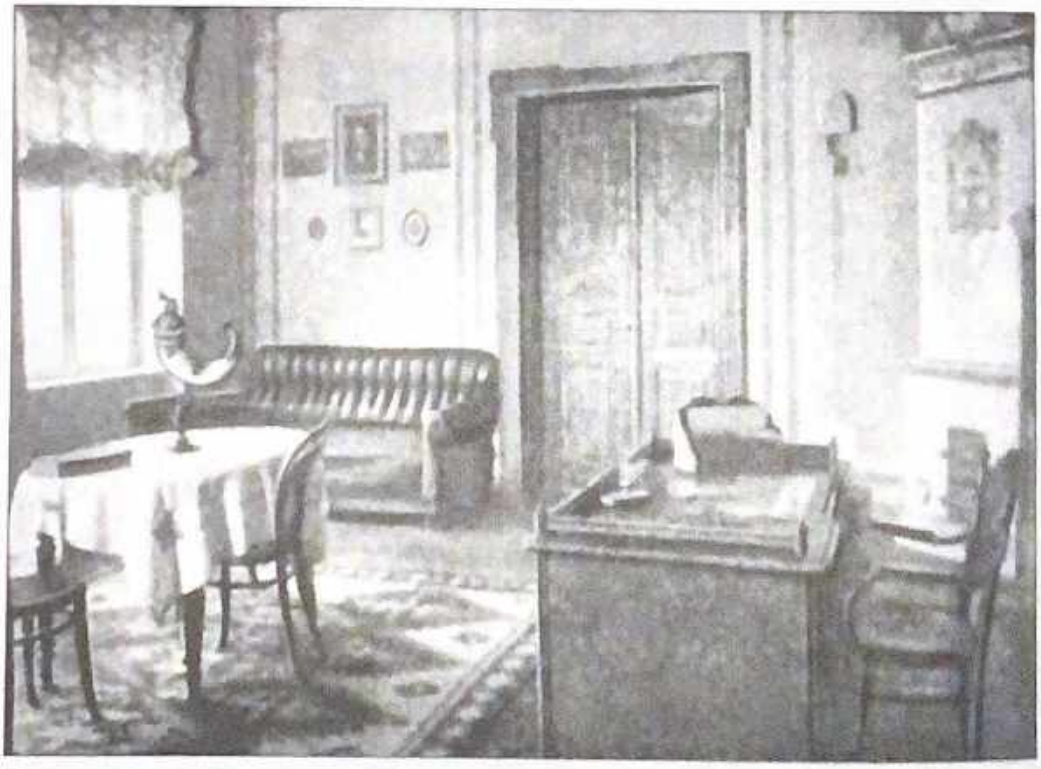

Робітня Івана Франка у його львівському домі (музейне фото 1956 р.).

Андрій Франко (1887–1913).

Тарас Франко (1889–1971).

Петро Франко (1890–1941) із дружиною Ольгою (з дому Білевич) і дочкою Вірою (Львів, 1924).

Анна Франко Ключко з чоловіком і сином (1921 р.).

Анна Франко Ключко (1892–1988).

Петро Ключко (1891–1948).

TISKANICA

Verehrtes Fräulein

Anna Franko

Lemberg, Galizien

Ponińska-Gasse 4.

Текст поштівки, надісланої І. Франком дочці Анні з Ліпіка (Хорватія) в березні 1908 р.

Анна Франко-Ключко із синами Тарасом (стоїть) і Мироном. (Село Довге на Закарпатті, кінець 1920-х років).

Іван Франко
(1 грудня 1913 р.).

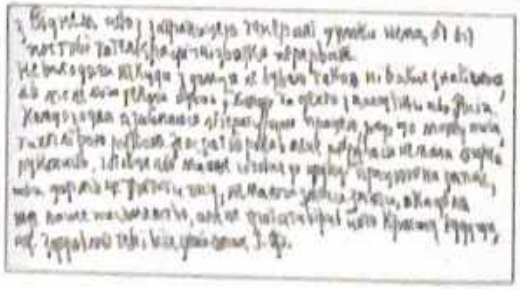

Лист І. Франка до дочки Анни від 24 березня 1915 р.

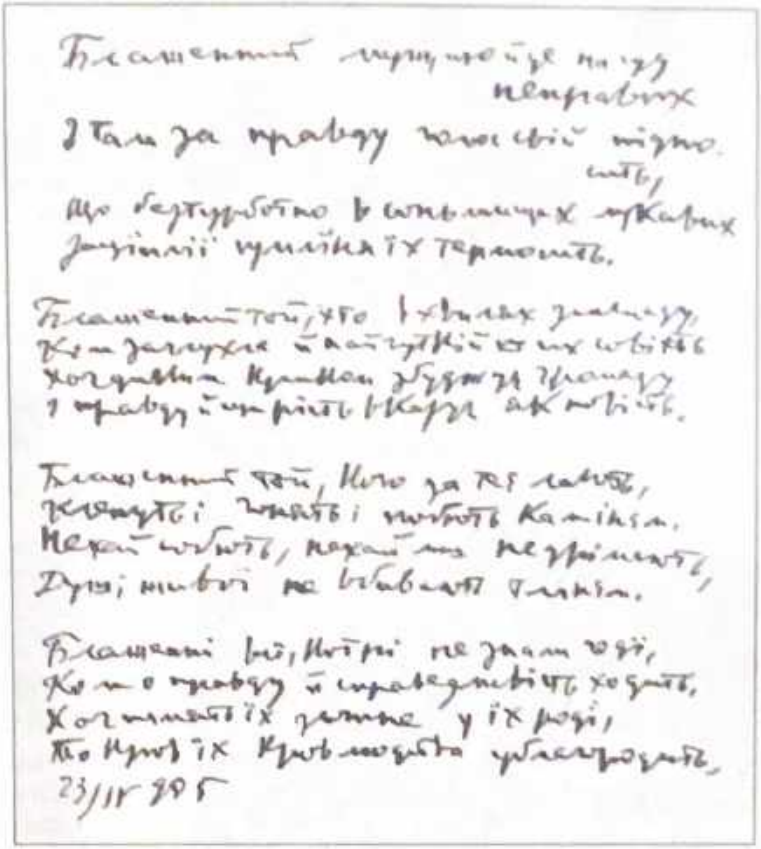

Блаженний муж, що йде на суд
неправих
І там за правду голос свій підно-
сить,
Що безтурботно в сонячних лукавих
Зацїплії гумлїня їх термосить.

Блаженний той, хто в хвилях знаходу,
Кого заглухле й найгуткій ж их совість
Хоч дивним криком збуджує громаду
І правду й щирість вказує як повість.

Блаженний той, кого за теє лають,
Клепуть і гонять і побють камінєм.
Нехай собють, нехай ми не здрімають,
Душі живої не вбивають тлінєм.

Блаженні всі, котрі не знали годї,
Коли о правду й справедливість ходить,
Хоч пімять їх дитяче у їх роді,
То кров їх кров людства облагородить.
23/IV 905

Автограф поезії І. Франка «Блаженний муж, що йде на суд неправих...» (1905 р.).

Петро Франко (20-ті роки).

Тарас Франко (24 березня 1969 р.).

Анна Франко-Ключко (в світлому береті) на відкритті пам'ятника І. Франкові на Личаківському цвинтарі у Львові 28 травня 1933 року. Сидить (із капелюхом у руці) Василь Стефаник. Дівчинка на передньому плані — Іванна (Ася) Франко, дочка Петра Франка.

Відкриття пам'ятника І. Франкові у Вінніпезі (Канада) 7 липня 1956 року.

Журнал «Жіночий світ» (Вінніпег), у якому друкувалася Анна Франко-Ключко. Ліворуч — обкладинка номера за липень–серпень 1956 року, присвяченого 100-річчю від дня народження І. Франка; праворуч — малюнок обкладинки журналу за 1958 рік (художниця — Катерина Антонович).

Стефанія Бубнюк — редакторка журналу «Жіночий світ» у 1950–1973 роках, приятелька Анни Франко-Ключко.

Перший Пансіон імені Івана Франка (Торонто), де головою т. зв. Комітету Пань була Анна Франко-Ключко.

Євгенія Пастернак — виконавчий директор Пансіону Пань імені І. Франка.

Члени Управи та благодійники — т. зв. Комітет Пань — Першого Пансіону імені Івана Франка в Торонто на зібранні 15 березня 1967 року з нагоди третьої річниці існування закладу.
Сидять (зліва направо): Я. Остафійчук — скарбник Пансіону, др. Г. Шиманський — головний лікар, Є. Пастернак — екзекутивний директор, Анна Франко Ключко — голова Комітету Пань при пансіоні, П. Федоренко — секретар закладу, полковник, отаман Українського Вільного Козацтва поза межами Батьківщини, І. Войтів — медпрацівник.

Анна Франко Ключко за роботою.

Анна Франко-Ключко (третя праворуч) в робітні батька (в Музеї Івана Франка у Львові). Поруч із нею — дружина Петра Франка Ольга Білевич Франко (праворуч), її дочка Віра Франко (ліворуч) та онуки (1967 р.).

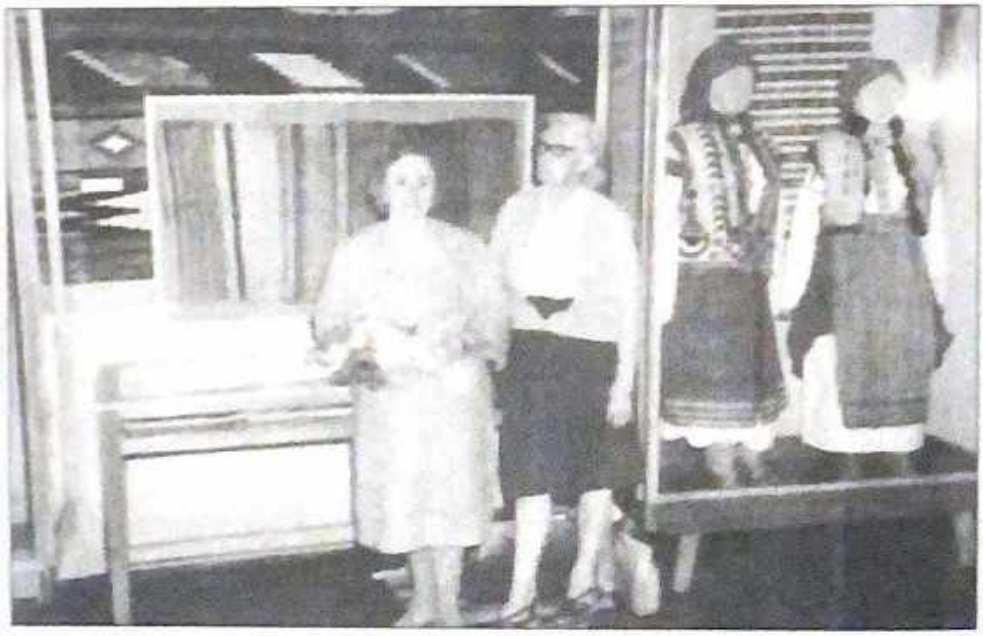

Анна Франко Ключко з братовою Ольгою Білевич-Франко в Музеї етнографії та народного промислу у Львові (1967 р.).

Анна Франко-Ключко (сидить у центрі) в батьківській хаті — в нинішньому Музеї Івана Франка у Львові. Поряд із нею Семен Стефаник — директор музею з 1971 року, Марія Кіх — попередній директор. Стоять (зліва направо) працівники музею М. Забарило, М. Давидова, О. Старак, О. Тарнавська, В. Бонь, З. Стець та братова Анни — Ольга Білевич-Франко (1971 р.).

Анна Франко-Ключко (попереду) та Ольга Білевич Франко (за нею) з працівниками Музею Івана Франка у Львові (1971 р.).

Надмогильний пам'ятник І. Франкові на Личаківському кладовищі у Львові, встановлений 1933 р. (скульптор — Сергій Литвиненко).

Пам'ятник І. Франку в Пансіоні імені І. Франка (Торонто).

ВЕЛИКДЕНЬ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Чеський письменник Іван Ольбрахт[396] назвав країну, що лежить на полудневім узбіччі Карпат у широкій долині сріблистої Тиси і її приток, Країною без назви.

Але властиво ця країна має назву Карпатська Україна, чим зазначено, що вона належить до Великої України і є її невідлучною частиною.

Ця країна має не тільки свою назву, але і славну минувшину — історію, що сягає до князівських часів.

Під час хижацьких нападів монгольських племен на Україну, коли їх ватаги докотились аж під Галич, князі Корятовичі з дружинами, зібравши під свою сторожу ватаги утікачів-хліборобів, пройшли вузькими проходами, знаними тільки їм, гори Карпати, спустились у широкі долини й там будували нові оселі. Князі побудували для охорони міцні і могутні замки, і ще сьогодні їх руїни в Мукачеві й Хусті свідчать про колишню славу.

На полудні від них, у долинах ріки Дунаю, осіло кочівниче монгольське плем'я мадярів. Спершу мадяри не займали українських поселенців, а жили з ними мирно, вчилися від них рільничого господарства, варити їжу осілих племен, приготовляти одіж і господарське знаряддя і т. ін., про що свідчать українські назви на предмети в цих ділянках, якими перетикана мадярська мова.

Внаслідок безнастанних воєн в Україні українці-поселенці стратили піддержку своїх могутніх братів. Тоді мадяри заволоділи цією країною, а з часом накинули їй свою мову, свої школи, свої закони й уряд.

Накинули вони цій країні і свою назву — властиво, кілька назв, — щоб відокремити її від матірньої України.

Та культурна вищість первісних поселенців дала

їм змогу задержати свою віру, свою ношу, свої звичаї, принесені з собою з України.

Утікачі, що з примусу залишили багаті й урожайні поля України, не знайшли в новій батьківщині того добробуту, який мали в рідних селищах.

Земля, камениста й малоурожайна, родила тільки кукурудзу, картоплю, овес, ячмінь і коноплі. Худоба, корови й коні, не маючи буйної паші, росли малі, слабосилі, мало відпорні на хвороби.

Нащадки лицарів і сильних, здорових хліборобів, нищені голодом і епідеміями, під гнетом чужих жорстоких наїзників мадярів жили бідно і в приниженні.

По Першій світовій війні Антанта створила нову державу — Чесько-Словацьку Республіку, зліплену з трьох народів: чеського, словацького й українського.

Минулось довголітнє панування мадярів. Здавалося, прийде воля, нове свобідне життя, — так обіцювали умови, підписувані вождями ЧСР, — так здавалось!

Та чехи, що ще вчора гнули шиї під ярмом зненавиджених німців, сьогодні, з не меншим завзяттям, як тамті, стали накидати відновленій країні свої закони, стали зміцняти своє панування в не міцній ще країні.

Назву країни змінили, та не на назву Карпатська Україна, бо ця назва значила б для нових панів її спільність з Великою Україною, — а дали їй ними створену назву «Подкарпатска Русь».

Обіцяна автономія значилась тільки на папері, а чехи повели на цілій лінії русофільство, бо це було найвигідніше і найбезпечніше. Найшлися між місцевими інтеліґентами-автохтонами такі, що ще вчора кланялись мадярам, а сьогодні стали кланятись чехам, грати під їх дудку, заводити назадництво й дезорієнтацію.

* * *

До цієї країни занесла доля мене й мого чоловіка, щоб там прожити цілих двадцять літ.

Мій чоловік відразу дістав місце окружного лікаря — тільки тому, що походив з бувшої Росії, а його диплом мав печать двоголового орла.

Початки були важкі, бо ж хто з еміґрантів мав їх легкими! Та з часом здобув собі мій чоловік довіру, признання і любов серед населення, пошану і признання своїх наставників.

Хоча приходилось будувати життя спочатку, ми мали бажання, силу молодости і витривалість.

Нарід, окрадуваний і обдурюваний, був недовірливий, повний упереджень. Кожний інтеліґент, навіть і їхнього походження, був «пан» — синонім визиску і грабления, — і тому наше сердечне й щире відношення до людей було чимсь небувалим і невірогідним, і тому в них виробилось переконання, що мій чоловік не є звичайний лікар, але щось вище — майже знахар, чудотворець.

Поволі й ми стали вживатись у цей цілком новий для нас триб життя. Ми полюбили безмежні лагідні гори, покриті незайманими вічними буковими лісами, ці долини, покриті полями високої кукурудзи, що з вітром лопотіла тиху лагідну пісню, обрамовані ще вищими соняшниками, що стояли рядами на межах, немов сторожа, обертаючи свої великі голови за сонцем.

Ми полюбили нарід — своєрідний, з прикметами немов ще з давних часів, зо звичаями незасміченими, вірними старовинному, з вірою, додержаною від предків; їх [закарпатських українців] жіноцтво чесне і працьовите, чоловіки лагідні і привітні, але запальні і скорі до бійки, їх характери, принижені довгою неволею, загорялись часом диким вогнем, бажанням пімсти і розправи, в них озивалась давня кров предків — бойовиків минулого, коли приходилось полювати на ведмедів або боронити свої оселі перед дикими наїзниками монголами.

Ми замешкали в невеликім домі на площі, в самім центрі села Довгого. Властиво, це село мало привілеї окружного містечка — завдяки тому, що в ньому знахо-

дився маєток ґрафів Телакі. Тут бу[ли] окружний уряд, окружний лікар і окружний рабін.

Резиденція ґрафів на другім кінці площі супроти нас займала обширний простір, обведений муром зо стрільницями. Головним маєтком ґрафа були безмежні ліси й дві фабрики: тартак на опрацювання дерева і фабрика для перерібки залізної руди на домашнє знаряддя, що її добували в недалеких горах.

Поруч з нашим домом, через вулицю, була корчма — емблем культури, насадженої чужинцями. Супроти неї, через площу, на високім підмурівку, стояла велика гарна церква, тут же — й парафіяльний уряд грекокатолицького священика, велика новопоставлена школа, сільський уряд і ряд жидівських крамниць.

З площі вели три вулиці: одна в напрямку Берегова, друга в напрямку Хуста, а третя до Ужгорода. Вздовж тих вулиць групувались хати мешканців, звичайно будовані на дві половини, з невеличким ґанком вздовж хати, покриті ґонтами, а поміж ними — жидівські корчми і крамниці.

Поза хатами тягнулись ниви кукурудзи, картоплі, ячменю і вівса, левади і пасовиська, що сягали аж під самі гори карпатського підгір'я.

* * *

Надходив Великдень.

Десь у половині березня сонячні проміння стали злизувати сніг.

На ріці Боржаві рушив лід. З тріскотом і гуком ніся він попід міцний широкий міст, на бурхливих каламутних хвилях. Ріка виступила з русла, заливала поля й сіножаті. Ще ночами подував холодний різкий вітер з гір, але вдень перемагав його такий же сильний теплий вітер від моря. А високо на нічнім, усіянім зорями небі, в напрямку Молочної дороги, значились стада диких гусей, вальдшнепів і журавлів, і їх кигикання, різко чутне в чистім повітрі, звіщало прихід весни.

Запопадливі господині білили хати, підмішуючи густо синьки, на яку й найбідніша мусіла змогтися, виносили надвір своє убоге майно, свою скромну хатню обстановку, подушки з курячого пір'я, одіж.

Дівчата викінчували вишивати сорочки, бо одинокий люксус дівчини — це мати на Великдень нову сорочку, і це мусить мати кожна. Узори низинки, вишитої червоними нитками на лівий бік, на Великдень мішають різними пастелевими кольорами. В останній тиждень печуть паски, пишуть писанки, прибирають стіни світлиці глиняними тарелями, закупленими на ярмарку.

Паски великі — не раз доходять величини колеса, а як спечеться — треба челюсти з печі вирубувати, бо інакше не виймеш; а дуже часто паска в середині не випечена, а то й сира. Але гордість господині цього вимагає. Паску несуть до церкви в великім коші. Його завивають у великий, в червоні смуги перетиканий, настільник, і цю паску несе до церкви святити сам господар, закинувши її поза плече.

У мене вдома — теж приготування до свят. Я з моєю домашньою помічницею Марією прячемо. Все мусить бути відсвіжене, відновлене.

Хоч багато праці, але настрій святочний, радісний.

Двері від хати не замикаються — не тільки приходять пацієнти до чоловіка, але багато таких, що він їм поміг в їх хворобі. Люди, що хотять віддати честь лікареві за його поміч. Приносять подарунки — а їх не прийняти не можна.

Робимо останні приготування. Вішаємо чисті заслони на вікна, розстелюємо щонайгарніші вишиті накидки на столи, столики, полички, що так чудово підходять до горіхових блискучих меблів, а в кінці беремось до найважнішої і найприємнішої праці, бо вона означує кінець праці.

Великодній стіл. До цього кличу чоловіка. Він бурчить, каже, що дуже зайнятий, але я знаю, що це для нього приємність, — він бачить, що без нього не обійдеться, а й малий відпочинок від праці потрібний.

Це пізнаю по тім, як він дбайливо вирівнює велику, білим мереживом вишиту скатерть на столі, як обережно ставить із чеського кришталю різане скло, як розкладає старовинне срібло (пам'ятка по моїй мамі)...

Я приношу китицю квітів японської черешні. Темнорожевий квіт, листочків ще майже немає, — тут вона розцвітає перша. Накладаю в вази. А в малі кришталеві вазочки вкладаю білі підсніжники і голубі проліски, з галузками вербових базьків — для окраси столу.

З комори доноситься приємний запах печива і м'ясив. Накладаю в кошик, вистелений серветкою, паску, а побіч неї — все те, що туди класти належиться.

Марія не забуває воскову свічку і сквапно виходить з хати: вже дзвонять до Утрені.

Над'їжджають наші гості — дві родини, родом з Великої України, земляки мого чоловіка, — тут учителюють, в українській гімназії в Білках. Це любі, дорогі гості — вітаю їх, як рідних. Ще більш радію із-за чоловіка, а він оживає в товаристві земляків.

Спішимо всі вкупі до церкви, хоч вона і недалеко — тільки через площу перейти.

А коло церкви — немов у квітнику. Жіночі вбрання, хоч далеко скромніші, ніж в Україні, але видержані в стилі чисто старосвітським, і це надає їм майже непомітного аристократичного подиху.

Весела гутірка довжанським діялектом ведеться весело, але стриманим голосом, як годиться під церквою. Лише дітвора, повбирана в такі ж, як і батьки, але під ріст вбрання, метушаться, бігають і весело сміються, вимахуючи в руках тарахкавками. Сьогодні їм воля, бо хоч мати і супиться, і напоминає, але це тільки так, для виду, — щоб показати сусідкам, що її дитина чемна і слухняна.

Заходимо в церкву. Відправа ведеться мовою староцерковною. Оця мертва мова була одним із чинників спротиву проти змадяризування населення.

Священик править Службу Божу, а всі присутні відпо-

відають йому хором. Цей звичай дуже добре вистачає, коли немає вивченого хору. В церкві заховується порядок: спереду стоять діти, опісля молодь, леґіні — по правім боці, дівчата — по лівім, вкінці ґазди і ґаздині — також відділено.

Горять свічки на вівтарях, горять і в руках вірних, що з увагою на обличчях, з власними думами внутрі, слухають слів священика. Запах кадила розноситься по церкві, він здіймається сивим димком все вгору і вгору; несеться спів жінок і чоловіків голосним монотонним акордом. А як дійшло до «Христос Воскрес!», поволі виходимо з церкви, щоб бути присутніми при найбільш мальовничій картині — свяченні пасок.

Кожний іде до свого коша з паскою, що вже розставлені двома рядами довкола церкви. Підстелені настільником, у великих кошах розставлено великі й менші паски. Кожна паска прикрашена рожами і плетінками з тіста, побарвлена зверху яйцем з шафраном, посередині горить свічка. В коші побіч паски — повно всякого добра, як велить звичай: сир, масло, ковбаса, шинка, писані або крашені яйця.

Ідемо спровола, вітаємося зо знайомими: «Христос Воскрес!», хвалимо паски, поглядаємо на радісні обличчя, веселі, привітно усміхнені, в кожного на устах — жарт чи весела приказка.

Підходжу до Марії, дивлюсь на мою паску, що своєю, прикрашеною люкром і коліровим мачком, шапочкою виглядає з-поміж вишивок.

Вітаємося з місцевими інтеліґентами, родиною священика, учителями.

На муріжку збоку — хлопці й дівчата виводять гагілок, виспівуючи тонкими голосочками; хлопці стріляють зо старинних моздірів, а дітвора бігає кругом, тарахкає на своїх тарахкавках, аж в ушах лящить.

До нас підходить елеґантна пані, знайомиться з нами. Це жінка директора маєтку, сама сербка з Далмації, — виразний тип полудневої жінки. Очі чорні, ве-

ликі, блискучі, волосся чорне, підстрижене на чолі в рівну гривку, лице смагляве, черти правильні — красуня з полудневого краю, православна. Прийшла подивитися, як нарід святкує Великдень. Чула вже про нас.

— Ви русскі? — питає.

— Ні, українці, — відповідаю.

— Це все одно, різниці немає, — я дуже люблю русских.

— Ну, різниця є, — протестую. — Ось хоч би така сама, як між китайцями і японцями або між сербами а хорватами», — при тім поглядаю на неї з-під ока.

Реакція моментальна. Почервоніла, очі заіскрилися, скрикнула:

— О ні, ми, серби, не маємо нічого спільного з хорватами, ми їх ненавидимо!

— І ми теж не маємо нічого спільного з москалями і не хочемо мати, — відповідаю з притиском. — Зайдіть до нас — переконаєтесь.

Радо годиться...

З церкви доноситься грімке «Христос Воскрес!». Виходить священик з хороводом, обходить тричі церкву з молитвами, за останнім разом кропить свяченою водою паски.

В чистім повітрі несеться весела радісна пісня «Христос Воскрес!».

На площі зібрались місцеві чехи, робітники з фабрик: прийшли подивитись на старовинний мальовничий звичай і на його закінчення — перегони з пасками.

Чоловіки сквапно зав'язують настільники з кошами і, закинувши їх на плечі, спішать до виходу. Треба зійти — хоч широкими сходами, але в цю хвилину на ці сходи товпляться зо всіх боків ґазди зо своїми великими клунками на плечах і зовсім затамовують прохід. Тепер важно, хто перший вирветься з цього клубка і побіжить щодуху в свою вулицю, — того скличуть першим леґінем на цей рік. Нараз із цього стиску вирівається кількох і пускаються бігом наввипередки. Один губить свій ван-

таж. Скатерть розв'язалась, паска покотилася в один бік, кошик — у другий. Повно сміху і насмішливих вигуків.

Нещасний збирає при помочі жінки розгублене добро, але й сам при тім сміється. Здалеку видно, як перший вже забіг у свою вулицю і грімкими вигуками висловлює радість з перемоги.

Люди спішно розходяться хто куди, — розговлятися.

Марія вже побігла вперед, ми ведемо своїх гостей святкувати Великдень по-нашому.

Нова несподівана гостя приглядається всьому в мене в хаті: вишивкам, різьбам, образам — це все нагадує їй рідну Сербію.

Я бачу, що це людина культурна, без упереджень, з чутливим ніжним серцем, — я відгадую відразу, що знайду в ній щиру приятельку.

Радісно й весело минає час, ділимося враженнями, згадуємо недавнє минуле, Батьківщину. В нас усіх однакова думка-надія: що залишить лютий ворог наш рідний край і що ще рік-два — й комунізм пропаде, й ми повернемося в Україну. Розмовляємо також багато про життя в Карпатській Україні.

Поглядаю на гарно прибраний стіл, на веселі, радісні обличчя, і спазм болю стискає серце. Виходжу в другу кімнату. Можливо, що в цю хвилину десь там, у незнанім, згадали мене мій тато й мама, — так боляче, ярко пригадались вони мені — і той Великдень, коли ми святкували разом з ними і моїми братами, — тоді, давно, коли я була ще малою дитиною...

Сльози смутку й гірких спогадів збігають по обличчі. Кілька хвилин — і вертаюсь знову до товариства.

Чоловіки заводять пісень — пригадують старовинні, що мають свій непереможний чар, нагадують давнину і таємне її творення.

Марія сповіщає, що по Вечірні будуть танці, — перший раз по довгій перерві священик дозволив.

Отвираємо широко вікна в сторону площі.

Посередині — пам'ятник, довкола нього — гарний квітник. Колись мадярськими словами він голосив славу поляглих героїв — повстанців Кошута[397], тепер — по-українськи написано день і рік проголошення автономії Карпатської України (Підкарпатської Руси).

Коло цього пам'ятника звичайно відбуваються танці — весільні та інші, а сьогодні сходяться сюди леґіні з усіх кінців села. Постаті стройні, високі, білі сукняні штани перепоясані широкими чересами, на одно плече закинений вуйош, на голові клебаня, затикана китичкою штучних окрас.

Дівчата групуються оподаль, соромливо ховаються одна за одну. Гарні, здорові сільські дівчата, з опаленим від сонця обличчям, у своїх сніжно-білих сорочках, довгих аж по кістки, складаних у маленькі закладочки, з різнокольоровими коралями на грудях, а стрічками при косах, з тонким станом, обвитим широким поясом, спереду — з барвистими, цвітистими фартушками, представляють образ мальовничий і своєрідний. Ще холодно — і кожна має білий вуйош, обшитий чорною тасьмою, що обтягає сильну, але зграбну постать.

Поки музиканти настроять свої інструменти, леґіні підсвистують, вигойдують і підтанцьовують для заохоти.

Дівчата терпеливо чекають, кидаючи очима на хлопців — кожна виглядає свого.

Музики грають скочної коломийки. Леґінь знає вже, що там — його дівчина; відвертається спиною до дівчат і гойкає: «Пой, Аннице, пой!». «Пой, дівко біла, до танцю пой!» — кличе другий. «Пой, Марійко, пой!» — і дальше, і дальше.

Дівчата йдуть одна за одною. Музики грають швидше, пари спочатку дрібочуть на однім місці, а один леґінь приспівує:

Шіді-ріді, шіді-ріді й дана...

І обертає хвацько дівчину довкола себе, і знову тупотить ногами та співає:

Ночувала біла дівка коло кендириці,
Розпустила голосочок по бронецькій ріці.
Шіді-ріді, шіді-ріді й дана...

Ще не скінчив один — вже заводить другий свою коломийку, притупує ногами, закидає рвучко голову вбік, але з дівчиною майже не говорить, не заглядає їй в очі. Дівчата танцюють стримано, майже поважно.

Танцюють до заходу сонця, потім розходяться — осібно леґіні, осібно, групами, дівчата, — так годиться, так наказує давній звичай.

Ще мала закуска й чай — і ми проводимо милих гостей. Я прибираю з Марією, все доводимо до порядку, бо завтра — другий день свят: прийдуть другі гості, уже місцеві. Опісля ідемо на спочинок.

Та тільки що ми стали засипляти — чую легенький стук до дверей. В мене ухо чуйне — моментально просипляюсь, виходжу, отвираю двері.

На тлі ясної місячної ночі — мужеська постать. «Вибачте, що в свято, але жінка вмирає, — під грудьми сперло, дихати не дає».

Буджу чоловіка — він надіявся, що хоч у свято буде мати відпочинок. Воркотить незадоволено, але встає.

Спровола одягається знову і йде на свою працю, що не знає ні дня, ні ночі, ні будня, ні свята... Важка лікарська праця на селі!..

Минули роки, були Великодні Свята з паскою і без неї, та не забути цього Великодня в Карпатській Україні — того, ярким сонцем облитого простору, повітря, повного сонячного мерехтіння, пронизаного різким свіжим вітром з гір, тих діток-ляльок з тарахкавками в руках і скигління диких гусей, що нічною порою летять на північ, — це все заховане в таємних скарбницях душі.

Торонто, 22 лютого 1957 р.

ВІДХИЛЕНА МАСКА

Праця медсестри в Канаді не має нічого з того, до чого я привикла, працюючи майже 20 літ сестрою в Україні — в Києві і в Підкарпатській Україні. Конвенціональна маска співчуття, формальна ввічливість і докладне виконання розпоряджень лікаря — це все, до чого обмежуються тутешні медсестри у відношенні до пацієнта.

Поневолі привикаєш до цих правил і вивчаєш шаблонове виконування обов'язку, бо бачиш, що тут люди до цього привикли, більше навіть не вимагають, а як яка сестра виконує обов'язки свої з чуттям і посвятою, її подруги сміються над нею і стискають плечима.

Але часами я від цього правила відходжу — особливо, коли на ліжку лежить українець чи українка, — бо інакше не можу, і не раз знехотя заглядаю в душу людини.

Сьогодні приходжу по двох днях відпочинку, іду з кімнати до кімнати — їх маю сім: чотири — по чотири ліжка, а три — по два.

Спершу тільки відвідую хворих, знайомлюся з новими, зазначую, хто відійшов.

У першій кімнаті для приватних пацієнтів, на першім ліжку — нова пацієнтка, місіс Лоґан, — англійське ім'я. Жінка в шовковім нічнім одягу, шовковий плащ лежить на ліжку, гарні такі ж пантофельки — біля ліжка, волосся накручене в льочки, уста і брови підтягнені. Англійка! Це перші спостереження.

Іду дальше, але щось вразило мене в обличчі цієї жінки. Спершу про це не думаю — іду далі з кімнати до кімнати, від ліжка до ліжка. Формальні привітання, вивчені розпити.

Але перше враження пацієнтки з першого ліжка закорінилось десь глибоко. Вертаюся знову до кімнати ч. 1, міряю температуру і приглядаюсь жінці. Обличчя якесь знайоме — не то, що особисто, але зазначене десь у глибині підсвідомости. Шукаю там за цим обличчям — і поволі образ вияснюється.

Таке обличчя я багато разів бачила в нас по селах — це обличчя української жінки; тоненькі рисочки-зморшки зазначують пережиті злидні, важку працю, журбу. Дивлюсь на руки, спрацьовані, вузловаті — це не можуть бути руки англійської леді...

Але прізвище, і це аж надто панське одіння, перстені на пальцях ніяк не підходять ані до цих рук, ані до цього обличчя.

На хвилину замикаю очі, відкидаю геть цю канадійську політуру.

На гладенько причесане волосся кладу майстерно прибраний і вишитий очіпок, замість шовків надіваю на неї з селянського полотна сорочку, вишиту кольоровими нитками, потім лейбик, багато призбирану спідницю, на шию — добрий разок правдивих коралів з дукачами, — і маю готовий і повний образ жінки з-під Львова або з Косівщини...

Але прізвище й англійська мова... Відходжу задумана...

Заходжу пізніше. Прийшли діти відвідати хвору, я напружую слух, але всі говорять доброю англійською мовою — ні сліду українського. Відходжу розчарована.

Так проходить кілька днів, не розпитую і не розмовляю багато; це моя тактика — держатися від пацієнтів подаль, осторонь, не встрявати з ними в розмови, не входити в їх ближче життя, бо всякий, навіть тільки летючий контакт, відбирає щось з твоєї душі, а я багато разів переконалася, що це зайве, а навіть часом болюче.

Аж одного вечора мені надоїло це інтригуюче почут-

тя, воно настирливо домагалося вияснення. Я зайшла до хворої і питаюся:

— Ви англійка?

Вона глянула на мене якось непевно-недовірливо.

— Ви не виглядаєте на канадійку-англійку, — кажу.

— Я не англійка, я українка, — відповідає вона мені спровола.

Ця коротка розв'язка кілька днів турбуючого мене питання майже вивела мене з рівноваги — я різким голосом запитала її:

— А чому у вас англійське прізвище, чому говорите по-англійськи навіть з власними дітьми? Ви не є жодна українка, бо українці не встидаються говорити рідною мовою ані дома, ані прилюдно. Ви забули, як було дома? Ми всі говорили по-українськи, хоч як нас там тиснули і переслідували за це поляки, румуни і москалі, а тут, у вільній Канаді, хто змушує вас до цього? Тут всі мови добрі і рівні.

[Від] моїх різких слів очі жінки стали поволі наповнятися слізьми.

Вона стала мені розказувати про своє життя.

Вона сама з Буковини, приїхала сюди ще зовсім молодою дівчиною, одружилась також з українцем. Часи були важкі, роботу знайти було важко, а ще до того — чоловікові з українським ім'ям. Чоловік змінив своє прізвище Підгайний — воно було задовге і затяжке до вимови для роботодавця, — прийняв англійське, більш вигідне, щоб дістати працю, щоб дітям улегшити в школах, — і так лишилося.

— Але це ж ганьба: ви тут, у вільній країні, міняєте дідівське прізвище, може, і давню релігію, — як вам не соромно?..

Я була до краю зворушена цією сумною правдою і вийшла спішно з кімнати, щоб притишити своє обурення.

Сумні думки насунулись, і, мов к[р]аплі гіркого полину, капали на серце.

Чому саме в нашім великім і культурнім народі знаходяться одиниці, — але це не одиниці, це сотні і тисячі, — що є змушені до того, до чого не дасться змусити ніхто з інших культурних народів?

І тут же ніхто їх не змушує ані поліцією, ані тюрмами, ані катуванням відступати від свого народу і віри, а прямо якісь незначні обставини (як в цім випадку — безсовісний роботодавець) ділають депримуючо на м'який і піддайний характер наших людей.

Чому дивачні довгі прізвища чужинців ніхто не оспорює, але наші, навіть найзвичайніші, треба міняти, бо хтось там не може його знести?

І я прийшла до цієї думки, що це не вина пані Лоґан. Причину цього треба шукати глибше. Не винні тому одиниці, а винен загал української спільноти, що не слідкує за такими випадками, а сприймає їх байдуже і спокійно, — як сотні членів нашої нації поволі відпадають і губляться в інтернаціональнім морі Канади.

Українські школи, і ще школи, пропаґанда, і національне освідомлення мають бути збільшені і поширені, і ці чинники можуть і мають доконати велике завдання — рятувати одиниці від винародовлення.

Жаль, обурення і відраза, що викликали в мене слова пані Лоґан, поволі розпливаються, а на їх місце приходять сум і біль.

Болюче і сумно, що наша велика і культурна еміґрація роздроблюється, підупадає, заникає і вже в другім поколінні постають з них канадійці, чужі і навіть ворожі для свого народу і для високих національних ідей.

Вертаюся знову до моєї пацієнтки, говорю з нею спокійно і лагідно.

Вона глибоко зворушеним голосом запевняє мене, що вона і її чоловік були і є українцями і вона ніколи не забуде свою батьківщину...

ПОЇЗДКА ДО ВІННІПЕҐУ

Вирватися з чотирьох стін мого помешкання — хоч як воно і миле мені і хоч як я вросла в нього всім своїм єством, але туга йти в світ, кудись у незнане, далеко, бачити інші краї, відірватися від буденщини, — муляло мою напівсвідому тугу цілих п'ять років мого життя тут, у Канаді.

Чути ритмічний стукіт коліс залізниці під собою, відчувати легеньке гойдання — чи то в вигіднім фотелі, чи простягнувшись у постелі, — запах диму, станцій, що, немов метеори, з'являються і зникають, — це все ще має незабутній чар, принесений з батьківщини, з Европи.

Моя туга сповняється: мене запрошено до Вінніпеґу на П'ятий Всеканадійський Конґрес Українців...

«Ви будете в нас зіркою», — написала мені мій імпресаріо, п[ані] К.[398]. Бути зіркою — це не для мене, але заступити мого дорогого Батька і заступити гідно — це немале завдання. Я переходжу в думках постаті, теми. Кожне оповідання, кожний вірш може бути темою цілої доповіді, промови, навіть цілої статті, але будиться бажання взяти одну постать, а з нею — охопити цілого Франка. В кінці тема кристалізується: «Малий Мирон» і Тарас Шевченко — оба ішли до тих стовпів, що підпирають небо, а за ними — багато постатей з творів, і їх оживити у візії. Усіх перечислити не година, бо їх тисячі і тисячі, то ж вибираю тільки тих, що, мов іскорки, стають перед уявою.

Пишу в міжчасі, коли нема праці в шпиталі. Начерк готовий за дві години, а виправити, вигладити — можна зробити вдома.

Але то не тільки написати — треба ж буде ще це

відчитати перед тисячами людей, а очі їх усіх будуть звернені просто на тебе, немов тисячі іголок. Мороз проходить поза плечі, а на серці стає раз холодно, раз гаряче. Виступати прилюдно, коли ще майже ніколи не виступала...

Але є сила волі, а уста шепчуть: «Для Тебе, тату, я хочу це зробити — і мушу».

І ось уже сиджу в вагоні. В течці — «Малий Мирон», а я немов лечу в далекий незнаний світ, на захід прекрасної Канади.

Канада — безмежна країна зелених лісів і озер. Хто може описати незайману її красу? Серед лісів то тут, то там, то зліва, то справа — озера, [то] великі, безмежні, то менші. Їх темна синява, немов мінливий оксамит, іскриться і миготить, а білі гребені хвиль, немов криласті меви, то виринають із води, то в темну глибінь поринають. Кругом простяглися ліси в безмежну далечінь. Немає там столітніх дубів або буків, що в темні таємничі бори виростають — там на нашій батьківщині. Лише берези, вільхи, трепети та кедрини, що більш приманчиві, веселі і тендітні, немов дівчата, береги квітчають. Вони вкривають мокравини, що ніколи не висихають, або чіпляються скал та великих кругляків червоного ґраніту. Немає тут розірваних, стрімких до неба високих скель і покритих снігом шпилів альпійських гір. Немов божеською рукою вирівняні заокрутлені горби і гори в могутню гармонію природи.

А ось за закрутом — затока. Вода, немов смараґд, плюскотить і набігає на низький берег, вкритий білим пісочком. Немов зове і кличе посидіти на сонцем пригрітій траві, в тіні пахучої кедрини. Душею відпочити на лоні природи, далеко від сусти людської.

А там — малий тунель немов знехотя проходить невелику гору — і знов озеро. Вдивляєшся в супротивний берег, чи не вигляне олень, що веде своє стадо напитися погожої води, а може, лось із лапатими рогами заблу-

дить на край ліса і, піднісши тяжку голову, буде з острахом поглядати на невиданого птаха, що мчить і летить по залізних рейках? А, може, там у тихій захисній затоці родина бобрів виводить свої герці і забави?

Вдивляєшся ще більш он там, на високу гору, на самий верх — ось-ось і вийде легкою нечутною ходою гордий індіянин. Або, спустивши на воду легеньке кенучовно, скорими і зручними рухами весел буде перепливати на той бік озера...

Та ні, — гнітюча пустеля кругом, немає життя людського, а природа заніміла, немов зачарована, в своїй красі.

Червона людина мусіла покинути Богом дані їй безмежні простори і, вигублена, здесяткована білою людиною, пасивно схоронила рештки вільної гордої раси далеко на півночі.

А природа сумна і самітня: лиш де-не-де промайне убога хатина поселенця або й невелика оселя, декілька невеликих домиків, а тут же, в затоці, — тисячі і тисячі зрізаних стовбурів дерев і вже потятих ковбків — це прояв володіння нового пана — культури.

Дедалі ліси уступають місце полям, а там далі — безмежним ланам канадійської степової країни. Перед моїми очима колоситься ще зелена пшениця, напереміну з ланами вівса, ячменю, картоплі. Безмежна рівнина, ліси — лиш де-не-де, а все лани, пасовиська, зрідка промайне фармерська садиба, зовсім відмінна від наших осель в Україні.

Сонце повільно заходить. Велика червона куля поволі спускається за обрій. Коли то було, коли я любувалася заходом сонця? Вже не пам'ятаю, бо дуже давно, — вже ціла вічність.

Зближаємось до міста, і — кінець подорожі. Вінніпеґ — столиця степової Канади. Широкі вулиці, завішані впоперек гірляндами лямп. Ряди низьких домів. Не розриває їх гармонії модерний хмародер — їх, здається,

в Вінніпезі немає. Доми головної вулиці з ярко освіченими крамницями не разять різнокольо[ро]вими мигаючими оголошеннями і реклямами. Це місто тихого, спокійного дозвільного життя, з веселими привітними мешканцями, що мають час і на працю і на відпочинок, не втягнені в крутіж великого міста. Віддихається тут легко, чистим сухим степовим повітрям — навіть не почуваєш втоми з подорожі.

Попадаю в хату знайомої з переписки з табору п[ані] С.[399]. Сердечний привіт і щира українська хата помагають відразу переступити межу чужого. Оглядаю гордість господині — її на український лад прикрашену гостинну кімнату. В куті на ослоні, немов живцем взята з українського села, маленька хатина, з вишневим садком і колодязем коло неї. Картини, що так гарно вміє пояснити господиня, вишивки, різьби — це все підкреслює сильну і неуступну індивідуальність пані С. Кожний день, кожну годину вона бачить перед своїми очима рідну Батьківщину, а ця приявність заставляє її працювати вірно для добра її синів і доньок.

В неї перебула два дні, а там зачався Конґрес.

Відкриття Конґресу, на котрий зібралися українські делеґати з цілої Канади, привітання делеґатів і гостей, промови делеґатів займають половину дня.

Інтерв'ю з репортерами, світлини і сесії поодиноких груп виповняють день за днем, час летить стрілою. Цікаво прислухуюсь дебатам делегаток українського жіноцтва. Вражає, що всі — знамениті промовниці, — здається, це притаманне нашій расі. Недаром наші жінки — знані цокотухи, але, на відміну від чужинних промовниць, що, може, мають більшу рутину і вишкіл, але їх промови мляві і безпредметні, закрашені зовсім не смішними дотепами, наші промовниці в свої промови вкладають душу і серце, їх промови — повні темпераменту, вони зазначують чітко свої домагання, а вислідом дискусій є конкретні висновки і резолюції.

Одна з молоденьких промовниць заявляє, що вона їхала 600 миль не на те тільки, щоб слухати, що сказали інші. Вона також хоче подати до відома і свою думку, а ця думка — не простий вітер, — це вияв її праці про[й]шлих років і пляни на майбутнє.

Промови палкі і гарячі, в кінці робиться душно, але предсідниця, хоч сама тендітна і, як видно, втомлена, до кінця опановує ситуацію та виводить ухвалення резолюцій на чисту воду.

Щоб відтягнути їх на хвилину від гарячих дискусій, а дати малий відпочинок, я читаю їм про таємний чар нашої української вишивки, що однаково ділає як на селянську, так і на інтеліґентну жінку, і дає черту тонку, а заразом і сильну, притаманну лише нашим жінкам.

А ввечері у великій залі, наповненій вщерть слухачами, — Академія [на] честь Івана Франка, Великого Каменяра — мого Батька.

Промова професора Колюмбійського університету К. Меннінґа[400], величний хор, що співає давно чуту пісню — «Вічний революційонер». Сольові співи співачки і співака вибраних пісень Івана Франка — і нараз я стою під його великим портретом, вдивляюсь у знайомі черти, — я шукаю їх там, поза границями приявного, там — у незбагнутій вічності, і прошу: «Прийми мій скромний дар».

Легенькі танки дівчат, що, немов метелики, кружляють коло Нього, — хотять нагадати Йому Його рідне село, Його рідну Верховину.

Хор співає національний гимн «Не пора...». Його викреслив зо списку жорстокий насильник, бо розуміє він добре його силу, бо знав він добре, що цар — то не тільки Микола-кривавий, але кожний тиран, що зазіхає на волю України, що перемінив вільний народ у рабів, бо це не пісня, а голосний клич до бою, бо бій ще не скінчився — він ще триває, як колись.

Конґрес добігає кінця. Ухвалюються резолюції, ще

кілька гарячих дискусій — і Конґрес закінчується в великій готелевій залі блискучим бенкетом. Ще сердечні прощання — і давно знаний біль розлуки стискає серце. Так було гарно тих кілька днів, як тільки можна вимріяти в казці...

А казка скінчилася — і я знову сиджу в вагоні і дивлюся на величну красу Канади. Западають сумерки води в озерах, темніють, а понад опустілою країною з лісів підіймається біла хмарка. Та це не хмарка — це зноситься могутній дух індіянського народу, величний Маніту. Він зноситься понад лісами, спускається в дебри і провалля, він літає понад озерами, він шукає свій нарід. Але немає нікого — всюди пустка і німота, — і він летить на північ, там, де рештки його народу.

А поїзд далі спішить до цілі, як зачарований, незважаючи на ніщо...

МАЛИЙ МИРОН

Промова на Всеканадійському Конґресі Українців
у Вінніпезі 8 липня 1956 року

Життя і творчість Івана Франка — це епопея українського народу.

Коли хочемо її пізнавати, мусимо зачинати з наймолодших літ поета, з того часу, коли він, мале хлоп'я з сірими вдумливими очима, в білій полотнянці, бігав стежечками родинного села. Як він сам пише в своїх автобіографічних оповіданнях, домашні називали його «малим Мироном». [Нижче Анна Франко-Ключко наводить — у своїй редакції — дві перших та останню (п'яту) частини оповідання І. Франка «Малий Мирон» (1879) — *Упорядник*]:

«Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще: Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і, отже, яка там будь дитина — все вона в нього золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон — «якесь не таке, як люди»: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик — шв'якає по повітрі або стинає головки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед инших дітей він несміливий і непроворний, а коли часом і відізветься з чим-небудь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю, — говорить малий Мирон до малого Василя, — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканадцять.

— Парканадцять, ха-ха-ха! А то кілько «парканадцять»?

— Ну, кілько ж має бути? Я не знаю.

— Та то нікілько. От сядь лишень, будемо рахувати.

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком об землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує: все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста...

— А ти, не вітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом. — А ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що землиця — наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав — не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та «Отче наш» говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий зі суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що це старий прогнівався і чого хоче від нього.

* * *

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених цвітастих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими ґудзиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через яку з городу треба йти

на пастівник, невеличка супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, дно яких покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма; ота річка — то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшися в високий зелений косітник або між густе лапасте листя надбережного підбілу. Сидить і вдивляється у плюскітливу воду, в мигаючу під тиском хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й [утікають] чимскорше в свою криївку, немовби закуштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, — думка починає рухатися.

«От сонечко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То, певно, в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лише стільки видно».

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка:

«Ба, а як же воно? Сходить — там дірка мала, заходить — то й там дірка? Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?»

Це не може йому поміститися в голові, і він обіцяє собі, що — скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана.

— Мироне, Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, аби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато

разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пасочків водоросту, одну бездонно-глибоку синяву. Він не знав іще, що це небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибінь!? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибінь. Усе однаково. [Він присів. Однаково,] — тільки при беріжку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брід плиткий, як був. Це відкриття і втішило, і здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клич і зовсім забув.

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого камінчастого броду земля розскочиться і зійне бездонна блакитна глибінь [під річкою, між високими берегами,] — і полетить він [у ту глибінь] далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка, кинена в глибоку темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адіть! — І він показав бездонну синяву в воді.

Мартин не порозумів:

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартин і,

як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі городом додому.

— Який це дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід і пішов до сіна...

* * *

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка? Це й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без широкого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно в людей», то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного, — всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвитися на добро, — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей зі щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на люблячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, який схоче і зможе потягнутися з останнього, щоби своїй дитині отворити очі у світ, то тоді... що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Нави-

стить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенню на якімось піддашші, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, що перед часом зажене його в могилу, або, стративши віру в святу, високу правду, почне заливати черв'яка горілкою аж до цілковитої нестями.

Бідний малий Мирон!..»

Яка ж подібна доля двох титанів української землі — Тараса Шевченка та Івана Франка! Один народився в серці України, другий — в серці Галицької землі. Обох батьки були кріпаками[401], а діти, що народилися під селянською стріхою, обидва в своїх душах мали задатки Божої іскри. Серед свого оточення, серед селян, у колі своїх ровесників, обидва робили враження дітей дивних, «не таких, як инші».

Вже змалку проявляється у них жива фантазія і думка, не раз аж надто глибока, як для малої дитини. Їх душі рвуться до сонця золотого, до тих стовпів, що підпирають небо. Але наука коштує їм дорого, бо ж знання, школи, дальший поступ замкнені для селянських дітей. Їм доводиться терпіти наругу, знущання, побої, та непереможна сила штовхає їх все далі і далі, все вище і вище.

Знання, що здобувають у школах із книжок, які перечитують масами[402], відкривають їм очі на широкий світ, що — далекий від рідного села, мінливий і чарующий, — манить і притягає. І поринають вони цілою душею в той світ, ссуть соки з нього, і їх душі ростуть, розвиваються, міцніють.

Та їхні серця, благородні і чисті, остаються такими, якими їх винесли з-під селянських стріх. Знання, наука і культура, що здобули в світі, не відчужують їх від рідних братів — навпаки, вони [обидва] відкривають їм очі на тяжке їх життя. Ще більш ясно вони бачать,

що їх брати — в безпросвітній темноті, мучаться в неволі у ворога: тут — у кліщах Польщі, там — під чоботом Москви.

Любов до рідного поневоленого народу росте, і вони стають до боротьби за його волю і права. [Обидва] бажають внести той огонь, що розгорівся в їх душах, поміж своїх братів, прояснити їх затемнені очі, збудити душі, розпалити серця, підняти народ до боротьби за волю і правду.

Але можновладцям це не подобається. Вони допускають їх обох здобути знання, освіту, навіть приймають їх у своє товариство, як собі рівних. Та за це вимагають покірної праці для них, на їх користь, відректися свого походження і стати в ряди тих же панів [серед] темного люду.

Будити народ до нового життя, нести йому просвіту на села — це ж підкопування під найсильнійший авторитет можновладних, це бунт, це революція! А революцію треба з[а]душити в корені — а це можна осягнути знищенням сміливців, відібранням народові провідників і учителів. Найліпший засіб для цього — тюрми. Петропавловська кріпость у Росії — туди кидають Тараса[403]; Бриґідки у Львові — між злодіїв та убивців — це місце для молодого Мирона — Франка. Зломити молоді душі, зневірити в можливість дійти до цілі, понизити їх, знищити морально і фізично, упхавши у багно тюрми,— це їх ціль.

Та, на диво, душі титанів не зломити!

Не зломили живучої душі Тараса ані Петропавловська кріпость, ані десятилітня насильна солдатчина на засланні. Ще більш яскраво розцвітав його геній. Його туга за волею, за рідною Україною, виливається в піснях, поемах, малюнках. Його пісня така голосна і правдива, як Господа слово, і хто її чує, хто читає його поезії, хто заглиблюється в них, у того відкриваються очі, і той стає пізнавати, хто він і чий нащадок. І запалюються серця,

немов світлячки липневої ночі, — спершу одинцем, потім їх щораз більше, они лучаться в один огонь — огонь любови до рідного народу, до батьківщини-України.

Не здужали зламати духа Мирона безпричинні ув'язнення, знущання, ані товариство злодіїв і розбійників. Рідна пісня була йому потіхою і розрадою в тюремних мурах, а його геній перетворював його біль, його страждання, в сонети вольні і тюремні, що своєю прициозністю і викінченістю не уступають сонетам Петрарки, а трагічним змістом і силою навіть [їх] перевищують. Його оповідання з життя злодіїв повні реалізму, серед відпадків суспільства шукає він за страченою душею, намагається під грубо-брудною шкаралущею знайти пригаслу іскру Божу і серце.

І лється пісня, повна туги за волею, і росте в душі протест проти кривд, проти знущання — не тільки над [ним], але над цілим народом.

* * *

Та тут наступає різка ріжниця між долею обох геніїв.

Тарас знаходить приятелів між чужинцями і своїми земляками. Вони заходжуються досягнути звільнення Тараса із заслання, це їм удається. Він повертається із заслання — його приймають з отвертими обіймами. Його приятелі помагають йому пройти і побороти ту душевну кризу, яка наступає по різкім переломі в житті глибоко чутливої людини. Він повертається як переможець, його славлять і цінять.

Доля Мирона гірка і болюча. Друзі приймають холодно і байдуже його арешти, а в тюрмі страждає він самітній і забутий. А коли виходить із тюрми — не находить піддержки, його приятелі і громадянство відвертаються від нього. Не переконало нікого те, що його вкинули у тюрму зовсім безвинно. Найгірший присуд тюремний не був би таким страшним і болючим, як був

присуд громадянства, кинений йому безсердечно в очі. Цей присуд був смертельним ударом для ще змученої, хворої душі — він [Мирон] падав під його тягарем, знесилений, розбитий, щоб умерти...

* * *

Та ні — його сильний дух змігся до нового літання!

Сильна воля і витривалість селянської дитини помогли піднятися Миронові... Його творчість розцвітає з новою силою, а його геніальна працьовитість [дарує] сотки, тисячі нових творів, повних нових ідей та ідеалів, що запалюють огні в серцях дітей, молоді, студентства, розгрівають серця, заховані під згрібними полотнянками і овечими кожухами, перетоплюють в алмаз серця робітників, ремісників і тих [нещасних] у смердючих верстатах, фабриках, копальнях. Ті огні змагаються і вибухають пожаром, що охоплює цілу Україну.

Його 40-літня діяльність громадянська і літературна, його скристалізована ідейність, поставили його в ряди найбільших геніїв світу, — його, малого Мирона, що пас батьківські вівці малим хлопчиною.

* * *

Помер Тарас, та пам'ять його живе повік-віки. Його «Кобзар» увійшов у кожну хату — він лежить на столі з дорогого дерева, прикритого пишно вишитою накидкою, він лежить у хаті селянина на столі, застеленім скатертю з домашнього полотна; його [Кобзар] читають всюди: і дівчина-пастушка, пасучи корови на пастівнику, і солдат-вояк (нишком у казармі), — і ростуть серця, і наповняє їх блаженна радість, а національна свідомість і гордість сповняють душі.

Його поховали на високій могилі над Дніпром, на рідній Україні. Його дух ширяє над рідними [просторами]: то буйним вітром пролітає широкі, безмежні степи,

то скиглить сірим вовком на могилі, то ніжним зітханням зове і кличе братів і сестер.

* * *

Та хто пішов за зовом малого Мирона, хто зумів читати скрижалі великого пророка України, той кидав рідний дім, біленькі вівці лишав на полі, — ішов за своїм учителем на кам'янисту путь лупати скалу темноти, насильства і тиранії. Він ставав у ряди сміливих Єгошуїв[404], що зичним криком зовуть нові покоління до походу до обітованої землі, до бою за волю народу і Батьківщини.

На його грудях, на могилі, лежить скала — і так, як він лупав її, він зове всіх нас: «Лупайте цю скалу!»

* * *

А там, немов казка, — візія.

Узявши малого Мирона за руки, ідуть Ганнуся й Івась. Вони йдуть у далеку дорогу — до тих стовпів, що підпирають небо, назустріч сонцю золотому...

А за ними ступає поважно, спроквола, Захар Беркут; коло нього — його син Максим, обнявши княжну Мирославу[405]...

А за ними підбігцем, підскакуючи, біжать діти. Їх багато, дуже багато. Вони біжать громадками та одинцем. Ось малий Гриць[406] — він не забув захопити з собою свого приятеля, сірого гусака. Ось Степан[407] — він затискає в своїй маленькій руці великий олівець — держить його міцно, щоб ніхто не відібрав. Ось малий Митрик[408] — він біжить і підспівує: «Виїдь, виїдь, крілю, на червонім коню: твої сини порубані, під тим мостом поховані». Ось Івась: він увесь посинів, та в руці зацїпив «ґалаґан, той, що дав йому панич»[409]; а малий сирота Галай[410] — його ще не перестав боліти послідній прочухан сердитої Лесихи, але він на ціле горло виспівує:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали
Та й шапочки поздіймали.

Багато дітей: дівчатка і хлопці — діти в полотнянках і школярики. Коло них — їх невідлучні приятелі: ось кіт Мурлика, ось Гектор — цуцик-неборака, ось зайчик, їжак, ведмідь, вовк із вовчицею. Вовк ховає свій хвіст під себе — [хвіст] ще не відріс від послідніх ловів риби в ополонці. Ось у золотій кареті їде цар звірів Лев, коло нього, повна ґрації, ліниво розтягнулася на шовкових подушках Левиця-цариця. Ось малпа Фрузя з діточками — вона зітхає меланхолійно, згадує свого небіжчика: «він її не розумів».

А збоку, в монашій рясі, з каптуром на голові, з чотками в руках, іде і шепче молитву Лис Микита. Він зранку попоїв тільки корінців і меду, в животі йому бурчить, і він скоса ласо поглядає на громадку ситих курей, качок і гусей, але зачіпати їх не сміє, бо на сторожі стоїть півник-забіяка...

А там іде молодь селянська, [ідуть] студенти, ремісники, учителі й духовенство, їх чола підняті вгору, очі блищать. Вони гордо ступають, задивлені вперед, їх серця горять огнем, вони прямують до одної цілі, вони не уступлять, хоч дорога терниста і довга («Як не нам, то тим, що прийдуть по нас, здобудемо волю!»). Між ними Андрій Темера[411], Олекса Довбуш. Поруч них — Іван Лінюх[412] із бескидським дідом на карку і золотим чарівним перстнем на пальці, і багато-багато инших...

А там — жіноцтво, дівчата у вишитих сорочках, заквітчані червоним маком, синім волошком та білим роменом, виспівують пісень, то веселих, скочних, то сумних, жалібних, — це Горпини, Ганнусі і Галі. Поруч них легким кроком прямує тендітна панночка-маніпулянтка — це Целіна[413]. Вона тривожно оглядається, чи не поспішає за нею сіроманець. Бліді, виснажені

обличчя зарібниць, служниць, матерів і вдовиць. Між ними — жидівська служниця Сурка[414] з немовлям на руках. Її очі горять, повні материнської любови і посвяти. Тут же, поруч них, ідуть інтеліґентні жінки, що борються за ліпшу долю жінки, — це Натальці, Уляни, Ґені та Ольги[415].

За ними ідуть каменярі з тяжкими молотами на плечах. Вони йдуть розбивати скали, що сторчать посеред дороги. Їх віра і воля сильні, як сильне їх рам'я і [сильний] молот. За ними йдуть ріпники, вутлярі. Ось коваль Яць[416] — він оповідає щось веселе, цікаве, бо ті, що йдуть поруч нього, цікаво слухають. А там селяни, поважні ґазди, — це двигун і сила народу. Між ними старенький священик, його підтримують двоє господарів, — він стояв біля свого народу в найтяжчі його часи, в часи панщини.

Ідуть, ідуть, ідуть без ліку. Це йде цілий народ, осяяний одним натхненням, одною великою ідеєю.

А позаду всіх іде Мойсей. Він підпирається високим костуром, його чоло прикрашують два кучері. Його голова похилена від журливих тривожних дум. Він звертає з дороги, кудою поспішає різноманітна громада. Він з намагою підіймається на найвищу гору, це його остання ціль. Виходить на самий вершок, із сердечною тугою вдивляється в далечінь. Там ген-ген ясніє обітована розкішна земля, мрія-суть його сорокалітнього змагання: вільна, самостійна Батьківщина — Україна...

ДО СТУДЕНТІВ

Промова на зустрічі зі студентами
Львівського університету імені Івана Франка
в липні 1967 року

Щиро дякую Вам за запрошення мене на Ваш концерт і за цю увагу, яку ось тут я маю від Вас. Я щаслива бути серед Вас, українських студентів. Ідіть слідами Івана Франка, великого нашого Учителя. Він був серйозним учителем нас — дітей. Хоч сам весь за[й]нятий своєю літературною працею, він стежив за нашими поступами в науці. Скільки раз[ів], коли я писала задачу чи читала книжку, я замічала його усміхнене лице, — коли схилявся він наді мною з коротким запитом: «Що читаєш?» або «Що пишеш?». А коли було щось трудне або я потребувала помочі, він все [з]находив хвилину часу для мене: відкладав перо, вислуховував мої жалі терпляче, — і я відходила від нього з вияснеными моїми дрібними проблемами.

Найбільше уваги він присвячував найстаршому братові Андрієві, що із-за своєї хвороби потребував сталої помочі і піддержки. Дбайлива рука батька і надзвичайна пам'ять самого Андрія дали йому змогу закінчити гімназію, університет і написати дисертаційну працю. Середущі брати Тарас і Петро помочі батька не потребували — вони оба були здібні і скоро пішли власною дорогою. Тарас [був] захоплений античною філологією, а Петро — хемією.

А мене в школі приготовляли на учительку. По скінченню [навчання] відчула я потяг до медичних студій і, йдучи за покликанням, проходила дорогу медсестри довгі роки.

І так, виплекані з дитячих літ любов'ю і увагою нашого великого батька, ми всі пішли дорогами нашого власного покликання. Але [з нами] — його наука, його дороговказ життя, який прищеплювався нам з малих літ, його ідеї безмежної любови до батьківщини України, гордості за наше походження з селянського роду, любови до того найменшого темного пригніченого селянина, почуватися завсігди спорідненим із ним, не схитнутися з правдивої дороги і пам'ятати завсігди, хто ми і чиї ми діти. Це ті дорогоцінні скарби, які вклав нам у душі Іван Франко, велетень української культури, проповідник українського слова, будівничий української літератури і науки.

У кожній ділянці його творчости той, хто шукає джерело для своїх наукових студій, високих філософських думок, розваги, поради в життєвій дорозі, краси в поезії і в прозі, ідеалів загальнолюдських і мудрих думок в українсько-національних проблемах, хто шукає і хоче вчитися, [з]найде відповідь, пораду і науку серед його многосторонніх і численних писань.

І нині бачимо печать духа цього велетня у великім поступі думок, у його розвитку цілого українського народу. Цей поступ крокує і міцніє, і його не спинити.

Навіть у нас, в Канаді і Америці, читають його твори свої і чужі. Українська молодь по його творах учиться любити свою Батьківщину, свою рідну мову. Його твори опрацьовують науковці і студенти для своїх дисертацій на університеті. В народних і вищих школах діти пописуються знанням його чудових казок і поезій на своїх імпрезах і концертах. Його твори дають поштовх до співпраці і єдности численних організацій українців на еміґрації. Чужинці з подивом і пошаною, і з повною солідарністю піддержують їх стремління, стверджують правдивість і силу задумів української спільноти.

ТЕПЛО РІДНОГО КРАЮ

Скільки разів виростав у мене задум відвідати рідну землю, побачити рідних і вдихнути повітря рідної Батьківщини, яку колись залишила, думалось, на короткий час. Та лише на початку цього року оголошення на 28 квітня [1967 року] туристичної екскурсії до України кораблем «Олександр Пушкін» поставило мою поїздку на реальніші рейки. Не роздумуючи, я зголосилась на цю екскурсію в «Інтуристі» і незагодя отримала візу на виїзд до УРСР з дозволом користуватись правами туристки і приватної відвідувачки протягом трьох місяців. Це якраз було те, про що я мріяла. Мої приготування були короткі, бо кілька місяців чекала я дозволу, і 28 квітня була вже на пристані.

Плавання теплоходом «Олександр Пушкін» — немов казка. Щоправда, спершу нависали над морем густі тумани, море хвилювалось, а вночі — нескінченні сигнальні гудки. Декотрі з пасажирів ділилися спогадами про страхітливі пригоди на морі, оповідали десь читане або чуте.

Коли ми виїхали в океан, небо випогодилось, і я не знаходила нічого кращого, як проводити весь вільний час на палубі, дихати ідеально чистим повітрям і любуватись морем. Воно могутнє і безкрає. Десь там, з далекої далечини, зачинають наростати хвилі. Вони підносяться все вище, випинаються, немов гори. Мить — і вже летять униз, налітають на корабель з розгону і розбиваються дрібками на залізом кутих стінах. Корабель скрипить, то поринає носом у водяну прірву, то знов підноситься на сам верх високої гори хвилі. Але морю не здолати його, і він — господар стихії — поспішає спокійно і впевнено до мети.

А на кораблі йшло життя своєю упорядкованою і визначеною стежкою.

Туристи як туристи — різноманітна й різнобарвна група людей, яка на коротший чи довший час знайшлась випадково на тім самім кораблі, прямуючи за визначеним маршрутом. Устаткування корабля, встановлений розклад дня давали можливість проводити час згідно з уподобанням кожного і в повній свободі, їжа, яку нам подавали гарні й чемні дівчата, задовольняла і найвибагливіших. А банкет, яким нас обдарували на прощання і який складався, сливе, чи не з 15 страв, був верхом кулінарної майстерності. Пугар же вина, що припав на долю кожного, викликав піднесений настрій, а з ним — і загальне братання...

Ми прощалися з теплоходом і його екіпажем, вповні задоволені, навіть із жалем.

Подорож [в] Україну була моєю заповітною мрією. Адже Україна залишилась Батьківщиною не тільки моєї молодості, мого 20-річного життя в селі Довге на Закарпатті, але незмінною Батьківщиною мого серця, моїх думок, моїх прагнень, — дарма, що доля кидала мною по різних країнах і континентах.

І от, нарешті, я ступаю по рідній землі. Якою запашною здається вона мені! Київ зустрів мене в розкішному весняному одягу. Хрещатик, який ще з років воєнної розрухи часів Першої світової війни закарбувався у мою пам'ять досить сірим, архітектурно бідним (за винятком історичних пам'яток), якого не могла прикрасити навіть свіжість зелені, тепер явився в гармонії краси природи і будівельного мистецтва. Я йшла по відомих мені з молодості вулицях і, на моє здивування, не бачила вбого зодягнених людей. Вже перше враження — приємне і сильне. Воно зміцнилося зустріччю з братом, з рідними, яких не бачила майже півстоліття. А далі — поїздка до Канева. І знову контрасти картин-споминів і реальної дійсності. Незмінним залишилось тільки

відчуття святості, що проймає всю душу благоговінням перед місцем поховання Великого Кобзаря. Музей Шевченка в Каневі, музей Шевченка в Києві. Що таке рідна земля, що таке український вишневий садок коло хати, може зрозуміти той, хто їх довго не бачив...

У Києві я тільки 6 днів. Але вже побувала на Байковому кладовищі, вклонилась могилам наших корифеїв літератури і мистецтва, які відійшли у вічність. Оглянула музей українського народного мистецтва в особняку скульптора Івана Гончара[417]. Він же різьбив скульптуру молодого Шевченка, і його робота послужила зразком для пам'ятника у Вашинґтоні. Гончар широко відомий і як автор скульптур Лесі Українки, Миколи Лисенка. Але те, що я побачила у його власній майстерні, перевершило мої сподівання. Який діапазон творчих зацікавлень, яка оригінальність виконання, яка глибоко продумана передача в скульптурі почуттів, волі й характеру людини!.. А музей картин, одягу, речей, писанок! То справді плід величезного колекціонування, апофеоз любові до народного мистецтва.

Відвідала я колишню колеґію Ґалаґана, де викладав мій дядько Трегубов[418] і де брав шлюб мій Батько з Матір'ю — Ольгою Хоружинською. Таблиця при вході свідчить про цю подію. Зараз це українська середня школа імені Івана Франка. Тут вчаться два мої внучаті племінники — Юрко й Андрій[419].

Мене цікавило і те, як зберігаються рукописи й бібліотека мого Батька і як готується видання його 50-томного зібрання творів[420]. З цією метою я відвідала Інститут літератури імені Тараса Шевченка, Академію наук Української Радянської Республіки, мала розмову з віце-президентом академії І. К. Білодідом[421]. Я побачила, що рукописи і книги мого Батька — в ідеальному стані, про який він не міг і мріяти. Вони дбайливо опрацьовані й картографовані. Кипить праця над 50-томником І. Франка. Підготована до друку і батькова

«Історія української літератури», яка досі ще ніколи не видавалась.

Вже перші мої враження справді приємні, — не лише від відчуття чогось близького, рідного, але й від усвідомлення, що [в] Україні шанують і Великого Кобзаря, і Великого Каменяра, що їхні твори видаються, науково опрацьовуються.

Після майже 50-річної розлуки я знову побувала на Закарпатті, в знайомому мені до кожної хати і кожного деревця селі Довгому, в людське життя якого колись увійшла лікарська праця мого чоловіка. Довгі роки, прожиті за межами України, не зітерли з моєї пам'яті вигляд села, бо надто глибокою була туга за рідним краєм, надто сильні враження збереглися в душі від усього тут пережитого, продуманого, усвідомленого.

Перша зустріч була надміру урочистою. Мене зустрічали представники сільради і майже півсела. Селяни мене пам'ятали ще з давніх часів. Про мій приїзд знали, чекали мене з цікавістю і нетерпінням. Були сердечні потиски рук і гарячі сльози радості. Йшли по відомих дорогах і стежках. Поглядом, повним сумовитої радості, окинула я гори, що зеленим вінком оповили село. Зайшла до будинку, де мешкали ми останні роки... У кутку городу пишалась посаджена моїм чоловіком розкішна береза — живий, хоч і німий свідок нашого тут життя. Там, де колись був двір мадярського вельможі Телекі, я, на мою превелику радість, побачила шпиталь для хворих Довгого. Ввічливий доктор дозволив мені оглянути кімнати цього будинку.

Повз церкву, широкою, добре вимощеною дорогою, ми пройшли міст над річкою Боржавою, що пінилась і клекотіла весняною повінню. Доктор вирішив показати мені ще й лікарню для хворих на туберкульоз. Виявилося, що вона містилась у будинку, закупленому мною 1939 року. Нині, розбудований і поширений, той будинок якнайкраще виконує завдання згідно з бажан-

ням мого чоловіка — послуговує оздоровленню мешканців Довгого і окружних сіл.

За час моєї розлуки в селі виросли сотні добротних будиночків напівміського типу, у зовнішньому оформленні яких, однак, відчувається народна традиція, щось своє, прадідівське. Це своє відчувається не лише в декоративному, але і в словесно-музичному мистецтві. В селі є чудовий самодіяльний хор з великим репертуаром народних закарпатських пісень під керівництвом колишнього машиніста. Зустріла я багато знайомих, і серед них — колишню нашу хатню робітницю Марію. Ми розцілувались, як рідні. Я була гостею її сім'ї, а потім і всіх її сусідів. З Марією ми зробили прогулянку на гору, віднайшли стежки, де колись я ходила з моїми дітьми. Давнє минуле являлось мені в промінних радості.

Багато асфальтових доріг прорізало Закарпаття. Однією з них їду в Ужгород. Вперше мені доводиться побувати в Ужгородському університеті (адже раніше його не було), та ще й на науковій франкознавчій конференції. Хоча я туди пішла як приватна особа, але мене зустріли з усією сердечністю і українською гостинністю. Я прослухала близько 10 доповідей. Приємно вразило мене те, що кожна з них вносила щось нове, своє, у наукове франкознавство. Кожна висвітлювала якесь окреме питання, і торкались вони різних проблем творчої спадщини Франка відповідно до багатогранних його зацікавлень.

На конференцію прибули представники багатьох наукових і навчальних закладів України. У перервах між засіданнями я знайомилася з містом і його мешканцями, відвідала Закарпатське відділення Спілки письменників.

Для учасників конференції організовано одноденну екскурсію в Карпати. Побували ми в кількох будинках відпочинку. Проїжджали повз санаторії, що розкинулись на мальовничих узгір'ях Карпат. Справді, для

лікування й відпочинку вибрані прекрасні місця, де клімат, запашна зелень і краса гір є найкращими природними ліками. О, коли б такі лікувальні будинки для робітників і селян були колись, — як допомогли б вони моєму чоловікові в його лікарській праці і, можливо, дали б йому змогу продовжити або врятувати не одне людське життя!

Повернувшись із прогулянки, я відвідала виставку самодіяльного мистецтва в домівці Спілки письменників. Не проминула оглянути малюнки Бокшая[422], що обіцяла собі ще в Канаді... Я застала художника за малюванням натюрморту, і знову любувалась його славними пейзажами Карпат.

Я оглядала нові закарпатські міста, витримані в одному архітектурному стилі, і все те бачила не очима чужинця, туриста-спостерігача, а людини, що всім серцем зв'язана з українською землею, що відчуває її дихання, її запах. Мої враження йшли не тільки від усвідомлення баченого, а й від безпосереднього емоційного його сприймання. А такі враження — найсильніші і справді незабутні.

Хоч моя подорож була чітко намічена: Київ, Херсон, Харків, Полтава і знову Київ, та насправді я їхала в зовсім невідоме, і, можливо, саме це надавало чарівності моїй подорожі...

Вже кілька годин, як ми, відчаливши від київської пристані, пливемо вниз по Дніпру, і раптом я помічаю серед подорожніх якесь хвилювання, а екскурсанти-діти стали бігати сюди й туди, шукаючи чогось на березі. Спогодя всі стояли, немов зачаровані, вдивляючись у берег, що все наближався. Ми під'їздили до Канева. Я прислухалась до розмов зібраних на палубі людей, — то були розмови про Шевченка і його могилу. Я почула історію перевезення його тіла з Петербурга до Канева. Пароплав під'їжджав ближче до берега — і стали вимальовуватись гора, могила, а там — струнка

та висока постать Тараса, генія України. Усі притихли в німім зачаруванні. Останні проміння сонця немов хвильку затримались на його обличчі. Довкола високого пам'ятника Тарасові зібрались люди і немов чувся відгомін так добре знаного «Заповіту»... Ще довго стояли ми на палубі. І хоча пісня затихала і сонце зайшло, та мелодія «Заповіту» все ще дзвеніла в наших серцях, а постать Кобзаря стояла перед очима уяви.

Просторі оселі розкинулись на високім березі Дніпра, і я виділа нові будинки, що ясно вимальовувались на небосхилі, — лиш тут і там виднілись хати, вкриті соломою, і як колись росли побіля них високі мальви, відбиваючись яскравими барвами на білих стінах. Я побачила дівчину, яка стояла коло криниці з журавлем. Вона забула про свої відра з водою, приглядаючись до пароплава, і я задумалась: чи мешканці цих нових будинків змінились, чи стали щасливішими, ніж в давні часи?

А потім перед нами, в хмарах диму, замаячіли високі димарі заводів. А ген, праворуч, височіли забудови електростанції. Ми в'їхали до першого каналу і мали «спуск», а опісля гесівські спуски послідували один за другим. І ось Дніпрельстан. Поминувши його, я ще раз обвела очима так добре знану з ілюстрацій, на весь світ славну греблю, що затопила могутні, нескорені віками пороги Дніпра-Славути. Чомусь півкруг самої греблі нагадав мені водоспад Ніагари.

Подивляючи чуда модерної розбудови, ми не зчулися, як опинились на широких водах Дніпра, а тоді пригадали, що досі не снідали...

Один із подорожніх, який помітив моє зацікавлення усім баченим, запропонував затриматись у Запоріжжі й оглянути місця незабутньої слави запорозьких козаків. Він гаряче заохочував мене до цього, і я мимохіть поцікавилась: часом він не є нащадком котрогось із них, що він з гордістю підтвердив. Довго не надумуючись, як

тільки корабель дістався берега, я опинилась на землі, де копитали колись козацькі коні.

Шукаючи очима, хто би порадив, куди прямувати далі, я натрапила на чоловіка, який мав на руці пов'язку чергового розпорядника. В розмові з ним я довідалася, що він поляк, що зовсім випадково потрапив на Запоріжжя і з щирою відданістю працює на українській землі. Він став моїм добровільним гідом. Долучившись до таких, як і я, направилась відвідати шістсотрічний дуб, — сливе, не одиноку живучу пам'ятку давнини, — який на своїм могутнім пні та розгалуженім гіллі закарбував події буйного козацького життя.

Справді, це було величне дерево, що своїм зростом і силою з певністю могло б рівнятись, а чи й не перевищити ґіґанти секвої Британської Колумбії в Канаді.

Старий дідусь і вертка бабуся, що, здавалось, були ровесниками свого улюбленця-дуба, розповіли нам багато цікавого про події минулого, пов'язуючи їх зі старезним деревом, показали нам «сина» його — 300-літнього леґіня, що, як пристало, перегнав його, а також правнуків — малих підлітків. Напившись джерельної води, що випливала з-під дуба, намилувавшись його красою, обдаровані знімком дуба та дідусевим портретом, ми попрощались.

* * *

Другого дня я дісталася Харкова.

Тут я зайшла до музею, цікавлячись загубленим портретом мого Батька, намальованим звісним українським малярем Панкевичем[423]. Портрет свого часу вивіз до Харкова мій брат Петро. Пошуки мої були безуспішні. Та все ж я не втрачаю надії, що він колись знайдеться.

Чемна працівниця музею люб'язно показала мені все цікаве і визначне в місті і, між іншим, — дім, де колись був Інститут благородних дівиць, в якім училась моя мати.

Першим-ліпшим поїздом я поїхала до Полтави.

Полтава — мати запашної, ніжної і милозвучної української мови, джерело мистецької творчості, незабутня пам'ятка історичних подій, родоміство красунь-українок у їх чарівних одягах, вишиваних і мережаних сорочках. Хто ж може, проїхавши розлогими степами, попри зелені гаї, сади й могили, почувши назву «Полтава», не зайти до неї! І я прямувала до цього міста, зворушена і радісна, відчуваючи велике щастя від того, що доля дала мені змогу стати на цій святій землі.

Я зайшла до Музею українського народного мистецтва, будинок якого і зовні і зсередини прикрашений своєрідними полтавськими малюнками, вишивками; його експозиції — стародавня зброя, знаряддя, вишивки і кераміка. Я довідалась про горезвісну долю Полтави і її мешканців під час німецької навали, коли все руйнувалось і нищилось, а люди гинули тисячами. Я ще відвідала музеї Короленка[424], Панаса Мирного[425] і Котляревського[426], проходила вулицями Полтави, милувалась красою міста, вслухалась у мелодійну мову його мешканців. Я несла в руках ніжні зразки української полтавської вишивки, книжки, подаровані полтавськими письменниками.

Я, ще повна полтавських вражень, щойно повернулась до Києва, а телефонні дзвінки один за другим: «приїздіть негайно до Одеси, на корабель «Іван Франко». Ви запрошені туди». «Зустріч зі мною, — говорить телефонуючий, — о 18 годині на корабельній пристані». Думка гарно відпочити майнула кудись у безвість, і якось тяжко було погодитись. Уже на другий день зранку треба летіти (не знаю, чи на крилах, чи літаком) до Одеси, щоб завчасу потрапити на місце призначення. Бо ж це було не тільки запрошення від капітана корабля і його екіпажу, але і запрошення від самого корабля, бо він носив ім'я мого Батька — Івана Франка.

...Зійшовши з літака в чужім місті серед незнайомих

людей, я тільки тоді стала собі з'ясовувати докладніше, чому я тут. А що далі? Передача телефоном була, думалось, неясна і невиразна. Людину, що телефонувала, я виділа, сливе, два рази і стала сумніватися, чи знайду її серед натовпу...

...Корабель уже був на місці, й пасажири виливались виходами на стрімкі східці, щоб зійти на пристань. Мої очі розбігались. Я не знала, куди дивитись: чи подивляти і милуватись красунем-кораблем, а чи пасажирами.

Нараз хтось торкнув мою руку, — я поглянула в усміхнене й радісне лице, як здавалось, втраченого товариша — гіда моєї поїздки.

Він почав розповідати мені про труднощі і перешкоди, які дістались на його долю, про те, що він саме відбув прогулянку на цім кораблі і тепер от віднайшов мене за допомогою бінокля капітана.

При згадці про капітана зауважив, що нас чекають на кораблі, й ми, протискаючись поміж людей, попрямували до каюти капітана. Проходили коридорами теплохода, і я вже тут помітила різницю між цим красенем і кораблем «Олександр Пушкін».

Не буду заперечувати, що тут мали значення суб'єктивні почування, — можливо, що я бажала бачити його найкращим, найбільшим, тому що він носив ім'я мого Батька. Думаю, що ніхто не візьме мені це за зле, бо, ступивши на корабель «Олександр Пушкін» у Монреалі, я щиро ним захоплювалась і зазначила моє повне задоволення і подяку за безжурні й сонячні дні під час поїздки.

По офіціальнім знайомленню з капітаном і присутнім персоналом корабля помічник капітана повів нас оглянути корабель. Ми бачили бездоганно чисті коридори і каюти, заглянули до з найбільшим смаком і елеґанцією впорядкованих кабін першого класу, зайшли в зали для відпочинку, музики і концертів, у салони та бари, кімнати та басейни для дозвілля дітей і дорослих...

Ходили з поверха на поверх, — а їх там немало (бо аж вісім), — спустилися вниз, щоб кинути оком на могутні машини, які з невтомною енергією працюють день і ніч, посуваючи вперед велетень-корабель. Затим повернули до салону капітана, де при чашці кави вели жваву розмову.

Правду кажучи, я трохи розчарувалась виглядом капітана. Він ніяк не скидався на «морського вовка», яким я потай бажала його бачити — на взір тих капітанів, про яких так багато читала в численних романах. Це був джентльмен, витриманий і коректний, поважний і чемний.

По короткім відпочинку ми зайшли до бібліотеки, там я знайшла збірку творів мого Батька не тільки мовою українською, але й англійською, французькою та багатьма іншими. Туристи — радянські й закордонні — з зацікавленням слухали розповідь провідника. Вони хочуть познайомитись з постаттю борця за кращу долю українського народу і понести надбані тут відомості в свої рідні країни. Вони з цікавістю оглядають мистецьки виконаний портрет Івана Франка, його погруддя і вирізьблене в дереві його ж обличчя. Йдемо від одного зображення Франка до другого, і я в душі радію, що сповнився його заповіт, що в з'єднаній сім'ї українського народу не забулось його ім'я, не заросла бур'яном стежка до його почувань, до його філософії, до його ідеалів.

Я вертала до міста, а там і до Києва, повна нових вражень. У руках я мала мистецьки зроблений альбом про життя і працю Івана Франка — дарунок капітана.

Лечу до Львова. Літак сміливо і впевнено пробивається через густі хмари все вище і вище. Вже через якісь півгодини тут і там появляється синє небо. Щораз, то більше шириться синява, і я цікаво поглядаю вниз через прогалини поміж гігантські клуби хмар туди, на землю. Рівнесенько повідтинані ясно-зелені поля

збіжжя і пасовиськ, темно-зелених лісів, золотисті лани пшениці й люстерка невеличких озер і річок. Де-не-де ліс тягнеться довгими широкими смугами, а далі — простори полів. Шукаю річку Збруч, але я не певна, чи це була вона, бо відмітила сріблястий відтінок води, який раптом урвався, загубившись серед зелені лісів. Я розчарована, бо хотіла бачити ту злощасну річку, що століттями ділила нашу батьківщину, відокремлюючи Західну Україну від Великої України.

Ще якась мить — і літак приземлюється. Мій сусіда, з яким я перекинулась кількома словами, запитує, чи хтось буде стрічати мене. Я відповідаю: «Не знаю». Бо в нинішній час метушні і можливих змін не можна усталити щось напевно. Йду до будинку аеровокзалу і тут пізнаю усміхнені лиця братової і її дітей. Скоро сідаємо в автомашину, і до моєї свідомості вривається думка: «Я їду вулицями Львова, мого родинного міста». Колись мені здавалося, що я його ніколи не забуду, — його внутрішнього обличчя, — так само, як і Києва, що став в часи війни моїм другим рідним містом. Але протягом довгих років моєї відсутності щось виросло між мною і цими містами. Десь глибоко в душі гніздиться почуття безмежно дорогого, рідного, але довга розлука зробила своє... Я скеровую перші кроки до «моєї хати», в якій міститься зараз музей Івана Франка. І я вже дома. До болю все рідне. Я обходжу хату, вітаю старі яблуні, вишню. Над вулицею розлогий дуб, посаджений у мою відсутність. Рівненькі рядки квітників. Яскраво-червоні бегонії оточили погруддя Івана Франка. Щось бракує... Вздовж ґанку щороку я садила улюблені татом настурції... Заходжу до хати. Пізнаю меблі — їх небагато було і небагато є. Всюди розставлені музейні експонати. Це — історія життя мого Батька.

Колись, ще як ми вперше входили до цієї хати нашою малою родиною, наші лиця ясніли щастям. Ми вірили, що те щастя буде окрилювати наше родинне

тихе і скромне життя! Порядок і дбайливість, що проглядають у кожній кімнаті, свідчать, що тут працюють не тільки люди зі знанням, але й з пієтизмом, з любов'ю до пам'яті Івана Франка. Відзначена кожна дрібничка, пов'язана з його життям і літературною працею в цім домі.

Музей нині поширений за рахунок садиби Грушевського. Знесено паркан, а в його домі розмістились архіви...

У моїй поїздці сюди я не обмежилась тільки відвідинами Львова. Я хотіла бачити рідне село мого Батька і, по можливості, хоч частину тих місць, куди він заходив, які змалював у своїх творах і де бував під час свого відпочинку. З великою вдячністю я прийняла допомогу в сповненню цього мого заміру директора музею Івана Франка Марії Семенівни Кіх[427], яка не тільки оточила мене піклуванням, а й супроводила мене в моїм подорожуванні. Ми зробили два тури. В перший ми виїхали 28 червня зі Львова в напрямі до Дрогобича. Хоча сонечко пригрівало, ми не відчували втоми. Машина просувалась нешвидко, і я мала змогу любуватись гарно забудованими селами, розлогими полями та дрімучими лісами. Життя у великім місті в Канаді лиш зрідка дозволяло мені виїхати поза його межі. І ці краєвиди були для мене новими й свіжими, повними чару і принади. У Дрогобичі ми були лиш проїздом, бо головною метою цього дня мали відвідини Нагуєвичів — родинного села мого Батька. Це село для мене майже незнайоме. Лиш дуже далекий, немов серпанковий, спомин зв'язує мене з ним.

...Ми приїхали до хати мого стрийка на сільськім драбенястім возі, вистеленому вщерть пахучим сіном. Мене, заспану, бере хтось на руки й несе в хату. На підлозі — застелене веретами сіно. Я забиваюсь у куток цієї імпровізованої постелі й засинаю. Ранок... Я босенька вибігаю надвір. Там повно домашньої птиці.

Це мене надзвичайно цікавить і тішить. Я забігаю в стайню, а стрийна, що доїть корову, подає мені горня теплого, пінистого молока. Що то божеський нектар! Тато заходить за мною і проводить зі мною процедуру вмивання надворі холодною водою. Це не дуже мені подобається — я кричу і вириваюсь. А ось я йду з татом полем, стежкою. Висока пшениця сягає мені по шию. Я шугаю то в один, то в другий бік, щоб зірвати квіти краси і радості — волошки й маки. Але мої ноги вже стомились. Тато бере мене на руки і саджає на коркоші. Зараз я бачу далеко і широко. Кругом нас поля, напроти темний ліс, а в долині село лежить!..

І це село в долині я побачила на схилі мого життя. Ми сходимо вниз, і назустріч нам виходять рідні мого Батька і вже внуки і правнуки його брата Захара. Зустріч зворушлива і радісна, хоч я їх майже не знаю. Чи ж можна протягом коротких годин цих відвідин все вислухати, все сказати! І тому з сумом, з почуттям чогось несповненого я прощаюся зріднею. На окраї села ми заходимо в ліс. Я обіймаю руками дуб Івана Франка, під яким сидів він, під яким писав свої вірші-перлини. Звідтам я ще раз дивлюся на село Івана Франка, зачарована його краєвидами. Серед цієї краси родився поет, що любив це село і ліс безмежно. Вони дали натхнення до його творчості.

Під вечір ми повернулися у Дрогобич. А вранці наступного дня прийшли до пам'ятника Іванові Франку, де я зложила квіти. Мене провели вулицями, якими ходив Іван Франко і живі герої його «Бориславських оповідань».

З Дрогобича ми поїхали у Борислав. Керівний інженер познайомив нас з історією зростання видобування нафти, газу і воску. Я закидала його запитаннями. Для мене було цікаво все, від самих початків... Я не бачила ніде чорних ріпників-селян та їхніх бідних селищ. По нафтових полях Бориславa виднілись кілометрами

стрімкі вежі, а, наблизившись до однієї з них, наш провідник пояснив нам автоматично-механізоване добування ропи. Інженер розказав про численні вироби продуктів ропи — озокериту, парафіну та інших — для добування земного газу і воску. Озокерит і парафін зацікавили мене як медичні середники, і я з подякою прийняла їх куски, щоб повезти до Канади.

...Невдовзі вже була в Підгірках коло Калуша, де мешкає внук батькового брата Онуфрія[428]. Підгірки, як і вказує назва, — село, розташоване у підніжжі узгір'я, званого Діл. У тій долині — ріка Лімниця. Мій батько купив там з братом Захаром невеликий маєток. Кілька вакацій підряд ми їздили туди з мамою. Ці поїздки особливо пам'ятні для мене, бо в цім селі ми вчилися з ріднею мого стрийка працювати коло землі. Разом з мамою я виходила полоти збіжжя, сапати бараболі, жати пшеницю і жито, брати льон і коноплі, згрібати сіно. Брати мої косили траву, звозили сіно в стодолу і їздили верхи пасти коні під лісом. Я допомагала чистити стайню, щіткувати корови, так само, як робили це усі сільські діти. Тато купив корову, але все ж таки я держалася її осторонь, бо не могла навчитися її доїти. Тато звичайно приїжджав на суботу й неділю, і тоді було для нас справжнє свято. З самого ранку ми йшли далеко на Лімницю. Тато забирав свої рибацькі приладдя, а коли ми влаштовувались біля річки, він відходив від нас подалі, щоби своїм криком і хлюпанням у воді ми не полошили риб. Ми вигрівались на сонці, купались. Для нас, дітей, це був справжній рай.

Наповнена споминами нашого щасливого дитинства, я проходила вулицями села Підгірок, шукаючи місць, дорогих мосму серцю. Але все змінилось. І хата не та, і сад не той. І я вернулась до хати мого родака, дружина якого за той час приготувала нам гостину. Прощаючись із ними, я прощалася з місцями, котрі вже перестали бути для мене спомином.

Дня 4 липня ми вибрались у нову подорож — у напрямі до Івано-Франківська. І знов тягнеться дорога серед розляглих піль, лісів і новозабудованих осель. Переїжджаємо річку Дністер попри старовинне місто Галич. Заходимо в музей Івана Франка в будинку ратуші. Я звернула увагу на карту, на якій зазначено, як широко та різноманітно вшановується пам'ять Івана Франка. Його іменем названо села, школи, учбові інститути, відпочинкові оселі, навіть камені та джерела, гаї, а перш за все його іменем названо обласне місто — колишній Станіславів.

З Івано-Франківська у товаристві завідуючої музеєм А. Синиці ми поїхали машиною до Яремча. Але по дорозі нас застав густий дощ з градом, і ми зраділи, побачивши затишний і гостинний готель-павільйон. Це не був звичайний готель — то шедевр гуцульського мистецтва. І ззовні, і зсередини будівля оздоблена чіткими й майстерними візерунками-різьбами. Кожна з підвішених ламп своєю оригінальною красою могла затьмарити будь-який кришталевий канделябр. Дощ і буря загнали сюди цілий натовп літників, та все ж таки знайшовся для нас затишний куток, де ми відпочивали і з'їли смачний обід.

Дощ починає вщухати, і ми їдемо далі. Поблизу Косова звертаємо до Шишор, щоби відвідати славну й оригінальну ткалю, яка гаптує рушники на мотиви пісень Тараса Шевченка. Її рушники я побачила на виставці в музеї Тараса Шевченка в Києві і, захоплена цим оригінальним мистецтвом, вирішила ближче познайомитись із авторкою. Господиня пригостила нас кулешем з бринзою і квасним молоком, а при кінці розгорнула довгий рушник з верстата і, тримаючи однією рукою кінець, другою водила по рядках тканини, співаючи Тарасові «Думи мої». Шишори — немов ворота таємничої й чарівної Гуцульщини. Пізно ввечері ми приїхали до Косова, де й заночували.

Косів славиться як центр гуцульського мистецтва. Дві фабрики народних виробів «Гуцульщина» (різьба по дереву) та фабрика імені Тараса Шевченка (кераміка і ткацтво). Школа прикладного мистецтва готує висококваліфікованих майстрів. Вранці ми відвідуємо фабрики й школи. Щедро обдаровані керамічними сувенірами, їдемо далі, до кінечної мети нашої подорожі — до Криворівні. Віддалена океаном від рідної землі, я мріяла про це село, тужила за ним і згадувала проведені там з моїми братами й родичами щасливі роки і дні. Нас приміщують у гостиннім домі голови сільради, і ми зручно там розташовуємось. Надворі безперервно іде дощ, і ми надарма шукаємо на небі яснійшого місяця — вісника погоди. Незважаючи на дощ, ми другого дня йдемо до музею Івана Франка, де зберігаються пам'ятки — свідки перебувань його в Криворівні. Музей побудований на місці, де колись була хата Якіб'юка — гуцула, в якого жив мій тато. В одній з кімнат відтворено інтер'єр гуцульської хати, в другій — обстановка, прикрашена чудовими гуцульськими різьбами. Ослін і пам'яткова книга для запису відвідувачів. Тут ми знайомимося із завідувачем музею, який, попри цю його працю, учителює. На нашу скаргу, що падає дощ і що ми не можемо нікуди йти, він хвильку задумався і запевнив нас, що він зможе нам помогти. Він вийшов надвір, помахав руками в усі сторони, немов розганяючи хмари, повернув до нас і заявив: «З полудня стане випогоджуватись, а о годині третій перестане дощ». Ми тільки дивились на нього, здивовані. Тоді він став нам пояснювати зовсім серйозно, що він вивчився від старого гуцула послуговуватись чарівними силами. Ми вірили йому і не вірили. Але справді по 12 годині стало розвиднятись, і ми, задивлені в небо, дивувались, як усі хмари стали клубитись, розхилятись, а о годині третій через прогалини в хмарах стало з'являтися сонечко. До вечора зовсім прояснилось. Ми не вникали глибше в це див-

не явище нашого характерника і прагнули використати гарну погоду. Ми попрямували на гору, щоби піднятись до гуцульської хати. Перейшли хитку кладку через Черемош і знайшли хату, в якій ми жили перші роки, коли приїжджали сюди всією родиною. Підійшли до джерела, з якого колись пили холодну воду, а далі на горі — місця, де між смерічками ми з татком шукали грибів. Багато споминів нахлинуло, і я, немов не я, проходила стежками давнього минулого. Над самим Черемошем височіла гора, до небосхилу покрита смереками, а по той бік Черемошу розкинулась широка панорама верхів із розкиданими поміж молоді смереки хатами гуцулів. На вершинах гір — розлогі полонини. Як нам сказали, на них випасають худобу, там побудовані гуртожитки, в яких проживають ціле літо люди, що плекають ліс та ходять за худобою. Багато туристів піднімається на високі гори Піп Іван і Говерлу, куди курсують автобуси, а вздовж Черемошу побудовані мальовничі дерев'яні відпочинкові будинки.

Але я верталась думками у старі часи і запопадливо шукала слідів минулого в старих гуцульських хатах, у лицях гуцулів і гуцулок, з якими довелось мені розмовляти, чи в їхніх хатах, чи на вулиці. Вони розказували про лихоліття, яке принесла на тихі оселі війна. Я вдивлялася в їхні сумні очі, повні болю і смутку. Всяка втіха для них була зайва. Та прийшли нові часи — і знову побачили ми в старовинних мальовничих строях гуцулів; вони йшли на полонину, спішили на празник Івана Купала до Косова, і ми почули від них веселі коломийки, побачили одчайдушні аркан і коломийку, ці звабні танці гуцулів-леґенів і жвавих гуцулок... Прохожі здоровили нас ласкаво і чемно, і я не в минувшину, а в будучину звертала мої думки і бажання.

Чотири дні нашого побуту в Криворівні пролетіли, мов сон, і ми стали думати про повернення до Львова. З Івано-Франківська приїхала до нас пані Синиця,

і на світанні 9 липня ми вибралися в дорогу. Ще перед від'їздом я сиділа на перелазі, вдивлялась у ліс над Черемошем, обіймала поглядом широку панораму узгір'я й хотіла цю картину прийняти до глибин душі, щоби її ніколи не забути.

По дорозі ми знов заїхали в Косів, зайшли на базар, що, як давно колись, пестрів килимами та ліжниками, домотканими полотнами, вишивками і посудом, що їх прибрали гуцули й гуцулки. Заїхали в Коломию, відвідали музей народного мистецтва, багатий старовинною керамікою, гуцульською ношею, зброєю та пам'ятками сивої давнини. Знов переїздили Дністер, коло руїн в замку Галичі, попри могутні забудови електростанції, знайомими вже дорогами в'їжджали у Львів.

Знов я приїхала до хати моєї братової — Ольги Франко[429], і мої думки вже назад вертають до Києва, Ленінграда і [до] Канади, де чекають мене мої діти.

* * *

Я знов у Києві. Надходить кінець моєї мандрівки, але не хочеться вірити, що за кілька днів я маю залишити мою Батьківщину, усі ті місця, які бачила і які ще не встигла побачити. На прощання я ще раз стрічаюся з письменниками Києва в їхній домівці. Тут я пережила безмежне почуття вдячності за щирість і добросердість, виявлену до мене з боку присутніх. І я щаслива, бо саме це буде для мене вічним теплом України, яке я понесу в моїм серці через океан.

Я бачила, проїздячи Україну, багато, але не все, що бажалось бачити. Два-три місяці часу, щоби сповнити мій задум, — це дуже малий і короткий час, бо так, як в кожнім селі України є своя вишивка, є свій звичай, з великою різницею від другого села, так і люди — все інші й інші. І зрозуміти їх, пізнати — потреба не місяців, а років...

МАДОННА

Недавно мені прийшлося брати участь у сумній церемонії похорону батька моєї невістки Наді, отця протоєрея Вишивана.

З усією родиною ми з самого ранку зайшли до церкви вислухати панахиду по померлім.

Напроти вівтаря посеред церкви стояла домовина з відкритим віком. Я клякнула і відмовила молитву за померлого, потім встала, щоб поглянути в обличчя чоловіка, так добре мені знаного, що ще недавно усміхався до мене ласкаво, з виразом доброти й резиґнації в очах. Нині лежав тут передо мною холодний, із забальзамованою маскою обличчя, немов закам'янілий.

Так, як оце холодне тіло, так само холодно стало в мене на душі.

Я відійшла від домовини, зайшла в лавку, поглянула по присутніх. Он, склоняючи залляте гіркими сльозами обличчя під чорним серпанком, стояла вдова. Ще останніми поглядами прощала того, що був їй добрим другом у щасті й нещасті. Коло неї, піддержуючи її, стояла доня Надійка, поруч неї — її чоловік, мій син. Людей небагато: тільки знайомі і приятелі — робочий день.

До домовини підійшли священики з Владикою на чолі, — почалась правити Панахида. Читали по черзі з Євангелії премудрість Божу, закінчуючи гуртовим співом.

Може, тому що не маю змоги часто бувати в церкві, Святиня Божа робить на мене за кожним разом сильне, непереможне враження. Місце, де люди без хитрости й лукавства в глибокій вірі відкривають свою душу перед Всевишнім, словами молитви висказують те,

в що вірили і перед чим клонили голови наші батьки і їх предки, вражає людину чимсь таємно-містичним, а заразом і світло-виясненим.

Розглядаюсь незамітно по стінах — серце радіє: це ж наша українська автокефальна церква. Як багато значення окривається в цих словах! Церква і священство відігравали в житті нашого народу велику ролю — в його боротьбі за самостійність, за його права, — і сьогодні, незалежна від чужинецьких впливів, народна церква, з могутнім проявом його волі, є дальшою піддержкою в його змаганнях до повного освободження.

Он бачу святих, що нагадують нам сідоголових дідусів з нашої Батьківщини. Он князь Св. Володимир і Св. княгиня Ольга. Черти лиць їх свідчать, що вони — українські князі, — на них же і староукраїнські одяги.

По обох боках вівтаря — хоругви, прикрашені вузенькими вишивками по краях. Столики, столи і вівтарі всюди, куди глянь, скрашують рушники й накидки з вишивками.

В повітрі розноситься запах кадила, а на вівтарях і в руках присутніх горять свічки.

Священики міняються — один за другим бере в руки Євангелію і читає...

Пастелеві, делікатні відтінки красок на мальовидлах по стінах, горіння маленьких свічечок навівають меланхолійний супокій і, здається, що ми, всі тут присутні, відійшли в далеку затишину, в котрій немає денної суєти і не чутно гамору великого модерного міста.

Найбільш уваги присвячую іконостасові. Над ним видніє синє небо з золотистими зірками, а на тлі неба, поміж зорями, — Господь, — так, як собі Його представляють всі народи світу впродовж тисяч літ.

Сам іконостас — мистецької роботи: зверху позолочене прозірчасте мереживо, різьблене в дереві листя біблійної рослини аканту і її цвіту.

З обох боків воріт — два образи: один — Ісуса Хрис-

та, а другий — Матері Божої. Я глянула на оба образи і стала слухати нову Євангелію, що її став читати знов інший священик.

За хвилину заставило мене щось глянути знов на образ Матері з Дитятком, але цим разом мої очі задержались на нім довго, й мимохіть я забула про все — і похорон, і присутніх людей, і домовину.

Постать Матері Божої менша за жіночу, але це не разило, а навпаки, надавало їй більшої ніжности і тендітности. Тоненькими пальчиками ледве дотикалась Дитяти, а тяжка золототкана тканина становила немов рамки для її ніжної постаті. Та я в першу чергу задивилася в божественне обличчя Мадонни. Який мистець міг створити щось так досконалого, не тільки в красі, але і в виразі черт?

Її очі — це були очі Мадонни Рафаеля, але ж це не були ті самі очі, котрі я бачила на оригінальнім полотні в Дрездені. Там прекрасні очі Матері були затінені глибоким смутком, бо Мати вже боліла над Немовлятком, знаючи Його судьбу. А тут дивились на мене немов живі очі, повні надземської радости. Около її ніжно закроєних уст іграла усмішка — майже така таємна, як у Монни Лізи да Вінчі, але на обличчі Монни Лізи ця усмішка була надто жіноча, а тут ця таємничість була ангельська, а погляд очей робив цю усмішку таємнорадісною.

Я вдивлялась в оце обличчя Мадонни, в кожну його рисочку — і щобільше я в нього вдивлялась, то щобільше ставало воно в моїх очах прекрасним і живим, — немовби із-за тої оболони з полотна пробивалась і просвічувалась живуча постать, що поглядає лагідно й радісно на мене, немов осяює мою душу.

І в моїй душі стала творитись молитва — гаряча, повна віри й любови. Я молила в Неї, в Мадонни, хоч одну к[р]аплю роси з її безгранично добрих радісних очей, щоб оживила вона мою, життям стомлену душу.

І моя душа, немов присипана попелом смутку й горя, стрясала з себе турботи, журбу і сльози. Мені ставало легше і світліше.

Приголомшена цим діянням, я повернулась назад до дійсности.

Я обвела очима присутніх, схопила нитку читаної Євангелії і, доторкаючись злегенька рамени моєї невістки, сказала їй: «Поглянь на Мадонну, — чи бачиш, що її обличчя немов живе?» Вона поглянула на образ і сказала: «Гарний образ», — та далі молилась, читаючи з книжечки. Я знову стала проводити очима по іконостасі — і нараз серед золотого листя аканту я виразно побачила вирізьблений герб України — тризуб із вістрям меча, піднесеним угору! Це меч, що мав взяти військо України в свої сильні руки, щоб зачати святу війну проти диявола. І нараз десь пропав мій біль, моє власне горе стало таке незначне й маленьке, в порівнянні з горем, що його страждає наш народ! Я припала на коліна і, звернувши знову мої очі до світлого обличчя Непорочної, стала всією моєю душею, всім моїм серцем молитись за кращу долю нашої Матері-України і її нещасних діток. Я й не замітила, як сльози розніжнення і глибокого почуття спливали по моїм обличчі.

Панахида доходила до кінця; ще прощальні слова священика, що прощав родину і світ в імені померлого, а потім — слова Владики: «Приступіть і положіть послідне цілування...».

Я підійшла до вдови, що ніяк не могла відірвати останнього погляду від покійного, обіймила її та відвела набік.

Домовину закрито, за нею стали виходити люди з церкви.

Я виходила з ними з незабутнім і незатертим образом предоброї Мадонни в моїй душі і к[р]аплею, мов чиста роса, радости в моїм серці.

Cmammi

УКРАЇНСЬКА ПИСАНКА

Жив собі дід і баба,
А в них — курочка ряба.
Курочка знесла яєчко,
Яєчко, не просте, а золоте.
Дід скаче, баба скаче,
А курочка кудкудаче...

Народна казочка.

Недаром цю казочку любили оповідати старі бабусі своїм внучатам скрізь в Україні.

Брали наші жінки і дівчата білі чи жовті яєчка в свої мистецькі пальці і не мудрим знаряддям, а писальцями, спорудженими їхніми чоловіками, виводили на них прекрасні візерунки, і звичайні яєчка набирали вартости, немов те бабусине яєчко зі щирого золота!

Тоненьким металевим дротиком, прикріпленим до патичка ручки, мачаючи його раз по раз у гарячий розтоплений віск, писали вони різноманітні взори на яєчку, — від того назва: «писанка». Звичайно, писати на кривій поверхні яєчка не легко. На те треба великої вправи, зручности й уваги, щоб узір вийшов без помилки.

Писати писанки зачинали кілька тижнів перед Великоднем — у час посту. До писання засідали старі бабусі. Вони ж знали докладне значення кожного взору, кожної рисочки, які виводили хоч старечими дрижачими руками, але цупкими впевненими пальцями. Отак засідали жінки, щоб у Великодню неділю наложити писанок у кошик поміж свячене, коли понесуть на Заутреню святити пасху.

Писали й дівчата — щоб писанкою похристосува-

тися зі своїм милим. Писали підростки й діти — щоб хвалитися своїми писанками поміж другими дітьми на вигоні.

Писанками христосувались і стукались, коли, повернувшись із церкви, засідала родина до столу, щоб розговлятися.

Писанка — це чудо українського мистецтва. І сюди, до Канади й Америки, занесли українські жінки й дівчата звичай писати писанки. Повбирані в народні одяги, засідають жінки і дівчата до передсвяткової церемонії. Найшовся розтоплений пчоляний віск, огріваний електричне, знайшлись і добрі, тривалі фарби, знайшлись, на взір стародавніх, змайстровані писальця, а яєчок — скільки треба!

Пишуть усі, хто має хист, охоту і трохи часу, а при довшій вправі охочі можуть стати майстрами. Взори до них беруть або старовинні, принесені з батьківщини, або найдені в старих збірниках у музеях, або прямо диктовані багатою уявою майстра чи майстрині, що, задивлені очима душі в красу втраченої Батьківщини, переливають свою тугу, свої думки, свої почуття на яєчко. Бо ж кожний взір, чи дуже мудрий і барвистий, чи зовсім простенький — на один або два кольори, щось значить... Кожний візерунок пояснюється мотивами, що постали в нашім народі у старовину і постають тепер, як витвір живої душі.

І так постають писанки, що мають ціну золота, — так, як у бабусиній казці.

ПОЕМА [І. ФРАНКА] «ОЛЬГА»

Поема «Ольга» належить до раннього періоду творчості Івана Франка. Ще в гімназії захоплювався І. Франко народним епосом слов'янських народів, вивчав історію Руси-України, писав твори, кладучи в основу лицарські подвиги князів, — наприклад: «Сон князя Святослава», «Три князі на один престол», поема «Князь Святослав» та інші. [Їдучи] з Дрогобича до Львова для навчання в університеті, І. Франко віз кілька зошитів (і багато книжок) зі своїми записами. Між ними була також поема «Ольга». Перечитуючи цю поему, я жаліла, що вона залишається недокінченою, і взялася її докінчувати[430]. До назви «Ольга» я додала: «Княгиня Руси-України».

Іван Франко в останніх роках життя пильно займався редагуванням своєї ранньої творчості.

Передчасна смерть скосила життя поета і назавжди перервала можливість докінчити такі шедеври, як поема «Ольга».

При допомозі Романа Левка мені вдалося зредагувати ту частину поеми, яку написав Іван Франко[431] і яку я подаю з самого початку в оригіналі, під заголовком «Ольга» (часть перша і 10 октав частини другої).

Для дальших пісень, а саме — до дальших октав другої пісні і до пісень третьої і четвертої, — історичний перебіг подій я взяла з «Історії України-Руси» М. Грушевського, том 1. Там, де у М. Грушевського було два або три варіянти одної, тієї самої події, я вибрала ту, яка, на мою думку, найбільш підходила до змісту поеми, — наприклад, епізод про війну з деревлянами або про побут у Царгороді.

Побудову строф (октава) і ритм затримано по мож-

ливості так, як у І. Франка. Мову затримано таку саму, яку вживав І. Франко в своїх літературно виправлених творах. Поміж сухо подані факти з історії Руси-України включено епізоди романтичні — щоб надати поемі випуклости й життєвого забарвлення, яке відповідало б змістові поетичних творів Ів[ана] Франка.

Я вживаю назву «Русь-Україна», щоб підкреслити й відокремити історичну назву нашої Батьківщини, яку москалі неправдиво (брехливо) спотворюють і силоміць фальшують твердженням, що Київська Русь була основою Московії. Ціль їх нам відома: знищити нашу історію, стерти з лиця землі наш нарід, спалити історичні документи старовини, знищити історичні пам'ятники і пам'ятки, знайдені в могилах і курганах. Це послідовна й наперед продумана дія нечуваного в світовій історії насильства над поневоленим українським народом.

Поема «Ольга» була надрукована вперше у книзі «Літературна спадщина Івана Франка», том І (Видавництво Академії наук України, в Києві, 1956 року).

Поема «Ольга» друкується за чорновим автографом із загального зошита. Датується роком 1875-м — на підставі даних в автобіографії Івана Франка.

ФРАНКО Й ҐАНДІ

Може, декого здивує цей заголовок, а, може, дехто і скаже: «Де Україна і Франко, а де Ґанді[432] і його батьківщина — Індія?». Але постать Ґанді така знаменна й чимраз більше набирає значіння! А яке відношення він і його батьківщина мають до України — це я хочу з'ясувати. В тому допомогла мені книжка Якова Гомера п. н. «Gandhi's Readers» («Книжка джерел про життя Ґанді і його писання»)[433], в якій зібрані статті Ґанді, Неру[434], його [Ґанді] приятелів-індусів, його прихильників і послідовників.

Життя Ґанді і його писання припадають на першу половину двадцятого століття, і я собі пригадую, що ця видатна постать звернула на себе увагу мого батька, й ми вдома не раз ставили батькові запити, зацікавлені країною, яка, як нам здавалося, лежала на кінці світу, — країною, з якої вийшла індоєвропейська раса, країною із пребагатою старовинною культурою, сповненою таємницями й суперечностями. Можливо, що якраз у той час надзвичайна постать Ґанді звернула думки мого батька у сторону Індії, а тісна приязнь з А. Кримським, професором східних мов у Московському університеті, дала йому змогу познайомитися ближче із творами індуської літератури й черпати з них джерела для своїх поем.

Пам'ятаю, що ще у Львові я прочитала повість «Повстання в Індії»[435], і до сьогодні вона здається мені дуже фантастичною, наповненою дивними, таємничими пригодами. Дві такі події врізалися в мою пам'ять назавжди, а саме: неймовірні масакри індусів і масові розстріли студентів, яких у тій цілі прив'язували до цівок гармат,

а також таємниче вбивство магараджі — власника світової слави брилянта «Зоря Індії», і його зникнення.

Вістка про вбивство Ґанді облетіла цілий світ, але вбивця пішов у забуття — його ім'я не згадується ніде, бо, як Ґанді сказав, коли піймали першого насильника, який невдало кинув бомбу на нього: «Не карайте його. Таж він не знав, що робить». Його не покарали, але з історії викреслили.

Могандас Карамчанд Ґанді народився 1869 року в Гуераті, в родині купця. Я. Гомер пише про нього таке: «Це була людина-велетень не тільки нашого часу, але й вона з часом не зменшується, а, навпаки, збільшується. Його шанували мільйони на Сході, але так само подивляли на Заході. Сам по собі він був — як його пам'ятають і знають — людиною невеликої постаті, із бронзовою барвою тіла й великими окулярами на такому ж великому носі. Вдягався він в одіж індуського селянина — білі своєрідні штанці й полотняний плащ білого кольору і, як Я. Гомер висловився, «цей малий чоловічок з успіхом скрутив довгий хвіст британському левові». Його життя наповнене драматизмом і носить знамено моралі. Це життя Ґанді й наука йшли в парі, а найважливішим його письменницьким твором є власна біографія під заголовком «Історія моїх досвідів із правдою». Писання Ґанді — це здебільшого короткі статті, есеї та памфлети. Він не мав часу скінчити свою автобіографію, зате ж численні приятелі Ґанді, поклонники, ученики і співпрацівники в різних творах подають нам відомості про його працю і творчість та його значіння для індуського народу.

Багатостороння письменницька діяльність Ґанді йшла рівнобіжно з його життям, у якому він поставив собі за найвищу мету звільнити свій нарід із-під 300-літнього англійського ярма, що він почав здійснювати вже в Південній Африці, поїхавши туди як адвокат однієї індуської фірми, справу якої блискуче виграв.

Думки про Ґанді розбігаються. Одні кажуть, що він спочатку був політиком, а потім святим, другі пишуть

про нього як про святого, що старався бути політиком, але Ґанді думав навпаки. Він студіював право в Англії, але звернувся до релігії і ціле життя прожив по-правдивому релігійно.

Простудіювавши життя і значіння Ґанді та знаючи життя й письменницьку діяльність Івана Франка, я можу сміливо провести дві паралелі, які в одних точках розходяться, а в інших сходяться. І. Франко, як і Ґанді, любив свою Батьківщину понад усе, він уболівав, як і тамтой, над тяжким горем свого народу, над його нидінням під ворожою окупацією та на панщині у ворога. Від малих літ І. Франко жив у своєму рідному селі, він ніколи не забув батьківський дім під солом'яною стріхою, й до нього завжди летіли його думки та рвалося серце. Коли І. Франкові довелося залишити рідну хату і йти вчитися до міста, його виднокруг почав розширюватися, а пізнавання свого народу збільшилося. Він виніс із батьківського дому релігійне виховання, глибоку віру в Бога, пошану до Церкви й любов до церковних та народних пісень, що залишили глибокий слід у його душі на ціле життя. Він вийшов із родини, яка впоїла в цю душу чесноти добра, справедливости, співчуття до покривджених, любов до ближніх, а найбільшу чесноту — любов до Батьківщини-України він виростив у своєму серці сам, і ця любов стала немовби сумою всіх інших чеснот, набутих від батьків.

Уже в молодому віці І. Франко поставив ціллю свого життя, як і Ґанді, боротьбу за визволення українського народу з-під ярма ворожих окупантів і привернення Україні волі та державної незалежности. Своє кредо він ясно висловив у гимні «Не пора...», який став усенародним.

Ґанді більшу частину свого життя провів у розмовах із багатьма людьми з різних шарів індуського народу й цими розмовами хотів спершу підготувати людей, дати їм зрозуміти, що значить воля (конструктивна програма), а опісля допомогти їм цю волю осягнути. Його

розмови охоплювали численні ділянки життя й широкий засяг домашніх реформ.

Поставивши перед своїми очима різнорідні релігійні писання — гіндуські, християнські й мохаммеданські, а також твори деяких філософів, та методично їх простудіювавши, Ґанді прийшов до висновку, що найреальнішою обороною слабших перед злодіянням сильних може бути пасивний спротив або по-індуському «сатяграга», яким він успішно послуговувався вже в Південній Африці, а пізніше в Індії.

Один з індуських поетів писав:

За чашку води подай добрий обід,
За чемний привіт поклонися низько,
За скромний гріш заплати золотом,
За малу послугу дай нагороду.
Але справді благородний — цінить усіх, як одного,
І радо поверне добром за заподіяне зло.

Правда цих слів запала глибоко в душу Ґанді.

В Південній Африці, куди вислала його одна індуська фірма заступити її справу, він, хоч і початкуючий адвокат, виграв її, але трудність полягала в тому, що противником був анґлієць-колоніст, а він належав до індусів, до яких білі ставилися значно гірше, як до чорних. Проте Ґанді не тільки виграв судову справу свого клієнта, але, крім цього, ще й заініціював пасивний спротив («настояння у правді») проти англійського дискримінаційного закону реєстрації всіх індусів, який до [того] існував у цілій Африці для чорних. Дійшло до людських жертв, а самого Ґанді арештували й разом із його товаришами вкинули до в'язниці. Юрба озвірілих білих колоністів хотіла його злінчувати. Але він переміг, уряд мусів уступити, й Ґанді побачив, що коли його тактика пасивного спротиву має успіх в Африці, де індуси були меншиною, то тим більше буде успішною в Індії.

На відміну від Ґанді, І. Франко писав тисячі творів: ліричні й епічні поезії, сатири, оповідання, повісті, дра-

ми й комедії, популярні для народу твори, філософічні, наукові, політичні, на теми релігійні й високої моралі, для дитячої лектури, твори автобіографічні й переклади світових літератур. Як відомо, його творчий дорібок — дев'ятдесят великих томів[436].

Цими писаннями І. Франко просвіщав свій нарід, давав йому доступ до розуміння високих ідеалів, будив його з летаргічного сну національної неволі й панщини, відкривав перед ним ширший кругозір на життя українців у Галичині й цілій Україні, вказував на необхідність з'єднати всі українські землі в одну, ні від кого незалежну державу, здобути права на справедливий суд, якого під польсько-австрійською владою дарма було сподіватися, домагатися справедливости при судових слідствах і розправах, проведення соціяльних і аграрних реформ, розбуджував у народі розуміння волі й життя в самостійній державі.

І. Франко мав дуже скупі фінансові засоби на середню й вищу освіту, закінчену докторатом у Відні на філософічному факультеті, щоб цим шляхом відкрити собі двері до західноевропейських наук і мати змогу нав'язати контакти із західними науковцями та щоб здобути кращі можливості для боротьби з ворогами свого народу. Нехристиянське відношення частини тодішнього духовенства і брак допомоги, коли його, безневинного, вкинули окупанти до в'язниці, відвернули І. Франка від церкви як збору священиків. Його вірш «Думка в тюрмі»[437] яскраво віддзеркалює настрій письменника:

За що мене в пута скували?
За що мені воленьку взяли?
Кому я і чим завинив?
Чи тим, що народ свій любив?
Бажав я для скованих волі,
[Для скривджених — кращої долі]
І рівного права для всіх —
Се весь і єдиний мій гріх.

Знайомство із Драгомановим і співпраця з Павликом[438], а потім редакторська співпраця в «Кур'єрі Львівскім» звернули напрям ідеології І. Франка у сторону соціялізму. В той час він почав цікавитися писаннями цього напрямку й побачив, що такі великі письменники Франції з часів революції і після неї, як Вольтер[439], Жан Жак Руссо[440], Бальзак[441], Гюґо[442], а також письменники й філософи Німеччини, Англії та інших країн, порушують у своїх творах теми із життя селян і робітників. Перед очима І. Франка попливли образи гіркої недолі цих робітників і селян, народів Европи, у великій суцільній масі, як одно безмежне страждання, яке Ґете назвав «Евіґес Ляйден»[443]. Він подумав про свій український нарід і побачив те саме пониження та визиск австропольськими панами й переконався, що він не осамітнений, що сотні й тисячі людей — учених, письменників, гуманних, справедливих і чесних — стоять обабіч нього, і всі вони своєю працею дають вклад до великої ідеї — кожний із них допомагає своєму власному народові.

І. Франко побачив, що польські соціялісти не тільки не служили польському робітникові, щобільше, — обдурювали своїх робітників, а під фальшивою покришкою інтернаціоналізму полагоджували успішно свої власні темні інтереси. Він заглянув також до творів т. зв. передових московських письменників і там не знайшов тієї правди, за якою шукав, бо проголошувані ними про людське око революційні програми не виходили ні на крок поза кордони «єдіной нєдєлімой». Отже, які ж то мали бути соціяльні реформи, коли вони відносилися тільки до московського народу, виключаючи цілковито український? Спочатку І. Франко попав у зневіру, але скоро переборов її і звернувся всеціло до свого українського народу. Він не став атеїстом, а залишився добрим християнином, любив своїх поневолених братів, допомагав їм у потребі й засудив себе на дуже скромне життя — таке саме, яке мали його брати-селяни. В тяж-

кі хвилини він звертався до старих церковних книг та Святого Письма і з них черпав ідеї для своїх пісень та оповідань, темою яких була боротьба за правду і справедливість, за доброту і шляхетність серця та любов до покривдженого.

І. Франко опинився перед такими самими проблемами, що й Ґанді — спершу в Африці, а потім в Індії. Коли ставав перед судом український селянин, то він дуже рідко міг виграти процес. Часто безсовісні адвокати, звичайно чужинці, тягли цей процес так довго, аж поки не знищували матеріяльно селянина, а в додатку до цього — ще й запроторювали його в тюрму. Польсько-австрійські закони, звичайно, були до послуг панів і їх поплентачів.

В Африці Ґанді запримітив багатьох молодих індусів, які вже народилися тут і стали християнами. Він здивовано запитав: «Чому ця молодь відчужилася й не бере участи в боротьбі за свободу? Ці молоді люди, які ходять до анґлійських шкіл, стають християнами, а після закінчення цих шкіл залишаються під впливом християнських священиків і стають вірними слугами уряду. Чи це дія християнської релігії, під впливом якої вони перестають бути індусами? Але ж вони мусять належати до нас!»

Він прийшов до висновку, що в першій мірі йде боротьба за свободу релігії, і висловився так: «Але релігію я розумію не як ту формальну релігію, яку ми вживаємо кожного дня, але як ту релігію, яка є основою всіх релігій — яка ставить нас перед лицем Сотворителя. Хоч би й великою була людина, яка задумала якесь діло, то вона не може починати його без релігійного підложжя. Але що є релігія? Я поясню: релігію не можна охопити розумом, лише серцем; її не пізнаєте, прочитавши всі релігійні книжки цілого світу. Релігія є присуща всім нам, вона має вирости в нас самих. Вона є в нас — в одних свідомо, у других несвідомо, але вона завжди в [нас]. І все одно — чи ми збудимо цей релігійний інстинкт самі, а чи при допомозі релігійних практик, вирощуванням

його в серці, — коли хочемо починати якесь діло, то мусимо починати його з Богом».

Гіндуїзм проголошує, що величати Бога може кожний, згідно із своєю вірою, й він живе у згоді з усіми іншими релігіями.

Ґанді казав, що він не заперечує почитання божків, але у нього вони не викликають релігійних почувань. Він думає, що таке почитання лежить у природі людини, бо ми шукаємо за символізмом. Чому маємо бути більш надхненними в церкві, як деінде? Витвори (зображення) допомагають молитися. Але ні один гіндус не уявляє собі, що ці зображення (образи, статуї, плоскорізьби) Бога є самим Богом.

Іван Франко ніколи не відчужувався від села. Перебуваючи в родинному селі чи у своїх приятелів, вечорами, коли селяни й молодь кінчали польові праці, замість іти, як це було прийнято, до корчми, І. Франко скликав їх на вигін або в інше тихе місце й там говорив багато, роз'яснював і повчав селян у ділянках їхніх пекучих справ. Він звертався до них народною, їм зрозумілою мовою, часто вживаючи приказки, порівняння й дотепи, тому люди горнулися до нього з великою охотою.

Він вияснював їм причини народного лиха й шукав способів цьому лихові зарадити. Він говорив про те, як тяжко терпить наш український селянин від визиску окупантів, що накладають великі несправедливі податки й залишають селянина в нужді. Він розказував їм, куди ці гроші йдуть. Не йдуть вони на покращення добробуту українського селянина, а на вдержання мазурсько-польських жандармів, які при найменшій нагоді знущаються над безборонним селянином, понижують його та обкидають непристойними лайками. Він оповідав їм, що польські пани позабирали найурожайніші поля, ліси й пасовиська (оповідання «Ліси й пасовиська»), що по українських селах будують костьоли і змушують селян переходити на польське та приймати римо-католицьку

віру, а українські церкви віддають жидам в оренду. Він розказував їм про те, як несправедливо відбувається набір до війська, через що не одна бідна вдовиця оплакує втраченого сина-одинака. По містах і містечках сидять австрійські урядники та різні посіпаки, які тісно співпрацюють із поляками, бо ж їм ближчий поляк-«пан», як «хлоп-русин». У кожному селі позаводили ці «молодші брати» корчми, що, мов п'явки, ссуть живі соки з народу.

Оповідання й вірші І. Франка на цю тему віддзеркалюють роздираючі душу й серце сцени людської біди, — як, наприклад, такий катрен із вірша:

Сидів у шинку і пив горілку,
Бо коло серця щось пекло.
Згадав про діти, хвору жінку,
Згадав про щастя, що втекло...

Отак, як і Ґанді, вчив І. Франко наших селян, радив їм закладати кооперативи, створювати власні торгівлі та стримуватися від надмірного пиття алькоголю по корчмах, а також заохочував домагатися справедливих законів через своїх урядників та адвокатів. Іван Франко, разом зі своїми товаришами, розворушив приспаний і пригноблений нарід, і люди дивувалися, що знайшовся чоловік, який говорить до них їхньою зрозумілою мовою, а ще більший подив викликало те, що цей чоловік у панській одежі, тобто пан, прийшов до них, як рівний до рівних, і так добре знається на їхній біді та на їхніх недостатках і потребах.

Іван Франко написав вірш «Новітні гайдамаки»[444], якими були якраз ті його товариші й учні, що пішли його слідами в нарід нести йому просвіту. Для зміцнення нашого народу й надання йому підтримки І. Франко заснував радикальну партію, до якої належали майже всі його товариші — старші й молодші. В початках своєї діяльности ця партія своєю конструктивною програмою дуже нагадувала той пасивний спротив, який проповідував Ґанді в Індії.

Національна свідомість серед народу росла, а ро-

зумні селяни, піднявши голос, домагалися різних змін і уліпшень. Закладалися кооперативи, народні торгівлі й українські школи. Нарід стремів до нового відродження.

А Ґанді, повертаючи до Індії, відвідав Лондон. Зустрівшись в Англії з цивілізацією, зовсім чужою для індуса, він сказав [таке]: «То є правда, що ця цивілізація дає людям персональний добробут у всіх ділянках. Для їх власної вигоди вони винаходять усе нові й нові машини, а для провадження війни — нові роди зброї, але в тих відносинах люди, що працюють у фабриках, живуть гірше від скотини, вони стають невільниками гроша, за який можуть купувати собі свій люксус. Таке життя не є здорове, бо воно виключає моральність і релігію. Ця цивілізація є аморальна й арелігійна. Їхні жінки або живуть поза домом, або також працюють у фабриках, — вони не є королевами своїх домів».

Мохаммед назвав цю цивілізацію «диявольською цивілізацією», а гіндуїзм — «чорним віком».

Цивілізація Заходу пропаґує аморальність, у той час як індуська цивілізація змагає до піднесення моральности, європейська є безбожницька, а індуська основана на вірі в Бога.

Поет Тульсідас[445] висловився так: «Релігія милосердя й любови є закорінена в душі кожної одиниці, й життя людини стоїть на підвалинах правдивої любови».

«Пасивний спротив, — пояснював індусам Ґанді, — є спосіб забезпечення права, страждаючи особисто, — у протилежності до страждань від уживаної противниками зброї. Коли я не хочу робити щось, не згідне з моїм сумлінням, тоді вживаю силу свого духа, навіть жертвуючи собою. Кожний погодиться з тим, що жертвування собою, без сумніву, перевищує жертвування когось. Тож як ми поступаємо під натиском законів, які не погоджуються з нашим сумлінням, то впадаємо в невільництво, що стоїть проти релігії. Підпадаючи під такі понижуючі закони, ми

доходимо до того, що забуваємо себе, й по відношенні до цих законів стаємо слухняні. Уряд не наказує: «Ви мусите робити те або те», але каже: «Як не зробите того, чого ми від вас вимагаємо, то будете покарані», — й ми падаємо так низько, що починаємо вважати нашим обов'язком виконувати ті закони, хоч вони й несправедливі. Пасивний спротив — це зброя сильних, а не слабодухів, які ніколи не виступлять проти несправедливих законів. Тільки пасивний супротивник скаже: «Я не послухаю закону, не згідного з моїм сумлінням», коли б навіть мали розірвати його на шматки, поставивши перед гарматною цівкою. Розстріляти інших із гармат не є відвагою, але далеко більшою стане відвага бути розстріляним із них з усміхненим обличчям. Пасивний спротив на службі своєї країни має включати в собі досконалу чесність та згідне із правдою поступування, не гонитву за маєтками, а вдосконалювання в собі безстрашности. Ви вчіться позбуватися анґлійської влади, бо вона не є владою вашої батьківщини, — це влада чужинців. А насильницька влада не є природна на індуській землі, й через це ви мусите спиратися на силу вашого духа, а не звертатися до третього, щоб він вашу слабість оборонив. Охорона третіх зробить вас тільки ще більше слабкими й безпомічними. Тому ми повинні опиратися на власні сили, й доки ви цього не навчитеся, ми не зможемо мати власного уряду».

А чи не п'ятнував І. Франко у своїх сатиричних творах безхребетність і плазування перед могутніми «вседержителями» австро-угорської монархії тодішньої української інтеліґенції, яка морально падала так низько, що насильство, неправду й визиск власного народу сприймала як нормальну річ, а, крім того, придушивши своє сумління, помагала безсовісним окупантам обдирати нарід з останньої свитини? Чи не він кидав заклики до тих, у яких совість іще не затвердла, тих, що бачили, яка велика неправда й несправедливість діється, але вони розводили руками, кажучи, що вони безпорадні й помагати не можуть? І чи не

він взивав їх скинути полуду зі своїх очей, гартувати дух, брати молот у руки й розбивати скалу забріханости і сваволі, які напосілися на український нарід?

Пригадаймо собі, який бідний і безпомічний стояв цілими днями під мурами суду наш селянин, очікуючи розправи, що мала принести йому полегшу. Не розуміючи чужої мови, не маючи найменшого поняття про закони краю, він був зданий на ласку й неласку «ясного суду», який, як правило, не мав до нього ніякої ласки, ані справедливости. Чи не І. Франкові краялося серце на вид цієї людини, і скільки разів брав він того селянина до себе, вислуховував його скарги, давав поради, а то й сам ішов із ним до суду? Наш нарід упав так низько, що, будучи понижений ворогом, покірно приймав удари, всеціло здавався на волю Божу, терпів і мовчав. Але І. Франко, як і Ґанді, вливав у душі тих потоптаних почуття людської гідности, пізнавання кривди, яку їм доводилося зносити в куті — як здавалося — безвихідного положення.

А Ґанді на судовому процесі заявив: «Із практики в судових політичних процесах Індії я прийшов до переконання, що дев'ять десятих засуджують зовсім безпідставно, бо одинокою їхньою провиною є любов до рідного краю. В 99-ти випадках зі ста індусам відкидається право суду проти європейців, а в індуських судах у всіх тих випадках уряд свідомо чи несвідомо завжди стоїть по стороні визискувачів. Непомірне нещастя ще й у тому, що анґлійці та їхні співпомічники в державних урядах не знають, що вони чинять проступки. Я вдоволений із того, що багато індусів і анґлійців щиро вірять у те, що вони правлять при найліпшій системі світу й що Індія йде в постійному прогресі вперед. (Яка іронія!) Вони того не знають, що тонка, непомітна, але учинна система терору й орґанізоване поширювання насилля, з одного боку, та обезправнення всім можливостей оборони — із другого, наперемінку деправує людей і викликає в них звичай удавання. Цей

поганий звичай додасться до іґнорування й самообману в адміністрації. Симпатія не може бути ні витворена, ані заряджена законом. Коли хтось не мав симпатії чи то до особи, чи до способу її поступування, йому має бути надане право висловлюватися про цю особу чи систему, якщо він докладно все обдумав і до цього не вживає насильства. Мене обвинувачують у тому, що я поширюю антипатію до уряду й це є моєю провиною проти закону. Але я вважаю за чесноту не мати симпатії до уряду, який у своїй цілості пошкодив більше, як це зробили попередні системи урядування».

Далі Ґанді сказав таке:

«Навіть анархія під власним урядом є кращою від порядку під чужим тираном. Треба навчитися самим і вчити інших, що ми не хочемо влади тиранів-чужинців. Ми не говоримо це з почуття сантименту або егоїзму чи страху, але тому, що наш обов'язок — говорити сміливо. Ми вважаємо, що ваші школи й суди є безцільні, бо хочемо мати наші *давні школи й наші суди. Загальновживана мова в Індії є гіндуська, а не анґлійська. Ви мусите це собі запам'ятати, й ми хочемо говорити з вами лише нашою мовою.*

Ми не можемо стерпіти думки, щоб наші гроші йшли на будову залізничних шляхів, на військо й на европейський одяг, якого зовсім не потребуємо. Ми знаємо, що ви маєте великі мілітарні засоби й сильну воєнно-морську фльоту, ми свідомі того, що ви можете розірвати нас на шматки, поставивши перед гарматами. Та коли ви діятимете проти нашої волі, ми не будемо вам у цьому помагати, але нам відомо добре, що без нашої допомоги ви не зможете зробити ані кроку вперед. Засліплені й задурені своєю силою, ви будете вважати те, що я кажу, смішним, але ми покажемо вам у скорому часі, що це ваше засліплення є самовбивством, а сміх над нами — збоченням інтелекту.

Тим, зараженим европейською культурою, ми скаже-

мо, що визнаємо тільки тих індусів, серця яких наповнені любов'ю до своєї Батьківщини, які будуть говорити з англійцями без страху й пониження, в переконанні, що індуська культура є найкраща, а англійська — лише «чудо дев'ятьох днів». Така короткотривала культура часто приходила й минала, тож буде так іти далі. Ми можемо брати під увагу тільки тих, які будуть відчувати силу духа в них самих, які не гнутимуть спин зі страху перед брутальною силою, але й самі не будуть уживати насильства. Нехай був би тільки один, що в цей спосіб зумів би говорити до англійців, то й тоді вони мали б його вислухати. Це не вимога, але такий чоловік показав би силу духа. Ми не мусимо просити — ми повинні взяти те, що хочемо, й потребуємо потенціяльну силу, щоб його осягнути».

Івану Франкові, як рідко кому з письменників, удалося намалювати огидний тип хамелеона, що гнув спину перед насильством:

«Він подібний до сонця, бо в одному місці сходить, а в зовсім протилежному заходить.

Він подібний до місяця, бо дванадцять разів у році змінював свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо світив, а не грів.

Він подібний до вітру, бо шуму багато, а конкретного в руки не зловиш нічого.

Він подібний до моря, бо у ньому повно води, а із нього не можна хоч би раз напитися.

Він подібний до вогню, бо нема такого твору й такої книжки, з якої не міг би зробити купки попелу.

Він подібний до Дністра, бо щохвилини робить несподівані закрути, а вдає, що пливе вперед.

Він подібний до орла, бо високо літав, а низько сідав.

Він подібний до солов'я, бо, спіймавши хробачка, співав тріюмфальну оду.

Він подібний до сірничка, бо конче мусить об когось потертися, щоб заблищати...».

Це був витвір чужої школи й чужої культури — це проду-

кована Австро-Угорщиною скривлена українська інтеліґенція. А Іван Франко був тим, що говорив сміливо і просто в очі таким інтеліґентам та апелював до них: «Будьте людьми!».

Промовляючи до студентів у Бенаресі, Ґанді повчав їх:

«Правдива домашня управа — це управа самого себе, це контроль над собою. До осягнення того ми дійдемо шляхом пасивного спротиву, тобто силою свого духа й силою любови.

Наша мова віддзеркалює нас самих, а коли ви вважаєте, що вона надто бідна для висловлення високих думок, тоді я скажу, що чим скорше нас знищать, тим краще для нас. Чи знайдеться хоч один чоловік, який мріяв би про те, щоб анґлійська мова була всенародною мовою цілої Індії? Ви тільки подумайте, як тяжко нашій молоді навчатися в анґлійській мові, — а щонайменше 6 років вона витрачає на її вивчення. Кажуть, що лише по-анґлійському вивчені індуси ведуть нарід і що вони дають здобутки культури для нього. Було б дико думати інакше, бо одинока наука, яку ми одержуємо, це анґлійська. Але якби ви навчалися в мові гінду, ми мали б сьогодні вільну Індію, ми мали б і свою власну інтеліґенцію — таку саму, яка є в чужинців, але з тією різницею, що наша інтеліґенція промовляла б до сердець народу і творила народну скарбницю. Не писання й відозви дадуть нам самоуправу, не виголошені промови зроблять нас здібними до самоуправи, лише наше поступування дасть нам здібність до цього. Члени управ (анґлійці), заки прийшли сюди, були джентльменами, але в атмосфері підлещування й фальшу вони деморалізувалися і зробились тиранами. Якщо ми хочемо свободи, то повинні собі її здобути. Анґлійці, які люблять свободу самі для себе, ніколи нам її не дадуть. Ми мусимо взяти її самі».

Таґор[446]— визначний поет і приятель Ґанді — в розмові з ним сказав слідуюче: «Я повністю переконаний, що урядові школи (анґлійські) роблять нас дуже слабоси-

лими, безбожними й позбавляють мужности. Вони зробили нас такими, якими хотіли нас мати: урядниками й перекладачами. Уряд будує свою пересилу на позірно добровільній співпраці підкорених. І коли є злом співпрацювати з урядом, який зробив нас невільниками, то ми повинні починати цю співпрацю з тими установами, з якими вона видається найбільш добровільною. Молодь народу — це його надія. Я вважаю, що як тільки ми побачили цілковиту або навіть частинну шкідливість урядової системи для нас, то повинні кваліфікувати як провину посилання своїх дітей до їхніх шкіл».

А Ґанді відмітив таке: «Відмова у співпраці — це заява народу, який не бажав бути під протекторатом. Для тієї цілі нарід вибрав нешкідливу, глибоко релігійну постанову: не співпрацювати на місцях із ненатуральною й нерелігійною доктриною насильства. Індія — розбуджена й вільна — йде під прапором миру. Але Індія, розпростерта під ногами Европи, не може надіятися на будь-яку людяність».

Іван Франко промовляв до молоді й до цілого народу такими самими словами, що й Ґанді. Не польську, не московську й не німецьку мови він обороняв, але українську — мову свого народу. До сумління тих, кого чіплялася чужа мова, він говорив:

Діялект чи самостійна мова?
Найпустіше в світі це питання,
Мілiонам треба цього слова,
І гріхом усяке тут хитання...
Діялект — а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови[447].

Перебуваючи в гімназії, І. Франко зав'язував щиру приязнь із своїми товаришами. Вони часто збиралися у кружках, читали книжки, дискутували над ними, дуже часто засягали думок професорів, освічених людей —

таких, як Верхратський[448], та інших, а що І. Франко вже змалку проявляв незвичайну пам'ять і здібність до вивчення чужих мов, — його світогляд був далеко ширший від решти товаришів, бо він мав доступ до скарбів культури інших народів. Ці товариші з великою увагою слухали його промови на різні теми.

Коли ж він опинився у Львівському університеті, то одразу почав гуртувати біля себе кружок студентів, а головним чином гімназіяльних товаришів. Це були діти села, такі, як і він, а також і діти інтеліґенції, яка дуже тяжко й повільно визволялася з-під москвофільського та польського впливів. Іван Франко закликав своїх товаришів звертатися до народу з апелем вивчати українську народну мову. Володіючи захоплюючим даром слова, він умів зацікавити слухачів предметом, про який їм говорив, роз'ясняв, чому рідна мова має бути їхнім найдорожчим скарбом, наголошував, що кожний із них має святий обов'язок уперто й наполегливо працювати, щоб визволити народну мову з-під утиску чужих мов, і що для українця вона мусить бути завжди першою.

Він порушував також політичні, соціяльні й суспільні теми, які були в той час великою новиною, тому деякі батьки, перестрашившись, почали кричати, що І. Франко деморалізує їхніх синів. Одначе, студенти, яких «чарував» Іван Франко, назавжди запам'ятали ці розмови з ним, а багатьом вони глибоко запали в душу.

Один із товаришів І. Франка, Євген Олесницький[449], пише у своїх спогадах ось що: «Багато тих думок, якими жили ми тоді, лишилося за нами, як нездійснені ідеали, — на багато із них дивимося нині, як на молодечі мрії. Одначе, в основах нашого теперішнього світогляду бачимо переважно придбання з тієї доби, з епохи тих еволюцій, які відбулися на арені наших думок в описаному часі університетського життя, під впливом згаданих подій і людей. І немає, напевно, нікого з нас, хто не згадав би мило тих часів, хто не спом'янув би

з подякою тих людей, яким судилося тоді сіяти між нами дорогоцінний посів мислі. *Знайомство із Франком*... Я забажав гаряче заглянути «чортові в очі» й познайомитися особисто з таким «страшним та небезпечним чоловіком,» яким представлювано І. Франка, тож почав шукати нагоди до цього. Нагода трапилася в університеті, під час викладів української літератури д-ра Огоновського, а через декілька днів я опинився на самім «дні пекла», тобто в хаті І. Франка при вул. Кляйнівській, ч. 4, на третьому поверсі[450]. Від того часу я був там частим гостем — відтоді почалися мої добрі дружні відносини з тим чоловіком, які тривають більше 25 літ і якими щиро горджуся.

В Галицькій Україні не було чоловіка, що мав би такий вплив на сучасну молодь, який мав свого часу Іван Франко. Склалися на те його знання й індивідуальність, повна бистрої обсервації та критичного змислу. Знайомість із Франком уводила нас, молодих, у зовсім інший світ, а його незвичайна на тодішній вік начитаність, його швидкий погляд на речі й сувора та дотепна критика сучасних відносин імпонували молоді і єднали її біля нього.

На третьому поверсі дому ч. 4 на вул. Кляйнівській була для тих, що мали туди доступ, справжня нова школа, яка вводила нас у світ нових принципів і поглядів. У своєму житті я не мав другої доби таких рішучих еволюцій у світогляді, яку пережив як студент перших двох років університету під впливом Івана Франка. Під його впливом у нас, студентів, відбувалася формація тих основ, на яких опісля ми оперли нашу працю й діяльність у дальшому житті...»

Всі ті, які жили в часах Франка, знали його особисто і з ним працювали, — всі у своїх спогадах пишуть, що це була надзвичайна під кожним оглядом людина, і знайомство з ним уважали за добродійний дар долі. Аналогічно до цього такі люди, як Гомер, — люди чесні, справедливі і правдиві, — узнають велич Ґанді, й лише

забріхані шовіністи стараються анулювати його заслуги у відродженні Індії.

Ґанді й І. Франкові довелося працювати серед цілковито відмінних середовищ, і тоді коли до Ґанді горнувся ввесь нарід, як до пророка, — І. Франкові треба було боротися за кожне слово правди й багато наруги витерпіти навіть від своїх. Але і студент, і селянин пізнавали правду, яку проголошував І. Франко, й усі вони йшли за ним, запалені його ідеалами, лишаючи позаду своїх батьків, що ніяк не могли розлучитися з москвофільством та вважали польсько-австрійський уряд найкращим. Силою свого духа Ґанді з'єднав цілий індуський нарід, штовхнув його до застосування пасивного спротиву, розбудив національну свідомість у всіх, без різниці, й навіть такі запеклі вороги, як магометани, скорилися волі Ґанді у спільній боротьбі за самостійність Індії. В ній гіндуське священство не вмішувалося до політики проводу народу (конґресу) й не перешкоджало праці над розвоєм національної свідомости і спільним досягненням великої цілі. Священство в Галичині тримало у своїх руках провід не тільки релігійного чи духового життя, але й культурного, й воно подекуди не одобрювало деяких ідей, проголошуваних І. Франком, тому відродження інтеліґенції ішло повільним кроком.

Безмежна гіркість випливає з [таких] рядків нашого поета:

Питаєш, чим я согрішив?
Чим Пана Бога прогнівив?
А не питаєш мя про те —
Немов то се сміття, пусте, —
Чи много я терпів, страждав,
Чи правди, волі я бажав,
Чи я, як думав, так робив,
Чи щиро я людей любив?

1. IV 1880

Таґор про Ґанді висловлюється так: «Це заява прав-

ди. Перед тим розгляд наших політичних провідників не сягав ніколи поза знання людей, які говорили по-анґлійському, тому що для них їхня Батьківщина обмежувалася значінням, яке вони вичитували зі сторінок анґлійської історії. Вона була немовби витвором випарів в анґлійській мові, писаних Бурке[451] і Ґладстоном[452]. Нічогісінько не згадувалося про жертви і правдиві почування самого народу. В цій переломовій хвилі прийшов Ґанді і став на порозі долі мільйонів, одягнений, як один із них, і говорив він до них їхньою мовою. Й тут з'явилася правда — не лише твердження із книжки. Його ім'я Магатма, яке йому дали, — це його правдиве ім'я. Хто, властиво, як не він, відчував те саме, що відчувало так багато людей його власної крови й тіла? Від дотику правди звільнилася сила духа — й люди стали вільними, а як тільки правдива любов стала у дверях Індії — вони відчинилися. Всі сумніви щезли, і правда пробудила правду».

А ось маркантні слова Ґанді: «Я свідомий того, що сліпе піддавання любові є часто так само шкідливе, як і піддавання нагаєві тирана. Невільник під насильством має надію колись від нього звільнитися, чого не мав у любові. Любов потрібна для зміцнення слабких, але вона стає тираном, коли вимагає послуху від невіруючого. Тому поет робить добре, коли кличе тих усіх, що змушені потакувати фальшивій любові, й може сміливо заявити свій спротив.

Це моя вина, коли я бачу, що Індія є домом в огні, — тому що її мужчини попеліють щодня, вмираючи з голоду, бо не мають праці, щоб здобути поживу. *Наші міста не є Індією. Індія живе в селах,* а міста живуть коштом сіл. Вони не приносять із чужих країн багатство в села.

Наші люди є перекупниками й комісіонерами для великих комерційних домів Европи, Америки і Японії. Міста допомагають висисати соки з народу, й це процес, який триває вже понад 200 років. Бог створив лю-

дину для того, щоб вона працювала на свою поживу, і сказав, що хто не працює, той є злодій. А 80 відсотків населення Індії змушені бути злодіями кожного півроку. Ми можемо дивуватися, що Індія — це одна велика тюрма. Голод є причиною, що гонить індусів до прядивного колеса, але заклик до прядення є найшляхетніший. Прядивне колесо — це оживлена посуха для мільйонів наших мужчин і жінок, які гинуть із голоду. Чому я, не потребуючи працювати, взявся за це колесо? Тому, що я їм те, що до мене не належить.

Це була подоба в чужинному вбранню, що вибила наше прядивне колесо з його благородного, повного пошани місця. Тому я вважаю гріхом чужинний одяг і мушу признатися, що не роблю великої різниці між економікою й етикою.

Економіка, яка підтинає добробут людини чи й цілого народу, є аморальна й через те грішна, а економіка, що допомагає одному краєві винищувати інші, — також не має моральности. Це ж гріх купувати і споживати пшеницю з Америки й доводити свого купця до голодової смерти, бо за ту пшеницю вимагають великих митних оплат. Аналогічно до цього, для мене є гріхом носити дороге анґлійське вбрання, знаючи добре, що коли носитиму одяг, витканий моїми сусідами — прядільниками і ткачами, — тоді я буду мати одяг, а вони матимуть і одяг, і хліб.

Я осмілився запропонувати поетові Таґору, щоб убрання, тоді коли воно було його власним, спалити, але якщо він знав, що це убрання належить до бідних або хворих, то мусів би його віддати їм. Тож коли я палю моє мужицьке вбрання, то з ним палиться моя ганьба. Я протестую проти того, щоб давати нагим чужинне вбрання, якого вони не потребують, — замість праці, що для них є конечною.

Наше становище є відмовою співпраці з анґлійським урядом на його власних умовах. Ми кажемо до анґлійців,

щоб вони співпрацювали з нами на наших умовах, бо це буде добре і для нас, і для них, і для цілого світу. Але ми мусимо протестувати й вимагати, щоб нам не підривали ноги. Хто потопає, той не може рятувати інших, а щоб мати спроможність до цього, ми спершу повинні старатися врятувати себе самих. *Індуський націоналізм не є вийнятковий, ані аґресивний, ані деструктивний. Він здоровий, релігійний і гуманний.* Індія мусить перш за все навчитися жити, щоб опісля вмирати для людськости.

Індуська людська пташина під небом Індії стає щораз слабшою, хоч удає, що так не є... Для мільйонів це — вічне чування, вічний транс. Це надзвичайно болючий стан, який, щоб пізнати, треба самому його прожити.

Я знайшов неможливим заспокоювати терплячого пацієнта піснею Кабіра[453]. Голодні мільйони питають за одною поемою — оживляючою поживою. Вона не може бути дана. Вони мусять її здобути потом свого чола».

Судовий політичний процес проти І. Франка не мав ніяких підстав, але жорстокі судді й ті, що приклали до цього свої брудні руки, перелякалися людини, яка шукала правди і її домагалась. Велика популярність І. Франка серед селянства й молоді могла бути небезпечною, могла зрушити їх із теплих місць і довести до революції. «Вічний революційонер» був пострахом не тільки для «всесильних», але і для слабодухів.

Коли Ґанді був у тюрмі, приятелі оточили його там, щоб охороняти, а інші старалися проводити в життя його заміри з якнайбільшою енергією, щоб він не почувався самітний у тюрмі, — щоб був певний того, що цілий індуський нарід горнеться до нього, а анґлійці схиляються перед його великою духовою силою, перед його впливом на цілий нарід, навіть перед позаочною працею, що творилася в його відсутності.

Приятелі й неприятелі Франка відсахнулися від нього, перелякані: мовляв, він проступник, він покараний

і небезпечний чоловік. Вони ніколи не подумали про те, що ця його «провина» була рівночасно його честю, його заслугою. Ах, як мало вони його знали! Вони не знали, що між ними виростала людина-велетень, вони ніяк не вірили в те, що син селянина може стати вищим від них усіх, навіть відбувши незаслужену тюрму, навіть тоді, коли після виходу з тюрми вони відсунулися від нього, як від прокаженого.

Чи не мав він зневіритися в людях, зневіритись у Богові й у тих, що Бога проповідували? В тому, що він став огірченим, безвірним і зрезиґнованим, завинили ті, які так радо помагали впхнути його в багно людської злоби.

Найбільшим подиву гідним досягненням Ґанді був т. зв. «Марш соли». Ось що пише Я. Гомер про цей марш: «У 1927 році англійський уряд назначив Комісію Сімона до опрацювання різних реформ в Індії, але тому, що до цієї Комісії не покликали індусів, вона була бойкотована індуськими націоналістами. В 1928 році в Баодолі, поблизу Бомбея, при помочі безнасильного спротиву, була осягнена підтримка в цілому краю у протестній акції проти Комісії. Деякі провідники закликали до збройного зудару, але Ґанді був обережний. На його пропозицію, в пізніх місяцях 1928 року Конґрес націоналістів постановив, що протягом одного року британський уряд має погодитися дати Індії конституцію і стан домінії, бо тільки тоді цивільний непослух у цілому краю буде здержаний. Але коли Анґлія відкинула пропозицію Конґресу, він у 1929 році проголосив свою останню вимогу: повну незалежність! Січень 1936 року мав стати «днем незалежности Індії», а Ґанді планував провести нову кампанію цивільного спротиву».

Продукція соли була монополією анґлійської держави. Ґанді постановив зачати свою кампанію маршем до моря, щоб узяти сіль нелегально з води, — на знак

того, що Індія протестує проти авторитету англійського уряду.

«Сцени, які наступили, супроводячи цей великий народний почин, — писав «Бомбей Хронікл», — були такі ентузіястичні, величаві й роздираючі душу, що конче заслуговували на їхній опис. Ніколи в історії людства хвиля ентузіязму не була така могутня в серцях людей, як під час цієї великої події, що мала ввійти в історію звільненої Індії, як величавий початок визначних подій.

Коли похід проходив село за селом, Магатма промовляв на всіх місцях його зупинок, закликаючи людей приєднуватися до цивільного спротиву, перестати пити і вживати наркотики та не співпрацювати з анґлійським урядом. «Я не маю наміру повернути додому доти, доки не доб'юся знесення такси на сіль», — казав він.

Іван Франко у своїх оповіданнях, поезіях, поемах й у приступних для народу відчитах розказував про тяжке горе українського народу по селах у часах панщини («Панські жарти») і в роках австро-польського панування — з тією метою, щоб відкрити українським селянам очі, що це не є життя, яке їм Бог послав і яке вони мусять зносити з покорою та [з] вірою, що іншого не було й не буде. Він закликав селян отрястися з того гнітючого, незносного положення, коли польська неволя перемінила їх у бездушні створіння, й не чекати на польсько-панську ласку, бо вона — це батіг на неслухняного «хлопа». Нарід мусить свою долю взяти у свої руки й будувати міцний китайський мур, який охоронив би його перед насильством і дав йому змогу розвиватися у своєму домі культурно, політично й соціально — цілком свобідно, без вмішування непрошених зайдів.

Він писав свої твори і для інтеліґенції, яка кривила душею на службі австро-угорської монархії, стаючи слухняними слугами чужої і шкідливої для українського народу влади, закриваючи вуха, очі й серце на зойки

кривдженого народу, на плач голодних дітей, голих і босих, з аж надто великими черевами. Ця інтеліґенція дійсно закривала очі на велику біду, що, немов зла відьма, носилася по селах. Він кликав тих, які, мов слимаки, залізли у свою шкаралупу, які нічого не бачили й не чули. Тих, які одягали польські кунтуші й ішли між панів, щоб зазнати хоч краплину панської ласки.

Молодь горнулася до Івана Франка, бо в його обличчі, очах і словах бачила правду, а молодечі душі жадібно пили нові ідеї цієї правди й любови до народу, до рідної мови, до рідної величної батьківщини — Матері-України. Він відкривав молоді очі на її історію, на її бувальщину, на її красу й багатства, на її висококультурні традиції.

На свято своєї 25-річної літературної діяльности він не дивився як на особистий здобуток, але як на велике досягнення самого народу на дорозі до освічення, великої праці його провідників, до звеличання української мови, до розбудови серед народу солідарної праці, до розбудження тієї сили, яка дрімала й будилася зі сну, а її «партійним» гаслом були любов і праця для народу.

Це був той ненасильний спротив, який проводив Ґанді — той другий велетень, — далеко на Сході, в Індії.

На категоричне й ультимативне домагання Конґресу націоналістів Індії, щоб у 1936 році анґлійці залишили її територію, бо Індія стане самостійною державою, англійський уряд скликав Конференцію «круглого стола», на яку запросив Ґанді як одинокого представника цілої індуської імперії, — тож видно, яку велику силу мав той чоловік, непоказний на вигляд.

Вінстон Черчіль[454], щоб знизити й осмішити цю надзвичайну людину, назвав Ґанді «бунтівничим факіром», а під час його побуту в Лондоні, з нагоди Конференції при «круглім столі», не захотів його прийняти в себе, — тоді коли навіть королева запросила Ґанді до себе. Коли

йому зробили зауважу, що випадає вбрати відповідне до цієї церемонії вбрання, він з усмішкою відповів: «Король має того вбрання на собі за нас двох».

А тепер кілька слів про відозву Ґанді до Америки.

Він приступив до мікрофона з цікавістю, бо це була його перша промова цим апаратом, і запитав: «Чи я маю говорити в цю штуку?» — й це були [його] слова, які вперше почули в Америці. Його слухали мільйони, а він сказав таке: «На мою думку, боротьба індусів за свободу займає у своїх вислідах не тільки Індію й Англію, але цілий світ. Вона охоплює одну п'яту частину цілого людства. Вона являє собою одну з найстарших цивіліза-цій, вона має традиції, що сягають до десяти тисяч літ, а деякі з них, на здивування, залишилися існуючими досьогодні. Без сумніву, насильство заторкнуло чисто-ту цієї цивілізації, як це сталося з іншими культурами різних країв.

Індія зможе відродити славу давніх часів, але лише тоді, коли осягне свою свободу. Причина боротьби, яка звернула на себе увагу цілого світу, я знаю, не лежить у факті, що ми, індуси, боремося за нашу вільність, але способи, які ми прийняли, щоб свободу вибороти, є спе-ціяльні, і як далеко сягає історія, вона вказує нам, що такі середники не були вживані ні одним із народів, які ми знаємо.

Способи, прийняті нами, не насильні. Це не проли-вання крови, не дипломатія в нинішнім розумінні, але вони є звичайні, правдиві й не насильницькі. Ми в нас, в Індії, відчуваємо, що закони, якими переводиться на-силля, це не ті закони, які мають вести людство. Такий закон не є згідний із людською честю.

Це мусить бути вигляд, гідний подиву й оцінки, й мусить дати багато до думання, коли мільйони людей піддаються стражданням без вагання, з метою захова-ти честь і важливість народу.

Я називаю це страждання процесом самоочищення

й маю моє певне переконання, що ані одна людина не втратить своєї свободи, з вийнятком її слабодушности. Я боляче переконаний, що ми є слабодухи».

Іван Франко, відколи я його пам'ятаю, вбирався скромно, дехто може сказав би — й бідно, проте це було вбрання не «денді», але вченого. Він не прив'язував ваги до благ земних, і ціле його життя було надзвичайно скромне.

Він у дитинстві носив полотнянку, так само залюбки вбирав її, коли був на селі, — він показував своїм братам, що не гордує ними, що він, ставши «паном», не відцурався села, — він шанував і цінив батьківський одяг, бо його виготовляли з полотна, пряденого і ткаиого пильними руками української жінки, й так, як його мати та члени родини носили прекрасно вишиті сорочки, так і він на ціле своє життя лишився вірний традиції свого народу.

Іван Франко був обзнайомлений із культурами світу, письмом і словом заступав інтереси свого народу, незалежно від того, чи то було в німецькій або в польській мовах, а також у мовах інших народів, він ширив свої думки й погляди поміж ученими европейського світу, які цінили його далеко вище, як ті — з рідного загумінку.

Селяни горнулися до міст і містечок, щоб голосувати на І. Франка при виборах до парляменту у Відні, хоч вони добре знали, що зграї жандармів і пахолків польських панів засіли на них із рушницями й палицями, калічили й убивали безборонних людей, а сотні з них запроторили до в'язниці. Це були ті, які пробудилися й пішли за своїм провідником, щоб боронити свої людські права. Ті тюрми й побиття з часів виборів запам'яталися добре на ціле життя, — вони зробили їх свідомими українцями, а світлий спомин про свого провідника в їхній пам'яті не затерся ніколи.

З Лондона Ґанді поїхав на запрошення до Ланкашир[у]

в півн[ічній] Анґлії — місця славних фабрик полотна й матерій. Через те, що він впровадив прядильне колесо в Індії, місцеві ткачі лишилися без праці і просили його на милість Бога відкликати своє розпорядження.

Ґанді їм відповів: «Я не можу взяти із собою послання про Бога перед мільйони голодних, які не мають блиску у своїх очах, одиноким Богом яких є хліб. Я не можу поставити перед ними послання про Бога, не поставивши рівночасно послання про працю. Нам досить легко говорити про Бога, коли ми сидимо за гарним сніданком і знаємо, що матимемо такий самий обід, але як я можу говорити мільйонам про Бога, які не їдять навіть двічі вдень. Ми можемо до них з'явитися лише з Богом у вигляді хліба з маслом. Селяни Індії дістають хліб із їх власної ріллі».

Ґанді промовляв до збору представників Анґлії за «круглим столом» у Лондоні і сказав таке: «Для осягнення свободи люди боролися, тратили своє життя, вбивали одні одних. Ви будете завжди мене мати згідного на всякі уступки, якщо я зможу запалити вас ідеєю, з якою працює Конґрес, а це означає, що Індія мусить мати справжню свободу. Називайте це яким хочете йменням. Рожа буде пахнути солодко й тоді, коли їй дасте іншу назву, але це мусить бути рожа свободи. Я хочу цього, а не якогось штучного продукту.

Якщо ваша думка є така сама, як Конґресу, думка Конференції і думка британського народу матиме те саме значіння тієї назви, тоді й ви найдете місце для компромісу та порозуміння, в дусі якого буде Конґрес.

Що ж робити нації? Чи вона має зовсім прогнати анґлійців? Я не хочу розірвати цей зв'язок, але прагну змінити невільництво на цілковиту свободу для моєї країни. Назвіть це повною незалежністю або інакше, як хочете, я не буду сваритися за назву. Можливо, що мої співвітчизники сперечатимуться зі мною й бажатимуть іншого йменння, але я буду терпіти цю опозицію доти,

доки вами подана назва матиме це саме значіння. «Сторожі безпеки» — назва, яка була вами предложена, зовсім не вистачаюча. Ці сторожі не цікавитимуться Індією».

А ось кореспонденція Ґанді з лордом Лінлітґров: «Англійський уряд в Індії помилився й цим приспішив кризу. Спроба уряду видати резолюцію, узаконюючу цей крок, є повна перекручувань і фальшивих тлумачень.

Те, що ви маєте згоду ваших «індуських колеґ», не може мати ніякого значіння, — хіба таке, що в Індії можете завжди наказати такі послуги. Та співпраця наших індусів є додатковим потвердженням і управненням нашого бажання вашого виходу з Індії, тому вона важлива, без огляду на те, що нарід або партії скажуть. У висліді уряд може чекати до часу, коли я заряджу святкування масової акції.

Помимо того, що загальним наслідком відповіді уряду на жадання Конґресу будуть суворі переслідування, ніхто не може дивуватися з мого висновку, що це не була постанова альянтів, яка заважила на постанові британського уряду, але його невимовлена постанова насильно держатися панування в Індії як невідлучної частини імперіяльної власности. Ця вперта постанова приведе до відкинення вимог Конґресу й насильницьких переслідувань.

У листі до Рузвельта[455] Ґанді писав: «Я зважуюсь думати, що деклярація про змагання альянтів до забезпечення волі й демократії звучатиме порожньою фразою так довго, як довго Індія, а з тієї самої причини й Африка, будуть визискувані Анґлією. Америка має свої проблеми з неграми у своєму власному домі. Але для того, щоб оминути можливі комплікації в моєму предложенні, я обмежуся лише на Індії. Коли вона стане вільною, то за нею мають слідувати інші народи, — якщо це не станеться рівночасно».

Соціялізм і Ґанді

Соціялізм і Ґанді гостро різняться щодо метод. Ґанді казав: «Ви називаєтеся соціялістами, і я також, але ви ними не є, а я є. Я був соціялістом перед тим, як багато з них іще не народилося. Мій соціялізм буде жити, а їхній соціялізм уже мертвий, — їхні твердження є тільки матеріальним проґресом. Наприклад, Америка твердить, що вона дбає за кожного громадянина, але я ні. Я хочу свободи для моєї особи в повному значінню цього слова. Я можу свобідно ставити сходи до Сіріюса, коли захочу. Але це не значить, що я справді схочу щось таке робити. Під соціялізмом немає індивідуальної свободи. Мій соціялізм є в дещо злагідненій формі, а це означає, що держава не є власником усього. Соціялізм хоче поставити кляси проти себе, а ґандизм прагне перекреслити їх».

Іван Франко й соціялізм

У роках 1881–1882 І. Франко написав велику збірку віршів, яка потім була надрукована під назвою «З вершин і низин». Два вірші до збірки не ввійшли, й ось один із них:

Не все іще було, що може бути,
Не все, що мож розумного гадать,
Було вже гадано. По тій же путі
Не все історії колеса мчать.
Та тільки що розумного творилось,
Розумного гадалось до сих днів, —
Найменш у мозках одиниць зродилось —
Найбільш народ зробив і виповів.

З малих літ навчився Іван Франко любити український нарід, — цій любові він був вірний, і таким залишився до смерти. В нижчих клясах гімназії, коли ще всюди у школах викладовою мовою була німецька, І. Франко, як сам пише у своїй автобіографії, на протязі кількох місяців

вивчив українську, польську й німецьку мови. В такий спосіб він мав доступ до книжок, писаних цими мовами, але чи треба дивуватися, що перші книжки, які він прочитав, були українські, а саме — твори Шевченка, Марка Вовчка, Котляревського й інших? Шевченкового «Кобзаря» він вивчив напам'ять. Пам'ятаю, як ми ще були дітьми, він казав нам: «Читайте «Кобзаря», бо хто його читає, той лишиться на ціле життя українцем».

Рівночасно він почав читати польських авторів-класиків, а коли його професор німецької мови Лімбах[456] став заохочувати його до читання лише німецьких класиків, бо решта — це «сміття», то І. Франко відповів йому словами польського поета Фредра[457]: «Чужі твори знати цікаво, а свої необхідно».

З німецьких авторів-класиків Франко любив найбільше Ґете, Лесінґа[458], Шиллера, Гайне й інших. Твори деяких з них він перекладав. Можна з певністю сказати, що на його літературну діяльність, яка вже започаткувалася в нижчих класах гімназії, вплив німецьких класиків був великий і залишився назавжди.

Його вийняткова працьовитість, його педантичність, послідовність і стійкість держатися свого ідеалу ясно вказують на вплив німецької школи.

Вивчання класичних мов — грецької і латинської — відкрило йому двері до скарбниці давноминулих часів, а він, пройшовши й це, звернувся до читання західноєвропейських письменників — французьких, анґлійських, італійських та еспанських, — в оригіналах і перекладах.

Його начитаність була подиву гідна — тому не дивно, що він притягав до себе своїх товаришів, бо міг оповідати завжди щось нове, пояснювати, освідомляти в широкім обсязі проблем, які цікавили тогочасних студентів.

Його знайомство з Павликом і Драгомановим, а потім десятилітня праця «у чужинців на панщині» були, як здавалося, переломовою добою в його світогляді. Він був соціялістом, але соціялістом-українцем, бо його ро-

бітники, життя яких він змальовував у циклі «Борислав сміється», були селяни з українського села, що їх нужда гнала до Борислава на тяжку працю, під гніт власників-жидів. Ці селяни ставали на час робітниками і мріяли тільки про те, щоб якнайскорше доробитися й повернути у своє рідне село. А те, що його погляди поширилися на суспільні, політичні й релігійні питання, теж не дивно, бо він не тільки мав доступ до книжок, але також їх читав і перетравляв у своєму мозку.

Іван Франко добре пізнався на польській соціялістичній партії, до якої деякий час належав. Він зневірився в ідеалах соціалізму, бо побачив виразно, що [той], так званий «Інтернаціонал», боровся виключно за робітника-поляка, а не за переходових робітників-українців. Український нарід, а не робітники, домагався від «Просвіти» такої книжки, «щоби були в ній наші права, щоб так нарід не дерли».

Чого могли навчити т. зв. передові московські люди, — як Чернишевський[459], Добролюбов[460] й інші, про яких писав Іван Франко? Вони походили з московських поміщиків і царських урядовців, які часто бували за кордоном — у Німеччині, Франції, Анґлії, там набирали нових ідей, повертали додому і в сальонах із великим ентузіязмом проголошували ці ідеї і нові погляди, які, мов етикети, приліплювали собі на чоло, а, повернувши до своїх сіл, так як і перед тим, шмагали кріпаків нагаями, відклавши до сховища нові етикети.

Чого могли навчити ці «революціонери», які, всі до одного, були просяклі московським шовінізмом, які, прочитавши одну або дві статті галицьких письменників, бралися рішати справи українського народу, називаючи його малороським або русинським плем'ям? Те, що їх писання Франко читав сам і читав своїм товаришам, не має ніякого значення, бо ж він читав далеко більші й далеко цінніші твори московських письменників. Вони ж, ці «господа», називали мову Шевченка мовою простого мужика,

і якщо висказували ліберальні, а то й соціялістичні погляди, то обороняли ними виключно московського робітника — під загальною назвою «русского рабочего». І. Франко ані не вчився їх мудрості, ані не наслідував їх, — він був український письменник, тож інтереси українських селян в Україні стали його пекучим питанням. Для нього національне питання було власне таким пекучим, а не, як пише Чернишевський, — «національним забобоном».

Франко був українським патріотом-самостійником. Коли у своїй статті «Народна безтактність» Чернишевський задумав висловити свої погляди на відносини в Галичині, то вона викликала зовсім протилежну реакцію, як він очікував[461]. Іван Франко писав: «Охоплена ентузіязмом молодь підняла, за приміром Шевченка, Марка Вовчка й Котляревського, прапор української народности, народної мови в розмові й літературі та демократизму — в політичних справах».

Іван Франко написав ясно у своєму сонеті:

Багно гнилеє між країн Европи,
Покрите цвіллю, зеленню густою!
Розсаднице недумства і застою,
Росіє! Де лиш ти поставиш стопи[462], —
Повзе облуда, здирство, плач народу...

Герої соціялізму і «прогресу» Москви — Чернишевський, Добролюбов і їм подібні — були в душі реакціонерами й у своїх переконаннях не виходили далі за границі «єдіної неділімої», а такі народи, як український, були в їхніх очах незначною частиною могутньої імперії.

Ґанді й комунізм

Ґанді говорив таке: «Як я це розумію, комунізм є природним продовженням соціялізму. Комунізм не признає вільного світу. В Росії держава є власником усього. Там напевно ніщо не належить до вас — не належить навіть ваше тіло. Вас можуть заарештувати навіть тоді, коли

ви не вчинили жодного злочину. Вони можуть вас післати, куди їм завгодно. Комунізм є диктаторство. Комуністи хочуть системи, яка робить невільником тіло й дух. Вони використали науку Маркса для їх власних цілей. Ленін дав цьому початок, а Сталін його зреалізував. Коли комуністи прийшли до Індії, то хотіли ввійти до Конґресу, контролювати його і вживати для їх власних цілей. Так само роблять це й соціялісти. Але нині соціялісти дуже різняться від комуністів. Індуські комуністи хочуть комунізму сталінського типу в Індії і хочуть ужити ім'я Ґанді для цієї мети, але він каже, що вони цього не досягнуть. Моя їм відповідь така: *«Я волію вмерти з їх рук, але не хочу заміняти зло на зло».*

Бгаве оснував групу, яка багато робить проти комунізму. Комунізм є насильством, а ґандизм є проти насильства й терору. Фактично, ці дві ідеології цілковито супротивні. Різниця між ними є фундаментально підставова. Комунізм представляє факт, що Ленін, так як Маркс, приписав те, про що твердять комуністи: «Лише його наслідувати — й ми осягнемо нашу ціль». Проте часами з'являється різниця між словами Маркса й діянням Леніна. Але провідники комунізму зрозуміли це й роблять так, немовби різниці не було. Це не тяжко, бо є добре знане твердження, яке пояснює, що розпорядження мусить погоджуватися із законом. Отже, коли це розпорядження видане, то закон має бути вияснений у такій формі, щоб він доказував, що розпорядження є правильне. Робіть так — і ви дістанете «чисту лінію».

Україна й Ґанді

Ґанді розпочав добровільно голодовий піст аж до смерти й тим своїм чином пробудив багатомільйоновий індуський нарід до національної свідомости й до спонтанного бажання здобути Індії незалежність.

Окупаційна влада в Західній Україні морила Івана Франка в тюрмі, а опісля прирекла його на моральне

й матеріяльне голодування аж до смерти, аби позбутися небезпечного революціонера, та не здолала вбити живу душу, бо вона, як Прометей, воскресла, щоб продовжувати невмируще діло.

Я читала книгу Гомера й, заглиблена в читання, не помітила, як сльози полилися з моїх очей і покрапали на неї. «Чого я плачу?» — здивовано запитала сама себе й відповіла, що не Індію я бачила перед моїми очима, а нашу знедолену Україну і її нарід.

Під 300-літнім колоніяльним терором і шкідливими впливами чужинецької цивілізації Індія, очолена Ґанді, змогла стрясти із себе цей нестерпний і понижуючий тягар, а Україна під нечувано-дикунським терором Москви почала тратити ґрунт під ногами, й Іван Франко був осамітнений — так, як у своїй пісні писав Таґор: «Як ніхто не відкликається на твій зов — іди сам, іди сам».

Той час, коли Індія задихалася під чужинецьким терором, індуси називають «Чорним віком». А українці називатимуть ось уже 60-літню неволю «Новітньою руїною». Науковці, історики й навіть звичайні люди задумуються над тяжкою долею нашого народу й над тим, чому власне московські большевики збудували собі таку силу, щоб не тільки опанувати, а й знищити нашу нововідбудовану державу. Їхня акція була злочинна, бо йшла проти правди і справедливости, проти законів Бога й людських, а все ж таки вони продовжують діяти далі, а культурний світ їм вірить і мовчить.

Важка доля України

У 1498 році португальський навігатор приплив до берегів Індії. За ним слідували голландці, а потім французи. В 1600 році організувалася так звана Компанія купців із Лондона, з наміром нав'язати купецькі відносини зі східною Індією. Тоді якраз був у силі цісар Муґгал, й англійські купці зголосилися до нього, кори-

стуючись його гостинністю. Але після короткого часу цісарство Муґгала занепало, і в Індії почався хаос. Цей момент використали анґлійці. Анґлія почала слати воєнні кораблі й забирала одну провінцію за другою. Їй удалося відібрати території, обсаджені португальцями, французами й голляндцями, і стати повним паном колоніяльної Індії. Але «Компанія купців» далі була в силі й займала зайняті нею території, а її головним завданням було граблення й вивоження багатств із цієї країни. Королівський уряд Анґлії створив колоніяльний уряд, який засів у Делі, міцно укріпившись за допомогою англійських військових ґарнізонів, і простягав свої отруйні щупальця до ще не зайнятих провінцій, щоб і їх захопити. Були заведені англійські закони, які служили виключно займанцям, але нещадно переслідували всіх тих, що не мали англійської крови. Майже два століття тривало це приборкування Індії. Нарід її був приречений на безправ'я, визиск без кінця й міри, вимирання з голоду й пошестей.

Цей час знаменито характеризує Ляля Мурлідгар[463] у своїй промові на засіданні Індуського Національного Комітету в 1891 році. Він казав: «Ви, здається, раді приєднатися до цих проклятих чудовиськ, щоб, як і вони, товстіти на крові із сердець ваших братів. (Оклики: «Ні! Ні!») Я кажу — так! Подивіться довкола і збагніть, що значать оті канделябри, оті лямпи, в Европі роблені крісла і столи, і гарні убрання, і англійські плащі, й капелюхи і сукні, і зі срібними головками палиці, й ці всі люксусові урядження у ваших домах! Це є здобутки убожества Індії, мементо голодуючих у ній. Кожна рупія, яку ви видаєте на речі, вироблені в Европі, є рупією, що її пограбували у ваших братів, чесних ремісників, які тепер не мають заробітку на прожиття. Безперечно, я знаю, — це була чиста «філантропія», що заливає Індію англійськими товарами, яка постійно, хоч поволі, вбиває наше власне виробництво.

Чиста «філантропія», яка, щоб облегшити це, знесла оплати довозу і зменшила податок, який платять багачі, але для зрівноваження цієї безбожної жертви був піднесений податок на сіль, який платять бідні. А тепер дають директиви для фабрик, щоб забити, як можливо, один невеликий відтинок торгівлі, на який може спромогтися Індія. О так, це все є «філантропія», але вислід цього поступування, між іншим, такий, що ваші браття вмирають із голоду. «Вільна торгівля», «чесні зв'язки між націями» — о, як я ненавиджу ці терміни й цю ганьбу! Які чесні зв'язки й вільна торгівля можуть бути між ожебраченою Індією й пихатою капіталістичною Англією? Це те саме, як назвати чесною бійку між немовлям і сильним мужчиною або зайчиком і боа-констріктором. Без сумніву, це все є узгіднене з високою економічною наукою, але, мої приятелі, пам'ятайте одне, — що воно також виморює голодом ваших братів».

Комуністичні головачі, які еміґрували до Швейцарії, а потім, під час війни, перейшли до Німеччини, стали пильними учнями Маркса й очікували кінця війни, щоб у догідний час використати ослаблення царату для плянованого перевороту. Ленін, Троцький[464] і Каменєв[465] були перевезені в замкнених вагонах до Петрограду й тут же почали аґітацію ідей комунізму, автором яких був Маркс. Вигідний момент прийшов тоді, коли царя вивезли, а Керенський[466] почав бавитися будуванням нового уряду на европейський взір. Та Ленін не чекав довше... Українські матроси кинулися здобувати Петроград, але замішання, хаос і деморалізація війська були тими сприяючими елементами, які допомогли Ленінові поширити революцію. Хоч і нищили та переслідували «буржуїв», але велика кількість московської аристократії і вищої буржуазії мала змогу еміґрувати — спершу в Україну, а потім на Балкани й до Туреччини.

Проте на заході будувалася споконвіку вимріяна й у піснях оспівана вільна демократична Україна.

Це була твердиня, на яку споглядали очі загребущого Джінгісхана[467]. Московщина, винищена війною, жадібно дивилася на великий урожай українського збіжжя. Ленін сказав: «Німці збиралися загарбати з України 6 мільйонів пудів збіжжя, але ми мусимо забрати всі запаси, тобто 50 мільйонів пудів».

У його «геніальній» голові швидко будувалися пляни, але такі, щоб вони були стовідсотково вдалі. В тих плянах не можна знайти ані зерна правди, справедливости, чесности й людяности, але в них був звірячий, засліплений, комуністично-московський шовінізм. Йому йшлося не тільки про те, щоб забрати все збіжжя й тим самим засудити ціле населення України на голодову, небувалу в усьому світі, смерть, але про знищення молодої держави українського народу. Шляхи Леніна були прості: він створював банди розбійників, найгіршого сорту злочинців, давав їм своїх провідників і висилав їх в Україну для ведення червоного терору проти безборонного населення. Стомлених довготривалою війною, здеморалізованих довгим перебуванням у шанцях і призвичаєних до жорстоких переживань війни вояків Ленін з'єднував собі демагогічними брехливими гаслами, а ще більше — брехливими обітницями, готуючись до рішучого удару.

А тим часом провід іще зовсім слабої держави не мав мужа з бистрим розумом, із широким кругозором, провідника мас із чистим серцем і руками, тож якби Іван Франко в той час був серед них, то, можливо, все склалося б інакше... Та що й казати, — він, Мойсей, не дочекався хвилі ввійти в заповітний край, а гошуї[468] зі своїми військами сиділи в таборі полонених на другому боці Дніпра.

Це все винюхували сотні шпигунів і розвідників Леніна й доносили йому вірно про кожний подих нової держави. Ленін кинув тисячі пропаґаторів, обіцяючи селянам брехливі вигоди, якщо вони його підтримають.

Відбувалися геройські бої тисяч героїв, які клали свої голови в обороні Батьківщини, та «встоятись не було сили». Ленін продовжував давати своїм аґентам директиви, підшиті червоною брехнею: «Обіцяйте їм усе — Соціялістичну Українську Республіку, аж до її відділення, власні уряди і школи, землю, яка буде віддана народові, і т.д.». Були такі, що повірили тим брехням і хотіли трапити в обійми Москви, але вони [ці обійми] були залізні, і хто в них потрапив, то вже живим не виходив.

Загони Леніна, немов орди Джінгісхана, заливали хвиля за хвилею цілу Україну. Таємні накази летіли один за одним — летіли від Леніна до його вірних посіпак: вистрілювати тих, у кого знайдуть зброю, та не його самого, але й рідню, по сто інтеліґентів замордувати в кожному селі чи містечку. Так воно й пішло: почалися вбивства, насильства, грабунки, — й усе це, мов чорна мара, носилося над Україною. Нарід жахнувся — почалися повстання за повстаннями, але їх здавлювали страшними мордами й муками в застінках і пивницях, пропахлих кров'ю. Хто ж були ці кати, які тортурували безневинних, не суджених і не вислуханих лише за те, що вони були українцями?.. Це були люди, які втратили образ і подобу Божу, тому перестали бути людьми, а стали дикими звірами.

Ленін достосовував доктрини Маркса до своїх потреб, так як закинув йому Ґанді.

Але після Леніна владу захопив у свої руки Сталін.

Він захотів перескочити його і стати ще більше популярним у мордах та терорі. Альянти пішли йому на руку. Але вони, голосно проголошуючи, що Друга світова війна ведеться ними для того, щоб визволити поневолені народи, зламали свою обітницю, стоптали під ноги всі надії тих, які гинули на фронтах, у траншеях і бункерах, мільйонів тих, що терпіли голод і холод, що йшли з повними болю й туги серцями на скитальщину, мільйонів тих, яких альянти в переконанні, що вони

роблять справедливе діло, віддали без надуми в руки найдикішому з диких звірів.

Український нарід великий, він любив свободу й за неї проливав кров своїх синів. Усе те знищити вирішив Сталін, щоб задовільнити свою сліпу ненависть до добра, правди, чесности і справедливости.

Навіть коли й був неурожайний рік, то все-таки зерна для українського народу вистачило б. Але Сталін дивився на Україну, як на джерело наживи, тому післав відділи війська й танків, тисячі й тисячі комісарів, які насильно відбирали збіжжя від селян, а того, хто ставив спротив, стріляли, — навіть тих, що збирали в полі колоски. Збіжжя зсипували купами в пильно стережених військом пунктах, і воно псувалося та гнило під дощами, а селян, оречених «куркулями», гнали сотнями й тисячами в Сибір на загибель.

Предовгі, заперті на замки, ешелони везли нещасних людей, із жінками й дітьми, наражаючи їх на страшні муки, без їжі й води, та на ще страшнішу смерть. В казематах тюрем без суду і провини видавали окупантські залоги невинних людей на муки і смерть під несамовитим закидом — «враґ народа». Під цим же самим закидом вони вимордували українську інтеліґенцію, піддаючи її страшним, гірш середньовічних, мукам; під цим самим гаслом вимордували вони 10 мільйонів українських селян. Під цим гаслом гинули наші поети, мистці, лікарі, вчителі. Десять мільйонів наших бездомних дітей, залишених вигнаними в Сибір батьками, вивезли москалі на північ, над канали, щоб там у розпуці, холоді й голоді вони гинули тисячами. Під тим самим гаслом гнали вони українських дівчат і жінок до Московії на ганьбу-наругу і хвороби, на потіху диким солдатам — переможцям у війні. Все це діялося на наказ Сталіна.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДІТЕЙ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

Спершу мені здавалося, що цю тему вже давно і часто порушували наші письменники, бо дитяча література І. Франка чи не найпопулярніша серед нашого громадянства. При розмовах навіть з найменш начитаними людьми згадка про Івана Франка викликала у їхній пам'яті два його найкращі твори — «Захар Беркут» і «Лис Микита». Так, як Тарас Шевченко для обмежених духом був лише «Кобзарем», так і творчість І. Франка звичайно обмежувано цими наведеними двома творами, власне писаними для дітей — молоді.

Ще у Львові одна з моїх товаришок якось запитала мене: «Чому ваш батько не присвятив вам жодного із своїх творів?» Спершу це питання мене здивувало, але згодом я засміялася. Присвята — це формальність. Присвячують твір часом із вдячности до певної особи за поміч чи за поданий сюжет, чи може за добрий спомин про когось!

Але нам, дітям його, чи потрібна була якась присвята, коли його байки, немов гриби в лісі, виростали разом із нами і були нашою духовою поживою від наймолодших років! Ще зовсім маленькими, для яких голос тата чи мами мав магічну заспокійливу силу, обоє вони оповідали нам чудові баєчки, що були для нас найсолодшою музикою. Коли ми стали підростати, вечорами, коли тато приходив до нас, щоб відпочити від безнастанного писання, ми оточували його. Я і Петро, як найменші, мали право вилазити йому на коліна, і тоді тато оповідав нам байки про звірів, про їхні пригоди і переживання. Він немов уводив нас в родину тих тварин,

і вони ставали нашими приятелями, нашими товаришами забав, причиною найвищого захоплення і смутку.

Але це не був тільки витвір фантазії — у нас вдома були різні тварини: морські свинки, крілики, котенята і собачата, ворони і бузьки, і ми до них ставились, як до розумних істот, що розуміли наше дитяче щебетання, — вони нам відповідали своїм способом, добре нам зрозумілим. Здебільшого тато сам приносив нам отих тварин, що їх знаходив десь на дорозі, повертаючись у пізню пору додому, або привозив із села, часом покалічених і голодних.

Ті чудові байки про звірів відкривали нам широкий, повний змісту, світ. Це було приятельське співжиття із тваринами, які нас розуміли, з нами бавилися, з нами їли і спали. А коли вже ми виїздили з батьками на село на вакації, нам доводилося зустрічати тварин, що жили вільно в лісі чи на полі, — це були пташки, зайчики. лисички, ящірки, вужі, комашки, жучки та метелики. На всі ці створіння звертав нашу увагу наш батько: розповідав нам про способи їхнього життя, яку користь дають вони людям, корисні вони чи шкідливі.

Наш батько давав нам своїми оповіданнями велике багатство знання природи і її створінь, учив нас любити її і розуміти.

Чи не про нас думав наш батько, коли писав: «Легко зрозуміти постання байок, коли придивимося, як наші діти, бавлячись, поводяться зі звірами: псами, котами, курми, гусьми, і т. ін. Хто не бачив, як вони розмовляють, вітаються, сваряться, перепрошуються, гніваються і люблять? Очевидно, уважають їх чимось рівним собі, так само розумним, як і вони. Діти не чують розділу між чоловіком (тобто собою самими) і звіром, і не раз уважають звіра навіть розумнішим, хитрішим від себе. Коли вам діти почнуть оповідати про свої іграшки, то будуть про пса, кота чи іншого звіра говорити, як про свого товариша. «Ми з Лиском ходили там і там». «Тату,

чого той гусак від мене хоче, що так на мене сичить?», «Скажіть що тому котові, аби не дряпався» і т. ін.

Байка, що була нашою духовою поживою від наймолодших літ, — це був нам найцінніший і найдорожчий подарунок, який дав нам наш батько, а ми, всі четверо дітей, були жваві, непосидющі, сприймали всі враження дуже швидко, глибоко переживали їх.

Але чи тільки створіння, які ми бачили живими в байках і оповіданнях нашого батька і мами, западали нам у серце і зворушували його до глибини? Ні, в пригодах, про які говорили нам тварини, у проявах їх життя, була захована глибока думка, наука, життєвий досвід, подавані нам, дітям, в такій формі, що ми, не помічаючи, вчилися мудрої науки життя, якої не вичитаєш ані в стисло наукових книжках, ані у філософських трактатах.

* * *

Що таке байка і звідки вона взялася? Про це нам докладно розповідає д-р Іван Франко у своїй передмові до «Лиса Микити».

«Колись, тисячі й тисячі літ тому, люди своєю вдачею і своїм розумом були подібні до тих дітей. Вийшовши із стану дикости, люди займалися ловецтвом, риболовством, і, очевидно, ввесь свій вік мали найбільше діла зі звірами. В тих часах треба й шукати перших початків отих байок та оповідань про пригоди звірів між собою й людьми. Певна річ, що з тих самих давніхдавен походять також перші засновки й тих оповідань, що зведені докупи в нашій казці про «Лиса Микиту».

Ми не говоримо цього наздогад, а маємо дуже стародавні докази, що воно справді так було. Уже дві, три або й більше тисячі літ перед Різдвом Христовим були в старім Вавилоні оповідання про звірів, дуже подібні до наших байок. Ті оповідання списували на глиняних таблицях, поки глина була мокра, а потім її випалювали і так вони доховалися аж до наших часів. Із деяких оповідань маємо

тільки рисунки — також такі стародавні, і з них можемо доміркуватися, що оповідання, до яких відносяться рисунки, були такі загально відомі, що, поглянувши на рисунок, кожний знав, що він значить. Те саме знаходимо і в Египті на 1000–1500 років перед Христом; окрім писаних оповідань, маємо рисунки, з яких зараз можна пізнати, що вони відносяться до байок і казок, де головними особами були звірі. Найславніші з тих рисунків є: війна котів із щурами та осел, що грає на лірі. Дуже гарні і стародавні байки та оповідання, в яких говорять звірі та дерева, маємо також у Біблії.

Звідси, з Вавилону, Єгипту, від жидів та фінікійців, оповідання про розмови та пригоди звірів розійшлися на схід до Індії, а на захід — до греків. У греків їх поспи-сували і надали їм дуже красну форму. Найстаршим грецьким байкарем був Езоп[469]*, що жив на яких 500 літ перед Христом. Його байки здобули собі широку славу між греками, хоч сам Езоп був бідним невільником. Його байки дійшли до нас у прозі і в пізніших грецьких та латинських перерібках. Побіч байок греки знали й ширші казки, де головними особами були звірі. До нас дійшла одна така віршована грецька казка — «Війна жаб з мишами», приписана Гесіодові*[470]*, якої основа, мабуть, була запозичена з Египту.*

Дуже правдоподібно, що з Вавилонії разом з умілістю письма дісталися також і звірячі байки та казки на схід до Індії, де розрослися і розвинулися ще пізніше, як у Греції. Індійці — народ обдарований багатою фантазією і бистрим розумом, що любить запускатися в глибокі роздумування над найвищими питаннями про Бога, про призначення людини і про її життя на землі. Для вияснювання таких думок вони часто вживали й байок про звірів, переробляли старі або складали нові, що й досі зворушують глибоко нашу душу. Учені знавці здогадуються, що й у пізніших часах, у III і II віці перед Христом, індійці переймали чимало звірячих байок від

греків, що під пануванням Александра Македонського завоювали перську державу і потім кілька сот літ мали свою державу в Бактрії, у межу з Індією, та мали з Індією часті зносини».

500 літ перед Христом постала в Індії нова релігія, якої засновником був Будда. Наука Будди дуже хутко поширилася поза межі Індії — до Тибету, Китаю, арабів, жидів. Від тих буддистів народи Заходу переймали різні оповідання, притчі і байки та перетворювали їх на свій лад.

Також християнські апостоли, ширячи зерна просвіти між напівдикими народами, несли із собою здобутки греків та римлян, у тому часто й ті байки і повісті, що були духовою поживою маси тих народів. Особливо звірячі байки та казки знайшли серед тих народів дуже привабливий ґрунт, бо тут люди жили ще в лісах і полях, у близькому сусідстві до звірів, і, певно, дуже любили оповідати свої ловецькі пригоди. Оті пригоди спліталися з грецькими та латинськими байками. Довгими зимовими вечорами люди бажають слухати довгих, нескінченних оповідань, і так помалу з коротеньких грецьких байок, звичайно загострених так, щоб з них випливала якась глибша філософічна думка, поставали довгі оповідання, у яких не так ішло про глибоку філософію, як про забавний цікавий зміст.

У часі хрестових походів велика сила людей мандрувала разом із військом у Святі місця. *«Вони жили там у сусідстві з людьми Мохаммедової віри і переймали від них велику силу оповідань та байок, що або були поскладані самими арабами, або через персів та арабів прийшли з Індії. Ті оповідання принесено до Европи, їх слухали люди дуже цікаво, списували їх, переробляли, сплітали докупи із своїми власними, і так в Европі постала величезна сила гарних повістей, байок і поем, що були довгі віки духовою поживою наших прадідів, і ще й досі не перестали нам подобатися».*

Письменники і поети, шукаючи тем для своєї творчос-

ти, докопувались і до тих мандрівних байок, а схопивши їх прекрасний зміст, переробляли їх на свій лад, і отож, крім батька байки — Езопа, з'являється талановитий байкар у Франції Ля Фонтен[471], у Московщині І. Крилов[472], а в нас Л. Глібов[473], О. Бодянський[474] та І. Франко.

Спадщина І. Франка з тематикою казки і байки (або «казки про звірів» — за визначенням письменника) дуже багата і різноманітна. Вона зросла на найцінніших традиціях української і світової літератури та на плідному ґрунті фольклору різних народів. Усі казки та байки І. Франка за їх провідними настановами можна поділити на сатирично-гумористичні, філософічні і дидактичні (казки для дітей). Розуміється, такий поділ досить умовний, бо майже в кожній казці і байці І. Франка, як правило, переплітаються всі ці настанови, причому іноді важко ствердити, котра з них домінує. Прикладом цього може бути хоч би поема «Лис Микита».

Візьмімо ось таке. Батько купив «Лиса Микиту» для свого 10-літнього сина Всеволода. У вільну хвилину, розсівшись вигідно в фотелі, бере сина на коліна, щоб показувати йому ілюстрації, і починає читати. Легка форма вірша заохочувала до читання, і батько захоплювався читанням чимдалі тим більше. Спершу вияснював синові незрозумілі слова на його настирливі запити і вважав, що це треба конче зробити, але потім з'ясовував, що ці запити непотрібні, бо все тут зрозуміле (для батька). Хлопець, помітивши, що батько більше зайнятий книжкою, як ним, сховзується з колін батька та йде бавитися своїми машинами, а батько, не помічаючи цього, читав і читав. В кінці читав тільки для себе — і читав би, може, цілу ніч, щоб дочитати до кінця, та жінка кличе до вечері. Що з цього бачимо? Дитина слухала, поки батько читав для неї, але відійшла, коли помітила, що батько читав для себе, а батько забув про дитину, бо в «Лисі Микиті» знайшов дуже багато не тільки цікавого, але і повчального для нього самого.

Казок сатирично-гумористичних в І. Франка є велика група — біля 15-ти. В цих творах саме поняття «казка» має своєрідне значення. В них автор розвинув ідейно-мистецьку вмілість української літератури, спираючись на народну казку (хоча фольклорного забарвлення в зазначених казках-сатирах зовсім непомітно). При цьому його казки-сатири відзначаються справжньою оригінальністю й високою майстерністю, досягнутими завдяки докладному знанню західноукраїнської дійсности і великим засобам сатиричної алегорії.

Філософічні казки, на відміну від казок-сатир, яскраво виявляють зв'язок із народною творчістю, характер використання якої в кожній казці письменника своєрідний.

Тут можемо зачислити казочку «Мавка», казки «Без праці», «Вандрівка Русина з бідою» та інші.

Основними творами І. Франка в ділянці казки і байки, яскравими казками із суспільно-виховним змістом є поема «Лис Микита» (1890 р.), віршовані казки «Абу-Касимові капці» (1895 р.) і «Коваль Бассім» (1900 р.), збірка байок «Коли ще звірі говорили» (1896–1899 рр.) та казочка «Ріпка» (1891 р.). За винятком «Ріпки», всі вони — це творче опрацювання фольклорних зразків чужинних народів. Ступінь перерібки запозичених казок і казкових мотивів у цих творах різний, проте суть її і мета («чужоземні зробити так само нашими, як ті, що їх оповідає довгими зимовими вечорами наша сільська бабуся дітям у запічку») однаково спільні для всіх згаданих казок І. Франка. Спільним для цих перерібок є також і те, що І. Франко в усіх випадках опрацювання запозичених тем тримав тісний контакт із казковими скарбами української народної творчости, які були для нього одночасно і мистецьким зразком, і критерієм.

Особливо вміло І. Франко «переробив» чужі зразки в поемі «Лис Микита» і казках «Абу-Касимові капці» та «Коваль Бассім». У цій своїй творчій роботі І. Франко спирався на фольклорну та літературну традицію за-

своєння мандрівних або запозичених тем, яка полягає в тому, щоб надати чужій казці свій національний кольорит, зробити її своїм «народним добром».

Додатньою рисою перероблені чужої казки поетом чи письменником, її новою своєрідністю повинен бути, на думку І. Франка, національний кольорит та відгук у ній сучасної авторові живої дійсности. Саме за це цінував І. Франко «Наські українські казки запорожця Іська Материнки» О. Бодянського.

У своїй роботі над казками «Лис Микита», «Абу-Касимові капці» і «Коваль Бассім» І. Франко дотримувався того ж принципу. Так, наприклад, уже в році 1889, безпосередньо перед написанням «Лиса Микити», він в одному з листів до М. Драгоманова підкреслив, що невід'ємною рисою перерібки запозиченої теми повинні стати суспільно-актуальний відгук і національне забарвлення.

І. Франко пише про постання його «Лиса Микити»[475]:

«Повість про Лиса Микиту була зложена на основі мандруючих по цілій Европі казок про хитрого лиса. Що вона не була видумана тими, хто її списував, а взята з книжок і давніших, здалека занесених оповідань, на це маємо доказ у тім, що перші записи тої повісти зладжені латинською мовою книжними, духовними людьми, і хоч ті записи зложені були в Льотарингії або у Фляндрії над морем (звідки найбільше людей ходило у хрестові походи), то в них виступають такі звірі, як лев, папуга, леопард, яких не було тоді в Европі, а навіть згадано про якусь індійську рибу, мозок якої лікує недугу. Найстарше таке оповідання має назву «Вихід невольника» («Ecbasis captivi») і зложене було одним льотаринґським монахом коло р. 940, тобто ще понад сто літ перед хрестовими походами. Невольник, про якого мова в тім оповіданні, — це теля, зачинене в стайні. Воно вирівається надвір, біжить у гори, щоб догнати череду, погнану на пашу, але тут блудить і попадає в неволю вовкові. Цей хоче його роздерти, та теля пригадує йому проголошений царем

мир. Вовк запроваджує невольника до своєї печери, але тут на другий день з'являється стадо із псами визволяти невольника. Починається облога вовчої твердині. Вовк не боїться своїх противників, а тільки боїться лиса і оповідає своїм друзям про свої давніші пригоди з тим хитрим ворогом. Та от з'являється лис у таборі обложників, викликає вовка із твердині, — і вовк гине на рогах вола, а невольника, теля, випроваджують із печери. У те головне оповідання про теля вставлено оповідання про неприязнь лиса і вовка.

Як уже згадано, під час облоги вовк оповідає своїм друзям, чому він боїться лиса. Одного разу цар лев занедужав. Усі звірі зібралися до нього, тільки лис не прийшов. Уже вовк намовив царя, що лиса треба за це замучити і вбити, коли ось надходить лис і каже, що вилікує царя. Він знає мозок індійської риби — ним він натре царські крижі, а тимчасом треба здерти з вовка шкуру і обгорнути хворого царя, то його горячка минеться. Це так і зроблено. Лев видужав і зробив лиса своїм найстаршим міністром.

Це саме оповідання про хворого лева, якого лис вилікував якимись зелами і здертою з вовка шкурою, буде основою іншої латинської поеми, що створена була у Фляндрії на початку XII віку і має назву «Isengrimmus» (то таке прізвище вовка). Яких 50 літ пізніше створена була третя латинська поема — «Reinardus» (це назва лиса), далеко ширша від попередніх. Тут зведено докупи 13 оповідань, із яких деякі знаходяться і в нашій перерібці «Лиса Микити», а саме:

1. Оповідання про те, як лис учив вовка хвостом рибу ловити (у нас пісня одинадцята).

2. Оповідання про те, як вовк був баранам за ґеометра (у нас пісня перша).

3. Оповідання про те, як сповідав лис когута (у нас пісня десята).

4. Оповідання про те, як вовк у кобили лоша купував (у нас пісня дев'ята).

5. Оповідання про барана, що сам хотів скочити вовкові в пащеку (у нас пісня сьома).

Оті віршовані латинські оповідання швидко розходилися по манастирях, школах, а далі й по дворах учених панів у Франції, Німеччині та Нідерляндах. Двірські співаки, мандрівні лицарі розносили їх щораз далі, переробляли їх на народні мови; французьку, німецьку та нідерляндську. Найважливіша і найширша перерібка — французька. Це, властиво, не одна повість, а ціла низка повістей, майже не пов'язаних одна з одною, — то коротших, то довших. Ці повісті, писані різними людьми в XI і XII віках, були надруковані аж у XIX віці і заповнили 4 великі томи; вони разом мають мало що не 50 000 віршів.

Загальна їх назва — «Повість про Ренара» («Le Roman du Renart»), а поодинокі повісті називаються «браншами», тобто по-нашому «галузями». Таких «галузей» було, здається, значно більше; до нас доховалося їх 36. Та вони разом не творять цілости, а та подія, що в пізніших перерібках, а також і в нашім «Лисі Микиті», являється осередком повісти і громадить довкола себе всі інші оповідання, цебто — власне оповідання про суд лева, про триразове кликання лиса, про його засудження, про хитрощі, якими він викрутився від смерти, і про поєдинок лиса з вовком, хоч і є у старофранцузькій поемі, але є там тільки одною галуззю в ряді інших, а не осередком цілости.

Із французької мови переробив цю повість старонімецькою мовою біля р. 1170 альзаський лицар Генріх Ґліхезер. Він дуже вкорочував французькі оповідання, декуди додав дещо нового, але також не вмів зробити з розрізнених пригод одної цілости.

Доволі вдалою спробою скомпонування такої цілости треба вважати італійську перерібку одної частини французької поеми, — а то власне, тої частини, де оповідається про суд лева над лисом. Італійська перерібка має назву «Райнальдо», вона набагато коротша супроти французької поеми і не здобула собі широкого впливу.

Аж нідерляндському поетові Віллемові вдалося це діло, який біля 1250 р. переробив повість про лисові пригоди нідерляндською (долішньо-німецькою мовою). Оповідання про суд лева він зробив тою основою, довкола якої громадяться наші оповідання, як хрусталі довкола спільного ядра. Віллемова поема була коло 1280 року перекладена латинськими віршами і пізніше перероблювана на прозу (по-нідерляндськи друкована 1479 і 1485, по-німецьки друкована 1498 р., і в Бельгії друкована 1564 р.) Старонімецьку прозову перерібку, де лис називається «Reinke», переклав у р. 1794 великий німецький поет Йоганн Ґете на німецькі гекзаметри, тримаючись старої друкованої книжки майже крок за кроком; його перерібка називається «Reineke Fuchs» і відновила славу старонідерляндської повісти в цілім світі.

Від кінця XV віку, коли були надруковані прозові перерібки старих повістей про лиса, повісті ті стали улюбленою народною книжкою в Німеччині, Нідерляндах, Бельгії, а звідси переходили — чи то в перекладах, чи то в оповіданнях — до інших народів. Усні народні оповідання, дуже подібні до «галузів» старофранцузької поеми, здибаємо в усіх европейських народів; чимало їх також у народів слов'янських, а особливо в українців, москалів і сербів, хоч писані, книжні перерібки французької поеми в давніших часах сюди не заходили. Дуже багато оповідань про лисові та вовкові пригоди є в семигородських саксонців, що осіли тут ще в XIII—XIV віках. Навіть в устах галицьких жидів, що не вміють читати по-німецьки, чув я широке оповідання про лиса, зовсім подібне до основної повісти в нашій поемі; це саме оповідання записано навіть з уст південних негрів-готентотів у південній Африці, де воно було занесене европейськими проповідниками разом із наукою Христової віри. Віра Христова у них не прийнялася, а оповідання про лиса й вовка лишилося їм у пам'яті.

Треба мені ще сказати кілька слів про свою перерiб-

ку цієї стародавньої повісти. Пишучи її, я взяв тільки головну раму нідерляндської поеми Віллема, — значить, ту саму, що є і в німецькій книзі про Райнеке і в Ґетовій перерібці, та виповнював ту раму зовсім свобідно, черпаючи із старофранцузьких «галузів» і багатого скарбу наших народних оповідань. Бажаючи написати книжку для молоді, я мусів із старого твору, а значить, із того, що написав і Ґете, повикидати багато такого, що зовсім не годиться для молоді. Натомість я повводив із старих оповідань та з наших народних байок дещо нового — так що загалом у другім виданні моєї перерібки, враз із тим оповіданням, що становить рамку цілости і тягнеться через усі пісні, вплетено тридцять більших або менших оповідань і уступів.

І ще одно. Я бажав не «перекласти», а «переробити» стару повість про лиса, зробити її народним добром, надати їй нашу національну подобу. Я, так сказати, на чужий, позичений рисунок накладав наші кольори. Дослівно я нізвідки не перекладав ні одного рядка. Чи це хиба, чи заслуга моєї праці — в те не входжу, — досить, що з цього погляду вона моя...

Іван Франко».

Ми, діти, слухаючи оповідання татові про лиса і його пригоди, захоплювались ними, — і це були найгарніші хвилини нашого дитинства, коли ми дочекались появи тата в нашій кімнаті і могли слухати чарівні байки, що лилися його уст, як найсолодша музика. Коли ж не було тата, мама мусіла зайняти його місце і читати нам його отого чудового «Лиса Микиту». Ми вивчали цілі уривки напам'ять, не знаючи ще письма, а всі дійові особи були у нас завжди на устах при наших забавах — [ми] персоніфіку[вали] в постатях звірів знайомих нам людей і себе самих.

А коли ми підросли і навчились читати — тягнулися за книжками з прекрасними малюнками, що нам по-

двійно говорили до наших сердець, ще більш пояснювали і утверджували в пам'яті вислухане і прочитане. Ми не могли вийти з дива, що там писалось і про хитрого лиса, і про вовчика, усе голодного, [і про] клапоухого зайчика, і про колючого їжака, — те все, що тато нам розповідав, а мама читала, ми жваво обговорювали і спорили про пригоди і події, описані в книжках. А вже погодя ми довідались від старшого брата Андрія (який усе знав раніше від нас, малят), що все це писав Іван Франко, письменник, — тобто наш батько. Було знов багато зачудування і безмежного подиву для людини, що вміла, так гарно писати, — і якраз вона була нашим батьком!

* * *

Поява «Лиса Микити» — цього єдиного українського звіриного епосу — припадає на 1890 рік. Був він друкований спершу на сторінках дитячого двотижневика «Дзвінок», потім вийшов окремою книжкою в р. 1891. Від того часу появилося кільканадцять видань, деякі з них є перерібками автора; загальна сума накладу досягла великого числа, як на галицькі видавничі відносини, — поверх сто тисяч примірників. Ці числа стверджують, що «Лис Микита» — найбільш популярний твір І. Франка поруч Шевченкового «Кобзаря»

Остання ювілейна поява «Лиса Микити» сповняє бажання автора, яке він висловив у передмові до третього видання, а саме — що його твір «...діждеться колись численних і добрих ілюстрацій — так, як німецькі видання «Лиса Микити». В них, за словами автора, «рисунки самі для себе — правдива поема; переглядаючи їх, не раз зайдемося сміхом, а ще по сміху наступає глибока задума, — так там майстерно схоплено дійсне життя, звіряче і людське».

Ілюстрації нашого мистця Едварда Козака[476], що вперше прикрашують так численно і так по-мистецьки «Лиса Микиту», становлять оцю «другу поему», що її бажав поет.

Насправді ж «Лис Микита» є не переробкою, а оригінальною поемою, — її події алегорично розповідають про життя в Західній Україні. Соціяльно-побутові картини поеми написані виключно на матеріялі української дійсности. Це добре відчув царський цензор, який заборонив поширювати «Лиса Микиту» в Росії. Він писав, що народ буде розуміти надруковане буквально. Автор стер усю старовину і замінив її сучасністю. Де тільки міг, усюди автор перерібки малював українську природу. Села і люди, що зустрічаються в поемі, також мають на собі незаперечний відбиток України; нарешті звичаї всі представлені такими, які тільки можна зустріти серед українського народу. Тому ця поема є для нас такою близькою, такою незвичайно дорогою, яка доходить до серця, і тому-то, навіть як книжка для дітей, вона була небезпечна для царського режиму.

Довідавшись про цю заборону, І. Франко в одному з листів іронічно зауважив, що його «Лис Микита» та збірка «Коли ще звірі говорили» були... великою небезпекою для цілости російської царської держави!

* * *

Не меншу мистецьку майстерність, як у «Лисі Миките», виявив І. Франко у двох поемах — «Абу-Касимові капці» і «Коваль Бассім», які побудовані на основі арабських казок.

«Абу-Касимові капці» вперше надруковані в «Дзвінку» 1895 р. (ч<исла> 1–6, 8, 10–12, 14–15, 18, 20, 23, із кінцевою приміткою: «Із збірки казок «Тисяча днів і ще один день» вільно переробив І. Франко»). Того ж року казка вийшла окремою книжкою (Львів. — 92 стор.). У 1899 році за підписом «І. Мирон» твір був перевиданий із значними мовними змінами (Черкаси. — 64 стор.).

Друге видання казки, виправлене, вийшло у Львові 1904 р. (71 стор.) з такою передмовою автора:

«Віршоване оповідання «Абу-Касимові капці» вихо-

дить оце другий раз накладом Руського Товариства Педагогічного, а крім того, минулого року було видане для українського народу в Росії, у Черкасах (Україна). Перше видання, що вийшло в 1895 р. у Львові, діждалося дуже похвальної оцінки і подрібного розбору з боку чоловіка, що більше всіх українців тямить у східних мовах та письменствах, д[обродія] Агатангела Кримського[477]*, професора арабської мови в Лазаревськім інституті в Москві. Д[оброд]ій Кримський, висловлюючись дуже прихильно про загальний кольорит мого оповідання і про ту основну думку, яку я силкувався віднайти в тім оригіналі, що з нього взята його канва, підніс заразом деякі помилки, в які легко було впасти чоловікові, не вченому в арабській мові, і які я ось тут здебільшого повиправляв. За ті вказівки складаю щиру подяку нашому шановному землякові.*

В своїм розборі на мою книжечку д. Кримський порушив питання про те, звідки я взяв оце оповідання. Йому звісні були — показалося — тільки російські його переповідки, яких знов я не бачив ніколи. Думаючи, що вказівка на мої джерела влегшить оцінку моєї праці, я роблю цим разом те, що повинен був зробити при першому виданні.

Отже, певно, буде несподіванкою для нашого арабіста, коли скажу, що уперше з оповіданням про «Абу-Касимові капці» я познайомився ще бувши учеником IV гімназіяльної кляси в Дрогобичі, — познайомився з уст неписьменного передміщанина Жука. Замість Касима він називав героя Казосмом і замість капців говорив «сапоги». «Послухайте тепер за Казосмові сапоги», — так розпочав він своє оповідання, коли при святі у нього зібралося багато передміської молоді, — таких же неписьменних парубків і дівчат. Усі слухали і реготали. Я також. Я не питав Жука, звідки він узяв це оповідання, але догадувався по слові «сапоги», що він мусів 1849 р. чути його від «москалів», що йшли через Дрогобич

на Угорщину і стояли постоєм у його хаті і про яких він згадував часто й залюбки, хоч оповідав і про зовсім негарні їх діла.

Пізніше довгі літа я не стрічався із сею казкою, та й не до казок мені було. Аж 1894 року, бувши у Відні, я купив в одній антикварні давню німецьку збірку арабських казок під заголовком «Тисяча і один день». [Східні оповідання з перської, турецької та арабської — за Пті де ля-Круа, Ґалляндом, Кардоном, Шалі і Казотом, графом Келісом і іншими. (Перекладено Ф. Г. фон дер Гаґеном). Друге, виправлене видання — Пренцлав, 1835]. Ся збірка мало що не така довга, як її титул, бо обіймає [11] не зовсім малих томиків, і була, як сказано в титулі, зліплена зі східних оповідань, попереробляваних на французьке ще в XVIII віці. Отож у 4-тім томі сеї збірки я й віднайшов свого старого знайомого — «Казосма». З огляду на те, що старе Гаґенове видання тепер досить рідке, подаю тут се оповідання в дослівнім перекладі і з іменами власними в тій формі, яку в своїй рецензії признав хибною А. Кримський, а яку я знайшов у своїм старомоднім та невибагливім джерелі. [Др. Іван Франко подав <тут> «Історію пари пантофлів» у точнім перекладі.]

Прочитавши це оповідання, кожному легко буде зміркувати, де і наскільки я відбіг від нього. Поперед усього я не бажав зупинятися на тій дуже мілкій моралі, яку випровадив із оповідання — не знаю вже, чи арабський автор, чи його французький, чи німецький переробник (бо ж, певно, арабський текст тут не передано дослівно, а лише коротеньким витягом). Я глянув на ту комічну історію з її трагічного боку і, не зменшаючи комізму, силкувався вивести наверх її трагізм, власне, в психології скупаря та в [устрої] тої орієнтальної суспільности, серед якої відбувається подія. Деспотизм, підкупність урядовців, безправ'я одиниці виплоджує фаталістичний світогляд і нахил до містицизму. Сюди, в цей світ віру-

вання, тікає і Абу-Касим, зруйнований матеріяльно через гру випадків, а властиво — через урядове здирство.

Критика фахового орієнталіста, проф. Кримського, зазначила, що я добре вгадав ту психологію».

Очевидно, і в даному випадку, як у багатьох інших, почутий у дитинстві народнопоетичний, у казці оформлений твір запав І. Франкові глибоко в пам'ять і все хвилював його творчу уяву.

Порівняння Франкової поеми із згаданою арабською казкою показує, що І. Франко цілком перейняв тло і схему казки, але наповнив її новим змістом. Він відкинув грубі місця з казки, розширив окремі нариси в драматично-психологічні образи, навіяні поетові не стільки казкою, скільки живою зокільною дійсністю. Пригоди Абу-Касима забарвив типовим українським гумором. І. Франко відкинув мілку мораль арабської казки: «взуття треба міняти часто — щоб не було неприємностей»

Малюючи багдадських суддів і їх знущання над беззахисним Абу-Касимом, показуючи на беззаконня в Багдаді, Франко фактично відображав дії, насаджені в Західній Україні урядовцями-чужинцями. Це переносне розуміння письменник уміло підсилив побутовими деталями та образами, написаними на основі української дійсности.

Українським народним приказкам та прислів'ям, як важливому кольоритному національному засобові, І. Франко надавав особливо великого значення в казках «на східні теми». Цю рису арабських казок І. Франка відзначив у рецензії А. Кримський. Він говорив, що «І. Франко, малюючи східне життя, завжди показує [його] крізь призму українську: досить уявити собі того «хлопа» в лазні, що біжить і гукає на «дядька» Абу-Касима, або ту бабу, що підморгує Абу-Касимові і каже: «Коли любиш — люби дуже, а не любиш — не жартуй же», або як нагадати, як розповсюджується в Багдаді плітка, про яку знають «від Ахмеда дід та баба, а від

них — ціла громада», щоб, незважаючи на Багдад, відчути, що це Україна і український нарід». Цілком вірно відзначив А. Кримський, що використання письменником численних національних мовних елементів не освітлює східного життя фальшивим світлом.

Казку «Коваль Бассім» уперше надруковано 1900 р. в тижневику «Свобода» (числа 1–6, 16–18, 21–25, 27–36, 38–40, 47, 49–52, без епілога, без підпису автора). В ч. 1 на стор. 4, без підпису автора, надрукована така «Примітка до казки про «Коваля Бассіма»:

«Гарун Ер-Рашід (правовірний) був п'ятим арабським каліфом з роду Аббанедів. Каліфами називалися ті арабські володарі тому, що, як наступники Мохаммеда були рівночасно світськими володарями і головами мусульманської церкви, найвищими суддями і законодавцями у світських духовних справах. Гарун був сином каліфа Ель-Марді, родився в р. 763, а вмер у 809 по Христі. Він панував після смерти свого старшого брат Ель-Гаді, котрого веліла вбити його мати. Його 23-літнє панування величезною державою, що розтяглась від берегів Еспанії аж до Індії і Китаю, було досить спокійне, хоча зовсім не таке блискуче, як про це говориться в казках. Також вдача цього володаря не була така гарна, як славлять арабські письменники. Новіші історики доказують, що він був зразком азіятського деспота, — примхливий, змінний у своїх уподобаннях, заздрісний, шорсткий, несправедливий, самолюбний і самохвальний, неситий на розкоші і марнотратний. Свого міністра Джіафара, що найбільше спричинився до заведення доброго ладу в державі, він велів зарізати разом із цілим його родом, а його старого батька Ячію, що поміг Гарунові дістати престол, звелів укинути в суху криницю і заморити голодом. В Европі слава про Гаруна йшла ще з того часу, як він у 807 році прислав своє блискуче посольство до Короля Великого. Арабські

письменники і поети, котрих Гарун — і сам незгірший поет — удержував при своїм дворі і щедро обдаровував, зробили його героєм багатьох казок і поем. Одну з них, може найкращу, хочу оце переповісти нашою мовою».

У 1901 році казка вийшла окремим виданням (Львів. — 139 стор.). У творі було зроблено деякі поправки, доповнення, додано епілог і таке передн є слово:

«Оця поема, з виїмком епілога, друкувалася в «Свободі» в р. 1900, звідки зроблено передрук — з деякими поправками і доповненнями в тексті.

Темою поеми послужила справжня арабська казка, видана разом з французьким перекладом, здається, 1892 р. в Лейдені («Bassim le forgeron, un conte arabe»). В скороченні ся казка була надрукована ще у XVIII в. у збірці «Mille et un jour» і разом з тою збіркою перекладена на німецьке фон дер Гаґеном («Tausend und ein Tag: Morgenländische Erzählungen / Aus dem Persischen, Turkischen und Arabischen nach Petits de la Croix, Galland, Cardonne, Chauvix und Cazotte, dem Graten Caylus und anderen, überzetzt von F. H. Von der Hagen. — Prenzlau, 1836. — T. XIII). Із того самого тому тої збірки взято також вставлену в XI пісні новельку про побитого султана (пісня Бассіма).

Бажалось пустити в світ цю поему з детальнішою передмовою, з поясненнями літературної історії казки про Бассіма. Обіцявся це зробити відомий нам спеціяліст А. Кримський. На жаль, здоров'я і інші праці не позволили йому досі сповнити цієї обіцянки, і для того я, не бажаючи довше відволікати видання книжки, пускаю її в світ так, як є. Може, доведеться коли зробити друге видання, то чей же тоді буде можна пустити в світ «Бассіма» з передмовою, що вияснить ліпше його походження і значення в літературі».

У поетичній казці «Коваль Бассім» описані його при-

годи, в яких він поборював різні перешкоди, поставлені йому переодягненим каліфом, але він не відступав від свого порядку життя і своєї вузької, але чесної життєвої філософії. Бассім — чесна людина; любить свою працю і ненавидить суспільних п'явок разом з каліфом. Його ставлення до них І. Франко передав майстерно словами, зверненими до здогадних купців. Тут Бассім виступає як грізний суддя несправедливого ладу — проти всіх гнобителів українського народу, хоч автор уклав наскрізь оригінальну, глибоко народну за своїм духом поему у рамки старої арабської казки. Тонкий гумор, жартівливі ситуації та нескривана іронія — це все багаті засоби, які підносять вартість казки і роблять її ще більш рельєфною. Ці всі засоби забарвлені живим українським кольоритом. Яскравим елементом виступають тут також порівняння. Так, як в народних піснях, так і в його казках — і в «Ковалі Бассімі» теж, — порівняння є великою допомогою представити ширше і ясніше об'єктивну дійсність, а автор дбає всюди про те, щоб об'єкти, з якими він порівнює образи, явища і події, були як можна ближче духові українського читача. Порівняння — як ефектовний засіб до віддання портретної характеристики коваля Бассіма, — наприклад: «Кулак, неначе довбнище страшна» (XII, 72), «І мов з бодні — дужий голос» (XII, 64), «Кашлянув — мов моздір грюкнув» (XII, 299).

Свідченням сили Бассіма є також порівняння, що характеризують його вчинки у відношенні до інших:

В карк як лусне без обслони —
Будуть цареградські дзвони
Рік йому в ухах дзвонити...

У такій характеристиці Бассіма відчувається прямий вплив народної стихії. В народних казках і думках кожний герой, як правило, наділяється силою, зростом та іншими рисами, які передають могутність.

Такі порівняння рідко зустрічаються в живій мові та усній творчості народу. Це вже властивість літератур-

ного твору. Автор повністю зберігає манеру народної розповіді, живі народні образи, а також філософсько-світоглядні моменти, що мають прямий зв'язок із народною мудрістю.

Національного кольориту казкових творів досягає автор не тільки самим впровадженням народної лексики, але і використанням живої, народної синтакси. Ці мовні елементи, поруч з ідейною спрямованістю твору і відповідним характером трактування образів дійових осіб, вносять новий національний кольорит у казкові твори І. Франка.

Причому це використання численних образів народної мови — не просте наслідування чи стилізація під живу мову народу. При літературному опрацюванні народних казкових мотивів у І. Франка казка набуває особливостей індивідуального стилю письменника, який творчо синтезує народну мовну традицію і по-своєму малює народні образи.

Про своє вільне ставлення до запозичених тем своїх поем сказав І. Франко в передмові до «Коваля Бассіма», підкресливши, що з читачем хоче балакати не арабськими словами, а по-своєму, і що казку він «розкладає» по-своєму — місцями поширюючи або скорочуючи та щось власного приточуючи, щоб «вийшло до ладу».

* * *

Збірка байок «Коли ще звірі говорили» (1896–1899) та казочка «Ріпка» (1891) займають своєрідне місце. Сюди ввійшло 20 байок, перероблених письменником з німецьких, грецьких, перських та індійських оригіналів. Вони всі розраховані [на] дітей і мають дидактичний (педагогічний), як говорив сам автор, характер. Добір та опрацювання їх І. Франком базувались на його революційно-демократичному розумінні завдань виховання молодого покоління.

Щоб ясніше уявити собі перекладацько-творчу пра-

цю І. Франка над казками сусідніх народів, треба звернути увагу на ті елементи, що яскраво вирізнюють[ся] при зіставленні оригіналу і перерібки. Передовсім у всіх казках письменник окремими штрихами накреслює локальний кольорит: кабан у нього їде у Київ на ярмарок, кінь має типову українську назву — Гривко, пес ходить на торговицю, епітетом для вовчика виступає, як правило, народний вираз «братик», для рака — «неборак», для ведмедя — Бурмило і т. д. Замість собаки в казці «Лис і Дрозд» виступав, як втілення нахабства, зажерливости і хитрощів, більш характерний для українського переказу образ — Лис. Письменник викидає, як зайву і незрозумілу для дітей у казці «Лисичка і Журавель», згадку про родину, але не уникає деяких різких, грубуватих штрихів (про хвіст тощо), вважаючи, що література, навіть для молоді, не є «кашка на молоці», і тому не можна фальшувати дійсности, не договорювати. Зрештою, те, що в тій казці нам видається драстичним, не є таким для дітей, необзнайомлених із фізіологією», — писав І. Франко в одному з листів, коли йому пропонували повикидати подібні місця із збірки.

У кожну казку І. Франко або самим образом, або прямим висновком вкладає моральну науку для дітей. Так, наприклад, казку «Лис Дрозд» він закінчив словами, яких нема в оригіналі: «Таке-то, бачите: хто хитрощами та підступом воював, той від підступу й погиб». У казці «Ворони і сови» зустрічаємо спеціяльний повчальний для дітей вірш, доданий до байки, — про те, «як Синиця хотіла спалити море». Письменник дає коротеньку передмову, в якій розкриває дітям алегоричність образу Синиці, кажучи, що на неї схожі всі ті «пани», що «добирають різних способів, щоб заборонити українську мову і нас касувати».

Велику увагу віддає І. Франко, працюючи над казками, мовно-образній системі розповіді, насичуючи їх яскравими мовними зворотами, прислів'ями та приказками, бо він добре знав, що «оті простенькі сільські бай-

ки, як дрібні тонкі корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси простоти і чарівної милозвучности».

В усій своїй багатогранній творчій праці над байками І. Франко широко використав український байковий народний скарб — зокрема, народні опрацювання тих образів і тем, що ввійшли в його збірку «Коли ще звірі говорили». В українській усній творчості широко побутують майже всі байки, опрацьовані І. Франком, взяті з оригіналів сусідніх народів. Треба порівняти лише збірку І. Франка «Коли ще звірі говорили» із книгою народних байок, виданих В. Гнатюком (Етнографічний збірник, т[оми] XXXVII — XXXVIII)[478].

Народні байки, які, без сумніву, добре знав І. Франко, відіграли важливу ролю в створенні льокального кольориту і збагачення образного вислову в його байках.

* * *

Як відомо, педагогічні погляди І. Франка формувались під впливом естетичних і педагогічних ідей німецьких та французьких мистців літератури. Дбаючи про виховання благородних почувань і здорового естетичного смаку в молодого покоління. І. Франко надавав цьому особливо великого значення в красному письменстві.

З такими вимогами ідейности та високої мистецької закраски підходив І. Франко і до дитячої літератури. Почесне місце в ній відводив він казкам і байкам, які, вміло дібрані з народної скарбниці і творчо-опрацьовані, повинні нести дітям у фантастичній формі поняття про реальну дійсність, передавати їм правдиві думки про життя і виховувати високі моральні якості.

Потреба фантастичної форми в творах для дітей, на думку І. Франка, зумовлена тим, що «гола, повна правда життя — це тяжка справа. Старші можуть заживати її — вона для них смачна і здорова, але дітям не можна давати її так, як старшим, — треба приготовляти її в рі-

денькім стані, в образах і байках. І вони так сприймають її». Адже байки цікаві не тому, що розповідають про неправдиві події, а тому, що «під лушпиною тої неправди криють звичайно велику правду» — правду для людей. Розповідаючи про глупості Осла, заздрощі і зажерливість Вовка, хитрість і крутійство Лиса, жорстокість Лева і т. д., байка, ціляючи в звірів, попадає в людей, викриває їх негативні риси й погану поведінку і тим самим виховує в дітей гарні риси, розвиває в них нетерпимість до неправди, брехні.

На велике значення казок про звірів І. Франко чітко вказав у передмові до другого видання збірки «Коли ще звірі говорили»: «Я бажав би, — писав тут І. Франко про мету видання своїх байок, — щоби наші діти, в інтересі здорового і морального розвою, якнайдовше витали фантазією в тім світі, де все видно ясно і симпатії не потребують ділитися. Відси вони винесуть перші і міцні основи замилування до чесноти, правдомовности і справедливости, а надто — любов до природи і охоту придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а далі й просліджувати її великі загадки».

Мудру народну байку, казку про звірів як засіб виховання дітей письменник ставив незрівнянно вище всіх сентиментальних та романтичних «повісток», нісенітниць, автори яких по-дитячому сюсюкали до своїх малих читачів і слухачів. Ці «повістки» і страшні чарівні казки він уважав шкідливими для розвитку дітей, бо такі твори не спонукують дитини до глибшого пізнання довкільного світу.

Казка про звірів ще й тому доречна для дітей, як справедливо відзначив І. Франко, що відповідає світосприйманню дитини, яка почуває себе близько до звіриного світу, не може ще виразно відрізнити себе від нього, розглядає тварини, як рівні собі істоти і т. п. Щоб казка про звірів (байка) добре виконувала виховне, пе-

дагогічне завдання, вона повинна перебувати в тісному контакті з дійсністю, нести у фантастичній формі зрозумілий дитині ідейний зміст, виблискувати самоцвітами народної мудрости й життєвої практики, спрямовувати логічне мислення дитини від байкових зовнішньо неправдоподібних ситуацій до явищ реального життя.

Що треба до того, щоб досягнути в байці поєднання фантастичного, антропоморфічного з реальним, яким чином вона перетворюється в зрозумілу прозору для дитини алегорію, І. Франко чітко і ясно показав у розділі «Байка про байку» — в розмові із своїми маленькими слухачами:

«Чи може неправда бути цікава? Власне, неправда найцікавіша. Се так смішно подумати, що Вовк хоче стати війтом, що Лис сидить у бочці з фарбою, що Кіт говорить побожні вірші... А якби я зачав оповідати вам, що Вовк літає в повітрі, Лис плавав у воді, Кіт живе в норі під землею, то, як думаєте, — се була б правда чи неправда?

— Авжеж, неправда.

— А було б цікаво?

— Зовсім ні.

— Значить, не кожна неправда цікава...

Діти задумалися...

— Візьміть для легшого розуміння два рисунки. Ось на однім нарисуємо Барана з шістьма ногами. Як гадаєте: правдивий се Баран?

— Та ні.

— А смішний?

— Також ні.

— Так. Се Баран-каліка, а вид каліцтва збуджує в нас жаль, а не сміх. А тепер гляньте на цей рисунок: Осел грає на фортепіяні. Правда се?

— Та ні.

— А смішно?

— Навіть дуже смішно.

— Що ж тут таке смішне?

— Те, що Осел взявся не до свого діла — робить щось таке, що можуть робити тільки люди.

— Чи всі люди? Навіть не всі люди. Ті, що вміють грати, можуть братися до цього, а ті, що не вміють, а беруться...Таких, здається, якось називають?

— Еге, їх так і називають — ослами.

— От і бачите. І ми дійшли до кореня».

Виходячи з цього глибокого розуміння мистецької специфіки байки і характеру її реалізму і вважаючи її важливим змістом виховних літературних творів для дітей молодшого віку, І. Франко й зайнявся опрацюванням байок інших народів. Головним завданням його творчої роботи над запозиченими байками було: по-перше, надати їм українського національного кольориту, тобто наблизити їх зміст до «зрозуміння й оточення наших дітей і нашого народу» і вдягнути в національну форму», віддати якомога найліпше тон і спосіб вислову найкращих казок, записаних з уст нашого народу; по-друге, посилити їх виховну дію, для чого Франко вносив у запозичені зразки окремі світоглядні моменти, нові мотиви, відступав від висновків оригіналів і давав свої, бажаючи, таким чином, як писав сам, звернути думку «малих читачів та слухачів від казкових фікцій на дальший, ширший обрій життєвого змагання та наукового досліду».

* * *

У книзі «З поетичної спадщини» (том XIII) Івана Франка поміщено ще байки, писані віршем: «Киця» (1891), «Лисиця-сповідниця» (1893), поеми «Медвідь» (1894) і «Лисова пригода» (1894).

Мені здавалося, що про байки і казки, нема що багато писати, — що про них написано дотепер усе і що мені доведеться обмежити мою працю на декілька сторін машинопису, на день-два праці. Але, переглянувши

книжки, що в мене під рукою, я побачила, що мою працю кількома сторінками збути не можна, — що історія казок д-ра Івана Франка важлива так само, як поважні твори, — з тою самою повагою треба підходити і до опрацювання вище згаданої теми.

У моїй праці зазначуються три моменти. Найважливіший — це все те, що сам д-р Іван Франко писав у своїх передмовах і поясненнях до поодиноких видань своїх казок. Ці передмови і пояснення самі вказують, як серйозно підходив І. Франко до творення байок і казок і як розумів їхнє надзвичайно важливе значення як засобу у вихованні дітей від наймолодшого віку аж до старшого. Як видно, казки і байки лежали на серці поета, бо він часто до них повертався (про це пише і в своїх передмовах), вишліфовуючи мову, виправляючи вірші, доводячи байку чи казку до досконалости. Найбільшим завданням ставив собі письменник — надати чужоземним казкам українського народного кольориту, що робить казку повною змісту, зрозумілою для [всього] українського народу, і тоді вона не тільки зрозуміла, але також полонить душу читача. У свої байки І. Франко уклав велику долю своєрідного чару, яким насичені всі його писання, — бо ті байки цікаві не тільки дітям, але і старшій молоді, а навіть дорослим. Люди, стомлені працею, життєвими злигоднями, радо сягають по книжку «Лис Микита» чи «Коваль Бассім», щоби щиро, від серця, посміятись і відпочити.

Народний кольорит є умовним чинником спорідненння і тут, на чужині, з нашою Батьківщиною, з нашим народом, і тому ті казки, байки І. Франка є і будуть завжди свіжі, цікаві і привабливі, і, як засіб у вихованні наших дітей, конче потрібні.

Друга частина цієї розвідки — це джерела, зачерпнуті з книжок, що друковані в Україні. Відкинувши шумовиння комуністичної пропаґади теперішнього часу, яким, на

щастя, праці про дитячу літературу дуже мало засмічені, ми знаходимо дуже докладні статті, докладний розгляд творчости І. Франка в тій ділянці, — це є дуже цінним вкладом історію української літератури на майбутнє.

Список джерел подано нижче.

Мої спомини і міркування лучать одне і друге в ціліcть і доповнюють те, що мені видалось конче потрібним, щоб стаття-розвідка була «до ладу».

Ще згадаю про деякі моменти із життя тут, у Канаді. Карикатурні картонні образки на екранах телевізорів або кін, призначені для дітей, на які водять матері своїх дітей від наймолодшого віку, картини, з невеликими вийнятками (фільми з правдивого життя тварин — Діснея), у разючо кольорових барвах, спотвореними лицями і постатями, можуть тільки викликати огиду в людей, що дивляться на них здоровим очима. Ці картини підбичовують фантазію у дітей, спричиняють їм надмірну нервовість і розгнузданість, а, не маючи ніякої провідної ідеї, ані моральної науки, є тільки порожньою забавкою — одною з того великого числа забавок, якими батьки оточують свої діти.

Перед роками я звернулася до фільмової компанії Діснея з пропозицією поставити на екрані «Лиса Микиту», також запропонувала нашого мистця Е. Козака як картоніста. Проте дістала відмовну відповідь: мовляв, студія перевантажена різними проектами, і на «Лиса Микиту» немає місця. Незабаром потім появилась у кіні картина для дітей, розреклямована і надзвичайно коштовна: «Петер і Пан». Ми майже всі на ній побували, і що ж ми бачили: неймовірна і до безглуздя фантастична колоритність. Хлопчик літає світами — і його пригоди, але з ким? Із [страшними][479], дикими розбійниками, що його також дико фантастичним способом переслідують, поки він знов (зовсім не стомлений) повертається додому.

Туди ж намішано силу-силенну різних побічних об-

разів, які дуже фантастичні і далекі від правди, ті образи природи. Ніякої глибшої думки, ніякої науки там дитина не знайде. Дитина виходить з кіна до краю стомлена, приголомшена.

Ще ось інший приклад. Мені довелось понести дарунок 8-літній дівчинці на іменини. Я перебрала в українській книгарні дуже уважно всю дитячу літературу і вибрала дві книжки, видані люксусово, з прегарними кольоровими ілюстраціями, — одну із життя дівчинки, другу — пригоди тварин. Гарно опаковані книжечки. Я наперед тішилась: яку радість буде мати дівчинка! Але рівночасно зі мною прийшла інша пані, — вона принесла також дві книжечки, але це були дві англійські книжечки, — одні з тих, які бачимо всюди в тутешніх книгарнях і «Дроґсторах», видаваних тисячами (а, може, і мільйонами). Кричущі кольори, спотворені постаті з огидними карикатурними обличчями, такі ж самі тварини і природа, яка їх оточує. Сміття, яке подається дітям нині при кожній нагоді, як духова пожива. Мама розгорнула обидва пакуночки. Я дивилась на дівчинку.

Вона потягнулась із радістю по книжки з кричущими малюнками, стала їх цікаво і з захопленням оглядати, зовсім не звертаючи уваги на мій дорогоцінний дарунок. Мені стиснулося серце. Хотілося взяти книжечки і понести додому, тільки мама помітила, здається, мій настрій, узяла українські книжечки, стала дівчинці їх показувати і читати.

Це мементо, як наші діти мимо волі батьків підпадають під широко обдумані, послідовно проводжені впливи «модерного» виховання.

Тому тим більше цінні книжки з байками І. Франка і тих усіх численних поетів, письменників, що йдуть слідами великого вчителя, які розуміють пекучу потребу дати нашим дітям здорову, естетичну літературу і пишуть гарні, навіяні високою мораллю нашого народу, оповідання і байки. Це пекуча потреба, щоб зберегти

душі наших дітей — для наших традицій, для наших морально-виховних ідей, і тим сповнити наш святий обов'язок щодо нашої Батьківщини — України, нашого народу.

Переді мною на столі лежать дві книжки: «Лис Микита» — найновіше видання з ілюстраціями Е. Козака. Його ілюстрації — це поема, якої так бажав поет для свого «Лиса Микити», це прекрасна гармонія поезій з ілюстраціями. Друга книжка — це байки «Коли ще звірі говорили» — ювілейне видання (1956), з не менш гарними ілюстраціями, але не знаціоналізовані, як це зробив Козак.

Це байки, які були найкращим дарунком мого дитинства. Вони, як і колись, викликають і нині мій подив: їх написав Іван Франко, що був моїм батьком!

Торонто, у жовтні 1960 р.

Література

1. *Франко Іван.* Лис Микита. — Краків: Українське Видавництво, 1941.
2. *Франко Іван.* Переднє слово (до поеми-казки «Абу-Касимові капці») // Франко І. Твори: У 20-ти томах. — Т. XII: Поеми. — Київ: Держлітвидав України, 1953.
3. *Франко Тарас.* «Лис Микита»: Критичний розбір поеми Івана Франка. — Львів, 1937.
4. *Кримський А.* Франко І. «Лис Микита». [Рецензія] // Зоря. — 1897. — № 23.
5. *Кримський А.* Франко І. «Абу-Касимові капці». [Рецензія] // Зоря. — 1896. — № 19.
6. *Дей О.* Іван Франко і народна творчість. — Київ, 1955.
7. Дослідження творчості Івана Франка. — Київ: Вид-во Академії наук України, 1959.

Листы

ДО БАТЬКА — ІВАНА ФРАНКА

№ 1

Львів, 3. XI 1909 р.

Дорогий Тату!

Чи треба тобі грошей, крім тих 60 руб., що вислав Козаковський[480]? Бандрівський[481] дав гроші Андрієві[482], але він не знає, чи вислати їх, чи ні. Напиши, коли приїдеш додому. Чи руки Тобі вже поправились? Чи там Тобі добре живеться? У нас було дома зачалося, але тепер знов відтало[483].

Цілую Тебе.

Гандзя.

№ 2

Київ, 27. II 1915 р.

Дорогий Тату!

Всі твої листи я дістала і зараз написала Тобі відповідь, передаючи через знакомих. Мені хіба тут живеться можливо, але не так вигідно, як здається. Положення таке, як моє, є дуже прикре, і не раз огортає мене безвихідна розпука. Додому вертати!!! Нема чого — там ще гірше стрінуло би мене життя, а тут сидіти стає часом внемоготу. Не раз, як подумаю, що я лишилася сама собі, — нікого не обходить, чи я сумна, чи весела, чи голодна, чи здорова!

Правда, що і вдома ніхто о се не журився, але доперва тепер пізнаю я, що то значить рідний дім. Ти пишеш, що я маю на совісти щось проти Тебе; се правда, і се буде для мене вічним докором, — та я ніколи не

була для Тебе доброю донькою; замість того, щоби осолоджувати Тобі прикре життя, я відсунулася, відчужинилася від дому.

Тату, чи ж Ти думаєш, що я сего не виділа, будучи єще вдома, чи ж я не думала про се кождий день? І се лежить мені тяжким докором на ціле моє життя. Не знаю, чому так сталося. Може бути, що та отруя, котру мама вливала літами в наше родинне життя, забила в мене всякі чувства; о Боже, мені здається, що я маю зруйноване ціле життя, назавсіди, що я й до других людей буду така сама, як я була для вас вдома! Може бути, що хлопці не так відчули і не так потерпіли з сего. Але для дівчини чи ж таке життя не було убійче: не знати тепла родинного огнища, пущена на власну волю, так, як хлопець, позіставлена без опіки? Чи ж хто числився з тим, що у мене можуть бути інші вимоги, як у всіх людей, — інші потреби, що мені належиться зовсім інше виховання? І я тепер бачу, що я не в силі буду зорієнтуватися навіть у прихильних для мене відносинах. Я не потрафлю жити життям таким, як живуть всі люди в нашім кругу.

Я ту, в Києві, пізналася з дохторами-чехами, воєннопленними. Они були кілька разів у тьоті Сані[484]. Один із них оказуєся мені симпатичним. Може бути, що і оженив би ся по скінченні війни, але чи я можу?..

№ 3

Київ, 27 / 5. 1915 р.

Дорогий Тату!

Діставши Твій лист з 27/4, зараз Тобі відписую. Дуже нас тішить, що Твоє здоровля поправляєся і що Тобі сяк-так живеся. Твого листу, де Ти писав про гроші, я не дістала. Доперва кілька днів тому дістав

Трег[убов][485] Твій лист і повідомив мене о сім і дядька Ігнат[овича][486], і они роблять заходи, щоби Тобі гроші роздобути. Тепер тяжко Тобі передати через кого-небудь, бо взагалі нікого до Львова не пускають, але при найближчій нагоді постараюся Тобі гроші післати. Я не забуваю їм о сім нагадувати. Тьотя і діти виїхали всі на село, а я і дядько лишилися в Києві. Тут бувають страшні спеки — так, що цілими днями ходжу я з головними болями, і не раз робиться мені жаль за домом і нашим садком. Дуже тішуся, що в нас в городі порядок, гарно все посаджено, — хотіла би я на се подивитися. Я так, як раніше, працюю в лазареті. Хотя й мені платять дуже мало, але дістаю там і обід, і снідання, що много значить тепер, коли дядько вдома не обідає. Вкінці, по довгих короводах, дістала я позволення на життя в Києві, так щодо свого побуту тут я є зовсім спокійна. Я не дивуюся, що у вас так все дорого, але ту зовсім не таньше. Ту сяг дерева коштує 50 рублів. Ціни такі на вікт! — тому не гнівайся, що Тобі надоїдаю з тим, щоби Ти мені яким-небудь способом передав річи, котрі я Тебе просила. Пані, котра обіцяла зайти до Тебе[487], навіть з Києва не виїздила задля непевного часу, так що коли у Тебе знайдеться нагода, так перешли мені. Дуже мене неспокоїть, як здоровля мами, — уже так давно не чула про неї ні слова. Як будеш що знати нового про маму і про хлопців, то напишеш мені, прошу о се Тебе дуже. Як будеш писати — пиши до банку государственного на ім'я директора Ігнат[овича], бо Твої листи ходять по цілім Києві, а потім через адресний стіл доперва до мене. Гроші, як тільки Трег[убов] вистараєся, пішлють Тобі.

Цілую Тебе сердечно.

Анна.

№ 4

Дорогий Тату!

Я дістала Твою одну картку і зараз на неї відписую. У нас тут думали, що ліпше буде, єсли Ти сюди приїдеш сам, — у Львові так тяжко жити. Постало питання, чи Ти на се згодишся. Ти відписуєш, що нічо не маєш проти того. По застанові і питавки у відповідних кругах прийшли до переконання, що зі згляду на се, що Ти жиєш в приятеля, котрий в кождім разі більше дбає про Тебе, так як мама, і єсли у Тебе є гроші на життя, то ліпше, щоб Ти зістав у Львові, бо хотя й би і пропуск Тобі дали — міг-бись мати великі неприємності в Києві, взагалі в Росії, не виключаючи тяганини і арестування. Одним словом, їхати не радять. Щодо мами, тим більше, приїзд єї не бажаний для нікого. Признаєш сам, що немалий тягар для тьоті Сані і моя особа, то думаю, що і сам не хочеш їм на шию прислати маму. Мама як ту була кілька день, то тільки наробила скандалів, що я кілька тижнів зі встиду не сміла піти до тих людей, в яких була мама. Як сам знаєш, мама в житті є неможлива, то ж заклинаю Тебе: не пускай мами сюда. Єсли мама не хоче сидіти вдома, нехай піде до Кульпаркова і нехай своїм приїздом не доводить мене до крайности. Через те вічне пекло мама знищила всякі чувства прив'язання до себе, то ж нехай не дивується, що такою єсьм. Поки я буду розвідуватися, може, де між пленними знайду Тараса або Петра. Ще раз прошу не пускати мами сюда.

Здоровлю.

А. Ф.

№ 5

Дорогий Тату!

Я Тобі писала недавно, але може бути, що Ти того листа не дістав, то при нагоді пишу ще раз. Пані та — наша добра знакома, і она обіцяла через якого-небудь офіцера передати деякі мої річи. І в сей спосіб передача буде зовсім безпечна. Я прошу тому, щоби Ти запакував мою білизну, що є в комоді, блюзки, що є в шафі наверху, також коралі, бранзолєтку, льорнетку, фотографії, більше-менше се все, що є в якій шуфляді в комоді. Також єсли там недорогі черевики, то купи мені мешти лякеровані 37 номер, американський фасон. Також який-небудь дарунок для тьоті Сані. Розуміється, се послідне — тоді, коли се для Тебе тяжко не буде зробити. Я тепер переношуся на осібні помешкання і буду платити за него 10 рублів, бо у тьоті дуже тісно і тьотя не хотіла, щоби я у неї так довго жила. Як здоровля Твоє і Мами? Чи нічого не чути про хлопців? Я ту познакомилася з чехами, докторами-пленними, котрі і Тебе знають. Грушевський сидів у в'язниці, тепер єго висилають у Томськ на заслання. Я була раз у них, але більше іти не вибираюся, бо неприязно мене прийняла Грушевська. Тут ходила чутка, що у Тебе робили ревізію, — чи то правда? Може, Тобі післати яких з'їсних припасів? Через того офіцера передай і лист, і напиши мені багато, що у вас чувати.

Цілую Тебе сердечно і маму.

Гандзя.

ДО МАТЕРІ — ОЛЬГИ ФРАНКО
(з Хоружинських)

№ 1

[Київ, 1914]

Дорога Мамо!

Мені ту нічо' не бракує і час скоро сходить по-дні[488]. Чому Ви ніде не їдете? Там, у Львові, певно, дуже горячо. Чи Петро поїхав до товариша і чи довго там буде[489]? Чи не могли би Ви мені вислати «Кам'яної душі»[490]? Я би-м хотіла собі переробити єї яко лектуру руску до матури[491]. Часом ходжу купатися, але одній дуже важко.

Обіймаю більше ніжно й цілую Вас сердечно і тата.

Анна

№ 2

[Київ], 3. XI [1918]
Нікольська 7, пом. 1

Дорога Мамо!

Я написала до Петра і до Тараса[492], та не знаю, чи они дістануть мої листи, бо тепер такий час, що кождого дня якась зміна, і Петро і Тарас можуть виїхати з теперішнього місця побуту. Може, Петро і у Львові, то скажіть йому, нехай до мене напише. Я поки ще в Києві, але щось мені так здається, що скоро звідси виїду. Я до Вас богато написала листів, але Ви мені не відповіли ні на один, — не знаю, що то таке: чи то почта винна, чи прямо Ви не хочете писати. Я на днях післала Вам посилку, але, здається, на жаль, не все дійде до Вас свіже. Як тільки дістанете, так зараз мені напишіть, — я пішлю

ще, тільки напишіть, що Вам прислати. Авторські права ми ще не продали і не знати, коли продамо, а як продамо, то перше-всего о тім будете знати Ви, бо укривати сего перед Вами нема потреби[493]. Чи приходить до Вас Юзичинська[494]? Чому она нічого не пише? Чи, може, виїхала до Відня? Чи у Вас там спокійно, бо я чула, що у Львові велика різня між поляками і українцями?

Цілую Вас сердечно. Пишіть богато.

Гандзя

№ 3

[Німеччина], 20. IX 1919 р.

Дорога Мамо!

Я вже Вам писала раз по-польськи [лист], в котрім повідомляла Вас, що я вийшла заміж (як Петро каже, «на старі літа»). Петро зараз перебуває у Відні і чекає на свою жінку, — чи вона була у Вас? Петро мені написав, що Вам дуже погано живеться. Я дуже журилася за Вас, і не мала змоги Вам ніяк помочи. Тепер, коли пропускають почту до Львова, користаю з сего і хочу знати, в який спосіб можна Вам помогти. Чи Вам вислати гроші і харчові продукти? Але це все непевно, чи дійде, і чи не буде Вам краще приїхати до мене? Зверніться до Юзичинської, може, вона Вам допоможе видістати паспорт до Німеччини (може, через Чехи, або Відень), бо я, здається напевно, буду тут цілу зиму. Евентуально, як буде змога добре жити в Галичині мені і мойому чоловіку (однак про се сумніваюся), я би охотно переїхала до Львова. Ви би могли приїхати до Відня з жінкою Петра, а відтіля Петро вистарався би Вам о дальший пропуск. Тут життя тихе, спокійне і стосункові дешевше, і ми могли би перебути тут зиму. Дещо продуктів ми дістали від американців і живеться нам досить добре, і ліпше Вам було би жити з нами, чим бідувати у Львові. Хто живе тепер у нашій хаті? Чи Ви дістали яку вістку від Тараса і чи знаєте, де він тепер є?

Мій чоловік є з Київа[495], і як закінчиться Місія, в якій він тепер служить, має він намір поїхати на Україну, однак він бажає, поки все на Україні не успокоїться, щоби я залишалася тут при найменш до весни слідуючого року, то ж мені не було би так самітно, якби Ви сюди приїхали. Може, за поміччю Бандрівського винаймити хату, щоби вона не стояла пусткою, і тоді Ви свобідно могли би приїхати сюди. Як тільки дістанете мій лист, напишіть негайно відповідь, щоби я знала, що робити. Однак, як будете мати намір приїхати сюди, то повідоміть мене наперед, бо обставини можуть змінитися, — може, чоловіку прийдеться їхати до иншого табору з полоненими, або, може, і мені прийдеться їхати з ним на Україну, і тоді Вам не буде потреби їхати до Німеччини, а скорше я заїду до Львова. Авторського права ми не продали, але грошей вистачає на скромне життя і вистачить і для Вас. На случай, як хто буде їхати до Львова, я передам Вам харчів і грошей.

Цілую Вас сердечно. Чоловік Вас вітає і радить Вам приїхати сюди. Пишу не сама, а чоловік, бо у мене зіпсувався зовсім почерк і боюся, що Ви тільки п'яте через десяте розібрали [б].

Не знаю точної адреси Юзичинської і тому їй не пишу. Передайте їй мою адресу, нехай напише.

Цілую сердечно.

Ваша донька
Гандзя

№ 4

[Довге], 20. V [1]926

Дорога Мамо!

Ваш мемуар — перший і другий — я дістала і перечитала, і заховала на пам'ятку[496].

Я дуже хотіла їхати до Львова, але мому мужові із-за податків не схотіли дати паспорту, а я сама з дітьми їхати не хочу. Синочки мої перебідували зиму, бо все хору-

вали, і дійшло до того, що суть загрожені туберкульозом, і ми мусимо звідси виїхати, бо сей клімат їм шкодить. Хочемо їхати до Америки, однак ще над сим мусимо добре застановитися. Маємо кілька тисяч відложених і, властиво, не знаємо, що з ними робити. Їхати з дітьми до Італії — підуть всі гроші; до Америки — вистарчить тільки на дорогу, а там без грошей лишитися не мож. Я написала Лизанівському[497], аби мені вислав 500 дол[арів]. Маючи їх, могли би-сьмо до Америки їхати. Поки що сидимо в Довгім, і не знаю, що будемо робити. На днях була я з Тарасом у Бергасі, де йому робили в горлі операцію — вирізали аденоїди. І намучилася я там до операції страшенно, хотя й операція досить легка.

З Вашого листа виджу, що збираєтеся до нас приїхати, то ж напишіть, коли думаєте приїхати і чи вже маєте паспорт. Може, Вам удасться привезти килим. Треба його трохи побабрати, щоби він виглядав старим, або підшити полотном, як коц. Ні годинник, ні перстень Ольговій[498] би не відібрали, бо такі річи пропускають без цла, то ж Ви можете їх також перевезти — лише їх не запаковувати. А я їй довіряла, бо її добре знаю, але она вже поїхала до Америки і більше до Львова не приїде. Я не знаю, чи зможу поїхати до Львова, — хіба що перед виїздом до Америки, але то не знати, то ж як Ви зможете, то приїдьте до нас.

Я учу Тараса писати, і читати, і рахувати, і він вже знає ½ азбуки і читати до Ж. Але не можу учити богато, бо наука його утомляє, тому учу по ½ — 1 [год.] денно. Миронко дуже упертий, і не хоче мене слухати, і все б'є Тараса. Я так вимучилася вічною хоробою дітей і неповодженям, що хочу конче звідси виїхати, а переїздити тут в инше місце — також хісна не принесе.

Скажіть Тарасові, що, як тільки зможе, най вишле 1200 д. Стальською[499] на мою адресу.

Цілую Вас сердечно.

Ваша донька Гандзя

№ 5

[Довге], 15. VIII [1]926

Дорога Мамо!

В послідній своїм листі Ви писали, що ідете за паспортом, отже, як є: чи вже його маєте і чи приїдете до нас? Я, з мого великого збирання, нікуди не поїхала. До Італії власним коштом треба з 10 тисяч на мене і дітей, а у мене було лиш 3 тисячі. Ми робили старання о знижку, а поки се все полагодили, стало вже пізно їхати, — так, що я з того всего лишилася в Довгім. Діти були цілий день на сонці і трошки поправилися, але дуже мало. За зиму думаю зібрати грошенят і конче, хоть і власними силами, мушу їх повезти. Восени не хотіла я їх везти, бо то їм могло пошкодити. Ми дістали такі відповіді з Америки, що рішили не робити заходів їхати до Америки, бо туди їхати — треба мати великі гроші, а з грішми ми і тут проживемо.

Як будете їхати, то купіть мені коралі до укр[аїнського] строю шкляні, дуті, і візьміть в Труді викройку на жупан. Також — книжки для Тараса і методики для науки для II кляси. Також муки гречаної кілька кільо, а також — як удасться Вам узяти килим. Також зайдіть до «Сокільського базару»[500] і візьміть дітям витинанок, наліплянок, відбиванок та инших [речей] для дошкільного образованя, взірці для початкового рисованя. Я десь тепер вибираюся з Тарасом до спеціяліста до Міркача, то би і проти Вас поїхали. Ми маємо тепер досить добре помешканя, то могли би-сьте хоть на зиму до нас приїхати. Як зможете, то привезіть мені тої води на волося, що Ви собі нею волося мастили. Якщо не дістанете паспорту і не зможете до нас приїхати, то вишліть мені кілька тисяч[501].

Цілую Вас сердечно.

Ваша донька Гандзя

ДО БРАТА ТАРАСА

№ 1

[Довге], 25. V [1]925

Дорогий Тарасе!

Тішуся, що маєш замір до нас загостити, буду ще більше, як вже напишеш точно, коли сюди приїдеш. Начальник округа є укр[аїнець] і він поможе нам, що зможеш побути і 2–3 дні. Сей пан їде на другий місяць до Галичини і ним постараюся передати Петрову ракету[502]. Як справа з Кредитовим Союзом? Якщо они згодяться заплатити Горбатому[503] за килими, то прошу, напиши мені про се скоренько. Як з маминим паспортом: чи дістане знижений? — бо справді шкода було би викидати на се так богато грошей. Як мама дістане паспорт, то постарайся їй у Дирекції фінансів дозвіл о перевіз речей, котрі суть моїм в і н о м , — тобі легко дозвіл дістати, — а рівно ж о такий дозвіл постараюся тут на слідуючі річи:

О б р а з и . Хочу, щоби мама мені привезла ті образи, що лишилися для мене. Як рамки вже попсувалися, то без них. Портрет тата, 1–2 образи Труша, дві жіночі головки та образ гадалки; як мож, то ще Наполеона[504]. Сі всі образи дай забити в дерев'яну пачку, то легко мож буде їх перевезти.

Д в а к и л и м и і золотий годинник і перстень. Якщо на послідні річи треба брати дозвіл — ти напиши мені, чи згадані образи буде мама везти, щоби я знала, о що подаватися. Єсли ж би мама приїхати не могла, то нехай сі всі річи привезе мені до границі, — але, щоби я їх взяла, треба також дозвіл мати.

Як стоїть справа з грішми, про котрі Ти згадуєш на

попередній картці? Чи ти вже їх одержав, і чи мені вже вислав? Не розумію, чому ти пишеш, що я дістану 1/5 часть, — думаю, що ти помилився, бо ж мені належиться 1/3. Про се все напиши. Най мама привезе копію Матері Божої, о котру я вже так давно прошу, а також ту велику німецьку книжку, яка була у нас з бобацями, якщо она ще є.

Цілую сердечно.

Муж і діти
А. Ключко

№ 2

[Довге], 12. IX [1]925

Дорогий Тарасе!

Книжки я одержала і щиро за них дякую. Належне відчислиш собі з грошей, які для мене прийдуть. Як стоїть справа з грішми? Ти весною писав, що заплатять і Союз, і Громницький[505], і Лизанівський, а тимчасом вже і осінь, а грошей ніхто не дає. Як з хатою — чи Гроляр[506] піде уже геть? Моя рада і домаганя є — щоби всіми силами Гроляра викинути. Тут є один чех-інженер, котрий має якусь фабрику у Львові, — хоче вина[й]няти у нас 2 покої і кухню. Ти подумай, чи то вигідно на львівські обставини, бо на наші се дуже добре, — бо ми платимо 2000 річно за 3 покої, кухню, город. Отже, як ти згодишся на мою пропозицію, то напиши зараз. Так я хотіла би собі зарезервувати одну кімнату і уживаня кухні, бо, можливо, що на другий рік, на літо, на місяці два поїхали би ми до Львова. Мій муж подав просьбу о нострифікацію диплому і, можливо, що прийдеться йому їхати на 1–[1]½ року до Братислави. Я би тоді мусіла обняти учительську посаду, а треба би було, щоби хтось був удома коло дітей. Не раз казав ти, що у Вас перебуває сестра твоєї жінки, п. Гандзя. Дуже би мені було цікаво знати, чи она не згодила би ся прийняти

на той час помагати мені коло дому і коло дітей. Ліпше би було мати свою людину, як брати чужого. Далі прошу тебе, напиши мені, чи у Львові мож би купити які прилади до дошкільного образованя — щось для вирізуваня, плетеня, ліпленя, витинаня, — щоби я могла перейти з дітьми маленький курс дошкільного образованя більш-менш так, як у нас в шкілках. Може би ти удався до якої учительки з шкілки при уч[ительській] Семінарії, щоби она се все мені купила, — буду дуже вдячна за се. Дальше напиши мені, чи мама приїде до нас, чи ні, — чи вже має паспорт і чи привезе мені образи, і як справа з ними: чи відібрали Ви їх з Тов[ариства] Шевченка, чи ні[507], — прошу ще раз відібрати їх і мені їх вислати по почті, якщо мама не схоче їхати і везти. Чи дістав ти ракету Петра, котру переслав др. Залужний з Рогатина[508] на твою адресу? Перепис додаю. Прошу тебе, відпиши мені на все, о що пишу і, як мож, полагодь все, о що прошу.

Цілую сердечно.

Гандзя

[P. S.]. Напиши мені курс доляра у Вас.

№ 3

[Довге], 22. I [1]926

Дорогий Тарасе!

Дуже тішуся за Вас, що Ви хоч так-сяк урядилися. Ми, щоправда, ніяких меблів не купували, бо не знаємо, чи тут лишимося, і користуємося ґратами, котрі в разі переїзду не жаль би було і кинути. Страшенно хотіла би я вже видіти килим у себе, то ж прошу, вишли мені його як мож найскоріше. Як треба буде на се дозволу, то проси на висилку мого приданого, — тоді, можливо, не треба буде платити цла. Заасекуруй його на 2000 к[орон]. Відбиванки, наліплянки я ще не діста-

ла. Як «Сок[ільський] базар» ще не вислав, то купи і вишли разом з тими двома жидівськими книжками, за які муж сердечно дякує. Також попрошу вислати мені кільканадцять карток артистичних — цвіти, овочі, види, не дуже тяжкі до мальованя. Я на старі літа взялася до мальованя і вже намалювала 10 образів, і думаю, як поїду до Львова, взяти кілька лекцій у маляра. Тепер складаю гроші, щоби мати змогу поїхати в маю до Львова. Напиши, кілько би треба грошей узяти з собою, кілько би коштувало житя нас 3[-х] — мене і дітей — 1–2 місяці. Мій муж, не знаю, чи вибереся, — евентуально нас відвезе, — бо має тут много роботи. Якщо прийдуть гроші від Лизанівського, пішли на Жівност. Банк. А Громницький та инші як збираються нам платити?[509]. На днях буду подаватися о паспорт. Дуже хотіла би я з дітьми бути в маю у Львові. Але килим вишли якнайскоріше. На днях зачну учити Тараса, бо він не дає мені спокою — все мене просить: учи і учи. До школи не пішлю, бо в школі нічого не вчать, а і з огляду на його здоровля і нервозність.

Поки що цілую сердечно Вас всіх.

Гандзя

[P. S.]. Горбовий упоминаєся у мене ще 300 к., то прошу вияснити з ним сю річ як є.

Па. Г.

ДО МУЗЕЮ ІВАНА ФРАНКА У ЛЬВОВІ

№ 1

[Торонто, 17 вересня 1967 р.]

Дорога і Шановна Марія Семенівна![510]

Думала я зараз по приїзді до Вас написати і ще раз Вам подякувати за Вашу ввічливість і всестороннє пік-лування мною в наших подорожах у Західній Україні. Рівно ж дякую за «Черемшину»[511] та інші співанки, якими Ви так уприємнили мені час; і червоні маки, зібрані з поля, і сонце, і широкі поля України — це все залягло в моїм серці дорогим спомином, повним туги і незабутнього. Я не могла так скоро розлучитися з Україною, і пішла на виставку в Монтреалі (спершу мусіла відвезти мій багаж) і майже весь час провела в павільоні, любуючись виставками «Українського дня» та імпрезами танців і співів. І знов на днях пішла слухати хор співаків ансамблю Верьовки[512], — чи це все? Не знаю, бо думками все ще залітаю туди, в рідні незабутні сторони, а лиця стрінутих мерехтять перед моїми очима.

Я справді радісно провела там час, а найголовніше, що люди не такі, як тут, — сердечні і щирі, — і мені здавалося, що там я проживала мої молоді літа знову, повні світла і сонця, теплоти і щирости.

Не забула я про Музей і Ваших милих співробітників. Думаю, що в скорому часі зможу я Вам послати одну річ, яку уживав І. Франко. Тут же у мене до Вас прохання. Уже дві жінки, які побували в Музею Т. Шевченка у Києві, переповіли мені, що там завідуюча дуже жаліється, що я всі дорогоцінні речі передала Вам, а їм нічого. Тому прошу Вас: будьте так добрі, дайте зробити копії з усіх оригіналів і прошу одну або дві пересла-

ти мені (бо я лишилася без нічого), а другу прошу переслати до Музею Шевченка в Києві, а, якщо можливо, то і до музею в Івано-Франківську і Криворівні, най і вони щось мають, — а Вам залишиться ориґінал.

Я відвідала Музей Коцюбинського в Чернігові і подивляла, як це все гарно зарядила його сестра[513], відновлюючи все, що було колись, із пам'яти. Це навело мене на думку, щоби і у нашім музею дещо додати, що би скрасило і виповнило музей. Думаючи, що було ще в нашій хаті, я собі пригадала про ось такі річи: «нахткасники» коло кожного ліжка — властиво нічні столики, радше шафки; на кожний столик був срібний, радше посріблюваний ліхтар зі свічкою; на комоді було зеркало в срібній рамі і вишивана серветка маминої роботи; дальше — на столі в їдальні була лямпа із зеленим абажуром, стіл був накритий домашньої роботи з Косова обрусом. Ліжка накриті були ліжниками, коло ліжок — невеликі килими. Це все можна набути, пошукуючи трохи в склепах зі старими річами (чи античними). Я відчуваю, що я багато завинила перед пам'яттю Батька, не думаючи про музей його пам'яти, тому тепер це мені не дає спокою. Я маю ще деякі речі, які я в послідній волі записала для музею, але чи хто туди це все перевезе, то не знаю, тому ще дещо хотіла би туди перевезти за життя. Верну ще до маминої комоди. Певна особа мені сказала, що жінка, яка працює в архівнім домі, знає напевно, що перед моїм приїздом жінка, яка жиє в пивниці музею, попродала шафу і комоду, щоби їх я не знайшла у неї. Як найдете це потрібним, прошу розвідати, бо я певна, що вона позабирала ще й инші річи, бо жодного догляду ні контролі не було[514].

Я маю листи мами до мене — можливо, я в цих листах найду дещо цікавого, тоді це спишу і перешлю Вам також. Про листи, які я Вам передала, статтю я дала до друку до «Жовтня»[515]. Віра написала мені, що будуть

друковані аж в грудню, — не знаю, чи правда; в кожнім разі попрошу прислати мені хоч два примірники.

Ще одно питання: чи хтось із працівників музею зміг би для мене переписати статті Йосипа Олеськіва про його побут у Канаді[516], що були друковані в ЛНВ (Літературно-Науковім Віснику), видаванім моїм Батьком. Цю працю я би заплатила, або послала пакунок.

Вкінці ще одна справа. В моїм завіщанню я висказала бажання, щоби урна моя була перевезена до Львова, і цего має виконати мій молодший син Мирон. Бажанням моїм є, щоби урна була вложена в гріб моєї мами, на що, напевно, найдеться місце, і щоби був доставлений пам'ятник з обома іменами. На цю ціль у мене будуть відкладені 2 тисячі долярів[517]. Думаю, що музей зі своєї сторони допоможе мому синові це моє бажання виповнити. Прошу вибачити, що про це пишу, але люблю порядок і не хочу нікому завдавати непотрібного клопоту.

Цілую Вас сердечно і здоровлю всіх гарних і милих працівників музею.

Щиро віддана
Анна Ключко

№ 2

Торонто, 22. 12. 1967

Шановній Марії Семенівні і усім працівникам Музею Івана Франка бажаю в Новім Році багато добра, здоров'я, утішатись працею в музею і відпочинком у затишному садку.

Вітаю всіх Вас щиро, сердечно.

Ваша
Анна Франко-Ключко

№ 3

[Торонто, 1 січня 1968 р.]

Дорога і Шановна Маріє Семенівно!

Ваш лист мене дуже втішив, бо, не маючи довго відповіді від Вас, я думала, що він пропав. Мушу сказати, що враження з музею, яке, чим довший час минає, [таке, що це] якнайліпше устаткований музей із тих всіх, які я бачила, і часто думками зупиняюся в нім разом з усіми Вашими працівниками. Думаю, що Ваш підбір є дуже добрий, — на жаль, із винятком однієї особи, до якої я, коли приїхала до Львова зараз по смерті моєї матері, почувши, що вона розказувала і не знайшовши ні кусочка з її власних річей — хоч би її записну книжечку чи вінчальний перстень, — я відчула до неї неохоту і недовір'я, яке не могла затерти, побачивши її вдруге. Це так, між нами[518].

Думаючи про Музей, я стараюсь пригадати, що де ще було. В попереднім листі я вже дещо Вам написала. Як [про] нічні столики, свічники, зеркало. Я таки пригадала собі, що в нас був великий персидський ковер, дарунок діда Таманова[519], — може, й не так великий, як мені, малій, тоді здавався. Він був у нас у вітальні на вулиці Крижовій і, пам'ятаю, коли не було нікого, я дуже радо бавилася на нім з моїми ляльками, барви його мене манили і бавили. Цей ковер мама подарувала селянці, яка привозила нам молоко та инше (маму називали «хлопоманкою», мама радо роздаровувала, що тільки могла), це було якраз перед нашим перепровадженням до нашої хати. У мене, як я вже писала, є ще деякі речі, які я в моїм завіщанню записала Музеєві у Львові, але, можливо, що я ще зможу поїхати. Як я вже писала, жалію, що не побувала в Криму на лікуванню, і оце з думки мені не сходить ця поїздка. Якщо будете уряджувати їдальню з накриттям (як це в Чернігові), то добре би було найти самовар мідяний (пузатий), який

ми, діти, все зранку нагрівали до снідання, роздуваючи в нім вугілля.

Я би хотіла по змозі збагатити цей музей, щоб він не виглядав бідно, і коли я справді би приїхала, то напевно привезу те, що ще маю, бо залишати на пізнійше нема сенсу.

Тут так, як і в Вас, є склепи зі старовинними річами. Розглядати буду і шукати, що би підійшло до кімнат так, як я пам'ятаю, — хоч би зеркало чи свічники, лямпа з зеленим абажуром та инше.

Річи, які я маю (дорогоцінності) по батькові чи мамі, я не уживаю. Привезу також деякі з моїх власних вишивок, щоби скрасити кімнати.

Я дуже Вам вдячна і всім Вашим співпрацівникам за це щире клопотання коло музею і коло музейних річей і я певна, що все буде зберігатися і надальше так, як і дотепер.

Моя думка би була приїхати в серпні і вересні як туристка — поїхати спершу в Крим, а потім, оскільки буде часу, повернути в Київ і Львів, чи, може, ще заскочити в Криворівню, бо властиво я всюди, куди їхала, була дуже короткий час.

Здоровлю Вас всіх з Новим Роком, бажаю Вам набирати нових сил для Вашої цінної праці в Музею І. Франка. Прошу не забути за настурції: вони були чудові в домі для старших — думаю, що і коло пам'ятника не виглядали би гірше.

Цілую Вас сердечно.

Щиро віддана

Ганна Франко-Ключко

[P. S.]. Коцюбинська замовляла спеціяльно відповідний сервіс на фабриці.

№ 4

[Торонто, 27 червня 1968 р.]

[Шановна Маріє Семенівно!][520]

...Збираюся довго вже до Вас писати, але радісні спомини [про] Львів, Київ та інші місця в Україні затемнюють сумні і для мене болючі події в моєму родинному життю. Мій старший син Тарас, що був присипаний землею в часі воєнних бомбардувань в Австрії, вже багато років терпить на тяжкі болі голови внаслідок розширення артерій. Живе тільки на порошках, не міг закінчити медичні студії, тут має невелику працю. Цего року йому сильно погіршилося, ліва сторона тіла майже безвладна, болі згіршилися. Просив, щоби я не їхала, і так моя поїздка стала тільки фікцією. Зрештою, залишаючи хворого сина, я би з цеї поїздки в Крим і не мала радости, то ж її відсуваю. Як буде далі — не знаю, лікарі не мають на це помочі, а серце моє болить, бо він, як людина, дуже гарна, і я знаю, що він — моє життя, і не хочу думати, як я мала би його втратити. Це пишу тільки Вам, не говоріть про це нікому. Петро Т.[521] знає, але його рада повезти сина і внучку на лічення в Київ не до сповнення...

№ 5

Торонто, 20 грудня 1968 р.

Шановна і дорога Марія Семенівна!

Вітаю Вас і всіх Ваших співпрацівників у музейних справах у Новім Році. Бажаю всім і щастя, і здоров'я, і сповнення всіх Ваших задумів. А як зацвітуть вишні в садку музею, згадайте за мене.

Щиро віддана

Ганна Ключко

№ 6

[Торонто], 15. 12. 1969

Директор Музею і Працівники! Вітаю Вас і всіх працівників музею з Новим Роком і бажаю щастя, і здоров'я, і успіхів у Вашій праці.

Здоровлю щиро.

Анна Ключко

№ 7

[Торонто, 2 вересня 1971 р.]

.Вельмишановні і Дорогі Працівники в Музею Івана Франка у Львові!

Сердечно вітаю Вас, дорогі друзі, Вас усіх — не знаю, чи то тільки знакомі з давнього мого побуту в Україні, чи вже, може, і нові. Як бачу, Директор змінився[522] (Марія Семенівна пішла на відпочинок), і його вітаю сердечно, згадуючи радісні хвилини мого побуту у Львові і зустріч із ним.

Я оце все збираюся їхати, та, здається, «гріхи не пускають». Вже другий раз мої старання, як видно, даремні, а так хотілося би побувати між Вами і з'їсти одну чи дві вишні! Але вишні та черешні минулися, і я, щоби помститися, наварила варення з тутешніх вишень, але вони — куди там: і не вмивалися тим, що мій батько садив, що росли кругом хати.

Не знаю, чи діждуся ще цего шастя, бо роки втікають, і їх не зловиш.

Це є правда, що у мене ще дещо зберігається по мому Батькові і Учителеві, але це речі, які змогла би я сама привезти, або, як помру, то завіщаю двом моїм синам. Якраз із-за цего так дуже мені хотілось [би] побувати в музею. У мене є невеликий малюнок «Ворожки» (здається, копія), що висів між двома головками (одна з них, як я бачила, пропала, бо не було її на стіні). Батько їх купив для себе, і не раз я замітила,

що він ставав перед ними і дивився, може, і щось думав. Є у мене шнурок ґранатів (коралі), які купив мені Батько, коли був у Празі, — було їх два, але дещо з них я порозгублювала. Єсть у мене самовар, який Батько купив, як їздив уже хворим в Одесу (як казав мені: «Це для тебе в придане»). Єсть у мене срібна ложка, яку мати моя подарувала йому по вінчанню, і він її уживав до кінця; вона була переламалась, та я дала її направити (знітувати).

Ці всі скромні пам'ятки я переховую, бо мушу мати щось з дому від мого батька і матері, бо без них я почувалась дуже бідною сиротою. Це дуже мало, бо ще менше залишилося в хаті після господарства ріжних людей.

Мені не дуже подобалося дивитися на нашу хату з того часу, як уже нічого не було, — а пречінь у нас були і килими, а на давнім мешканню був великий перський ковер, який мама привезла (дарунок від діда), було устаткування у всіх кімнатах, багато гуцульських прикрас, малюнків і портретів. Прикро мені було дивитися, що нічого цего не застала, як побачила і зайшла в хату. Були [колись] і занавіски на вікнах, килим на стіні, а під ним на столі — ріг, подарований співачкою Крушельницькою в день ювілею[523]. В середній кімнаті на стелі була лямпа з зеленим абажуром, потім змінили її висячою. Та й у спальнях ліжка були закриті гуцульськими окрасами. Мій Батько діставав багато гарних річей від своїх приятелів-гуцулів, — у мене є ще тарілка і дві різьблені посуди на воду.

І всі ті речі я і хочу передати в музей так, як написала вгорі, — чи особисто, чи мої сини мали би це привезти.

Моя внучка Галя нарисувала гарний рисунок на тему з «Лиса Микити» — і це я би також хотіла передати в му-

зей, щоби знали, що вона читала книжки свого Прадіда і ними любувалася, їх цінила.

Щодо стін, то вони були мальовані пастелевими красками в тінях бежових. Спальня Мами — це був відтінок рожевого, а нагорі дві кімнати — в зелено-жовтих відтінях. На стелях були розведені ріжні візерунки, якими я все любувалася і слідкувала за ними чи то перед сном, чи ранком. Спальня Тата була сіро-зеленої краски, як і бібліотека. Можливо, що той, хто мешкав, перемалював усі кімнати.

Чи були посаджені в городі коло бюсту настурції, які мій Батько любив?

Ще раз дякую Вам за милу вістку від Вас. Здоровлю Вас усіх щиро і сердечно.

З глибокою пошаною

Ганна Франко-Ключко

№ 8

[Торонто, 9 січня 1972 р.]

Вельмишановний Директор Музею Івана Франка у Львові С. В. Стефаник!

Від'їжджаючи зі Львова, я не мала нагоди з Вами попрощатися і подякувати за щире і тепле прийняття в моїм домі — Музею мого Батька. Порушуючи з Вами Вам відомі справи про мого Батька, я, властиво, не хотіла мати діяґнозу і причину його смерти, а його занедужання в 1908 році, що, властиво, є для мене найважніше. Буду дуже вдячна, як це буде для мене зроблене, бо це, як я Вам пояснила, для мене дуже важне. Тут один «франкознавець» мені написав: І. Ф[ранко] міг умерти на запалення легенів, але він мав при тім і... Що я маю на це казати? Не можу ж кожного бити по морді!

Кромі того, ще така справа. Я, зовсім не думаючи, багато при[й]няла в дарунку, — вишивану свитку, яку я

взяла тільки тому, що вона мені подобалася. Але тоді я не подумала, що коли цей дарунок від працівниць, то я не смію його брати, не віддячившися. Тому прошу про це мені написати, і я радо віддячуся тим, хто за цей дарунок заплатив. Я зможу кожній з них післати бажані речі посилкою, а як це пішло на конто музею, я охотно буду частинно посилати гроші. Прошу подати ціну свитки[524].

Я, [поза]як залишилася одна найближча — рідна донька І. Ф[ранка], — уважаю своїм обов'язком обмежити виуживання імени Франка для особистих користей дальше, як в другій генерації, то є — сином і внуком (не включаючи мене). А якщо хтось дальший схоче покликатися, от хоч би ні з того, ні з сього, — для того, що він з Нагуєвич, то вже і «родина», — та людина може тільки тоді прилучитися до «родини», коли вискажеся на це заслугою, пошаною його пам'яти, працею над його творами, наукою, цінними споминами і т. ін.

Такий випадок може рішити директор музею в порозумінню зі мною або вищою інстанцією — «міністром охорони пам'яток».

Це є моя думка. Буду Вам вдячна, як Ви на це задивляєтеся[525].

Моя братова Дзюня показувала мені стіл, який був у нас в їдальні і який є у неї в кухні. Я думаю, не було би зле, якби вона погодилася цей стіл дати до музею, а їй дати якийсь инший в заміну, — все ж таки він був у домі І. Ф[ранка], і він туди належить.

Буду Вам вдячна, якщо вискажете Вашу думку вгорі наведених питань.

Вітаю Вас з Новим Роком і всіх Ваших милих співпрацівниць.

З пошаною

Анна Ключко

№ 9

[Торонто, 27 січня 1972 р.]

Шановні і Дорогі мої Директор і Працівники в Музею Івана Франка у Львові!

Недавно післала я листа на руки Директора, але я сама не дістала ніякої відповіді. Посилаю Вам копію споминів Ольги Франко, моєї мами, — так, як я обіцяла. Не посилаю Вам ориґіналу, бо боюся, аби він не пропав, — а, може, буде нагода, то передам кимсь зі знакомих[526]. Маю замір посилати щось на пам'ятку за Ваш так цінний і дорогий мені від Вас дарунок, тому прошу подати мені Ваші назвиска, щоби я знала, хто у Вас старша робітниця, а котра молодша. Згадую Вас всіх, милих і сердечних, — це був мені цінний дарунок від Вас усіх зі Львова.

Хочу ще просити господаря архіву подати мені, на які кошти були роблені всі великі направи і відновлювання в хаті. Здається, їх було дві за весь час.

Щиро вдячна — з пошаною

Ганна Франко

КОМЕНТАРІ

Це видання присвячується 155-річчю від дня народження Івана Франка. Основним інтересом тут була книга Франкової дочки «Іван Франко і його родина», видана в Канаді ще 1956 року, але ніколи не передруковувана (мається на увазі — не передруковувана окремо і в цілості, бо в скороченому варіанті, у фраґментах, український читач уже мав змогу з нею познайомитися в кількох збірниках і в журналах).

Спершу, власне, планувалося перевидати й прокоментувати лиш цю, єдину в житті Анни Франко-Ключко, книжку. Та коли з Канади надіслали збірник «І. Франко й Франкіяна на Заході» (1957), а головне — річники (майже за сорок років!) журналу «Жіночий Світ», де Анна Франко-Ключко найбільше друкувалася, задум змінився — у бік розширення.

Писання дочки І. Франка, за винятком того, що друкувалося з названої книги, зовсім невідомі в Україні. А хто й коли ще візьметься за перелистування давніх річників вінніпезького «Жіночого Світу», і чи той «хтось», виявивши там публікації Анни Франко-Ключко, захоче їх обнародувати?

Не все, звичайно, з цих публікацій вартує уваги сьогоднішнього українського читача. Не передруковуємо, приміром, есеїв «Земні зорі», «Королева», бо вже вони не актуальні.

Готуючи пропоноване видання, упорядник ставив перед собою три головні завдання: 1) познайомити нашу читацьку громадськість із Франковою дочкою як із самобутньою творчою індивідуальністю; 2) зробити доступними для дослідників цікаві авторитетні відомості

про Івана Франка; 3) розширити уявлення про духовне життя української діаспори на Заході в часи, коли Україна була в колоніальній залежності, — зокрема, про те, що там тоді думали й писали про цю залежність та про шляхи виходу з неї.

У виданні максимально дотримано мовні особливості писань Анни Франко-Ключко. Це важливо як для вияву збереження традицій Франкової мови, так і для кращого пізнання мовних принципів українців західної діаспори. Такі-то вже гарні, милозвучні назви часів Івана Франка: «двірець» («залізничний вокзал»), «деревце» («різдвяна ялинка»), «намага» («намагання») — чи мала їх Франкова дочка забувати, заміняти іншими? Задля історизму залишаємо в книзі написання: «дорібок» («доробок»), «коліровий» («кольоровий»), «люб'яча мати» («любляча мати»). Не підганяємо під сучасні українські норми слова «стирта» («скирта»), «вийняток» («виняток»), «Европа» («Європа»), «еспанський» («іспанський»), «київляни» («кияни»), «мусіти» («мусити»), «каварня» («кав'ярня»). Не переінакшуємо слів «почта», «напиток», «яркими красками», «образована і очитана», «угол», «вроді». (Звідки, здивується читач, у Франкової дочки стільки росіянізмів у мові? А жила ж вона в юності — від середини 1914 до початку 1919 року — у зросіянізованому Києві).

Загальновживаними у мові Анни Франко-Ключко та її середовища були слова: «лямпа», «кляса», «заля», «роля», «вілля», «контроля», «плян», «піяніно (піяно)», «брилянти», «шкарлятина», «консулят», «матеріяльний», «соціялізм», а також: «санаторія», «візита», «туберкульоза», «девіза», «кольорит». Зберігаємо їх задля відтворення «духу часу», як і такі форми слів: «міністер», «большевики», «здебільша», «ввесь», «манастир», «маґнет».

По-народному, гарно звучить у книзі слово «домів» — у значенні: «додому».

Іменники жіночого роду III відміни з кінцевим приголосним основи та іменники середнього роду IV відміни

із закінченням на -я Анна Франко-Ключко в родовому відмінку однини вимовляла і писала з кінцевим -и: «любови», «радости», «імени». Цю особливість також дотримуємо, як і форму родового відмінка числівника «тисячів» (замість «тисяч»).

Хотілося виправити — уже в першому реченні — вислів «письменника, поета» (щодо І. Франка) на «прозаїка, поета», але це було б на шкоду автентизмові. (Подібно, зрештою, писав сам І. Франко: «Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський — оба писателі і поети...». — З листа до М. Драгоманова від 26. IV 1890 року). Далі на таку саму шкоду було б виправлення слів «сторона» (в розумінні: «бік»), «відноситися» (в розумінні: «ставитися»), «старатися» (в розумінні: «намагатися»), «із-за» (в розумінні: «через» /когось /щось).

Залишені і такі написання, як «надхнення» (від «надихати», а не від «тхнути»), «доптати» (так колись вимовляли слово «топтати»).

Характерно, що Анна Франко-Ключко не вживала єднального сполучника «та» — навіть там, де він явно «просився», писала «і» («... і інші»).

Які все-таки зміни зроблено в авторській мові Анни Франко-Ключко?

Змінено слово «жадний» на «жодний», оскільки перший варіант може сприйматися у російському значенні — як «жадібний», «ненаситний», та ще змінено слова: «хемія» — на «хімія», «морожене» — на «морозиво».

Зрідка, де того рішуче вимагають правила евфоніки, дозволяємо собі писати прийменники «у», «із» замість відповідно «в», «з» — у таких, приміром, тяжких для вимови словосполученнях: «...піврічних курсів в Києві», «жив в Катеринославі», «сидів в тюрмі», «не раз з захопленням...».

Осучаснено форми прикметників у словосполучен-

нях «народня школа», «величня постать» (пишемо: «народна», «велична»).

Інші зміни — переважно правописні: «вохкий», «дошчечка», «мущина», приміром, змінено відповідно на «вогкий», «дощечка», «мужчина».

Перелічені зміни у виданні не означуються. Натомість вставлені де-не-де задля логічності слова чи літери беремо в квадратні дужки.

У кінці видання подається словничок — «Пояснення окремих слів».

Мемуари

Подається за першодруком: Анна Франко-Ключко. Іван Франко і його родина: Спомини. — Торонто: Ліга визволення України, 1956. — 132 с.

Це видання відкривається Франковою поезією «Не пора, не пора...» («Національним гимном») і вступним словом українського громадського діяча в Канаді, автора споминів «З книги мого життя» (у двох томах) Романа Малащука. Передруковуємо це вступне слово:

«У ювілейному році — 100-річчя з дня народження великого й вірного сина України Івана Франка — випускаємо в світ спомини, написані найближчою йому особою — рідною донькою, панею Анною Франко-Ключко.

Про Великого Каменяра, що —

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї —

для ідеї випровадити свій український народ з неволі, щоб «з рабів тих зробити народ» та поставити його у «наро-

дів вольних колі», що сам боровся за цю ціль і твердо вірив: «я вірю в силу духа і в день воскресний твойого повстання» та невтомно промощував шлях до цього воскресіння в непохитному переконанні, що самі ми «розіб'ємо скалу (неволі), роздробимо граніт, що кров'ю власною і власними кістками твердий збудуємо гостинець (до волі)», — про Івана Франка написано й пишеться багато.

Спомини доньки Івана Франка є, зокрема, тим цінні й вартісні, що вони написані, сказати б, з такої — найближчої — віддалі, на якій може бути лише рідна дитина до рідного батька й до цілого батькового оточення.

З цілої найближчої родини поета лише єдина донька могла сповнити цей обов'язок супроти свого великого батька. Дружина Франка (з роду — Хоружинська) і найстарший син Андрій — померли (Андрій помер ще за життя батька). Наймолодшого сина, Петра, замордували большевики під час 2-ої світової війни. Середущий син, Тарас, перебуває в СССР.

Спомини пані Анни Франко-Ключко мають особистий, майже інтимний характер: донька списала все те про свого батька, про свою родину, про ближчих і дальших осіб, про більші й менші події, випадки й факти того часу й усе те, що зберегла її пам'ять. Такими є особливо її спомини про найранші роки: „Мої спомини з дитинства — це тільки поодинокі образи, що залишилися в моїй пам'яті й душі незатертим слідом по нинішній день», — пише авторка. Ці її власні слова треба, здається, прикласти й до цілости написаних споминів.

В одному листі пані Ключко пише: «Я старалася задокументувати факти з життя мого батька і його цілої родини без фальшу й прикрашування, без замовчувань або переіначувань, що не раз приходилося мені робити з великим болем у серці». І в іншому місці цього ж листа: «Властиво, писати спомини ніколи не хотіла. Чому? Дуже просто. Я рішила, що писати так, як батько, не зумію, а писати нездарно — і без мене досить цього пишуть інші. Але, за спонукою мого чоловіка, я стала їх писати ще в Карпатській Україні. Я писала так, як знала. І, немов узявши клубочок за його початок, — той

клубочок усе розмотувався й розмотувався: не раз ішла нитка рівненька, другий раз — поморщена, а іншим разом — помотана, — і так до кінця. Властиво, кінця немає, бо як довго людина живе, — завжди згадує. І чим дальше — тим яскравіше, немов вогники, вискакують у пам'яті нові факти, сцени, обличчя... Але ці спомини мене не задовольняли, й завжди з'являлася спонука: мушу написати, бо те, що я знаю, не знає ніхто. І я взялася знову спомини писати, поширювати, доповнювати».

Оці слова авторки споминів говорять самі за себе й кидають багато ясного світла на книжку, яку даємо до рук українського читача.

І тому спомини пані Анни Франко-Ключко треба, думаємо, оцінювати так, як їх оцінює сама авторка. Вважати їх особистими, інтимними — в першу чергу. Не слід про це забувати, коли читаємо в споминах також і про незвичайно важке, деколи аж трагічне родинне життя й родинні (а також не раз важкі й складні позародинні) взаємини в домі великого поета.

З цих споминів ми довідуємося й про те, про що всі, які пізнали Івана Франка з того, що про нього дотепер було написано, цілком не знали або знали дуже мало. З цього погляду спомини ці мають особливу вартість.

У споминах доньки ми маємо виїмкову нагоду пізнати великого сина України як живу людину, чоловіка й батька, а не тільки як письменника, поета, науковця й суспільного діяча. Донька дає нам правдивий і живий образ, як жив та серед яких умовин працював і творив український велетень, що перейшов в історію українського народу як його Мойсей.

Спомини навіяні незвичайним пієтизмом і ніжною любов'ю — особливо до батька, а й до цілої родини. Дуже багато в них суб'єктивних важких переживань, а в деяких розділах вони сповнені трагізмом, що припав у долі Великому Каменяреві.

«Можливо, ці спомини занадто суб'єктивні, занадто багато мого власного «я», але це спомини мої — як я їх пережива-

ла й переживаю, згадуючи минуле», — пише в споминах пані Анна Франко-Ключко.

Так ми їх приймаємо й так передаємо нашим читачам. Випускаємо ці спомини, як належний трибут Іванові Франкові в його ювілейний рік — 100-річчя з дня його народження, — даючи в руки української громади те, що написала найближча й найрідніша йому особа, яка мала можливість зробити це свобідно й вірогідно.

Цим ми складаємо поклін нашому Мойсеєві, що, хоч сам упав на шляху до обітованої землі, то пірвав і попровадив до мети мільйони. Сьогодні ввесь український народ іде цим шляхом:

Покотилася лавина...
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила?!

Український народ палає такою полум'яною вірою, таким завзяттям і такою силою, що ніхто й ніщо не спинить його в поході до світлої мети.

І в цьому — тверда запорука, що до цієї мети ми дійдемо.

Час, про який пророкував Іван Франко, що український народ гляне, «як хазяїн домовитий, по своїй хаті і по своїм полі», — не за горами!

Р. Малащук».

ІВАН ФРАНКО І ЙОГО РОДИНА

1 *Маланюк Євген* (1897–1968) — український поет, есеїст, культуролог. У 1921 році як сотник Армії УНР потрапив до табору полонених в Каліші (Польща). Відтоді жив поза Україною: в Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині, США. Помер у Нью-Йорку, похований на українському цвинтарі в Бавнд-Бруку.

У 1956 році Є. Маланюк видав у Парижі книгу «Вибір поезій» І. Франка — зі своєю вступною статтею «Пролог, не епілог».

2 *Хоружинська Ольга* (1864–1941) — дівоче прізвище Франкової дружини, народженої в с. Бірки (нині — Полтавської області) в дворянській сім'ї. Одружена з І. Франком у 1886 році. Була активною помічницею у його видавничій діяльності, разом видавали журнал «Житє і Слово» (1894–1897). Авторка розвідки «Карпатські бойки і їх родинне життя» (1887). Брала діяльну участь у громадській роботі.

3 *Франко Андрій* (1887–1913) — найстарший син І. Франка. Закінчив Львівський університет (1912). Писав поезії, котрих, проте, не друкував. Опублікував дослідження «Григорій Ількевич як етнограф» (Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — 1912. — Тт. 109–111). Коли І.Франкові через хворобу перестали служити руки, був йому за секретаря.

4 *Франко Тарас* (1889–1971) — другий син І. Франка. Класичний філолог. (Вчився у Львівському та Віденському університетах). Кандидат філологічних наук (1953), член Спілки письменників України (1954). Автор збірок віршів та переспівів із давніх римських та грецьких поетів, підручника «Нариси історії римської літератури», книг «Лис Микита»: аналіз поеми Івана Франка», «Великий Каменяр», «Про батька», багатьох франкознавчих статей. Переклав і видав у 1964 році повість польського письменника В. Лозинського «Око пророка, або Ганусь Бистрий і його пригоди».

5 *Франко Петро* (1890–1941) — третій син І. Франка. Випускник Львівської Політехніки, хімік. Один із засновників Українського Пласту, леґіонер УСС. В «Ен-

циклопедії Українознавства» (1980. — Т. 9. — С. 3530), а відтак в «Українській Радянській Енциклопедії» (1985. — Т. 12. — С. 42) твердиться, що П. Франко у 1927–1936 роках перебував в УРСР. За дослідженням Р. Горака (див.: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Львів, 2001. — Вип. 2. — С. 234), він від 1922 до 30. VI 1930 року учителював у Коломийській гімназії, а потім працював директором молочарні в Потеличах на Львівщині і лише в 1931 році виїхав на роботу в УРСР за контрактом як іноземний спеціаліст. Від 26. I 1940 року П. Франко — перший директор Музею Івана Франка у Львові. Був обраний депутатом Верховної Ради УРСР. Із початком війни в 1941 році його, разом із академіком К.Студинським (1868–1941) насильно вивезли на схід — і там обидва безслідно пропали. Сенсаційне повідомлення надибуємо в спогадах колишнього (в 1948–1952 рр.) директора Музею Івана Франка у Львові І. Кияшка: «Це достовірний факт. За Тернополем поїзд (це був санітарний ешелон для прикриття) був бомбардований німецькою авіацією, і Петро Франко разом з Кирилом Студинським зробили спробу втекти до ближчого села, де працював священиком родич К. Студинського. Обидва були скошені автоматними чергами охороною поїзда, і там же в одній з ям по бомбардуванню похоронені» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Львів, 2003. — Вип. 3. — С. 172). На жаль, І. Кияшко не вказує, звідки походить ця інформація, — можливо, від сім'ї Тараса Франка, у котрій він, буваючи в Києві, часто квартирував. Але, скоріше всього, це поширювана «радянська версія». За повідомленням Віри Бонь, Петрова дружина — Ольга Білевич-Франко — розповіла працівникам Музею Івана Франка у Львові, що Петро 29 червня 1941 року, себто на другий день після того, як його забрали, зателефонував їй і сказав: «Я щасливо доїхав до Києва». Це була остання вістка від нього. Марія Кіх, згодом директор музею, твердила, що бачила Петра в Києві на початку липня 1941 року. (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 8. — Львів, 2008. — С. 161–162). Як автор, П. Франко видав низку науково-популярних нарисів, кілька книжок оповідань, повість «Від Стрипи до Дамаску: Пригоди чотаря УСС», спогади «Іван Фран-

ко зблизька» (1937), створив кіносценарій за батьковою повістю «Борислав сміється».

6 *... ми жили у Львові на якійсь бічній вулиці.* — Весною 1893 року сім'я І. Франка залишила квартиру на львівській вулиці Зибликевича, 10, де народилася Анна Франко, і восени найняла іншу — на вулиці Глибокій, 7, про яку тут мова.

7 *... мешкання при вул. Крижовій, потім — Потоцького, ч. 12.* — Себто: квартира на вулиці Крижовій, 12 у Львові, перейменованій потім на вул. А. Потоцького — польського ґрафа, намісника Галичини, вбитого 1908 року студентом М. Січинським. Франки переселилися туди в 1897 році. Нині це будинок № 14 на вул. Тараса Чупринки.

8 *Верхратський Іван* (1846–1919) — український філолог, природознавець, педагог. Учитель І. Франка у Дрогобицькій гімназії, куди прибув після закінчення Львівського університету в 1868 році і де працював майже до кінця 1871 року. «Вплив на вироблення в мене літературного смаку, — писав І. Франко М. Драгоманову 26 квітня 1890 року, — мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба писателі і поети...»

9 Інформація Анни Франко-Ключко від слів: *«Ми, четверо дітей...»* до слів: *«Ша, бухери!»* співзвучна з таким раніше спомином П. Франка: «Ми, всі чотири малі «башибузуки», були меткої, гамірної вдачі — і, поки ми не поснули, працювати батькові було важко. Не раз нас успокоював словами: «Ша, бухери!» (цит. за: Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 453).

Слово «іграшки» в коментованому абзаці Анни Франко-Ключко вжите у розумінні «ігри».

10 *Тато мусів тижнями лежати в темній кімнаті.* — У «Передмові» до збірки «Мій Ізмарагд» (1898), маючи на увазі тодішню пору, І. Франко писав: «Мені давно хотілося написати подібну книжку... Та тільки в останнім часі тяжка слабість, що зробила мене на пару місяців неспосібним до іншої праці, дала мені змогу понаписувати найбільшу часть того, що тут надруковано. Значна часть поміщених тут віршів — то правдиві

Schmerzenskinder (*нім.*: діти страждання. — *М. Ш.*). Я писав їх в темній кімнаті, з зажмуреними, болючими очима».

11 *Тато писав не тільки цілими днями, але й цілими ночами...* — Т. Франко у книзі «Про батька» (Київ, 1964. — С. 199) вважає, що Анна Франко-Ключко тут «сильно перебільшує», хоча через кілька сторінок сам твердить: «замолоду мій батько писав і ночами» (С. 209).

12 Про соціялізм і про те, як він його розумів, сам Іван Франко писав так: «Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати — а будемо мати (а, властиво, вже й маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависти та класової боротьби. Признаюсь, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого, щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованню мас народних, на поступі і загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будущини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої «світлої» будущини». («Передмова» до збірки поезій «Мій Ізмарагд», 15 [падолиста] 1897).

Задля точності наведену Анною Франко-Ключко цитату з І. Франка подаємо безпосередньо за оригіналом — за Франковою збіркою «Мій Ізмарагд». Дата там під «Передмовою» — «15 падолиста 1897», а не «15. 12. 1897», як помилково зазначила А. Франко-Ключко.

У передруку збірки в Зібранні творів І. Франка у 50-ти томах (1976. — Т. 2. — С. 181) цитований Анною Франко-Ключко абзац «Передмови» тенденційно скорочено, оскільки він прямо вдаряв по хваленому «радянському соціалізмові».

13 *Вітик Семен* (1876–1937) — громадсько-політичний діяч, активіст радикальної, потім — соціал-демократичної партій у Галичині, депутат австрійського парламенту. В молодості деякий час квартирував у Львові в І. Франка. Написав спогади про нього. 1925 року

подався в УРСР, до Харкова. Там 1933 року його було заарештовано. Згодом засуджено до смертної кари й страчено у Верхньоуральську.

14 *... наполягання мами, що була глибоко релігійною...* — 24 травня 1893 року, коли Анна Франко-Ключко була ще в колисці, мати, О. Хоружинська-Франко, писала до І. Франка: «Біблію читаю з удовольствієм і все розумію...» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 3. — Львів, 2003. — С. 195).

15 *Коцовська Валерія* (дівоче прізвище — Шнайдер) — молодша сестра письменниці Уляни Кравченко (1860–1947), дружина Франкового приятеля, педагога і літератора Володимира Коцовського (див. тут примітку № 41), одна з найближчих львівських товаришок Ольги Хоружинської-Франко.

16 *Кульчицький.* — На жаль, не маємо відомості, про кого конкретно йдеться; чи не про Володимира Кульчицького, який літом 1885 року, як студент Львівського університету, планував із групою друзів просвітянську мандрівку галицьким краєм, у якій мав узяти участь І.Франко й виступити в Микулинцях на Тернопільщині із лекцією? Очевидно, зашкодила цій мандрівці поліція. (Див.: Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965. — К., 1966. — С. 113).

17 *Вороний Микола* (1871–1938) — український поет, перекладач, театрознавець. Дружив з І. Франком. Розстріляний у час горезвісних сталінських репресій в УРСР. Дещо раніше розстріляли його сина, теж поета, Марка Вороного (1904–1937).

18 *Олеськів Осип* (1860–1903) — економіст, агроном, педагог, просвітянський діяч. Приятель І. Франка у його молоді роки. Коли священик М. Рошкевич, після Франкового арешту, заборонив дочці Ользі стрічатися з політично «заанґажованим» поетом, О. Олеськів сприяв закоханим у спробі перебороти труднощі. У 1895 році їздив до Канади пересвідчитися, які там умови для української еміґрації, — в результаті туди, а не до Бразилії, як було до того, поплив основний потік галицьких еміґрантів. Автор брошур «Про вільні землі» (1895), «О садівництві,

огородництві і молочарстві» (1897). І. Франко присвятив О. Олеськіву посмертну згадку.

Докладніші відомості див. у статті Р. Горака «Товариш юності Йосип Олеськів» — із публікацією листів О. Олеськіва до І. та О. Франків (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 4. — Львів, 2004. — С. 190–261).

19 *Нагуєвичі* — село, де 27 серпня 1856 року народився Іван Франко (нині — Дрогобицького району Львівської області). Найґрунтовніша праця про цю малу батьківщину І.Франка — монографія Ганни Гром «Нагуєвичі» (Дрогобич, 2002. — С. 286).

20 *Гаврилик Григорій* (Гринь; 1843–1916) — вітчим І. Франка, нагуєвицький селянин. Походив із сусіднього села — Ясениця Сільна. (В книзі Анни Франко-Ключко — помилково: *«Гаврилюк»*).

І. Франко був загалом доброї думки про вітчима.

21 *Онуфрій* — Франко Онуфрій (Онофер; 1861–1913) — наймолодший брат І. Франка. У 1903 році Іван та Онуфрій Франки, продавши належні їм частки батькового спадку, придбали хату із землею в селі Підгірки, біля Калуша. І. Франко, звичайно, жив у Львові, а в передсмертному заповіті відписав свою долю ґрунту дітям Онуфрія.

Про підгорецьку вітку родини І. Франка див. у книзі: Микола Когут. Підгірки: минуле і сучасне. — Дрогобич, 2000. — С. 164).

22 *... жидик кинув великим каменем і поцілив Андрія простісінько в голову.* — Цей сумний випадок, за спомином А. Франко-Ключко, трапився в Нагуєвичах. Т. Франко підтверджує цю пригоду, але сумнівається щодо її місця. «Андрія, — пише він, — вдарив якийсь шибеник каменем у голову, Андрій через два роки важко занедужав і від цієї мозкової травми пізніше передчасно помер. За моїми спогадами, цей випадок стався не в Нагуєвичах, а в селі Тишівницях, біля Стрия» (Франко Т. Про батька. — К., 1964. — С. 199).

23 *Цю недугу тато описав... у своїй притчі про Св. Валентина.* — Треба розуміти, що йдеться про опис самої недуги — без зв'язку із вказаним у попередній приміт-

ці випадком. Легенду «Святий Валентій» І. Франко написав у 1885 році — ще до народження сина Андрія, і присвятив її пам'яті батька, з уст якого начебто почув її у дитинстві.

24 *Смерть...* — Тут, мабуть: «Смерч...». А втім, це — не конче помилка.

25 *Жовква* — місто, нині — районний центр Львівської області. (У період радянської влади носило неукраїнську назву — Нестеров).

26 *Знов ми побували, здається, в Яворові, у п[анст]ва Олесницьких.* — Було то, очевидно, не в Яворові (нині — районний центр Львівської області), а десь на Стрийщині.

Олесницький Євген (1860–1917) — адвокат, економіст, публіцист, громадсько-політичний діяч. У 1891–1909 роках працював у Стрию. До того, у молоді роки, мешкав у Львові, де близько зійшовся з І. Франком. Став прототипом головного героя — адвоката Євгенія Рафаловича — у Франковому романі «Перехресні стежки» (1900).

27 *... сорокаті перлиці...* — пістряві (рябі, строкаті) пантарки (цесарки).

28 *... пан Р.* — Ідентифікувати особу не вдалося.

29 *... поїздки до села Голобутова біля Стрия...* На Стрийщину, в село Дуліби, І. Франко почав навідуватися ще навчаючись у Дрогобицькій гімназії. В Дулібах зупинявся в о. Лева Шанковського (1834–1900) — батька свого молодшого гімназійного друга Петра Шанковського (1859–1944). У 80-х роках XIX ст. П. Шанковський, за батьковим прикладом, теж став священиком і отримав першу парафію Завадів — Голобутів — Нежухів. У цих селах біля Стрия тоді І. Франко гостював часто — особливо у Завадові й Голобутові, бо тут текла багата рибою Колодниця. Ловив тут рибу не раз у товаристві Ф. Дергача чи Коренця — місцевих селян. Оскільки в 1887 році в Завадові будувалося приходство, а Франко приїхав із дружиною, о. П. Шанковський поселив їх у Голобутові, в заможного господаря Павла Роґульського — батька майбутнього полковника «усусусів» Івана Роґульського. (З цією родиною поет підтримував стосунки майже до кінця

життя. У 1912 році, зокрема, від Василя Роґульського отримав рідкісний молитовник перемиського видання 1842 року).

Після смерті о. Л. Шанковського син, о. Петро, перейшов священикувати в Дуліби, а на вказану парафію із трьох сіл прийшов священик Остап Нижанківський (1863–1919) — відомий композитор, диригент і громадський діяч (убитий білополяками). З ним І. Франко був у особливо приязних стосунках, тому не раз гостював у Завадові чи Голобутові зі сім'єю.

30 ... *до Довгополя — до о. Попеля...* — У гуцульському селі Довгополі (нині — Довгопілля), що неподалік Криворівні, І. Франко уперше літував 1898 року. Місцевий священик Іван Попель (1850–1921) — симпатик радикальної партії — охоче приймав у себе українську інтеліґенцію. «В Довгополі, — читаємо в спогадах П. Франка, — портретував батька маляр Труш побіч церкви. Портрет перемальовував два рази. Тоді в Довгополі жила на одних вакаціях в домі о. Попеля і наша боєвичка Леся Українка...» (Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 457. Тут, між іншим, у коментарях — на стор. 574-ій — о. Попель помилково названий Олександром). З цього спомину можна судити, що то було не в 1898-му, а в серпні 1901 року. Саме тоді Леся Українка з чоловіком, К. Квіткою, гостювала в І. Попеля. У листі до О. Кобилянської від 6. IX 1901 року Леся Українка повідомляє, що стрічалася в цей приїзд із Франком — раз у Буркуті і раз у Довгополі.

31 ... *до Бурачка* (Бурячка). — Із спогаду вчителя Г. Величка 1926 року: «Пам'ятаю, раз намовив мене Франко до спільної подорожі на село до нашого спільного знайомого — панотця Бурячка Северина в Яйківцях Жидачівського повіту, на південь від Дністра. Переночувавши в гостинному домі Бурячка, ми вибралися рано на рибу. В Яйківцях є мала річка, і Франко забрався одразу ловити рибу... І так пробули ми до самого вечора — я голодний і знесилений, а він жвавий та бадьорий, без сліду будь-якої втоми» (Величко Г. Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 292).

Дати життя С. Бурачка: 1859–1923. Сучасна назва села: Антонівка (Жидачівського району Львівської області).

До речі: відоме фото із 1905 року, на якому зображені М. Коцюбинський, І. Франко та В. Гнатюк, зроблене у Львові відразу після повернення усіх трьох із цього села.

32 ... до Завадова — до о. Нижанківського... — Див. примітку № 29.

33 *Косів* — місто на Гуцульщині, нині — районний центр Івано-Франківської області.

Із спогаду П. Франка: «... найкращі вакації проводили в горах, чудових Карпатах. Наперед їздили до Косова (до Павликів)...» (Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 454).

Павлик Михайло (1853–1915) — письменник, публіцист і громадський діяч, близький товариш І. Франка (особливо по спільній видавничій діяльності). Походить із села Монастириське — околиці Косова, — тут, власне, й зупинялася Франкова сім'я (у хаті селянина Печежака).

34 *... до Криворівні, Жабйого, Буркуту.* — Гірські селища на Гуцульщині, курортні місцевості. Нині — Верховинського району Івано-Франківської області. (Верховина — колишнє Жаб'є).

35 *Ми заходили до Рогульських, до о. Нижанківського...* — Див. примітку № 29.

36 *Він* [І. Франко] *ловив рибу... саком, т. зв. в'ятером, рідше на вудку; також дуже часто ловив руками.* — Порівн. у Т. Франка: «Вудки чомусь не полюбляв» (Франко Т. Про батька. — К., 1964. — С. 207).

Цікавий спосіб ловлі риби І. Франком у річці Колодниці на Стрийщині описав А. Кігічак (цитуємо у викладі Лева Шанковського-молодшого): «Із закоченими по коліна штанами й ногами, висмарованими качачим смальцем, І. Франко ставав на бистриці (місце в річці, де вода швидше пливе згори вниз) і чекав на пстругів, що, звабленні запахом, підпливали до його ніг. Тоді він ловив їх руками, а зловлену рибу викидав на берег, де вже на неї чекали хлопчаки... підхоплювали її

та кидали в начиння, наповнене водою, що його вони за І. Франком носили...» (Шанковський Л. Нарис історії Стрийщини // Стрийщина: Історико-мемуарний збірник. — Нью-Йорк — Торонто — Париж — Сідней, 1990. — Т. 1. — С. 126).

37 *... [я не стримала сліз].* — Це речення нами підредаговане, оскільки в А. Франко-Ключко воно — не за нормою українського синтаксису: *«Дивлячись на маму, таку близьку, але таку далеку, сльози линули з моїх очей».*

38 *... тато в своїй статті назвав... Міцкевича «поетом зради» («Конрад Валленрод»).* — Мається на увазі німецькомовна стаття І. Франка «Ein Dichter des Verrates» («Поет зради»), опублікована у 136-му числі віденського тижневика «Die Zeit» («Час») за 1897 рік. Зазнаючи у той період (передусім у зв'язку з кандидатством на доцентську посаду в університеті, потім — на депутатське місце в австрійському парламенті) підступних політичних ударів, цькувань, І. Франко звинуватив, зокрема, деяких польських суспільних діячів (тих, що були ворожі українській справі), що, задля досягнення своєї мети, вони не гребують нічим — навіть підступом, зрадою. Таку політику, мовляв, виправдовував, точніше, такої політики вчив навіть найбільший польський поет Адам Міцкевич (1798–1855) — своєю поемою «Конрад Валленрод» (1828). За цю статтю І. Франка позбавили праці в польській газеті «Kurjer Lwowski», де він трудився десять років (це було тоді головне джерело його заробітку), найбільш злісні противники накинулися на нього з образами, погрожували розправою. Зауважимо, що загалом І. Франко цінував А. Міцкевича дуже високо — перекладав його поезії, писав про нього у статтях, рецензував видання його творів.

39 *До нас із сіл... приїздили гості. По-перше, це була родина тата: спершу — його вітчим і мама...* — Тут Анна Франко-Ключко мимоволі допустила помилку: мати Івана Франка, Марія з Кульчицьких Франко, померла, коли він ще навчався у Дрогобицькій гімназії, — 1 червня 1872 року. Вітчим Франка, Гринь Гаврилик, того ж року одружується з Марією Терлецькою (1843–1900), а в рік смерті тієї — з Параскою Кахній-Франко (1851–?).

Очевидно, когось із цих двох запам'ятала А. Франко-Ключко.

Щодо наступного твердження: *«...потім, по їх смерті* (себто по смерті вітчима і, начебто, матері. — *М. Ш.*), *приїздили його* (І. Франка. — *М. Ш.*) *брати Онуфрій і Захарій...»*, то тут теж — неточність. Гринь Гаврилик, прецінь, помер 22 травня 1916 року — за якийсь тиждень до відходу у вічність Івана Франка. То вже не було коли після смерті Гаврилика їздити до Франка. (Та й не було тоді Анни Франко у Львові — ще літом 1914 року виїхала до Києва).

40 *... брати* [І. Франка] *Онуфрій і Захарій...* — Про Онуфрія Франка див. примітку № 21.

Франко Захар (1859–1942) — другий (після Івана) син у сім'ї Якова та Марії Франків. Дома і в селі Захара звали Михайлом. Життя провів у рідних Нагуєвичах.

41 *Коцовський Володимир* (псевдо — Корженко; 1860–1921) — український літературознавець, поет і педагог. Товаришував з І. Франком, який присвятив йому поезію («Корженкові»). Досліджував творчість письменників «Руської Трійці» (М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького).

42 *Коцовський Микола* (1890–1919) — син Володимира та Валерії Коцовських. Був військовим лікарем в УГА. Помер, заразившись тифом від хворих вояків.

43 *«Чотирикутник смерти»*. — Критична ситуація, в котру потрапило військо УГА в листопаді 1919 року у районі Чарторії (Волинь). З усіх боків його оточили вороги: із заходу — поляки, із північного сходу — більшовики, із півдня і південного сходу — денікінці. Українських вояків нещадно косила епідемія тифу, бракувало зброї, провізії. Тримати фронт у таких умовах було безглуздо. Уряд Української Народної Республіки й військове командування прийняли рішення поділити армію на частини і проникнути в більшовицькі та денікінські тили для ведення там партизанської війни, — що й було зроблено на початку грудня 1919 року (так званий Зимовий Похід).

44 *Михайло Павлик, родом із Косова, шкільний товариш тата*. — Див. примітку № 33.

М. Павлик не був шкільним товаришем І. Франка. Вони познайомилися після того, як І. Франко у 1875 році вступив до Львівського університету. Дуже дружні стосунки між ними з роками дещо погіршилися. Анна Франко-Ключко, здається, аж надто критична щодо М. Павлика.

45 *«Друг»* — літературно-художній і науковий журнал студентського товариства «Академический кружок» у Львові в 1874–1877 роках. Виходив двічі на місяць. Задуманий як москвофільське видання, еволюціонував у бік українства. Тут у 1874 році під псевдонімом «Джеджалик» почав друкуватися І. Франко. У липні 1876 року І. Франко та М. Павлик увійшли до редколегії «Друга».

46 *Макіявеллі Нікколо* (Макіавеллі; 1469–1527) — італійський політик, історик, письменник. Основним у житті вважав політичну боротьбу. Ратував за могутню державу, в ім'я створення якої, на його думку, не гріх вдаватися до віроломства, підкупів і навіть убивства. На розвиток італійського письменства особливий вплив мала праця Макіявеллі «Діалог про мову».

47 *Драгоманов Михайло* (1841–1895) — видатний український учений, публіцист, громадсько-політичний діяч. Дядько Лесі Українки. Після горезвісного Емського указу 1876 року (черговий указ про заборону українського друкованого слова в російській імперії) жив за кордоном (Женева, Софія). Від початків еміґрації до кінця життя інтенсивно листувався з І. Франком, мав великий вплив на нього, взагалі на культурне й політичне життя Галичини та Буковини. Під цим впливом, зокрема, І. Франко з М. Павликом організували т. зв. «радикальну партію». Згодом Франко значною мірою розчарувався в ідеях соціалізму та федералізму М. Драгоманова.

48 *Українка Леся* (справжні прізвище та ім'я — Косач Лариса; 1871–1913) славетна українська поетка і культурно-громадська діячка. З Іваном Франком її єднала велика творча дружба.

49 *Коцюбинський Михайло* (1864–1913) — великий український письменник. Дружив, зустрічався з І. Франком, писав про нього, у 1908 році виголосив у Чернігівській

«Просвіті» реферат «Іван Франко», виданий згодом (1917 р.) окремою книжечкою.

50 *Грінченко Борис* (1963–1910) — український письменник, мовознавець, педагогічний і громадський діяч. Був приятелем І. Франка, полемізував із ним щодо норм української літературної мови.

51 *Шептицький Андрей* (1865–1944) — видатний діяч української церкви, духовної культури, від 1900 року — галицький митрополит. Стосунки між І. Франком та митрополитом Андреєм будувалися на взаємній великій повазі і толеранції.

52 *... дискусія про Йоасафа і Варлаама.* — 1 липня 1893 року у Відні І.Франко захистив дисертацію «Варлаам і Йоасаф»: Старохристиянський духовний роман і його літературна історія» і здобув учений ступінь доктора філософських наук.

53 *Цегельський Михайло* (1848–1944) — від 1875 року до кінця життя — священик у Кам'янці Струмиловій (від 1944 року — Кам'янка Бузька) на Львівщині. У 1915 році, правда, був вивезений російськими окупантами до Києва, де в 1917–1918 роках служив вікарієм у митрополита А. Шептицького, який, повертаючись із російського полону, змушений був тут довго чекати дозволу на повернення до Львова.

54 *«... тато вмер без Бога...»* — Така хибна думка про І. Франка дуже культивувалася в атеїстичні радянські часи. Насправді І. Франка перед смертю сповідав о. Володимир Гургула. (Докладніше про це див., зокрема, у статті: Шалата М. «Ще раз підкреслюю: я людина віруюча!» // Франкознавчі студії: Збірник наукових праць. — Вип. 2. — Дрогобич, 2002. — С. 110–123).

55 *... Володимир Антонович... помістив у соціялістичнім часописі статтю...* — На жаль, не вдалося встановити, що це за автор, що за стаття і що за часопис. (Видатний історик та археограф Володимир Б. Антонович помер ще 1908 року, а тут ідеться про 1917 рік). І чи міг автор у той час виступити в часописі про подію «ще цього ж дня»?

56 *Андрій і Тарас... почали скорше ходити до народної школи...* — Т. Франко у своїх спогадах уточнює: «За ту

школу батько мав невелику суперечку з мамою Ольгою. Батько настоював на тому, щоб діти ходили до української школи, мати ж воліла, щоб училися в найближчій, хоч вона була й не українською. Переважила думка матері, і перший рік я з братом Андрієм ходив до польської школи, сидів з ним на одній лавці...» (Франко Т. Про батька. — К., 1964. — С. 203).

57 *«Іліяда», «Одіссея»* — епічні поеми напівлегендарного давньогрецького співця Гомера, який вважається зачинателем світової літератури.

58 *Народний Дім* [у Львові] — культурно-освітня установа, створена в 1849 році задля піднесення національно-просвітньої роботи в Галичині. Споруда Народного Дому постала в 1851–1864 роках на місці зруйнованого в революційному 1848 році старого приміщення Львівського університету. Нині Народний Дім (на вулиці Театральній, неподалік театру імені М. Заньковецької) — у віданні Львівської «Просвіти».

59 *«Ясь і Малґося» (Івась і Гануся), казка Ґрімма.* — Йдеться про польську інсценізацію казки німецьких авторів — братів Ґрімм: Якова (1785–1863) і Вільгельма (1786–1859).

60 *Висп'янський Станіслав* (1869–1907) — польський письменник, художник і театральний діяч.

61 *... не так, як проповідував Міцкевич: «підступом і зрадою».* — Див. примітку № 38.

62 *Крушельницька Соломія* (в Анни Франко-Ключко — «Сальомея; 1873–1952) — українська співачка світової слави (драматичне сопрано).

63 *Кобринська Наталія* (1855–1920) — українська письменниця, ініціаторка «жіночого руху» в Галичині. Мешкала в Болехові (нині — Івано-Франківської області), часто бувала у Львові в сім'ї Івана Франка, приймала її у себе дома. Хресна мати найстаршого сина Франків Андрія. У 1887 році спільно з матір'ю Лесі Українки Оленою Пчілкою (псевдо Ольги Косач; 1849–1930) видала жіночий альманах «Перший вінок», у якому як авторка виступила й Ольга Хоружинська-Франко.

64 *... [брав] участь...* — В Анни Франко-Ключко тут неправильно: *«...приймав участь...»*.

65 *Ягіч (Ягич) Ватрослав* (1838–1923) — визначний філолог-славіст; за національністю — хорват. Був професором Одеського університету (1872–1874), потім — Берлінського, Петербурзького, а в 1886–1908 роках — Віденського (а не Празького, як здавалося Анні Франко-Ключко). У Відні в професора В. Ягіча у 1893 році І. Франко складав докторський екзамен, захищав тут дисертацію (див. примітку № 52).

66 *Бадені Казимир* (1846–1909) — польський ґраф, у 1888–1895 роках — намісник Галичини, потім, два роки, — австрійський міністр внутрішніх справ. «Відзначився» лукавою політикою щодо українців. Зокрема, за його урядування здійснювалися численні виборчі шахрайства і провокації, нерідко вибори були кривавими.

67 *Хоружинська Олександра* (у заміжжі — Ігнатович; 1863–1935) — сестра Франкової дружини. У сім'ї Франків її називали «Санею» («тьотя Саня»).

68 *Хоружинська Марія* — сестра Ольги Хоружинської-Франко. Жила в Харкові.

69 *Хоружинська Антоніна* (у заміжжі — Трегубова) — сестра дружини І. Франка — наймолодшої із сестер Хоружинських. У книзі Анни Франко-Ключко ще іменується «Ніною». А. Хоружинська-Трегубова написала цінні спогади «Дещо з життя Івана Франка» (див.: Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 155–160).

70 *Трегубов Єлисей* (1848–1920) — учитель історії Колегії П. Галагана в Києві, учасник національно-культурної організації «Громада». Чоловік Антоніни Хоружинської — сестри Франкової дружини. З І. Франком уперше зустрівся у Львові в 1884 році, вертаючись із Женеви, де відвідував М. Драгоманова. У домі Є. Трегубова в Києві І. Франко у 1885 році познайомився з Ольгою Хоружинською, своєю майбутньою дружиною.

Багато тематично цікавих відомостей містить публікація Лариси Чернишенко «Листи Єлисея Трегубова до родини Франків» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 4. — Львів, 2004. — С. 55–153).

71 Ігнатович Віктор (1862–1933) — директор державного банку в Києві. Чоловік Олександри Хоружинської — се-

стри Франкової дружини. Мав свій маєток у селі Плютенці біля Білої Церкви, де переважно проводив літо. Київська його квартира була неподалік Львівської площі, на нинішньому Несторівському провулку (будинок № 8). Тут бував І. Франко.

72 *Так прийшло... до одруження моїх батьків.* — Іван Франко та Ольга Хоружинська повінчалися в Києві весною 1886 року у Павлівській церкві Колегії П. Галагана (нині у тім приміщенні — на вулиці Б. Хмельницького — Державний музей літератури). Сестра Ольги Антоніна Хоружинська-Трегубова згадувала: «У сестри були свої ідеали щодо цієї церемонії, які вона викохала ще на шкільній лавці: вінчатися у білій сукні з фатою, вінчатися іменно в квітні, а не в травні, щоб чоловік і гості були у фраках... Як не клопоталися, як не силкувалися, а йти до вінця вийшло першого травня, бо дуже важко було дістати з Відня необхідні документи» (Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 157).

73 ... *дід її* [О. Хоружинської-Франко] *мами, генерал Таманов...* — Тут очевидна неточність. Ольгою Хоружинською, як відомо, опікувався її двоюрідний дід по матері Ілля Федоровський (1813?–1896), що після військової служби жив в Одесі і, як людина багата, займався благодійництвом. Р. Горак, зокрема, пише: «Не залишається осторонь І. Федоровський і тоді, коли йдеться про «вивінування» Ольги, а згодом маленькому Андрійкові Франку надсилає в подарунок золотий хрестик з ланцюжком і срібну іконку з зображенням Богоматері» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 2. —Львів, 2001. — С. 193). За спогадом А. Ніковського, І. Франко у 1909 році називав діда дружини «генералом Федоровичем» (див.: Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 425).

74 ... *тато міг поїхати до Відня, де він склав докторат на філологічному факультеті.* — Див. примітку № 52.

75 *Масарик Томаш* (1850–1937) — чеський учений і державний діяч, у у 1882–1914 роках — професор філософії у Карловому університеті в Празі, у 1918–1935 роках — президент Чехо-Словаччини. Знався з І. Франком. У 1901 році І. Франко видав у своєму перекладі збірку

поезій К. Гавлічка-Боровського, присвятивши її Т. Масарикові і відкриваючи книгу листом до нього. У збірнику на честь 60-річчя Т. Масарика (T. G. Masarykovi — k sedesatym narozeninam. — Praha, 1911) Франко надрукував статтю про свої зв'язки з ювіляром.

76 *Черни Адольф* (1864–1952) — чеський поет, перекладач, учений-славіст і громадський діяч (у 1880-х роках був бургомістром Праги). Видавець журналу «Slovanský přehled», де друкувався І. Франко. Приятель І.Франка, досліджував його творчість. Збірник «Привіт Іванові Франкові в сорокаліте його письменської праці» (Львів, 1916) відкривається його поезією «Іванові Франкові».

77 *Махар Йозеф Святоплук* (1864–1942) — чеський поет. Один з авторів «Маніфесту чеської модерни». Дружив з І. Франком, передав йому з дарчим написом свою збірку «Подорож до Криму» (1900). І. Франко перекладав поезії Й. С. Махара.

78 *«Перший вінок»* — літературно-художній жіночий альманах, упорядкований Наталією Кобринською та Оленою Пчілкою (за допомогою І. Франка) і виданий у Львові 1887 року. Серед матеріалів альманаху — стаття Ольги Хоружинської-Франко «Карпатські бойки і їх родинне життя». У 1984 році в Нью-Йорку з ініціативи Союзу Українок Америки побачило світ т. зв. доповнене видання «Першого вінка».

79 *«Життя і Слово»* (автентичне написання — «Житє і Слово») — двомісячний літературний, науковий і політичний журнал, видаваний у 1894–1897 роках у Львові Ольгою Франко, за редакцією І. Франка.

80 *Грушевський Михайло* (1866–1934) — найвидатніший український історик, організатор науки, публіцист, державний діяч, перший Президент України (1918). У Львові М. Грушевський та І. Франко були сусідами — через межу. Спільно працювали в Науковому Товаристві імені Шевченка. М. Грушевський редагував «Записки...» цього Товариства та журнал «Літературно-Науковий Вістник». І. Франко був головним автором першого видання і членом редколегії та основною творчою силою другого. Були між Франком і Грушевським окремі суперечки (без них і в сім'ї не обходиться!), та ці суперечки

меркнуть перед спільністю інтересів цих двох великих мужів, що невтомно трудилися для України. А тому не можна погодитися з аж надто критичними оцінками, які дає М. Грушевському Анна Франко-Ключко у споминах «Іван Франко і його родина» та в трактаті «В обороні правди», — принаймні не з усім у тих оцінках можна погодитися.

81 *Наукове Товариство ім[ени] Шевченка.* — Інституція для подвигнення української науки, створена у Львові в кінці 1873 року (первісно — майже до 1893 року — Товариство ім. Шевченка). Фактично це була перша українська академія наук. Тут працювали історико-філософська, філологічна, математично-природописно-лікарська секції. Від 1892 року почали виходити «Наукові Записки Товариства імені Шевченка». Видавалися цінні наукові збірники, книги. Іван Франко був надзвичайно активним і продуктивним трудівником першої, та особливо другої із названих секцій, якою він керував до 1908 року.

Під час Першої, а надто під час Другої світових воєн діяльність товариства була перервана. У 1947 році роботу товариства продовжено, але уже... на еміґрації — в Німеччині (Мюнхен), відтак у Франції (Сарсель, біля Парижа), далі, від 1955 року, — у краєвих автономних відділах у США (Нью-Йорк), Австралії (Сідней), Канаді (Торонто). Із відновленням незалежності України централя НТШ повернулася до Львова.

82 *... вул. Понінського* [у Львові]. — Нині — вулиця І. Франка.

83 *... по відкиненні його* [Франкової] *кандидатури на професора...* — У 1894 році І.Франко запропонував свою кандидатуру на вакантну посаду доцента Львівського університету. 22 березня наступного року блискуче прочитав «габілітаційну» (пробну) лекцію «Наймичка» Т. Шевченка» (порівняльний аналіз однойменних поеми і повісті), проте, через втручання намісника Галичини К. Бадені (див. примітку № 66), кандидатура І. Франка була відхилена. Не допустила влада великого письменника і вченого до університетської кафедри, аби не виховував студентську молодь в українському національному дусі. Докладно це питання висвітлене

у статті академіка М. Возняка «Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті» (Іван Франко: Статті і матеріали. — Збірник 1. — Вид-во Львівського університету, 1948. — С. 43–63).

84 *Хойнацький Антін* (1862–?) — управитель Ставропігійської друкарні і книгарні у Львові, видавець. У квітні 1903 року І. Франко уклав угоду з А. Хойнацьким на видання його, Франкових, творів у 12-ти книгах (див.: Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965. — К., 1966. — С. 241–242). Упродовж 1902–1904 років вийшло сім книг («Добрий заробок» і інші оповідання», «Панталаха» і інші оповідання», «Будка, ч. 27», «Майстер Черняк», «З бурливих літ», «Малий Мирон» і інші оповідання», «Маніпулянтка» і інші оповідання») — і на цьому видання припинилося.

85 *З часом ця бібліотека* [І. Франка] *виросла до... 10 000 томів.* — Т. Франко, який упорядковував — уже в Києві — перевезену в столицю батькову бібліотеку, повідомляє, що в каталозі її надходжень, котрий до 1908 року вів сам І. Франко, відтак — сини: Андрій і він, Тарас, а далі — інші помічники, нараховувалося 6 036 книжок (крім 410 стародруків та оправлених рукописів). Із цих книжок, за словами Т. Франка, зараз бракує приблизно 300. (Франко Т. Про батька. — К., 1964. — С. 210).

86 *... на першому поверсі.* — За теперішньою українською нормою, це — другий поверх.

87 *Труш Іван* (1869–1941) — видатний український художник і мистецький критик. Від 1898 року жив у Львові, був у щирій дружбі з І. Франком. У серпні названого року в Довгополі (див. примітку № 30), а також 1903 року у Львові портретував І. Франка.

88 *Панькевич Юліян* (у споминах Анни Франко-Ключко і в деяких інших джерелах — Панкевич; 1863–1941) — український художник. Ілюстрував розкішне видання «Акорди: Антольогія української лірики від смерти Шевченка» (Львів, 1903). Приблизно в 1904 році (а не в 1910-му, як інколи пишуть) намалював оригінальний портрет І. Франка: письменник сидить зі схиленою головою над паперами за столом — натхненно працює. Цей портрет висів у Франковому кабінеті — відомий

із єдиної фотографії часів похорону письменника. Т. Франко писав про історію цього портрета: «...Батько не захотів позувати, часу пошкодував. Художник примостив свій мольберт коло письмового стола батька і так малював його, коли той напружено працював. Портрет вийшов напрочуд гарний, але, на жаль, пропав під час війни 1941–1945 років» (Франко Т. Про батька. — К., 1964. — С. 205). Пропав портрет не зі Львова, а з Харкова. Річ у тім, що Петро Франко, виїжджаючи в 1931 році на працю за контрактом в УРСР, узяв із собою «один великий і один малий портрети І. Франка, кольорові» (великий — 90 х 70 см — це якраз робота Ю. Панькевича). У Харкові позичив ці портрети видавництву «Мистецтво» задля виготовлення афіші «Іван Франко». У 1936 році Петро ледве утік із «радянського раю», рятуючись від репресій. Портрети, як і немало інших особистих його речей, лишилися в Харкові. Даремно він їх домагався через консульства — усе пропало. А на початку війни не стало й самого Петра.

89 *«Сокіл»* — спортивне національно-патріотичне товариство, засноване 11 лютого 1894 року у Львові і невдовзі — через «руханково-пожежні» та «руханково-стрілецькі» філії під назвами «Сокіл» чи «Січ» (від 1900 року) — поширене по всій Галичині та Буковині (з перервою у 1914–1922 роках — у зв'язку з воєнними обставинами), а згодом і в українській діаспорі. У львівських «Соколі», «Січі» активну участь брали діти І. Франка, який у 1905 році написав на підтримку національно-відроджувального молодіжного руху «Січовий марш».

90 *Боберський Іван* (1873–1947) — український педагог, громадсько-політичний діяч, один із головних організаторів сокільсько-січового руху. Автор підручників із «тіловиховання». Від 1919 року йому судилося жити поза Україною.

91 *Андерсен Ганс-Крістіан* (1805–1875) — датський письменник, славний казкар.

92 Марко *Вовчок* (псевдонім Марії Вілінської; 1833–1907) — українська письменниця, неординарний талант якої виявився уже в першій книзі — «Народні оповідання» (1857).

93 *Нечуй-Левицький Іван* (1838–1918) — український письменник, автор популярних повістей «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», романів «Хмари», «Гетьман Іван Виговський» та інших. Разом із П. Кулішем та І. Пулюєм брав участь у першому українському перекладі «Біблії», котрий вийшов у Відні 1903 року.

94 *Квітка-Основ'яненко Григорій* (1778–1843) — український письменник, зачинатель класичної прози в новій українській літературі (повість «Маруся», 1833 р.).

95 *Куліш Пантелеймон* (1819–1897) — український письменник, етнограф, публіцист, культурно-просвітній діяч. Друг Т. Шевченка. Перший перекладач Святого Письма українською мовою. І. Франко не раз критично ставився до творів П. Куліша, та все ж опубліковував у Львові майже всі його переклади із Шекспіра, знабдивши їх ґрунтовними передмовами.

96 *Чайковський Андрій* (1857–1935) — український письменник, суспільно-громадський діяч, за фахом — адвокат. Писав переважно пригодницькі повісті про козаччину. Автор роману «Сагайдачний». З І. Франком познайомився в Дрогобичі 1873 року — ще коли той був гімназистом. Згодом, уже у Львові, І. Франко, прочитавши перші публікації А. Чайковського, заохотив його до письменницької праці. У спогадах із 1926 року А. Чайковський писав: «Між Франком і мною завелися сердечні, дружні відносини. Я вважаю його за вчителя, вдавався до нього за порадами, і він ніколи не відмовляв» (Чайковський А. Мої спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 98).

97 *Грінченко Борис.* — Див. примітку № 50.

98 *Коцюбинський Михайло.* — Див. примітку № 49.

99 *Кащенко Андріан* (1858–1921) — український письменник. Як і А. Чайковський, особливо полюбляв писати про українську козаччину.

100 *Ґете Йоганн Вольфґанг* (1749–1832) — видатний німецький поет і мислитель. І. Франко перекладав його твори, у тім числі трагедію «Фавст», поему «Герман і Доротея».

[101] *Шіллер Йоганн Фрідріх* (1759–1805) — великий німецький поет, драматург і теоретик мистецтва.

[102] *Гайне Генріх* (Гейне; 1797–1856) — німецький поет і публіцист. І. Франко переклав його сатиричну поему «Німеччина» і низку ліричних поезій.

[103] *Клопфшток Фрідріх Готліб* (1724–1803) — німецький письменник.

[104] *Зудерман Герман* (1857–1928) — німецький письменник.

[105] *Еберс Георг* (1837–1898) — німецький письменник, професор єгиптології. Автор художніх і наукових творів про давній Єгипет.

[106] *Гюґо Віктор* (1802–1885) — французький письменник і громадський діяч. І. Франко переклав зо два десятки його поезій, фраґменти роману «Знедолені», драми «Торквемада».

[107] *Дюма Александр — батько* (1802–1870) і *Дюма Александр — син* (1824–1895) — французькі письменники, автори пригодницьких романів.

[108] *Золя Еміль* (1840–1902) — французький письменник. В Україні його першим почав перекладати І. Франко (новела «Повінь» — переклад із 1876 року). За Франковою рекомендацією, повість Е. Золя «Довбня» переклала Ольга Рошкевич (1879). І. Франко написав статтю «Еміль Золя, його життя і писання» (1898), кілька менших тематичних статей, а також рецензій на перекладні видання творів Е. Золя.

[109] *Мольєр Жан Батіст* (1622–1673) — французький драматург та актор.

[110] *Сенкевич Генрик* (1846–1916) — польський прозаїк, лауреат Нобелівської премії. У 80-х роках XIX ст. написав трилогію «Вогнем і мечем» із тенденційним трактуванням визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, за що зазнав критики не тільки І. Франка, але й польського письменника Б. Пруса.

[111] *Словацький Юліуш* (1809–1849) — польський поет і драматург. Народжений в Україні (Крем'янець, нині — Тернопільської області), написав низку творів на українські теми. І. Франко у газеті «Kurjer Lwowski» (1894,

№ 21 і 1895, №№ 8, 9, 11) опублікував дві рецензії на видання творів Ю. Словацького).

[112] *Залеський Юзеф Богдан* (1802–1886) — польський поет-романтик т. зв. «української школи». Знав українську мову. Багато писав про Україну — в стилі українських народних пісень. У рік смерті поета І. Франко опублікував у журналі «Зоря» (1886. — №№ 7, 8) статтю «Йосиф Богдан Залеський», де є і критика польського романтика за ідеалізацію дійсності, за відірваність його поезій від життя.

[113] *Красіцький Ігнаци* (1735–1801) — єпископ, найвидатніший представник літератури польського Просвітництва. Особливо популярними були його короткі, але влучні байки, які в Україні перекладали, переспівували П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський та інші.

[114] *Мальчевський Антоній* (1793–1826) — польський поет-романтик «української школи». Дитинство і юність провів на Волині. Найвидатніший його твір — поема «Марія» (1825) — на матеріалі українських подій XVIII ст.

[115] *Конопніцька Марія* (1842–1910) — польська письменниця. Від 1902 року жила в Галичині. Володіла українською мовою. Приятелька І. Франка. У 1902 році І.Франко у віденській газеті «Die Zeit» («Час») опублікував статтю «Марія Конопніцька», в якій високо оцінив талант письменниці. Померла і похована у Львові.

[116] *Родзевич Марія* (1863–1944) — польська письменниця. У творчості (повісті, оповідання) багато уваги приділяла світові жіноцтва.

[117] *Лермонтов Михайло* (1814–1841) — російський поет і прозаїк. Убитий на дуелі.

[118] *Пушкін Олександр* (1799–1837) — найбільший поет Росії, основоположник нової російської літератури. Уже в першій Франковій збірці, «Баляди і розкази» (1876), були переклади з О. Пушкіна. Франкові як перекладачу належить книга: «Александер С. Пушкін. Драматичні твори», позначена 1914 роком, а видана — через війну — аж 1917 року. Книга відкривається Франковою вступною статтею про автора.

[119] *Достоєвський Федір* (1821–1881) — російський рома-

ніст, високо цінований І. Франком (називав його, за свідченням С. Єфремова, «геніальним серцезнавцем»).

[120] *Немирович-Данченко Володимир* (1858–1943) — російський режисер, театральний діяч, драматург.

[121] *Толстой Лев* (1828–1910) — видатний російський письменник, ґраф. Захоплювався філософією Г. Сковороди, виявляв значний інтерес до української культури. Своєю чергою, І. Франко немало цікавився цим могутнім російським талантом, присвятив йому у газеті «Kurjer Lwowski» велику статтю «Лев Толстой» (1892. — №№ 71–73, 76, 78, 79) і кілька менших публікацій.

[122] *«Літературно-Науковий Вістник»* — щомісячний журнал, що виходив у Львові (1898–1906), Києві (1907–1914 і 1917–1919), відтак знов у Львові (1922–1932). Головним редактором довгий час був М. Грушевський, але фактично у перший львівський період журнал редагував І. Франко. Активними членами редколегії у той період були також В. Гнатюк, О. Маковей.

[123] *Відкидає* [І. Франко] *пропозицію університету в Софії... обняти катедру професора слов'янської літератури...* — Таку пропозицію І. Франко отримав у 1907 році. До Болгарії все ж не поїхав. «Іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням», — зізнався ще раніше у польськомовній статті «Дещо про себе самого».

[124] *Програна війна з Японією...* — Йдеться про російсько-японську війну 1904–1905 років. Росія тоді утратила Порт-Артур, потерпіла поразку в Мукденському і Цусімському боях. Російською імперією прокотилася хвиля невдоволення бездарним царським керівництвом — це й прискорило в імперії революцію 1905–1907 років.

[125] *Лисенко Микола* (1842–1912) — найбільший український композитор, основоположник національної класичної музики, громадський діяч. Взаємоприязнь між М. Лисенком та І. Франком зародилася задовго до особистого їх знайомства, що відбулося в Києві у 1885 році. Починаючи від вступу до композиторової автобіографії «Миколай В. Лисенко» в журналі «Світ» 1881 року, І. Франко не раз публікував у Галичині різні кореспонденції про славного музику. Брав участь у від-

значенні ювілею М. Лисенка у Львові — у зв'язку з приїздом сюди композитора — у 1903 році. У «Літературно-Науковому Вістнику» наступного року вмістив статтю «Лисенкове свято в Австрії». М. Лисенко записав із голосу І. Франка низку пісень, зокрема пісню про Довбуша, поклав на музику знаменитий Франків «Гимн» («Вічний революційонер...»), поезії «Не забудь... юних днів», «Місяцю-князю...», «Отсе тая стежечка...», «Безмежнеє поле в сніжному завої...» та інші. І. Франко присвятив М. Лисенкові історичну поему «На Святоюрській горі».

126 *Матушевський Федір* (1869–1919) — український публіцист і громадсько-політичний діяч. У 1919 році — посол УНР у Греції, де й помер.

127 *Скоропис-Йолтуховський Олександр* (1880–1950) — український політичний діяч. Автор публіцистичних праць «На переломі», «Значіння самостійної України для европейської рівноваги» та інших. Помер на московському засланні.

128 *Стешенко Іван* (1873–1918) — український педагог, письменник, перекладач, літературознавець і громадсько-політичний діяч. Як міністр освіти України в Центральній Раді (від початку 1918 року), узявся за українізацію шкільництва. Вбитий у Полтаві «невідомими».

129 *Науменко Володимир* (1852–1919) — український педагог, літературознавець, етнограф, культурно-освітній діяч. Розстріляний більшовиками.

130 *Антонович Володимир* (1834–1908) — видатний український історик, археограф, археолог, етнограф, громадський діяч. Професор Київського університету, голова «Старої Громади» у Києві.

131 *Трегубов Єлисей.* — Див. примітку № 70.

132 *Леонтович Микола* (1877–1921) — український композитор, педагог, музичний і громадський діяч. Непереверщений майстер обробок українських народних пісень. Застрелений невідомим злочинцем у час, коли працював над оперою «На русалчин Великдень».

133 *Шрат Ілля* (1847–1919) — український адвокат, публіцист, суспільно-політичний діяч. Гімназійний учень поета-байкаря Л. Глібова. У 1906 році очолював українську фракцію у «державній думі» Росії.

[134] *Беренштам Вільям* (1839–1904) — український археолог, педагог, літературний і громадський діяч. Член «Старої Громади» у Києві.

[135] *Жебуньов Леонід* (1851–1919) — український літературний і громадський діяч. Після сибірського заслання за народницько-революційну діяльність жив переважно на Полтавщині. Був близько знайомий із родиною Косачів, зокрема з Лесею Українкою.

[136] *Чикаленко Євген* (1861–1929) — український публіцист і громадський діяч, меценат української культури. У 1903–1909 роках листувався з І.Франком. Автор цінних «Спогадів» та «Щоденника 1917–19».

[137] *Шевченко Митрофан* — родич Т. Шевченка, із села Кирилівки, що на Черкащині. Весною 1906 року квартирував у Львові в І. Франка. За повідомленням Т. Франка, для приїжджих гостей у домі батька на Понінського, 4 були відведені дві верхні кімнати — там гості мешкали інколи досить довго. П. Франко, зокрема, згадував: «Частенько приїздили до батька революціонери з Росії. Мешкав кілька тижнів Шевченко, без правої руки (відірвало в млині), який ходив у кавказькій бурці...» (Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 458).

[138] *В той час тато... дістав іменування на почесного професора Харківського університету.* — Рада Харківського університету ухвалила присвоїти І. Франкові ступінь «доктора русской словесности, без испытания и представления диссертации» 20 вересня 1906 року. Російське міністерство освіти затвердило цю ухвалу в листопаді, а на початку грудня ректор університету професор Д. Багалій (1857–1932) повідомив про це І. Франка.

[139] *...скоро потім вони* [І. Франко і М. Грушевський] *виїхали* [до Італії]. — По Італії Іван Франко подорожував із Михайлом Грушевським та його дружиною Марією Вояківською-Грушевською протягом 5–17 квітня 1904 року. В листі до А. Кримського від 18 квітня — уже зі Львова — повідомляв: «Я отсе несподівано для себе самого... відбув з проф. Гру-

ш[евським] тринедільну подорож до Італії (бачили Венецію, Рим і Флоренцію, були пару день і в Відні)».

У спогадах М. Мочульського читаємо: «Після подорожі [І. Франка] Іван Труш, який видавав тоді «Артистичний вістник», просив поета, щоб він написав для його журналу щось про свою подорож. Поет у відповідь на його просьбу сказав, що напише про «Мойсея» Мікеланджело, який був дуже захопив його. Але поет не написав обіцяної статті, зате написав нам свою величну поему «Мойсей» (Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 376. Принагідно вкажемо на помилкове припущення М. Мочульського щодо часу коментованої італійської мандрівки: «Мабуть, у серпні 1904 року...»). Для «Артистичного вістника» І. Франко не написав, проте залишив — очевидно, для віденської газети «Die Zeit» — німецькомовний нарис «Римські враження». У скороченому перекладі цей нарис уміщено в 50-му томі Зібрання творів Івана Франка (С. 549–552).

[140] *Михайло Ангел.* — Так Анна Франко-Ключко називала (на «українську манеру») видатного італійського мистця епохи Відродження Мікеланджело Буонаротті (1475–1564), скульптурою якого — знаменитим «Мойсеєм» — був буквально зачудований І. Франко. Зі спогаду Д. Лукіяновича: «... Федір Вовк одного разу спитав Франка про враження від Рима... Поет відповів: «Мої враження зосереджуються коло Мікельанджелового «Мойсея» (Лукіянович Д. Мої зустрічі з І. Франком // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 320).

[141] *Леонардо да Вінчі* (1452–1519) — найбільший італійський художник, скульптор, архітектор, інженер, учений-енциклопедист. Автор знаменитих картин «Таємна вечеря», «Мона Ліза» («Джоконда») та інших.

[142] *Рафаель Санті* (1483–1520) — славний італійський живописець та архітектор. Найвідоміша його картина — «Сікстинська мадонна», що зберігається в Німеччині, у Дрезденській картинній галереї.

[143] *«Мій Ізмарагд»* — збірка поезій І.Франка, видана у Львові 1898 року. У 1911 році поет надрукував її «побільше-

ним» (вагомо доповненим) виданням під назвою: «Давнє й нове».

144 *Коли вийшов з друку «Мойсей»...* — Поема І. Франка «Мойсей» уперше надрукована у Львові в 1905 році, вдруге (цього разу — з авторською передмовою) — там само, в 1913 році.

145 *Чи ж мало було тих датанів і авіронів...* — Датан та Авірон — біблійні персонажі поеми І. Франка «Мойсей». За Старим Завітом — це бунтівники, що в часі легендарного тривалого походу давніх гебреїв із єгипетської неволі до «заповітної землі» сіяли зневіру й виявляли непокору проводиреві — Мойсеєві. В сучасному українському перекладі Біблії другий іменується Авірамом. Господь суворо покарав Датана й Авірона (Авірама): «...земля під ними розступилася, роззявила рота свого та й поглинула їх самих, домівки їхні...» [Святе Письмо Старого та Нового Завіту: Повний переклад... (о. І. Хоменка. — Рим), 1991. — Числа, 16 : 31, 32].

146 *Єгошуа* — єврейське найменування Ісуса Навина — помічника Мойсея і його наступника у проводі гебрейського народу на шляху до «заповітної землі». У поемі І. Франка «Мойсей» Єгошуа, що з'являється в самому кінці твору, діє, на відміну від Мойсея, енергійно й рішуче, — і зневірені, стомлені люди, почувши приплив сил, рушили напролом до своєї мети («...ся мить люд героїв сотворила»).

147 *Та сам* [Мойсей], *знесилений... усувається в душевну самоту — на гору Синай.* — Синай — гора і пустеля в Аравії (нині на території Єгипту, поблизу Суецького каналу). Сюди, за Біблією, стародавні гебреї прибули на третій місяць після виходу з єгипетської неволі. На горі Синай із Мойсеєм розмовляв Господь і вручив йому скрижалі із Законом для єврейського народу.

Анна Франко-Ключко тут допустила неточність. Мойсей наприкінці сорокарічного блукання зі своїм народом по пустелі, знесилений, «усувається в душевну самоту» не на гору Синай, а на гору Фазга (Фізга; Пізга) — на верх гірського масиву Нево. Саме звідти Господь показав Мойсеєві «заповітну землю», до якої, однак, його

не ввів — за те, що Мойсей у якусь мить засумнівався щодо здійснення Господньої обіцянки.

148 *Гнатюк Володимир* (1871–1926) — видатний український фольклорист, етнограф. Упорядник і редактор багатьох видань Наукового Товариства імені Шевченка. Був секретарем цього Товариства (від 1899 р.), секретарем (від 1901 р.) і головою (від 1916 р.) його Етнографічної Комісії. Близький товариш І. Франка.

149 *Заболотів* — селище міського типу, нині Снятинського району Івано-Франківської області.

150 *Волянський Олекса* (1862–1947) — греко-католицький священик у Криворівні, у якого часто гостював І. Франко — сам і з сім'єю. Приймав у себе гостинний о. О. Волянський і М. Грушевського, і В. Гнатюка, й інших відомих діячів української культури і науки. Залишив дуже цікаві спогади про І. Франка. (До статті Д. Кушмелин і В. Гуменюка про о. Волянського у виданні «Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин» — Львів, 1998 — вважалося, що він помер у 1941 році).

151 *Якіб'юк Василь* (по-вуличному — Івандюк; 1866–1944) — селянин у Криворівні, в якого не раз літував І. Франко. Різьбяр і фотограф-самоук. У хаті В. Якіб'юка в 1953 році відкрито Музей Івана Франка.

152 *Черемош* — ріка на межі Івано-Франківської та Чернівецької областей (тече, зокрема, через Криворівню). Одне з Франкових оповідань має назву: «Як Юра Шикманюк брів Черемош» (1903).

153 *... родина Шкріб'яків — мистців-різьбарів...* — Йдеться про родину із села Яворів на Косівщині — про Юру Шкріб'яка (1822–1884) та його синів — Василя (1856–1928) і Миколу (1858–1920). Тонке гуцульське різьблення на дереві, чим відзначалися названі мистці, — і досі професійне мистецтво роду Шкріб'яків.

Між іншим, у цьому карпатському селі 29 червня 1999 року знайдено історично цінний архів фотонегативів (216 кадрів), на яких зафіксовані епізоди складних буднів українських повстанців. За цими негативами створено книгу-альбом «Яворівський фотоархів УПА» (Львів, 2005).

154 *Вовк Федір* (1847–1918) — український антрополог,

археолог та етнограф. У 1904–1906 роках займався антропологічними дослідженнями в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Тоді (у 1904 р.) зробив антропологічні знімки І. Франка (в анфас і в профіль) у Львові, під хатою Грушевських. З Франком листувався від 1879 року. У 1905–1917 роках працював у Петербурзькому університеті.

155 *Петроград* — назва Петербурга у 1914–1924 роках (потім — Ленінград, а від 90-х років минулого століття — таки Петербург).

156 *... печери Довбуша...* — Печери в горах неподалік Криворівні, де, за переказами, ховалися карпатські опришки і де їх славний ватажок Олекса Довбуш (бл. 1700–1745) нібито заховав свої скарби.

157 *Петрій.* — Про селянина Петрія (Патрія), що «збагатився найденим скарбом», про пригоди розбійників і про Довбуша І. Франко, за його свідченням, наслухався від Лімбаха (див.: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — Т. 22. — К., 1979. — С. 328). Від того Лімбаха — дрогобицького міщанина-єврея, — котрого описав у оповіданні «Гірчичне зерно». Під впливом цих розповідей, а також вражень від романтичної літератури І. Франко написав свою першу повість — «Петрії і Довбущуки» (1875–1876), друковану тоді в журналі «Друг» і згодом видану в переробленому, скороченому вигляді (Чернівці, 1913).

158 *Дзвінка* — легендарна пасія О. Довбуша, що підступно підготувала його вбивство.

159 *Піп Іван* — друга за висотою гора в Україні (2 022 м). Підноситься у південно-східній частині Чорногори (Карпати).

160 *Говерла (Говерля)* — найвища вершина Карпат і всієї України (2 061 м). Знаходиться на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей.

161 *Стрий* — місто обласного підпорядкування над однойменною рікою на Львівщині.

162 *Станиславів* — нині Івано-Франківськ — обласний центр.

163 *Лімниця* — ріка, права притока Дністра.

[164] *Тиса* — ліва, найбільша притока Дунаю. Тече на Закарпатті. Утворена злиттям менших річок — Білої Тиси і Чорної Тиси.

[165] *Мукачів (Мукачеве), Берегово (Берегове)* — міста на Закарпатті, нині — районні центри.

[166] *Вижниця* — місто на Буковині, тепер — районний центр Чернівецької області.

[167] *... до молодшого татового брата Онуфрія — до Підгірок, біля Калуша.* — Див. примітку № 21.

[168] *Доманицький Василь* (1877–1910) — український історик, літературознавець, публіцист, культуролог. Науковий редактор першого в російській імперії повного видання Шевченкового «Кобзаря» (1907). Досліджував творчість Марка Вовчка.

[169] *Ліпік* — курорт у Хорватії (в колишній історичній області Славонія). Хворий І. Франко поїхав туди за порадою лікаря Лева Коссака 21 березня 1908 року. Супроводжував І. Франка син Андрій. Уже 24 березня поет писав звідти М. Грушевському: «Оце благополучно заїхав до Ліпіка і розпочав курацію. Тут холодно і голо, сьогодні сіяв сніг. Лікар дуже чемний і робить мені добрі надії». На жаль, скоро Франкова хвороба різко загострилася, в поета почалися галюцинації. Довелося 10 квітня синові Тарасові «алярмово» їхати до Ліпіка, щоб забрати батька додому. 16 квітня І. Франко уже був у Львові.

[170] *Софіївка* — дільниця Львова, на котрій Франки побудували свій дім. Названа так від церкви Святої Софії, що стоїть неподалік (через дорогу) від дому Франків. У парку, біля церкви Софії, знаходився колись так званий санаторій доктора М. Свйонтковського. Сюди І. Франка, на другий день після його повернення з Ліпіка, привезли В. Гнатюк та історик С. Томашівський просто від лікаря Л. Коссака, і він пробув тут три місяці. Про те його перебування — з тяжкими хворобливими депресіями — досить докладно розповів у своїх споминах М. Мочульський (див.: Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 385–388). Недавно опублікована Франкова розповідь «Історія моєї хворо-

би» (Дзвін. — 2006. — № 5–6. — С. 145–146), записана рукою Андрія Франка. У ній, правда, багато думок, навіяних галюцинаціями хворого поета.

171 *Лизанівський Іван* (1892–1938) —.український літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч. У 1912–1914 роках — у часи хвороби І. Франка — був його секретарем. У 1919 році — міністр преси та пропаґанди в уряді УНР. За його та Сергія Пилипенка (1891–1934) редакцією вийшло перше багатотомове (у 30-ти томах) видання творів І. Франка (1924–1929). Автор статей про І. Франка, В. Стефаника, О. Кобилянську. Розстріляний у часи сталінського терору, як і С. Пилипенко, про якого в довіднику «Письменники радянської України» (К., 1988) неправдиво сказано, що «помер 11 липня 1943 р.». Докладну статтю про І. Лизанівського написав Р. Горак (див.: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 3. — Львів, 2003. — С. 308–332).

172 *... (около 35 тисяч приповідок)... видає їх у «Наукових записках».* — Праця «Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко» виходила окремими томами «Етнографічного збірника» НТШ протягом 1901–1910 років. У ній 31 091 приказка.

173 *Бігеляйзен Генрик* (1855–1934) — польський літературознавець, етнограф і педагог. За національністю — єврей. Упорядник і видавець чотиритомових зібрань творів А. Міцкевича, Ю. Словацького. Приятель І. Франка, з яким запізнався у Львові 1877 року. Потім разом працювали в газеті «Kurjer Lwowski». Написав спомини про І. Франка.

174 *«Вєлька утрата».* — «Wielka utrata» — рукописна драма невідомого автора про події польського повстання 1831–1832 років проти російських загарбників, придбана уже тяжко хворим І. Франком у львівській антикварні і потрактована ним як нібито п'ята частина славної поеми А. Міцкевича «Дзяди». Франка переконували, що це не так, але він таки видав драму у 1914 році під Міцкевичевим іменем. Критика не забарилася. І досі вважається, що Франко тут явно помилився. Недавно, проте, один із франкознавців, що займається цим пи-

танням, у приватній розмові зауважив, що крапку тут ставити рано.

175 *Шопенгауер Артур* (1788–1860) — німецький філософ. Основна його праця — «Світ як воля і уявлення».

176 *Спенсер Герберт* (1820–1903) — англійський філософ і соціолог. Засуджував класову боротьбу, соціалізм, понад усе ставив у суспільстві еволюцію.

177 *Оповідала, як до інституту приїжджа[ли] цар і царица та мати царя, Марія Фйодоровна.* — Тут, сказати б, трапилася «нерозбериха» із царями. У час, коли Ольга Хоружинська вчилася в Інституті шляхетних дівчат, тобто до 1886 року, російським царем був (від 1881 р.) Олександр III. Марія Федорівна (Фйодоровна), колишня датська принцеса, була йому дружиною, а не матір'ю. (Мати його — Марія Олександрівна).

Анна Франко-Ключко переплутала Олександра III із його сином Миколою Олександровичем, що став царем після смерті батька — в 1894 році. Переплутала, отже, із царем своїх часів. Про нього вона пише в есеї «Королева»: «В Києві в 1914 році я бачила московського царя Миколу II, що скорим темпом проїжджав Львівською вулицею у розкішнім повозі з немов закам'янілим обличчям. Я бачила також царську матір, Марію Федорівну, — всю в чорнім, з лицем-маскою. Вона виїздила з свого тихого будинку в Києві, що опісля став резиденцією гетьмана Петра Скоропадського» (Жіночий Світ. — 1959. — № 7–8. — С. 3). Царя Миколу II з усією його сім'єю розстріляли більшовики в 1918 році.

178 *Надсон Семен* (1862–1887) — російський поет-лірик. Хворий туберкульозом, переїхав із Петербурга в Україну. Помер у Ялті. На творчості Надсона позначився вплив М. Лермонтова і М. Некрасова.

179 *Заїздить аж до Одеси, надіючись віднайти спадок по дідові моєї мами — генералі.* — До Одеси І. Франко прибув у жовтні 1909 року — візу для нього вистарався у російського консула в Чернівцях професор С. Смаль-Стоцький. Одеса поманила Франка не так спробою віднайти спадок, як надією вилікувати покручені хворобою руки. Повірив «нашіптуванню духів» (наслідок періодичних хворобливих галюцинацій), що там у стіні

університету замуровано рецепт ліку на його недугу. В Одесі, завдяки добрим людям (М. Комаров, С. Шелухин та ін.), І. Франко пробув зо три тижні. Сумні картини хворобливого стану Франка в Одесі постають зі спогадів С. Шелухина та А. Ніковського (див.: Шелухин С. Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 184–199; Ніковський А. Франко в Одесі в 1909 р. // Там само. — С. 425–428).

180 *... вмирає Андрій.* — Андрій Франко помер у ніч із 21 на 22 квітня 1913 року. Див. про нього примітку № 3.

181 *Ількевич Григорій* (прибране ім'я — Мирослав; 1803–1841) — український фольклорист, етнограф і педагог. Працював у Коломиї. Його пісенні записи вміщено у першій на західноукраїнських землях книжці нової української літератури — в альманаху «Русалка Дністровая» (1837). У 1841 році у Відні вийшов збірник «Галицкіі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем». До 200-річчя від дня народження Г. Ількевича, в 2003 році, цей збірник перевидано у Львові. Там же з нагоди ювілею з'явилося видання «Народні пісні в записах Григорія Ількевича» (2003).

182 *Трильовський Кирило* (1864–1941) — український адвокат, публіцист, суспільно-політичний діяч. Засновник січово-стрілецького руху перед Першою світовою війною на Гуцульщині та Покутті, — руху, з якого постала організація Українських Січових Стрільців. Свого часу входив до радикальної партії, зустрічався і листувався з І. Франком. «На жаль, — інформував у спогадах, — вся та моя переписка з ним пропала, враз із моїм політичним і січовим архівом, на початку війни в 1914 році» (Трильовський К. З мого життя. — Київ — Едмонтон — Торонто, 1999. — С. 111).

183 *«Молода Муза»* — літературна група українських мистців-модерністів, організована у Львові 1906 року. До неї належали згадані Анною Франко-Ключко письменники Василь Пачовський (1878–1942), Володимир Бірчак (1881–1952), Сидір Твердохліб (1886–1922), Степан Чарнецький (1881–1944), Михайло Яцків (1873–1961). Дивно, що не згадала Анна Франко-Ключко провідного поета-«молодомузівця» — Пе-

тра Карманського (1878–1956), — зачислила його до «інших». Проіснувала ця група до 1910 року, усе більше «розформовуючись». І. Франко мав творчі стосунки з багатьма «молодомузівцями» — в основному критикував нерідко безплідні, але завше претензійні їх пошуки. Критичне ставлення І. Франка до «молодомузівців» значною мірою зумовила зухвала епіграма на нього у збірці Остапа Луцького (1883–1941) «Без маски», надрукованій у Коломиї 1903 року під псевдонімом «О. Люнатик». Відповіддю на цю епіграму була відома Франкова сатира «О. Люнатикові». (Ширше про це питання див.: Шалата М. Іван Франко і письменники «Молодої Музи» // Франкознавчі студії. — Вип. 1. — Дрогобич, 2001. — С. 108–127).

184 *«Союз Визволення України», започаткований Міхновським...* — Таку політичну організацію під час Першої світової війни створили на території тодішньої Австро-Угорщини та Німеччини українські емігранти з російської імперії. Діяла ця організація в 1914–1918 роках. Централя СВУ недовго (до серпня 1914 року) містилася у Львові, далі — у Відні. Микола Міхновський (1873–1924) — український публіцист і політичний діяч, ідеолог державної самостійності України — під час війни працював у Києві, то ж до СВУ не належав. Анна Франко-Ключко, мабуть, має на увазі працю М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900), яка на початку XX століття стала свого роду програмою борців за визволення України з московського ярма.

185 *... святкування... сороклітньої літературної діяльности* [І.Франка]. — Такий ювілей відзначався у 1913 році. Підготовка до нього почалася заздалегідь (перше засідання ювілейного комітету відбулося 27 січня 1912 року) і широко обговорювалася в пресі. У різних місцевостях України, а також в українській діаспорі, проводилися присвячені І. Франкові вечори, вистави, бесіди.

186 *Кульпарків* — неофіційна назва лікарні для душевнохворих у Львові на Кульпарківській вулиці.

187 *Зиґмунтовська Целіна* (дівоче прізвище — Журовська; 1856–1941) — дочка збіднілого поляка, рано осиротіла. Працювала у Львові на пошті, де й побачив її

Франко уперше. Поет пройнявся щирими почуттями до Ц. Журовської, та вона не відповіла взаємністю. Про цю нерозділену любов певною мірою можна судити з Франкового оповідання «Маніпулянтка», написаного спершу польською мовою. Ц. Журовська стала прототипом Реґіни — героїні пізнішої повісті І. Франка — «Перехресні стежки». Під впливом почуттів до Ц. Журовської поет створив більшість поезій «третього жмутка» збірки «Зів'яле листя» (1896). Волею долі Ц. Журовській-Зиґмунтовській судилось опікуватися хворим І. Франком незадовго перед його смертю і навіть деякий час мешкати в його домі зі своїм сином.

188 *Кобилянська Ольга* (1863–1942) — українська письменниця і культурно-громадська діячка. Авторка популярних повістей «Земля», «Людина», «Царівна», «В неділю рано зілля копала...», роману «Апостол черні», глибоко психологічних новел. Дружила з І. Франком. Написала про нього спогади «Великий Каменяр» (1941).

189 *Смаль-Стоцький Степан* (1859–1939) — український мовознавець, суспільно-політичний діяч. У 1885–1918 роках — професор Чернівецького університету. Від 1919 року до смерті жив і працював у Празі (посол ЗУНР, професор Українського Вільного Університету). Близько знався з І. Франком, приймав його у себе в Чернівцях, гостював у нього у Львові.

190 *«Дністер»* — страхово-кредитне товариство у Львові, засноване в 1892 році. Тут після закінчення в 1909 році учительської семінарії, не маючи можливості отримати роботу вчителя української мови, деякий час працювала Анна Франко-Ключко.

191 *Федак Степан* (1861–1937) — український адвокат, суспільно-політичний діяч, філантроп. Співзасновник, а в 1909–1913 роках — директор страхово-кредитного товариства «Дністер» у Львові. Дочки С. Федака були дружинами проводирів української національно-визвольної боротьби: Ольга — Євгена Коновальця, Софія — Андрія Мельника, Олена — сотника УГА Лева Шепаровича.

192 *«Старе і нове вино»*. — Правильна назва книжки Т. Франка — «Старе вино в новім місі» (1913).

[193] *Ряшів* — нині на території Польщі (Жешув).

[194] *... тепер, маючи титул академіка, працює* [Т. Франко] *в Академії наук ім[ені] Шевченка.* — Інформація не точна: Тарас Франко академіком не був; правильна назва установи, де свого часу працював, — Інститут літератури імені Т. Шевченка Академії наук УРСР (нині — Національна Академія наук України).

[195] *Франко Зеновія-Ростислава* (у заміжжі — Юрачківська) — старша дочка Тараса Франка, мовознавець (кандидат філологічних наук), публіцист, громадська діячка. Як українська патріотка, зазнала немилості радянської влади. Спільно з М. Василенком упорядкувала книгу творів І. Франка, які не ввійшли до 50-томового Зібрання творів письменника, видану в 2001 році під назвою «Мозаїка». У 2003 році у Львові вийшов збірник «Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали».

[196] *Франко Дарія-Любомира* (Люба; нар. 1926 р.) — друга дочка Тараса Франка. Мешкає в Києві. Тривалий час — до виходу на пенсію в 1992 році — працювала у видавництві «Українська Радянська Енциклопедія».

[197] *Франко Роланд-Олександр* (нар. 1932 р.) — син Тараса Франка. Науковець (за фахом — гірничий інженер; кандидат технічних наук), громадський діяч. У 90-х роках минулого століття був радником Посольства України у Великобританії. Живе у Києві.

[198] *Пласт* — організація української молоді для всебічного самовиховання в патріотичному дусі, створена за прикладом англійського скавтингу. Початки Пласту — у 1911 році. Один із його засновників — син Івана Франка Петро Франко. Сьогодні пластунський рух популярний у всьому українському світі.

[199] *Коновалець Євген* (1891–1938) — видатний український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, у 20-х роках — комендант Української Військової Організації (УВО), від лютого 1929 року — голова Проводу Організації Українських Націоналістів (ОУН). Підступно убитий більшовицьким аґентом у Роттердамі.

[200] *Мельник Андрій* (1890–1964) — видатний український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР,

сподвижник Є. Коновальця в УВО і в ОУН, а після його смерті — від 1939 року — голова Проводу ОУН.

[201] *Красне* — селище міського типу, залізничний вузол (нині — Буського району Львівської області). Тут у воєнні 1918–1919 роки базувався летунський відділ УГА, сформований Петром Франком.

[202] *Білевич Ольга-Марія* (1896–1987) — дружина Петра Франка. Авторка книжки «Всенародна кухня» (1937).

[203] *«Сурма»* — підпільний журнал Української Військової Організації, що видавався спочатку в Берліні (1927–1928), потім у Каунасі (1928–1934).

[204] *Франко Віра* (1923–1996) — дочка Петра Франка. За німецької окупації потрапила до табору Ревенсбрюк, за радянської — до сталінських концтаборів. Після ув'язнення влаштувалася на роботу у львівській книгарні.

[205] *Ася.* — Так Петро та Ольга Франки називали молодшу свою дочку Іванну, народжену 1925 року.

[206] *Панчишин Мар'ян* (інколи пишуть: Паньчишин; 1882–1943) — український лікар і громадський діяч. Професор і ректор Українського таємного університету у Львові в 20-х роках XX століття. Засновник першого в Галичині протитуберкульозного диспансеру. Видавець медичних журналів.

[207] *Студинський Кирило* (1868–1941) — український літературознавець, педагог і громадський діяч. Був головою Наукового Товариства імені Шевченка (1923–1932). У 1928 році обраний академіком Всеукраїнської Академії наук, у 1940-му — депутатом Верховної Ради СРСР. На початку війни — в червні 1941 року — його, разом із Петром Франком, радянські «піклувальники» вивезли начебто в евакуацію і десь, за нез'ясованих обставин, позбавили їх життя.

Див. також примітку № 5.

[208] *(?)* — знак питання — авторський (Анна Франко-Ключко не була впевнена, що дружині П. Франка радянська влада призначила пенсію).

[209] *Були гарячі липневі дні.* — Насправді був початок серпня. У книзі вражень відвідувачів Тарасової Гори в Ка-

неві зберігся запис Петра, Анни Франків та їх матері, датований 6 серпня 1909 року.

210 *«Маніпулянтка»* — оповідання І. Франка, написане у Львові в червні 1888 року.

211 *Спершу поїхала до маєтку мого дядька Ігнатовича в село Плютенці, біля Білої Церкви.* — Див. примітку № 71.

212 *Тітка Саня Ігнатович...* — Див. примітку № 67.

213 *Барвінок Ганна* (справжні ім'я та прізвище — Олександра Білозерська; 1828–1911) — українська письменниця, дружина Пантелеймона Куліша (1819–1897).

214 *Черняхівська* — Старицька-Черняхівська Людмила (1868–1941) — українська письменниця, літературознавець, громадська діячка. Дочка М. Старицького (1840–1904). У 1930 році була арештована за нібито участь у мнимій для більшовиків Спілці Визволення України (СВУ). На початку війни, 20 липня 1941 року, її повезли в «телячому вагоні» під конвоєм до Казахстану. У дорозі померла. Де похована — невідомо.

215 *Ходила часто до театру Садовського...* — Йдеться про українську стаціонарну театральну трупу 1907–1919 років у Києві під керівництвом Миколи Садовського (справжнє прізвище — Тобілевич: 1856–1933) — визначного актора, режисера, культурно-громадського діяча, брата славного драматурга та актора Івана Карпенка-Карого (Тобілевича; 1845–1907) і Панаса Саксаганського (див. примітку № 217).

216 *Малиш.* — Прізвища такого актора часів, про котрі пише Анна Франко-Ключко, немає не те, що в енциклопедіях, але навіть у тогочасних театральних рецензіях. Відсутнє воно і в спеціальній монографії — в книзі В. Василька «Микола Садовський та його театр» (К., 1962), де на 185–195 сторінках зафіксований весь творчий склад театральної трупи М. Садовського від 1906 до 1919 року. Мабуть, Анна Франко-Ключко мала на увазі провідну акторку театру М. Садовського Марію Малиш-Федорець (1885–1960), не без того що й популярного коміка-резонера цієї трупи — Юхима Миловича, але допустила (чи вона, чи допустило видавництво) машинальну помилку.

Принагідно дякую Євгенові Пшеничному за допомогу у з'ясуванні цього питання.

217 *... театр Саксаганського із знаменитою Заньковецькою.* — У 1916–1917 роках на Наддніпрянщині функціонувала мандрівна театральна трупа «Товариство українських артистів» — за участю визначного актора, режисера й театрального діяча Панаса Саксаганського (справжнє прізвище — Тобілевич; 1859–1940) та славетної актриси Марії Заньковецької (справжнє прізвище — Адасовська; 1854–1934). У 1918 році П. Саксаганський створив у Києві Народний театр, на базі якого в 1922 році постав Український драматичний театр імені М. Заньковецької.

218 *Шаляпін Федір* (1873–1938) — видатний російський співак (бас). До 1916 року не раз виступав у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі (нині — Дніпропетровськ), виконував окремі пісні українською мовою.

219 *Собінов Леонід* (1872–1934) — великий російський співак (ліричний тенор). Перші його виступи зв'язані з українською трупою М. Садовського, яка в 1891 році гастролювала в Москві. У 1918–1919 роках перебував у Києві. Як і Ф. Шаляпін, низку пісень співав українською мовою.

220 *Чайковський Петро* (1840–1893) — видатний російський композитор із українським родоводом. Тісно зв'язаний з Україною як життям, так і творчістю.

221 *Межигірський Спас* — Спасо-Преображенський монастир у селі Межигір'я (тепер — Нові Покрівці) біля Києва, на правому березі Дніпра. Зруйнований за радянської влади.

222 *Святошино (Святошине)* — одне із київських передмість.

223 *Крижанівська Любина* — найближча товаришка Анни Франко у Києві в 1915–1918 роках, активістка підпільної організації української націоналістичної молоді. Коли в 1918 році до Києва вдерлися більшовицькі банди Муравйова, потрапила до тюрми. В одну з ночей із групою арештантів їй удалося втекти із катівні, та внаслідок перенесених мук, під впливом картин жах-

ливого більшовицького терору на київських вулицях відібрала собі життя.

224 *Бандрівський Карло* (1855–1931) — один із найближчих Франкових друзів. Свої спомини про Франка він починає повідомленням: «Я знався з Іваном Франком від вересня 1864 року, а з ним проживав як товариш в літах 1864–1887 і від 1903 до 28. 5. 1916» (Бандрівський К. Спогади про Франка-школяра // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 49). Опікувався дітьми І.Франка в часі його хвороби та в перші роки після смерті письменника.

225 *Франко Василь* (1899–1980) — племінник І. Франка, син письменникового брата Захара (див. примітку № 40). Доглядав за хворим І. Франком в останні місяці його життя — навіть прислуговував йому в лічниці для «усусусів». Із Петром Франком у 1931–1936 роках побував у «радянській» Україні — в Харкові. Перед приходом у Галичину «других совітів» (1944) еміґрував із Дрогобича, де працював на нафтопереробному заводі, до Німеччини, а звідти до США. Син В. Франка Зеновій Франко, що живе у США, прислав цікаві спогади про батька, які маємо намір опублікувати.

226 *... і тут моя подруга...* — Мова про Любину Крижанівську (див. примітку № 223).

227 *Федак Степан.* — Див. примітку № 191.

228 *Охримович Володимир* (1870–1931) — український адвокат, етнограф, публіцист, громадський діяч. Депутат австрійського парламенту (1907–1908). У 1915–1917 роках перебував у російському полоні.

229 *Залозецький-Сас Роман* (1861–1918) — український учений-технолог. Професор Львівської Політехніки, дійсний член Наукового Товариства імені Шевченка.

230 *«Союз міст».* — Точна назва — «Союз земств і міст»: організація, що діяла в Києві у воєнних 1915–1917 роках — для допомоги пораненим воякам, а також біженцям війни, особливо дітям.

231 *Дорошенко Дмитро* (1882–1951) — український історик, публіцист, громадський і державний діяч. Член Центральної Ради (1917), міністр закордонних справ Української держави (1918). Від 1919 року в еміґрації. Про-

фесор Українського Вільного Університету (1921–1951). Автор спогаду «Останній побут Івана Франка у Києві».

232 *Марґуліс.* — Правильно — Морґуліс Зіновій (1880 — після 1930 р.) — київський адвокат, єврей за національністю, дуже тісно зв'язаний з українським визвольним рухом. Належав до таємного Товариства Українських Поступовців, що діяло від 1908 до 1917 року. Приятелював із В. Винниченком, С. Петлюрою, Д. Дорошенком. У 1929 році арештований у видуманій сталінськими терористами «справі СВУ» (в неіснуючій тоді «Спілці Визволення України») і в квітні 1930 року засуджений на тирічне позбавлення волі. Помер у місці ув'язнення.

233 *... правительство Керенського.* — Тимчасовий уряд у російській імперії після так званої «лютневої революції 1917 року», внаслідок якої зрікся влади цар Микола II. Очолив цей уряд політичний діяч Олександр Керенський (1881–1970). Під час російської «жовтневої революції» (7. XI 1917) утік із Петрограда. В еміґрації жив у Парижі, Лондоні, а від 1940 року — у США.

234 *Центральна Рада* — створений 17 березня 1917 року своєрідний революційний парламент України на чолі з М. Грушевським. Після «жовтневої революції» в Росії 1917 року Центральна Рада III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку, а 22 січня 1918 року IV Універсалом — Україну як самостійну і суверенну Державу. У результаті перевороту 29 квітня 1918 року та обрання гетьманом Української держави П. Скоропадського Центральна Рада перестала існувати.

235 *Винниченко Володимир* (1880–1951) — український письменник і політичний діяч. Активний учасник українського національно-визвольного руху 1917–1919 років, заступник голови Центральної Ради, голова її Генерального Секретаріату (автономного уряду України). На еміґрації жив у Франції.

236 *Мазепа Іван* (1639–1709) — видатний військовий і державний діяч України, її гетьман від 1687 року. Прагнув визволити Україну від московських поневолювачів, тому в червні 1709 року його козаки разом із військом

шведського короля Карла XII (1654–1718) вступили в бій із армією російського царя Петра I (1672–1725) під Полтавою. На жаль, битва закінчилася для українців і шведів нещасливо. Відомий І. Мазепа як найбільший в Україні меценат у справі будівництва церков, а також як поет — зокрема популярність здобула його пісня «Ой горе тій чайці...».

237 *Петлюра Симон* (1879–1926) — український публіцист, визначний державний діяч, організатор і головний отаман збройних сил УНР, голова Директорії. У 1912–1917 роках редагував журнал «Украинская Жизнь», що виходив у Москві. Ще при житті І. Франка, в 1913 році, опублікував там цінну статтю «І. Франко — поет національної честі». Убитий у Парижі більшовицьким аґентом.

238 *Центральна Рада... тратила час на безплянових маловажних засіданнях, на яких першою точкою була, переперта жидом Ґольденберґом, точка оборони прав меншин (жидів і поляків)...* — Тут явна помилка щодо прізвища: членом Центральної Ради був не Ґольденберґ, а Соломон Ґольдельман (1885–1974), який відтак (у 1918 році) виконував обов'язки секретаря у справах нацменшин в уряді Директорії.

239 *Денікін Антон* (1872–1947) — російський генерал, у 1918–1920 роках — командувач антибільшовицьким «білогвардійським» військом на півдні Росії та України. Як і більшовики, воював за «єдіную, нєдєлімую Рассєю», лише під іншим прапором. Завдав багато спустошень Україні. В 1920 році його змінив на посту генерал Петро Вранґель (1878–1928), який остаточно програв війну більшовикам.

240 *Крути* — залізнична станція на Чернігівщині, де 29 січня 1918 року київські студенти й гімназисти героїчно вступили в бій із кількатисячною більшовицькою бандою Муравйова, котра рвалася до Києва, і майже всі полягли у нерівному змагу, вкривши себе невмирущою славою. Крути називають «українськими Термопілами».

241 *... відділи китайців, мадярів і латишів — фахівців у катуванні й мученні...* — Тут, зрозуміло, не узагальнюється той чи інший національний характер — тут осуджу-

ються ті окремі представники націй, що, запродавши душу московсько-більшовицьким терористам, особливо вислуговувалися перед ними у жорстокості, — іншими словами, осуджуються ті, кого в українській нації віддавна іменують яничарами.

242 *Грозний Іван* — відомий своєю жорстокістю московський «підкорювач земель», цар Іван IV (1530–1584). Уже в 13-річному віці розпорядився віддати князя Шуйського... на розтерзання собакам. У 1565 році створив спеціальний загін карателів, що мали назву «опричники».

243 *Коцюбинський Юрій* (1897–1936) — син українського письменника Михайла Коцюбинського (1864–1913). Збаламучений більшовицькою пропаґандою, став, на жаль, «інструментом» більшовиків у їхній боротьбі з українським національно-визвольним рухом 1917–1920 років. Увійшов до першого, злочинно сформованого 25 грудня 1917 року в Харкові, «радянського уряду України». У 1918 році був головнокомандувачем військами «української радянської республіки». Потім займав різні керівні і дипломатичні пости в радянській державі. Отримав за це більшовицьку «подяку» — арешт у квітні 1936 року і розстріл без суду — як... «ворог радянської влади».

244 *Скоропадський Павло* (1873–1945) — український політичний і військовий діяч, у 1919 році — гетьман Української держави. На еміґрації жив спочатку в Швейцарії, відтак у Німеччині.

245 *Прийшов «чотирикутник смерти»..* — Див. примітку № 43.

246 *... пише* [М. Грушевський] *статтю в 10-ліття смерти Великого Каменяра...* — Стаття М. Грушевського про І. Франка «Апостолові праці» опублікована в шостій книзі наукового двомісячника Всеукраїнської Академії наук «Україна» 1926 року.

247 *«Не любєн Русі»* (пол.: «Nie lubię Rusi»). — Такої статті в І. Франка немає. Анна Франко-Ключко так назвала з пам'яті його польськомовну статтю «Дещо про себе самого» («Nieco o sobie samym»), написану 1895 року, але надруковану в 1897 році у формі передмови до поль-

ського видання його, Франкових, оповідань «Obrazki galicyjskie». Саме там є указана фраза, яка так була переполошила багатьох «патентованих патріотів». Яку саме Русь І. Франко не любив — він виразно сказав у сатиричній поезії тих часів «Сідоглавому», опублікованій у збірці «Мій Ізмарагд» (1898).

248 *«Вернигора»* — українське видавництво у Києві (1916–1921) і Відні (1918–1923). Після Другої світової війни відроджене в Мюнхені (1946–1948).

249 *Ситін Іван* (1851–1934) — російський видавець і книготорговець.

250 *Матушевський Федір* (1869–1919) — український публіцист і громадський діяч. Був членом Центральної Ради, послом УНР у Греції (1919).

251 *У січні 1919 р[оку] я виїхала з Місією Червоного Хреста (для допомоги українським полоненим у Німеччині)...* — Під час Першої світової війни у Німеччині, що була в союзі з Австро-Угорщиною, опинилося багато полонених українців з російської царської армії. Немало їх увійшло до «Союзу Визволення України» (див. примітку № 184). Культурно-просвітницьку, національно-патріотичну роботу з полоненими-наддніпрянцями вели часто відомі представники української інтеліґенції — скажімо, в таборі німецького містечка Вецляр працював із ними письменник Богдан Лепкий (1872–1941). Для медичної допомоги полоненим у Німеччину на початку 1919 року виїхала медсестра Анна Франко.

252 *Ключко Петро* (1891–1948) — чоловік Анни Франко, лікар. Походив із Наддніпрянщини (чи не з Києва, де в молодості працював). Побралися обоє в Німеччині у 1919 році. Звідти в 1921 році виїхали на Закарпаття, в село Довге (нині — Іршавського району). Під час Другої світової війни був лікарем у Відні. Арештований 1945 року радянською «спецслужбою». Після тюрми, з якої неймовірними зусиллями Анні Франко-Ключко вдалося його вирвати (через дипломатичні служби — завдяки резонансу відзначення ювілею І. Франка в 1946 році), понівечений тортурами, прожив недовго. Помер у Зальцбурзі (Австрія).

[253] У перекладі з німецької:

Хто не їв свій хліб зі сльозами,
Хто не мав печальних ночей
У своєму ліжку, заплаканий, сидячи,
Той не знає небесних сил...

[254] *Петро виїхав до Києва, щоб ніколи не вернутися...* — Див. примітку № 5.

[255] *Я могла приїхати* [до Львова] *аж по її смерті.* — Мати Анни Франко-Ключко, Ольга Хоружинська-Франко, померла 17 липня 1941 року.

[256] *Коли Гітлер передав у 1939 році Закарпаття мадярам...* — Це сталося 15 березня 1939 року, одночасно з окупацією Німеччиною Чехії та Моравії. Угорській (мадярській) окупації Закарпаття протистояла Карпатська Січ, але, на жаль, її сили були замалі.

[257] *Нірадгаза (Ніредьгаза)* — місто в Угорщині, неподалік від українського кордону, центр області Саболч-Сатмар.

[258] *Зальцбург* — місто в Австрії, столиця однойменного краю (за якихось 250 км від німецького міста Мюнхена). У 1945–1950 роках у Зальцбурзі, в так званих «таборах для переміщених осіб», проживало понад вісім тисяч українців.

[259] *... річниця смерти мого тата...* — У 1946 році відзначали 90-річчя від дня народження і 30-річчя від часу смерті Івана Франка.

[260] *Музичка Андрій* (1886–1966) — український літературознавець. У 30-х роках, як «неблагонадійний», висланий радянським режимом у Казахстан, звідки уже не повернувся в Україну. Анна Франко-Ключко висловлює незадоволення його книгою «Шляхи поетичної творчости Івана Франка» (Одеса, 1927).

[261] *Грицай Остап* (1881–1954) — український еміграційний літературознавець, письменник, перекладач. Мабуть, Анна Франко-Ключко згадує О. Грицая у зв'язку з його статтею про І. Франка, опублікованою в шостому випуску місячника «Рідне слово» за 1946 рік, виданому в Мюнхені 1947 року.

[262] *Якби йому* [І. Франкові] *були дали умови життя Лесі Українки...* — Тут Анна Франко-Ключко не зовсім спра-

ведлива. Очевидно, вона мала на увазі заможніший рід Косачів, а чи те, що Леся Українка більше наїздилася по світі. Але ж не від добра вона їздила, а, сказати б, рятуючи життя: хвора, натерпілася стільки болю, що їй не позаздриш.

263 *У 30-літню річницю смерти Франка пише В. Бірчак свій «спомин»...* — Інформація цікава, проте неясна. Відомо, що Володимир Бірчак (1881–1952) — український письменник, педагог і громадський діяч — опублікував свої «Спогади про І. Франка» в «Літературно-Науковому Віснику» 1926 року, а пізніше — в 1941 році — вмістив у берлінській газеті «Українська дійсність» (№ 10) статтю «Еволюція постаті борця в творах І. Франка», але якихось згадок про те, що, як пишеться в книзі Анни Франко-Ключко, у «Віденській кварні» у Львові хтось заміняв його плащ», у тих публікаціях немає. 30-ліття смерті І. Франка припало на 1946 рік. Одначе, В. Бірчакові тоді було не до літературних спогадів: у 1945 році він був арештований більшовиками — і вже з неволі не вийшов. Отже: або існує ще якийсь, поки що невідомий, спогад В. Бірчака про І. Франка, лиш написаний до 1946 року, або Анна Франко-Ключко... переплутала автора спогаду.

264 *... І глянеш, як хазяїн домовитий, // По своїй хаті і по своїм полі.* — Франкові рядки зі вступу до поеми «Мойсей» (1905).

265 *Малащук Роман, Башук П.* — українські громадські діячі в Канаді.

266 *Кравців Меланія* (до заміжжя — Теодорович; 1897–1961) — українська письменниця, родичка (по чоловікові) поета, публіциста і громадського діяча Богдана Кравціва (1904–1975). На еміґрації жила в Канаді.

267 *... посли Ф. Заплітний та І. Яремко, олдерман д-р І. Кучерепа, д-р М. Кушпета, сотн[ик] С. Павлюк...* — українські громадські діячі в західній діаспорі.

268 *Пікерстіл І. В., Дрю Джон* — канадські політичні і державні діячі середини XX століття.

269 *Меннінґ Кларенс Авґуст* (1893–1972) — американський учений-славіст і перекладач, професор Колумбійського університету (Нью-Йорк). Провідний славістичний

інтерес — українка. Особливо цікавився творчістю Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Упорядкував і видав книгу творів І. Франка в англійських перекладах Персівала Канді (1881–1947): «Ivan Franko. The Poet of Western Ukraine» (1948). Автор статей «Літературна спадщина Івана Франка» (1956), «Особисті й епічні елементи у Франковому «Мойсеї» (1963), «Роль Франка» (1968).

270 *Тато залишив завіщання, списане в присутності Бандрівського й д-ра Кобринського Ст/епаном/ Бараном.* — Див. це «завіщання», тобто заповіт І. Франка, у книзі «Іван Франко: Документи і матеріали. 1856–1965» (К., 1966. — С. 312). І. Франко продиктував цей заповіт 9 березня 1916 року, коли лежав у лічниці з «усусусами». При цьому, крім судового радника, сердечного Франкового приятеля Карла Бандрівського (див. примітку № 224), лікаря і культурно-громадського діяча Володимира Кобринського (1858–1940) та адвоката, публіциста і суспільно-політичного діяча Степана Барана (1879–1953), який, опріч ролі свідка, виконував ще місію писаря, був ще і не згаданий Анною Франко-Ключко свідок Лев Шехович — радник крайового суду у Львові. С. Баран у своїх споминах 1952 року згадував: «Я списав на двох сторінках аркуша заповіт за змістом, як подав його Франко при свідках... і опісля прочитав голосно весь заповіт. По мені прочитав уголос весь заповіт один із свідків... і я спитав Франка, чи прочитане згідне з його волею. Він відповів, що так. Бандрівський поклав аркуш з написаним заповітом на тверду підкладку, взяв перо та наблизився до ліжка Франка. Франко лежав напівсидячи і ледве міг піднести руку. Бандрівський вклав йому перо між два пальці правої руки, які не згиналися, і перо між пальцями держалося з великим трудом. Франко дрижачою рукою почав писати окремо кожну літеру свого імені і прізвища...» (Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 451).

Ольга Франко в правдивім світлі

Друкується за першопублікацією: Новий Шлях (Вінніпеґ). — 1960. — 27 травня — 25 липня.

У назві в перших подачах (уся стаття розбита на 14 подач) після слів «Ольга Франко» стоїть кома. Взагалі з розділовими знаками в публікації — нерозбериха.

Під заголовком указано, що стаття побудована на листах Івана Франка до дружини. Родове прізвище дружини — Хоружинська — усюди в статті (очевидно, з вини редакції) подане як «Хорунжинська». Чи не більше, проте, використано Франкові листи до інших осіб (особливо до М. Драгоманова), де письменник пише про дружину й про свою сім'ю.

Тематичний аналіз листів А. Франко-Ключко довела до 1895 року. Здається, останні «подачі» вона готувала вже мірою виходу газети — від номера до номера, бо надто вже вони поспішні й схематичні: у такому-то листі до такого-то Іван Франко пише... і цитата (все-таки цікавий погляд дочки на батькові листи до матері чи про матір: що вона з цих листів вибрала!). Реґламентована праця над статтею (газета підганяла), очевидно, втомила Анну Франко-Ключко, у якої, зрештою, було багато життєвих клопотів, тож стаття несподівано обривається.

Про останні роки життя Франкової дружини див. статтю Віри Бонь «Ольга Франко» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 8. — Львів, 2008. — С. 129–139).

Оскільки давні підшивки канадської україномовної газети «Новий Шлях» рідкісні й часто неповні, то за сприяння в републікації статті А. Франко-Ключко «Ольга Франко в правдивім світлі» (за копії окремих подач) складаю тут щиру подяку Євгенові Пшеничному (Дрогобич), Наталії Тихолоз (Львів) та Лідії Яцків (Торонто).

[271] *Обидві книги видані Державним Видавництвом Украї-*

ни в Києві 1956 р. — Анна Франко-Ключко тут не зовсім точна. Дві книги, з яких вона брала листи для своєї статті, — це останній том «Творів» Івана Франка у 20-ти томах (Т. 20: Вибрані листи) і перший випуск збірника «Літературна спадщина: Іван Франко» (а не «З літературної спадщини», як указано в статті). Обидва видання з'явилися в Києві 1956 року до 100-річчя Івана Франка, але перше — у Державному видавництві художньої літератури (нині — «Дніпро»), а друге — у Видавництві Академії наук УРСР (нині — «Наукова думка»).

Не точна А. Франко-Ключко і в цитуванні листів. Батькові листи вона часто редагує на свій лад, осучаснюючи їх, інколи додаючи або пропускаючи якесь слово. Фразу «помимо слабого здоров'я» у листі І. Франка до О. Хоружинської від 6. IV 1886 р., приміром, вона переінакшує на «не дивлячись на слабе здоров'я», а фразу «через 10 літ появилось трохи встиду» у листі до М. Драгоманова від 23. XI 1889 р. — на «за 10 років появилось трохи сорому»; слова «хвиля» (про час), «іменно», «воздух», «сей» змінює відповідно на «хвилина», «саме», «повітря», «цей» (про службові частини мови уже й не казати: давній прийменник «о» всюди змінено на «про», сполучник «і» — переважно на «й» і т. д.). Франкові назви іноземною мовою (творів, часописів) у статті подано в українській транскрипції, не дотримано Франкових скорочень слів, як і часто-густо письменникової форми ввічливості («ви» замість Франкового «Ви»).

Звісно, Анна Франко-Ключко — не науковець, і дорікати їй не варто. Вона дбала про суть мовленого — філологічні подробиці були для неї не вельми важливими.

У сьогоднішньому передрукові праці А. Франко-Ключко «Ольга Франко в правдивім світлі» усі цитати з листів Івана Франка автентичні (усе-таки — Франко!) — подаються, з точністю за тими виданнями, з яких довільно цитувала авторка статті: за «Творами» Івана Франка у 20-ти томах (Т. 20. — Київ, 1956) і збірником «Літературна спадщина: Іван Франко» (Вип. І. — Київ, 1956).

[272] *...[у]порядковані...* — В першопублікації: «підпорядковані».

[273] *«Українська Академія Наук» в Києві.* — Див. примітку № 271.

[274] *Драгоманов Михайло.* — Див. примітку № 47.

[275] *Пчілка Олена* (справжні ім'я та прізвище — Ольга Косач; 1849–1930) — рідна сестра М. Драгоманова, мати Лесі Українки, письменниця, фольклористка й громадська діячка.

У кінці травня 1891 року І. Франко зі сім'єю (з дружиною і трьома синами) на запрошення Олени Пчілки приїхав до неї в гості у село Колодяжне на Волині, провів у Косачів тиждень, а його сім'я лишилася тут на все літо.

[276] *Кримський Агатангел* (1871–1942) — видатний український учений-сходознавець, письменник, перекладач. У 1900–1918 роках працював у Москві. Відтак — у Києві. Один із організаторів і в 1918–1928 роках секретар Української Академії Наук (УАН). Заарештований у липні 1941 року радянською «спецслужбою», помер у Кустанайській в'язниці (Казахстан).

[277] *Рошкевич Ольга* (1857–1935) — наречена І. Франка, з якою, однак, йому не судилося повінчатися. Дочка священика з Лолина (нині Долинського району Івано-Франківської області). І. Франко познайомився з нею через її брата, Ярослава Рошкевича (1858–1904), з яким навчався у Дрогобицькій гімназії, а відтак і в Львівському університеті. Поет присвятив їй першу свою збірку «Баляди і розкази» (Львів, 1876; у присвяті, правда, фігурує її псевдонім — «Надежда»). На перешкоді до одруження І. Франка та О. Рошкевич став батько дівчини, який після того, як поета було арештовано, не захотів мати політично неблагонадійного зятя. Про цю глибоку, але нещасливу Франкову любов написано багато, — є на цю тему й цікавий роман П. Колесника «Терен на шляху» (1959).

[278] *Рошкевич Михайло* (1830–1886) — греко-католицький священик, батько Ольги Рошкевич.

[279] *Гаврилик Григорій*. — Див. примітку № 20.

[280] *Белей Іван* (1856–1921) — український журналіст, перекладач і критик. Псевдоніми — Роман Розмарин, Гнат Перевізник. Товариш І. Франка з університетських років. Редагував журнал «Світ» (1881–1882), у якому Франко, зокрема, надрукував повість «Борислав сміється», відтак (у 1884–1902 роках) — редактор газети

«Діло» та її літературного додатку «Бібліотека найзнаменитіших повістей».

Докладніше див.: Кухар В. До історії взаємин між Іваном Франком та Іваном Белеєм. (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 5. — Львів, 2005. — С. 142–162).

281 *Павлик Михайло.* — Див. примітки №№ 33 і 44.

282 *...ми ще не в соціялістичній державі...* — Ці слова А. Франко-Ключко змінила в своїй статті на «...ми ще не у вільній державі».

І. Франко у час написання коментованого листа до О. Рошкевич (1878) перебував під впливом соціялістичних ідей, пропагованих, зосібна, М. Драгомановим. Невдовзі поет збагнув їх облудність і піддав доктрину соціялізму рішучій критиці.

283 *...егоїстичної буржуазної любови...* — Слово «буржуазної» з цієї фрази молодого І. Франка-соціяліста А. Франко-Ключко у своїй статті свідомо пропустила.

284 *...як колись ми будем жити разом...* — Ці слова у листі до О. Рошкевич І. Франко підкріплює поданим у дужках запевненням: «...а я вірю твердо, що ми б у д е м жити разом». Це запевнення теж пропущене Анною Франко-Ключко у цитуванні листа.

285 *Озаркевич Володимир* (1855–1912) — греко-католицький священик, рідний брат письменниці Наталії Кобринської. 14 вересня 1879 року одружився з Ольгою Рошкевич — першою любов'ю І. Франка.

286 *1879 [року].* — У статті А. Франко-Ключко помилково названо 1897 рік.

287 *Олеськів Осип.* — Див. примітку № 18.

288 *Павлик Анна* (1855–1928) — сестра Михайла Павлика, громадсько-політична діячка радикального напрямку в Галичині, активістка жіночого руху. Авторка публіцистичних та економічних праць, про одну з яких — «Мої й людські гріхи» — І. Франко в листі до О. Рошкевич 14 серпня 1878 року писав: «Знаєш, се прехороша річ, а місцями навіть глибоко патетична. А спосіб писання чисто жіночий: логіка в кут, наглі скоки з факту на факт, а все навіяне якимось дивним духом, котрого й означи-

ти годі». В часі написання цього листа І. Франко жив у Львові на квартирі, яку винаймав М. Павлик на вулиці Кляйнівській, 4, де, крім нього й Павлика, мешкали також Анна Павлик та літературний критик, журналіст і громадський діяч Остап Терлецький (1850–1902). У монографії Ярослава Грицака «Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота» (Київ, 2006. — С. 322) читаємо: «Під час побуту у коломийській тюрмі Франко прийняв нове рішення — одружитися з Павликовою сестрою Анною, що пішла дорогою брата й була заарештована за участь у соціялістичній пропаґанді. Франко був досить скептичним щодо її особистих якостей і не почував до неї любові... Тому він рішився одружитися «не по любові, а по приязні». Дуже скоро поет назавжди відмовився від цього поспішного рішення.

289 *Дзвонковська Юзефа* (Йосифа; 1862–1892) — дочка збіднілого польського шляхтича. Мешкала в Станиславові (нині Івано-Франківськ). Там же й похована. І. Франко в кінці свого життя мав намір видати присвячені їй поезії окремою збіркою.

Листи Ю. Дзвонковської до І. Франка опублікувала Соломія Вівчар (див.: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 5. — Львів, 2005. — С. 186–196).

290 *Журовська* (у заміжжі — Зиґмунтовська) *Целіна*. — Див. примітку № 187.

291 *Стара «Київська Громада», «Молода Громада»...*— У другій половині XIX — на початку XX століття передова українська інтелігенція в російській імперії об'єднувалася в так звані «Громади» — задля піднесення національно-культурницької і громадсько-політичної роботи. Були такі «Громади» в Петербурзі (тут до неї належали Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський), у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. «Київська Громада» виникла в 1861 році, згодом її називали «Старою Громадою». До неї входили П. Чубинський, М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, В. Антонович, П. Косач (батько Лесі Українки), Т. Рильський (батько М. Рильського). На межі XIX — XX століть у Києві почала формуватися «Молода Громада», точніше, це була та ж «Стара», лиш омоло-

джена новими силами — такими, як В. Доманицький, С. Єфремов, Є. Чикаленко, І. Стешенко та інші.

[292] *...об'єднування» одних «з дашками», других «без дашків».* — А. Франко-Ключко має на увазі тривалу так звану «азбучну війну» в Галичині, яку вели між собою прихильники «желехівки», «драгоманівки», етимологічного, фонетичного та інших правописів, коли, приміром, назву Франкового оповідання «Олівець» одні пропонували писати через «і», другі — через «о̂» («о» з дашком). І одні, й другі в основному переймалися галицьким, не загальноукраїнським правописом.

[293] *Трегубови.* — Мова про сім'ю Єлисея Трегубова. — Див. примітку № 70.

[294] *...свого діда... генерала Таманова в Одесі.* — Див. примітку № 73.

[295] *І. Франко... знайомить Ольгу зі своєю родиною, своїм батьком і братами...* — Батько І. Франка помер у великодню суботу 1865 року, то ж знайомив із ним письменник свою майбутню дружину хіба через розповідь.

[296] *...героїня поеми Некрасова «Княгиня Трубецкая»...* — Вихована значною мірою на російській літературі, Ольга Хоружинська, безперечно, не розминулася з поемою Миколи Некрасова (1821–1878) «Княгиня Трубецька» (1871) — із його епічного циклу «Російські жінки» («Русские женщины»).

Трубецька Катерина (з дому — ґрафиня Лаваль; 1801–1853) — дружина російського полковника лейбгвардії Преображенського полку, князя Сергія Трубецького (1790–1860), який за участь у декабристському повстанні (1825) був засланий царем Миколою І на довічну каторгу в Сибір. К. Лаваль-Трубецька добровільно поїхала за чоловіком, у Сибіру й померла.

[297] *Кравченко Уляна* (справжні ім'я та прізвище Юлія Шнайдер; 1860–1947) — українська письменниця, педагог. Щира приятелька і літературна учениця І. Франка. Присвятила йому низку поезій, статей, спогадів. Ці присвяти, а також взаємне листування Уляни Кравченко та Івана Франка видано окремою книжкою: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — Львів, 1996. — 248 с.

[298] *«Boa constrictor»* (буквально — «змій-полоз») — повість

І. Франка з циклу його творів про хижацьке визискування надр і робочої сили в Бориславі нафтопромисловцями-чужинцями в другій половині XIX століття. Твір існує у двох відмінних редакціях — 1878 і 1907 років.

299 *Трегубова Антоніна.* — Див. примітку № 69.

300 *Кобринська Наталія.* — Див. примітку № 63.

301 *...її* [Н. Кобринської] *перше жіноче видання — «Альманах»...*— Йдеться про «Перший вінок» . — Див. примітку № 78 до споминів «Іван Франко і його родина».

302 *Антоновича «Три національні типи».* — Про Володимира Антоновича див. примітку № 130.

Стаття В. Антоновича «Три національні типи народні» опублікована у львівській «Правді» в грудні 1888 року (с. 157–159). Автор підписався псевдонімом «Низенко».

303 *...Казка Мирного.* — Мається на увазі «Казка про Правду та Кривду» Панаса Мирного, надрукована в «Правді» 1889 року (№ 1. — С. 233–254).

304 *Написав я до Одеси... Ковалевському... про «Одіссею» Ніщинського.* — Ковалевський Микола (1841–1897) — український історик, педагог, громадський діяч, член київської та одеської «Громад». Допомагав коштами в справі українських видань за межами російської імперії — М. Драгоманову, І. Франкові. В 1875 році під псевдонімом «І. Маркевич» видав у Львові «Коротку історію малоруського народу». Інші його псевдоніми — Прихильний, Українець. У 1879–1889 роках відбував заслання в Сибіру.

Ніщинський Петро (псевдонім — Петро Байда; 1832–1896) — український поет-перекладач, композитор, хоровий диригент і педагог. Закінчив Афінський університет. Перекладав твори Гомера і Софокла. Його «Гомерова «Одіссея» вийшла у Львові накладом журналу «Правда» (Ч. 1. — 1890; Ч. 2. — 1892). Грецькою мовою переклав «Слово о полку Ігоревім». Створив музичну картину «Вечорниці», що служить як вставна частина до 2-ї дії вистави Шевченкової драми «Назар Стодоля». Особливої популярності з цієї картини набув чоловічий хор «Закувала та сива зозуля».

305 *П'ємонт* — історична область на північному заході Італії.

Головне місто області — Турін. У середині XIX століття навколо П'ємонту фактично відбулося об'єднання Італії, що до того була роздроблена на феодальні володіння.

306 *Редагуючи другий том «Кобзаря» Т. Шевченка...* — Видання «Твори Тараса Шевченка: Кобзар» у двох томах за редакцією І. Франка з'явилося у Львові в серії «Українсько-руська бібліотека» у 1908 році.

307 *Мандичевський Іван* (1854–1925) — правник, громадський діяч. В обвинувальному акті прокуратури у Львові в справі І. Франка та інших, датованому 10. X 1877 р., зокрема, відзначалося: «...виявилося, що тутешні студенти Іван Мандичевський, Іван Франко і Михайло Павлик мають тісний і підозрілий зв'язок з Драгомановим; ц. к. дирекція поліції дала розпорядження провести обшук квартири у двох перших і ув'язнила як Мандичевського, так і Франка і Павлика» (Іван Франко: Документи і матеріали, 1856–1965. — Київ, 1966. — С. 62). На суді, що відбувся на початку 1878 року, І. Мандичевський усіляко відхрещувався від М. Драгоманова, тож був засуджений лиш на місяць, але завдяки батькові — послові австрійського парламенту — був вирятуваний із тюрми. Павлика ж засудили на три місяці, Франка — на шість тижнів тюрми і на п'ять ґульденів штрафу. Із Франком Мандичевський у середині 1870-х років співпрацював у редакції журналу «Друг», обидва разом переклали брошуру економіста Г. Шеля «Німецькі суспільно-політичні сторонництва» (1879). Пізніше І. Мандичевський працював адвокатом у Станиславові.

308 *«Кур'єр Львовскі»* (в оригіналі: «Kurjer Lwowski»). — У цій газеті І. Франко, не маючи іншого сталого джерела заробітку, попрацював десять років (1887–1897). Це була, за його висловом, праця «в наймах у сусідів».

309 *«Діло»* — провідна українська газета в Галичині. Виходила у Львові в 1880–1939 роках, спершу двічі, потім тричі на тиждень, а з 1888 року — щоденно (правда, з перервами в період Першої світової війни).

310 *«Зоря»* — популярний літературно-науковий журнал, видаваний у Львові в 1880–1897 роках.

311 *Народовці* — культурно-просвітницька течія української інтеліґенції в Галичині, спрямована на піднесення на-

родної національної свідомості. Не буде перебільшенням сказати, що появу народовців викликала смерть Т. Шевченка в 1861 році. Усвідомлення цієї великої втрати, а невдовзі і гнів з приводу горезвісного для України «валуєвського циркуляру» 1863 року про заборону українського друку пробудили патріотичні почуття в багатьох освічених галичан: почалася на західноукраїнських землях нова хвиля національного відродження — після тієї, яку в 1830-х роках підняла славна «Руська Трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), — хай і не така висока, зате тривала. Це в народовському журналі «Мета» на початку 1864 року з'явилася поезія П. Чубинського (правда, під іменем Т. Шевченка) «Ще не вмерла Україна», що дуже скоро, з музикою М. Вербицького, стала національним славнем; це народовці в 1868 році заснували Товариство «Просвіта», яке дало поштовх до появи інших патріотичних товариств. Одна з головних заслуг народовців у тому, що вони активно протидіяли реакційній течії москвофілів, так званих «твердих», які в Галичині після придушення революції 1848–1849 років, підживлювані російськими царськими срібняками, почали множитися і шкодити, як пошесть. Це по суті були неофіційні галицькі партії — народовці та москвофіли. Іван Франко був одним із організаторів першої офіційної партії в Галичині — партії радикалів. Він нещадно громив москвофілів, але й народовців не милував. У народовцях Франка не влаштовувало передусім те, що, хизуючись козацькими строями, вони не демонстрували козацького духу, — надто вже угодницькою була їхня діяльність у стосунку до влади. Професор-народовець О. Огоновський, приміром, застерігав І. Франка, щоби в його праці про літературний рух у Галичині 1848 року «була справді література, а не політика». Це змусило письменника зрезиґнувати з теми, оскільки у вказанім році (в часі революції), як писав І. Франко М. Драгоманову 23. XI 1889 року, «справді літератури майже не було, а була тільки політика». Іван Франко, який не боявся «проти рожна перти, проти хвиль плисти», швидко розчарувався і в радикалах, — він політично прогресував, ішов уперед, а вони залишалися на місці.

312 *Конiський Олександр* (1836–1900) — український письменник, педагог і громадський діяч. Відзначався надзвичайною працьовитістю в літературному і культурно-просвітницькому житті (одних лиш псевдонімів мав понад три десятки). Автор слів українського релігійного гимну «Боже Великий, Єдиний...», однієї з перших біографій Т. Шевченка (Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. — Томи 1 і 2. — 1898–1901). Діяльний організатор українських недільних шкіл. Один із засновників журналів «Правда» і «Зоря», Наукового Товариства імені Шевченка. Крім художніх (поетичних і прозових) творів, писав статті, мемуари, шкільні підручники, перекладав з російської мови Шевченкові повісті. Радив І. Франкові знаходити порозуміння з народовцями, хоч сам не раз виявляв до них справедливі претензії.

313 *Відвідини* [сім'ї Франків]... *Кістяківським, Деґеном зі сестрами, Маршинським — довели до арешту їх усіх разом з І. Франком.* — Ще до цих «відвідин» про них уже знали австрійські служби держбезпеки. Намісник Галичини К. Бадені 4 серпня 1889 року давав поліції вказівку: «Згідно з конфіденціяльними відомостями, повинні були виїхати з Києва до Галичини, за дорученням Драгоманова, що перебуває в Швейцарії, такі студенти, підозрювані в нігілістичних і соціялістичних намірах: Кістяківський, Деґен з двома сестрами, Морашинський [правильно — Маршинський], Овсюк і Янковська... Доручаю пильно стежити за появою цих осіб. У випадку, якщо б вам вдалося їх розшукати, треба поступити з ними згідно з існуючими правилами і одночасно донести мені про це» (Іван Франко: Документи і матеріали, 1856–1965. — Київ, 1966. — С. 123). А вже 15 серпня дирекція поліції у Львові доповідала міністерству внутрішніх справ у Відні, що київського студента С. Деґена заарештовано. (Див. там само. — С. 123–125). Незабаром за ґрати потрапили й Б. Кістяківський та І. Франко, причому поет — уже втретє.

Кістяківський Богдан (1868–1920) — згодом український правник, соціолог і філософ права, член Української Академії наук (не ВУАН, як усюди пишуть услід за Енциклопедією Українознавства, адже УАН перейменовано на Всеукраїнську Академію наук лише в 1921

році). Приїхавши літом 1889 року до Львова, Б. Кістяківський, який знав дружину І. Франка Ольгу Хоружинську ще з Києва, став бажаним гостем Франків. Їздив з І. Франком у село поета Нагуєвичі, коротко мешкав у його львівській квартирі, був хресним батьком другого сина Франків Тараса.

Коментованої особистості стосується, зокрема, публікація Р. Горака «Листи Б. Кістяківського до Ольги та Івана Франків» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 6. — Львів, 2006. — С. 83–114).

Деґен Сергій (1862–?), син генерал-майора російської армії, в часі приїзду до Львова 1889 року був уже «кандидатом слов'янської філології», викладачем французької мови в Київській духовній семінарії. З ним до Галичини приїхали його сестри Наталія та Марія на літування в Карпатах для поправи здоров'я. І. Франко одвіз сестер Деґена в гори, у село Дидьова на Турківщині, до знайомого священика Івана Кузіва. Сам же С. Деґен до арешту, крім тижневого перебування в Дидьовій і короткої поїздки в Нагуєвичі та в Болехів, квартирував у Франків у Львові. Говорячи про свій і своїх київських гостей арешт 1889 року, І. Франко відзначав: «Нас продержано три місяці в слідчім арешті, та, не вважаючи на численні ревізії та судові допити, роблені по цілім краю, не знайдено нічого хоч би для формулюваня якого-будь оскарженя, і випущено нас на волю, причім одначе росіянам заборонено дальший побут в Австрії» (Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. — Львів, 1910. — С. 373). Третій арешт І. Франка тривав від 16 серпня до 27 жовтня 1889 року.

Маршинський Аполінарій у 1889 році — студент Київського університету — приїжджав у Галичину проводити етнографічні дослідження, які, проте, були перервані арештом. Повернувшись зі Львова, надрукував у газеті «Киевское слово» (1889. — 25 листопада) статтю «Пригоди росіянина [у значенні: українця з російської імперії] в Галичині» («Приключения русского в Галиции»).

314 *Вишенський Іван* (середина XVI ст. — між 1621 і 1633 рр.) — найвидатніший український письменник-полеміст. Виступав проти національного, релігійного і соціального

гніту українців феодальною Польщею. Помер як чернець-аскет на горі Афон у Греції. Твори та і саме ім'я Івана Вишенського після тривалого забуття фактично відкриті заново в середині XIX століття. Іван Франко зацікавився цією особистістю в 1887 році і присвятив їй кілька статей та книгу «Іван Вишенський» (Львів, 1911), яку склали його розвідка «Іван Вишенський, єго час і письменська діяльність» (публікована в журналі «Хлібороб» 1892 року під назвою: «Іван Вишенський, руський писатель XVI віку») та філософська поема «Іван Вишенський» (публікована в поетовій збірці «Із днів журби» 1900 року).

315 *Ягіч* (Ягич) *Ватрослав.* — Див. примітку № 65.

316 *«Kurjer [Lwowski]».* — Див. примітку № 308.

317 *Огоновський Омелян* (1833–1894) — український літературознавець, мовознавець, письменник, педагог, просвітянський діяч. Один із учителів І. Франка у Львівському університеті.

318 *Житецький Павло* (1836–1911) — український мовознавець, історик літератури, фольклорист, педагог і громадський діяч. На весіллі Івана Франка й Ольги Хоружинської, за свідченням Антоніни Трегубової — сестри Франкової дружини, П. Житецький запропонував випити «за міцне єднання Галичини та України [Наддніпрянської] (Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 197). Згадувана в коментованому листі І. Франка до М. Драгоманова *«стаття про упадок нар[одних] пісень»* була передана автором (Драгомановим) Франкові для пересилки редакції «Киевской Старины», де й була надрукована (1893. — № 6; точна назва — «Порча украинских народных песен»). *«Друга замітка»* М. Драгоманова, про яку йдеться в листі, — «Творці козацьких дум», яка справді не побачила світу в «Киевской Старине», лише в журналі «Житє і Слово» (1894. — № 2), підписана криптонімом «Р. Л. Н.». Не дивно: М. Драгоманов критикував статтю П. Житецького «Творцы и певцы народных малорусских дум» (Киевская Старина. — 1892. — № 11). У 1893 році П. Житецький видав у Києві працю «Мысли о народных малорусских думах». Між іншим, під час габілітаційного колоквіуму І. Франка у Львівському університеті в березні 1895 року професор М. Грушевський запитував письменника: «Яка є теорія Житецького про українські думи?» Як

учений, П. Житецький належав до культурно-історичної школи. Докладніше про нього див. у виданні: Плачинда В. Павло Гнатович Житецький. — Київ, 1987.

319 *«Романія»* (в оригіналі — «Romania») — французький науковий журнал, заснований 1872 року видавцем Гастоном Парі. Видання присвячене проблемам романської філології.

320 *Їречек Костянтин* (1854–1918) — чеський історик, професор Празького (1877–1879) та Віденського (з 1893 р.) університетів. Досліджував історію південних слов'ян. На його «Історію болгар» («Geschichte der Bulgaren») не раз посилається І. Франко в своїх статтях. У 1893 році К. Їречек приймав у Франка докторський екзамен з історії слов'ян.

У коментарях до Зібрання творів Івана Франка у 50-ти томах Костянтина Їречка часто сплутують із чеським філологом, етнографом і педагогом (у кінці 50-х — на початку 70-х років XIX ст. був міністром віросповідань та освіти в австрійському уряді), видавцем 1857 року «Чеської граматики» Яна Благослова (1523–1571), де вміщено українську народну пісню «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», Йозефом Їречком (1825–1888).

321 *Краль Йозеф* (1853–1917) — професор Празького університету, викладав класичну філологію.

322 *Крумбахер Карл* (1856–1909) — професор Мюнхенського університету, візантолог. Автор «Історії візантійської літератури» («Geschichte der byzantinischen Literatur». — München, 1891), на яку І. Франко відгукнувся рецензією в журналі «Житє і Слово» (1894. — Т. 2. — Кн. 2).

323 *«Варлаам і Йоасаф»*. — Див. примітку № 52.

324 *Кун Ернст* (1846–1882) — німецький орієнталіст, професор Мюнхенського університету. Через професора К. Крумбахера І. Франко отримав книгу Е. Куна «Варлаам і Йоасаф. Бібліографічно-історико-літературна студія» («Barlaam und Joasaph. Eine bibliographisch literargeschichtliche Studie. — München, 1893).

325 *Масарик Томаш.* — Див. примітку № 75.

326 *Махар Йозеф Святоплук.* — Див. примітку № 77.

327 *Черни Адольф.* — Див. примітку № 76.

328 *...получив премію за драму...* — У листі до М. Драгоманова 14 січня 1893 року І. Франко повідомляв: «Сьогодні у мене добрий день: можна сказати, чудо сталося. Комісія, зложена переважно з народовців, признала мені третю премію за драму з народного житя «Украдене щастя». Премія — 200 ґульд[енів] — приходить мені тепер дуже впору, бо довги... тиснуть...» А пишучи лист до А. Кримського 22 березня 1894 року, І. Франко зазначав: «Поводження моєї драми «Украдене щастя» (при котрій конкурсове журі обікрало мене на 100 ґульд[енів], давши першу і другу премію штукам зовсім слабим, котрі не можуть держатися на сцені) заохотило мене... [заохотило до праці в драматургії]». Конкурс, про який мова, був оголошений так званим Галицьким виділом краєвим. Із восьми конкурсних драматичних творів першу премію тоді присудили мелодрамі Надії Кибальчич (псевдонім — Наталка Полтавка; 1857–1918) «Катерина Чайківна», другу — п'єсі Костянтина Ванченка-Писанецького (1863–1928) «Мужичка».

329 *...написав роман, із котрим ось уже рік вожуся, та ніде його друкувати не хочуть.* — Мається на увазі повість «Для домашнього огнища», яку І. Франко написав у листопаді 1892 року у Відні польською мовою («Dla ogniska domowego»). В авторському перекладі твір планувалося друкувати в Коломиї. Із цього приводу І. Франко 5–6 жовтня 1893 року писав М. Павликові: «На титуловій картці романа (sic!) друкуйте: «Для домашнього огнища. Повість Івана Франка. Коломия, 1894». І далі: «Друкувати можна 600 екземп[лярів]. Для мене буде 100, решта комплектів най іде на фонд аґітаційний «Нар[одної] волі». Ціну треба поставити 1 ґульдена...» На жаль, у Коломиї з'явився лиш початок (вісім сторінок) повісті — із зазначенням: «Присвячую Опанасові Мирному. Автор». Друга спроба опублікувати повість — у додатку до журналу «Житє і Слово» — теж не увінчалася успіхом (у 1897 році вдалося надрукувати хіба 96 сторінок). Повністю повість «Для домашнього огнища» вийшла того ж 1897 року у Львові в серії «Літературно-наукова бібліотека».

«Народна воля» — радикальне політичне товариство, засноване 30 липня 1893 року в Коломиї. Відкрива-

ючи установчі збори товариства, один із засновників радикальної партії, адвокат Северин Данилович (1861–1939), як засвідчує хроніка, говорив про те, «які-то партії панували і панують в Австрії, особливо в Галичині, на чім стояли давніші руські партії: москвофільська і народовська, а на чім стала партія радикальна, котра оперлася на селян і старається їх зробити просвіченими людьми і горожанами, рівними в правах панам та багатирям». Відтак С. Данилович наголосив: «Для того й основано «Народну волю», то значить, «Народну свободу», — товариство, котре має йти до того, аби у нас була повна політична воля і аби народ сам орудував своїми справами». (Іван Франко: Документи і матеріали, 1856–1965. — Київ, 1966. — С. 167). З промовою на зборах виступив І. Франко, якого одноголосно вибрали головою товариства. Він, зокрема, сказав: «Мені доля нашого народу представляється так: бідна дитина заблудилася ввечір у полі і плаче, і не знає, куди йти і що діяти. Тота дитина — то наші селяни. А ми, радикали, кажемо вам: «Не плачте, не бійтеся, ходіть за нами, ми вам покажемо дорогу! Борімся — і будемо видіти, хто переможе!» (Там само. — С. 169).

Пізніше, як відомо, Іван Франко, розуміючи, «що таке поступ», залишив радикалів далеко позаду — кликав земляків на нові шляхи суспільного прогресу.

330 *На перший раз вибирає* [О. Хоружинська-Франко] *казки звірячі.* — Себто «казки про звірів». У статті А. Франко-Ключко — невідповідна заміна: «...казки дитячі».

331 *Доконав його* [Омеляна Огоновського]... *процес Левицького.* — Кость Левицький (1859–1941), адвокат і публіцист, видатний український політичний діяч Галичини (у 1918 році став першим головою уряду ЗУНРу), у 1893 році розпочав судовий процес проти письменника й публіциста москвофільського ухилу Ореста Авдиковського (1842–1913) і тодішнього адміністратора українського театру Товариства «Руська Бесіда» Івана Гуляя (за характеристикою І. Франка, — «чоловіка, що в своїм житті не розумівся ні на чім, крім чарки»), які звинуватили його, К. Левицького, в тому, що він у своєму «Німецько-руському словарі висловів правничих і адміністративних» (Львів, 1893) недозволено скористався недрукова-

ною працею покійного правника і громадського діяча Олександра Огоновського (1848–1891). Процес набрав особливого резонансу, бо носив родинний характер. О. Авдиковський був братом дружини Олександра Огоновського. На суді Авдиковського підтримували Олександрові брати — педагог і просвітянський діяч Петро Огоновський (1853–1917) та педагог і класичний філолог Іларіон Огоновський (1854–1929). Натомість найстарший брат, професор Омелян Огоновський (1833–1894) став на захист Костя Левицького — свого зятя.

[332] *Макарушка Остап* (1867–1931) — український педагог і філолог. У рік смерті Омеляна Огоновського (1894) закінчив Львівський університет. Наступного року опублікував нарис «Омелян Огоновський. Єго житє і діяльність». У 1895 році видав за свої кошти поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Автор праць із мовознавства, підручників із класичної філології та педагогіки.

[333] *Дашкевич Микола* (1852–1908) — український літературознавець, історик і фольклорист. Професор Київського університету. Головна літературознавча праця М. Дашкевича — «Відзив про твір д. Петрова «Нариси історії української літератури XIX століття» (1888; російською мовою).

[334] *Барвінський Олександр* (1847–1926) — український педагог, історик і громадсько-політичний діяч. Депутат австрійського парламенту (1891–1907), галицького сейму (1894–1904), у 1918 році входив до складу уряду ЗУНР. Як впливовий народовець, активно боровся з москвофільством у Галичині. Мав тісні стосунки з Наддніпрянщиною, особливо з П. Кулішем. Заступник голови Товариства «Просвіта» (1889–1895), голова Українського Педагогічного Товариства (1891–1896), голова Наукового Товариства імені Шевченка (1893–1897). Редактор багатьох періодичних видань, автор численних статей, упорядник українських читанок та інших підручників для шкіл і гімназій. Значну історико-пізнавальну цінність має книга О. Барвінського «Спомини з мого життя» (наукове перевидання: Нью-Йорк — Київ, 2004).

[335] *Каліна Антоній* (1846–1906) — польський мовознавець-славіст та етнограф, професор Львівського університету. До Львова прибув із Петербургу в 1877 році. Від

1895 року очолював створене ним же у Львові «Народознавче товариство», на засідання якого запрошував І. Франка. Обраний 1904 року ректором Львівського університету, зрікся посади через кілька тижнів через стан здоров'я. У коментарях до Зібрання творів Івана Франка у 50-ти томах (томи 28, 29, 32, 38, 39, 48, 49 та і додатковий 53-й) указано, що А. Каліна помер у 1908 році, лише в 50-му томі називається 1906 рік. Точну дату смерті ученого — 4 травня 1906 року — повідомляє Іван Горак у публікації «Свідчення взаємоповаги» (Українське літературознавство: Іван Франко: Статті і матеріали. — Вип. 68. — Львів, 2006. — С. 361).

336 *Пілят Роман* (1846–1906) професор історії польської літератури у Львівському університеті. В листопаді 1890 року як декан філософського факультету готував і підписував довідку про те, що І. Франко вчився у Львівському університеті «разом сім півріч» і що в 1878 році його позбавлено стипендії через арешт (довідка була потрібна Франкові для завершення університетської освіти в Чернівцях). У листопаді 1894 року разом із професорами А. Каліною та М. Грушевським був обраний у комісію в справі кандидатури І. Франка на посаду доцента Львівського університету, але вже у грудні відмовився від цього обрання. То ж на так званій габілітаційній університетській лекції письменника не був (див.: Іван Франко: Документи і матеріали, 1856–1965. — Київ, 1966. — С. 135, 180, 181, 185).

337 *Шараневич Ізидор* (Сидір; 1829–1901) — український історик, археолог, педагог і громадський діяч. Професор Львівського університету (з 1873 року). У 1885–1901 роках — сеньйор (керівник) Ставропіґійського Інституту у Львові. Автор «Історії Галицько-Волинської Русі од найдавніших времен до року 1453» (Львів, 1863), яку в статті «Ученицька бібліотека в Дрогобичі» (гімназійна бібліотека) І. Франко називає першою в переліку книг з історіографії. Досліджував також церковне життя на західноукраїнських землях XVI — XVIII століть. З одного боку І. Шараневич був «лояльним австріяком», з другого — москвофілом.

В автобіографічному листі до М. Драгоманова 26 квітня 1890 року І. Франко писав про своє перше ув'язнення

1877–1878 років: «...Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою... а особливо те, що я опісля застав на світі, — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усеї суспільности, кинений на нас [на Франка та ув'язнених його товаришів], страшенно болів мене. Мене викинено з «Просвіти», заборонено приходити на «Бесіду» (бо др. Шараневич, котрий пару разів побачив мене там, читаючи газети, настояв на тім, щоб мені конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства...)». Але не тільки через те стосунки І. Франка й І. Шараневича були постійно напруженими. Так, у травні 1888 року, коли І. Франко працював у редакції газети «Kurjer Lwowski», до нього потрапило «Воззваніє...» Ставропігійського Інституту для перекладу польською мовою. Передаючи переклад посланцем І. Шараневичу, він у листі зауважив: «При тій нагоді не можу не виказати свого здивованя по поводу кінцевого уступу «Воззванія». Вступлення на престол Австрії Франц-Йосифа вважаєте Ви, вельмишановний пане професор, фактом, обіч хрещення Русі, найважнішим у нашій історії. Даруйте моїй іґноранції, але я абсолютно не бачу, на якій підставі се зроблено. Чим заслужився Франц-Йосиф для нашого народу? для Русі?..» (Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — Т. 49. — Київ, 1986. — С. 164). Коли І. Франко претендував на право викладати у Львівському університеті, І. Шараневич на так званому «габілітаційному колоквіумі» задав йому три питання: «Про етнографію, її відношення до праісторії й соціології», «Про межі народності» та «Про морфологічний і генеалогічний поділ».

Ставропігійський Інститут у Львові — культурно-освітня установа, заснована в 1788 році на базі Львівського Ставропігійського (Успенського) братства (назва — від грецьких слів «ставрос» і «пігіос», що означають «поставлення хреста»). У завдання Інституту входило: проводити педагогічно-освітню діяльність (тут, на жаль, успіхи установи незначні), збирати давні рукописи, стародруки, видавати підручники, періодику, щорічний календар (виходив у 1864–1915 і 1923–1939 роках під назвою «Временникъ Ставропигійского Института»). З другої половини XIX століття установою «рядили» москвофіли.

338 *Окуневський Теофіл* (1858–1937) — адвокат, громадсько-політичний діяч (був депутатом австрійського парламенту, галицького сейму, членом Української Національної Ради ЗУНРу). Стрічався й листувався з М. Драгомановим, у 1891 році побував на Наддніпрянщині. Один із засновників радикальної партії, від якої у 1892 році відійшов. Помер у Городенці (нині — Івано-Франківської області), де провів останні десятиріччя.

339 *Бадені Станіслав* (1849–1913) — брат намісника Галичини Казимира Бадені (1846–1909), маршал галицького сейму.

340 *Маю се завдячити... нашим «новоерцям», головно ж Барвінському та Вахнянинові.* — Міжімперські стосунки Австрії та Росії наприкінці XIX століття почали погіршуватися. Щоби у можливій війні більше схилити українців на свій бік, австрійський уряд вирішив надати українцям Галичини ширші права. На практиці це означало, що треба було тут «посунутися» у правах полякам — скажімо, мовою чи посадами в окремих школах, закладах тощо. (Оскільки Австрія «успадкувала» Галичину від феодальної Польщі, то ніби чулася зобов'язаною полякам, дозволяючи їм більше, ніж дозволялося тут українцям). Справу нормалізації нових стосунків — початку «нової ери» — між українцями і поляками Галичини австрійський уряд доручив намісникові краю К. Бадені. Українсько-австрійсько-польські переговори щодо цієї проблеми велися від початку 1890-х років. З українського боку в них брали участь народовці на чолі з О. Барвінським. Представників Київської «Громади» очолював історик В. Антонович. Радикали абстрагувалися від переговорів, розуміючи, що граф Бадені стоятиме горою за поляками. Так воно й сталося, та все ж деяких позитивних зрушень у названій справі українці добилися.

Вахнянин Анатоль (Наталь; 1841–1908) — український композитор, літератор, журналіст, педагог, культурно-політичний діяч. Один із народовських лідерів. Перший голова Товариства «Просвіта» (1868–1870), перший директор Вищого музичного інституту імені М. Лисенка у Львові (1903–1908). Автор оповідань,

історико-літературних і музикознавчих статей, хорів на слова М. Шашкевича, Ю. Федьковича, музики до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля», до трагедії К. Устияновича «Ярополк» (на власну мелодію з цієї опери поклав текст О. Колесси «Шалійте, шалійте, скажені кати» — і ця композиція стала відомою революційною піснею).

І. Франко, звинувачуючи А. Вахнянина в угодовстві перед польською шляхтою, виступав проти нього таки в польській газеті «Kurjer Lwowski» (статті «Альянс Вахнянина», «Ера Вахнянина», «Нова ера руська» — усі 1894 р.).

341 *Студинський Кирило.* — Див. примітку № 207.

342 *«Ж[итє] і С[лово]».* — Див. примітку № 79.

343 *Глібовицький Омелян* (1858–1905) — греко-католицький священик, знайомий І. Франка. У нарисі «Іван Франко» письменник Богдан Лепкий (1872–1941) згадував: «У жнива, мабуть 1993 р., в хаті мого дядька (маминого брата) Омеляна Глібовицького, що був парохом у Циганах, коло Борщева, на Поділлі, гостило не будь-яке товариство. Приїхали дружина Івана Франка з дітьми та молодий письменник Василь Щурат. (Франко пробував тоді на студіях у Відні)» (Лепкий Б. Твори: У 2-х томах. — Т. 2. — Київ, 1991. — С. 641). Насправді це було не в 1893-му, а в 1895-му році. Тоді вже Іван Франко був не у Відні, а у Львові, і затримався з виїздом у Цигани через клопоти. В коментованому листі до А. Кримського від 30 липня 1895 року він писав: «Я тепер дуже зайнятий, мушу раз у раз бігати серед нестерпної жари, а до того не маю хати, бо з давнього помешкання випровадився, а нового не найняв, тільки в однім покоїку (ул. Глибока, 1-А) звалив на купу книжки і всі наші пожитки, і серед тої купи пишу, а ночую, де Бог пошле».

Отже, в Цигани до о. Омеляна Глібовицького Франко приїхав із запізненням. Про це Б. Лепкий далі розповідає: «Приїхав відпочивати. Та який це був відпочинок! Перший вставав і босоніж, по росі, поспішав у ліс, збирати рижі та всякі гриби, бо розумівся на них, як професор ботаніки. Гриби — це була його страсть, як у Циганах казали.

А друга страсть — це був тамошній, дійсно подільський

став, тільки посередині чистий, мов велетенське дзеркало, а кругом зарослий трощею та всяким водним зіллям. Зате були там також раки й риби, а наш поет любив їх ловити.

Третє, що він дуже любив, — то були старі подільські ґазди-філософи та баби-відущі. Умів балакати з ними, і вони любили «нетутешнього пана». Одним словом: риби, раки, апокрифи» (Лепкий Б. Твори... Т. 2. — С. 645).

Цікавий тематичний матеріал містить публікація Р. Горака «Листи Омеляна Глібовицького до Івана Франка» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 3. — Львів, 2003. — С. 237–267).

344 *...ювілей його 25-річної літературної діяльности.* — Урочисте відзначення цього ювілею І. Франка відбулося у Львові 30 жовтня 1898 року. Запрошення на цю урочистість — із переліком членів оргкомітету і з програмою ювілейного вечора — див. у виданні: Іван Франко: Документи і матеріали, 1856–1965. — Київ, 1966. — С. 218–219. От тільки в запрошенні вказано, що вечір буде «в залі готелю Жоржа», а насправді відбувся в залі тодішнього поштового клубу.

345 *Чайковський Андрій.* — Див. примітку № 96.

346 *Тяжкі переживання... зламали її* (дружину І. Франка) *фізично, [вона мужньо зносила їх, допома]гаючи йому всюди...* — Узяте в квадратні дужки — здогадне, оскільки в публікації замість потрібного рядка помилково повторено попередній.

347 *Для доповнення... спомин про Ольгу Франко... «Дещо з життя Ольги Франкової», написаний Антоніною Трегубовою, найстаршою її сестрою.* — Відразу після публікації А. Франко-Ключко «Ольга Франко в правдивім світлі» — у наступному числі газети «Новий Шлях» (1960. — № 57) — друкується названий спомин А. Трегубової (що, на жаль, не відзначено в бібліографії О. Луцишин і М. Мороза «Заборонене франкознавство», виданій у Львові 2006 року). Прочитати той спомин можна в упорядкованій М. Гнатюком книзі «Спогади про Івана Франка» (Львів, 1997. — С. 155–160).

348 *«Іван Франко у спогадах сучасників» (Львів, 1956).* — Цю

книгу упорядкували тоді кандидати філологічних наук Олексій Дей та Наталія Корнієнко. Згодом, у 1972 році, там же, О. Дей, уже доктор філологічних наук, видасть другу книгу під цією назвою.

349 *...Трегубова старалась* [намагалась] *представити Ольгу* [Хоружинську] *в царстві комуністів як бідну...* — Мається на увазі, що свій спомин про сестру — дружину І. Франка — А. Трегубова писала в 1929 чи 1930 році в умовах більшовицького режиму («в царстві комуністів»), тож мусила «прибіднювати» її, а тим самим своє дворянське походження, щоб не потрапити під клеймо «буржуазна націоналістка».

350 *Гетьманські Вали* — давня назва центральної частини Львова — в районі теперішнього проспекту Свободи (приблизно від пам'ятника А. Міцкевичеві до оперного театру).

Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей

351 *Ількевич Григорій.* — Див. примітку № 181.

Праця А. Франка «Григорій Ількевич як етнограф» опублікована у «Записках Наукового Товариства імени Шевченка»: 1912. — Тт. 109–111.

352 *Смерть його* [П. Франка] *донині не вияснена.* — Див. примітку № 5.

Рукописи Івана Франка в Канаді

Друкується за першопублікацією — за збірником: І. Франко й Франкіяна на Заході: Статті й матеріяли з приводу століття народин, 1856–1956 / За редакцією Яр. Рудницького. — Вінніпеґ: Видано засобами Фундації ім. Шевченка, 1957. — С. 85–96.

Праця з'явилася також окремим відбитком.

353 *З його* [Франкової] *подорожі по Італії...* — Див. примітку № 139.

354 *... да Вінчі, Михайло Ангел Буонароттi, Рафаель...* — Див. примітки №№ 140–142.

355 *Ось мала картка... з видами всередині.* — Себто: поштівка з краєвидом на звороті (на титульному боці).

356 *Дати немає; здається, це було в листопаді 1909 року.* — Насправді це було в березні 1908 року. В листі до дружини з Ліпіка, із поштовим штемпелем від 31 березня 1908 року, І. Франко писав: «Чи Гандзя дістала картку з великим складним видом Ліпіка? Шкода, якби вона пропала. У нас ще прохолодно, нема весни. Дерева ще голі...».

357 *Багато... віршів* [І. Франка] *Тарас спалив у Ліпіку...* — Літературознавець М. Мочульський, який разом з етнографом і фольклористом В. Гнатюком, відвідав хворого І. Франка відразу після повернення поета з Ліпіка, згадував: «...Гнатюк хотів також довідатися, чи з Ліпіка не залишилися які рукописи. Показалося, що на бажання поета (підкреслення наше. — *М. Ш.*) рукописи спалив його син Тарас, і лише в одній з книг, що поет узяв був з собою, ми знайшли на листочках білого паперу три поезійки: 1) »Хоч забудеш ти за мене...»; 2) »Знов кличеш ти мене, моя богине...»; 3) »Честь творцеві тварі» (уривок), — які сміло можна назвати лебединим співом поета; початок поеми «Єзуїт» (сцена на залізничному двірці) і декілька сороміцьких приповідок» (Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка // Спогади про Івана Франка. — Львів, 1997. — С. 387).

358 *Лизанівський Іван.* — Див. примітку № 171.

359 *Рудницький Ярослав Богдан* (1910–1995) — український славіст-мовознавець, науковий і громадський діяч. Професор Українського Вільного Університету у Празі, потім у Мюнхені, а від 1949 року — Манітобського університету у Вінніпезі (Канада).

360 *«Запорожская Старина»* — фольклорний та історико-літературний збірник, видаваний у 1833–1838 роках (у Франка помилково: «1835–8») у Харкові Ізмаїлом Срезневським (1812–1880). Із шести випусків збірника найцікавіші два перші, де вміщено думи і пісні про визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, історичні перекази про козацтво,

фраґменти з козацьких літописів, із анонімної праці кінця XVIII ст. «Історія Русів». Є у виданні окремі твори самого І. Срезневського, подані як нібито народні пісні (фабрикація з благородною метою — з бажанням якнайширше представити народне духовне багатство, щоби протистояти насильній асиміляції рідного народу, — так не раз робили світові письменники).

361 *Черняхівська* — Старицька-Черняхівська Людмила. — Див. примітку № 214.

362 *Альбрандт Ольга* — товаришка О. Хоружинської-Франко з часів навчання на Вищих жіночих курсах у Києві. І. Франко познайомився з О. Альбрандт під час приїзду до Києва в 1885 році. Присвятив їй «Притчу про двох рабів» (1913).

363 *... вмер М. Павлик.* — Див. примітку № 33.

364 *Драгоманова Людмила* (до заміжжя — Кучинська; 1842–1918) — дружина видатного українського суспільно-політичного діяча, вченого і публіциста Михайла Драгоманова (1841–1895), культурно-громадська діячка.

365 *В мами досі не був...* — Дружина І. Франка Ольга Хоружинська-Франко у той час перебувала в лікарні для душевнохворих у Львові, на вулиці Кульпарківській (цю лікарню в народі називають просто Кульпарковом).

366 *Бандрівський Карло.* — Див. примітку № 224.

367 *Панькевичева* — знайома І. Франка, дружина художника Юліяна Панькевича (1863–1933), який ілюстрував Франкову антологію лірики українських поетів пошевченківської доби «Акорди» (1903).

368 *Пані Куч.* — У Зібранні творів Івана Франка (Т. 50. — С. 424) цю особу редакторами означено як «Пані Куч[инська]», — без жодних коментувань. Мабуть, із цим означенням треба погодитися. Очевидно, це якась родичка Людмили Кучинської-Драгоманової, киянка, що мала навідатися до Франка у Львові з листом від Анни Франко. Той лист, як повідомляє І. Франко, пані Куч[инська] «переслала через експреса». Анна Франко у листі до батька (без зазначення дати) пояснює: «Пані,

котра обіцяла зайти до Тебе, навіть з Києва не виїздила задля непевного часу» (себто — через воєнну ситуацію).

369 *... твої річи ми не мали змоги передати...* — У передруку цього листа в Зібранні творів Івана Франка у 50-ти томах (Т. 50. — С. 424) допущена помилка: *«...твої листи ми не мали змоги передати...»*

370 *... не дістався* [Тарас Франко] *до неволі, ані не був обляжений у Перемишлі.* — Під час Першої світової війни, в котрій Т. Франко воював у війську Австро-Угорщини, Перемишль двічі зазнав облоги російською армією. Друга облога принесла росіянам 22 березня 1915 року капітуляцію Перемиської фортеці. Та вже 3 червня того року австро-німецьке військо вибило росіян із Перемишля і змусило їх швидко відступати.

371 *... тьотя Саня* — Хоружинська-Ігнатович Олександра. — Див. примітку № 67.

372 *Юзичинська Софія* (Зоня; 1888 – ?) — одна з найближчих львівських подруг Анни Франко, починаючи зі шкільних літ. Після школи вчилася у Львівському, потім — у Віденському університетах. Провідувала І. Франка в часі його хвороби. Поет присвятив С. Юзичинській одну з останніх своїх поезій — «Не мовчи, коли, гордо пишаючись...» (написана 3 лютого 1916 року).

373 *Вороний Микола.* — Див. примітку № 17.

374 *«Блаженний муж...»* — Франкова поезія (оригінальна інтерпретація першого псалму Біблії), уміщена в його збірці «Semper tiro» (1906). Анна Франко-Ключко опублікувала за наявним у неї автографом варіант цієї поезії.

375 *«Великий льох»* — поема-містерія Т. Шевченка, написана в жовтні 1845 року. У радянських виданнях Шевченкових творів цю містерію часто пропускали (замовчували), оскільки в ній — особливо в епілозі «Стоїть в селі Суботові...» — гостро критикується руйнівна колоніальна політика Росії щодо України.

Франкові листи

Друкуються за першопублікацією: Жовтень. — 1968. — № 5. — С. 123–125.

ОПОВІДАННЯ

Фантазія

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1957. — № 10. — С. 10; № 11–12. — С. 16–17; 1958. — № 2. — С. 6–7; № 3. — С. 8–9.

376 *Тарас* — Франко Тарас. — Див. примітку № 4.

377 *... [ягодами].* — В оригіналі «овочами» (польською мовою це означає «фруктами»).

378 *Коцовська Валерія.* — Див. примітку № 15.

379 *Кобринська Наталія.* — Див. примітку № 63.

380 *Білий ріг в золоченій оправі — дарунок славної співачки...* — Сувенір, подарований І. Франкові в 1905 році Соломією Крушельницькою (див. примітку № 62 до споминів «Іван Франко і його родина»). Відтоді цей т. зв. «ріг достатку» на бронзовій підставці стояв на столі у робітні письменника.

381 *Панківський.* — Насправді — Панькевич Юліян. — Див. примітку № 88 до споминів «Іван Франко і його родина».

382 *Труш Іван.* — Див. примітку № 87.

383 *Грушевський Михайло.* — Див. примітку № 80.

384 *Наполеон* (Наполеон Бонапарт; 1769–1821) — великий французький полководець, державний діяч, у 1804–1815 роках — імператор Франції.

385 *Ґете Йоганн Вольфґанг.* — Див. примітку № 100.

386 *Вайльд Оскар* (1854–1900) — популярний англійський письменник і критик. За походженням — ірландець.

387 *Петро* — Франко Петро. — Див. примітку № 5.

388 *Голинський Михайло* (1890–1973) — український співак (драматичний тенор). Від 1938 року жив у США і Канаді. В концерті, про який ідеться в оповіданні Анни Франко-Ключко, М. Голинський навряд чи брав участь. Якщо розцінювати це як біографізм, то такий концерт міг відбутися хіба між 1900–1905 роками, а майбутній співак у той час був ще дуже юним.

389 *Дідур Адам* (1873–1946) — український і польський співак (бас) і педагог, за походженням — українець.

390 *Барвінський Василь* (1888–1963) — український композитор, піаніст, музикознавець і педагог. У 1948–1958 ро-

ках поневірявся в радянських тюрмах. Помер і похований у Львові.

391 *Бетховен Людвіґ ван* (1770–1827) — великий німецький композитор.

Цвіт яблуні

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1957. — № 5. — С. 9–10; № 6. — С. 15; № 7–8. — С. 14; № 9. — С. 10–11.

Різдвяний подарунок

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1959. — № 1. — С. 11–13.

Кришталева королева

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1962. — № 7–8. — С. 15–17.

НАРИСИ, ЕСЕЇ, ПРОМОВИ

Згадка про минуле й потреба сучасности

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1960. — № 1. — С. 13–14.

392 *Виїхала до Києва, до моєї тітки Олександри Ігнатович...* — (Анна Франко-Ключко всюди пише: «Александра...»). — Див. примітку № 67.

393 *«Нова Хата»* — жіночий журнал, видаваний у Львові в 1925–1939 роках за редакцією філолога Марії Деркач (1896–1972) та журналістки і мистецтвознавця Бурачинської Лідії (1902–?). До 1934 року — місячник, відтак — двотижневик.

394 *Довге* — село на Закарпатті, де в 1921–1939 роках жила з сім'єю Анна Франко-Ключко (нині — Іршавського району).

[395] *«Жіночий Світ»* — український щомісячний журнал у Канаді (Вінніпеґ), заснований в 1950 році. До 1973 року, тобто в час, коли тут найбільше друкувалася Анна Франко-Ключко, журнал редагувала Стефанія Бубнюк (з дому — Гладка; 1901 — ?).

Великдень у Карпатській Україні

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1957. — № 4. — С. 7–9.

[396] *Ольбрахт Іван* (справжні ім'я та прізвище — Каміл Земан; 1882–1952) — чеський письменник і громадсько-політичний діяч. У книгах нарисів та оповідань «Земля без імені» (1932), «Гори й століття» (1935) та інших писав про українців Закарпаття. Найпопулярніший його твір — роман «Микола Шугай, розбійник» (1933) — про боротьбу карпатських народних месників за волю.

[397] *Кошут Лайош* (1802–1894) — визначний угорський політичний діяч, один із керівників революції 1848–1849 років в Угорщині. Засуджений після поразки революції австрійським урядом (заочно) до страти, змушений був до кінця життя перебувати в еміґрації.

Відхилена маска

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1957. — № 1. — С. 6–7.

Поїздка до Вінніпеґу

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1956. — № 9. — С. 5–6.

[398] *... п[ані] К.* — Як випливає з інформації «Мила гостя в Вінніпеґу» у «Жіночому Світі» за липень — серпень 1958 року (про другу поїздку А. Франко-Ключко до Вінніпеґу), — це голова Вінніпезького відділу Комітету Українок Канади А. Круцик.

399 *... п[ані] С.* — Ситник Євгенія (з дому — Онуферко; 1895–1975) — педагог, громадська діячка. Народжена в Тернополі. Від 1927 року мешкала в Канаді. Була головою Вінніпезької Управи Комітету Українок Канади. Представляла Анну Франко-Ключко (мала про неї «слово») на другій її зустрічі з українцями Вінніпеґу в 1958 році.

400 *Меннінґ Кларенс Авґуст.* — Див. примітку № 269.

Малий Мирон

Друкується вперше — за машинописом, подарованим Анною Франко-Ключко Львівському літературно-меморіальному музеєві Івана Франка.

(Щира дяка Шановній Вірі Бонь за надану ксерокопію машинопису).

401 *Обох* [Шевченка і Франка] *батьки були кріпаками.* — Батько І. Франка, Яків Франко (1802–1865), не був кріпаком. Належав до заможних господарів у Нагуєвичах. Мав дохід із поля на Війтовій Горі та з ковальського ремесла; робив щедрі пожертви для церкви, не раз допомагав біднішим родинам.

402 *Знання, що здобувають* [Шевченко і Франко] *у школах із книжок, які перечитують масами...* — На відміну від І. Франка, Т. Шевченко не мав змоги вчитися «у школах», крім початкової «дяківської», де про читання книжок «масами» міг хіба мріяти.

403 *Петропавловська кріпость у Росії — туди кидають Тараса...* — Арештованого 1847 року Т. Шевченка ув'язнили у Петербурзі не в Петропавловській фортеці, а в казематі так званого «Третього відділу» жандармерії.

404 *Єгошуа.* — Див. примітку № 146.

405 *Захар Беркут, Максим, Мирослава* — персонажі історичної повісті І. Франка «Захар Беркут».

406 *...малий Гриць* — персонаж Франкового оповідання «Грицева шкільна наука».

407 *Степан* — персонаж оповідання І. Франка «Олівець».

[408] *...малий Митрик* — персонаж Франкового оповідання «Микитичів дуб».

[409] *«Галаґан, той, що дав йому панич»* — слова з Франкової поезії «Ґалаґан».

[410] *...малий сирота Галай* — персонаж оповідання І. Франка «Лесишина челядь».

[411] *Андрій Темера* — головний герой Франкового оповідання «На дні».

[412] *Іван Лінюх* — персонаж казки І. Франка «Без праці».

[413] *Целіна* — Зиґмунтовська. Див. примітку № 187 до споминів «Іван Франко і його родина».

[414] *Сурка* — героїня однойменної Франкової поеми.

[415] *Натальці, Уляни, Ґені та Ольги.* — Маються на увазі послідовниці відомих діячок українського жіночого руху кінця XIX — початку XX століть Наталії Кобринської, Уляни Кравченко, Євгенії Ярошинської, Ольги Кобилянської.

[416] *...коваль Яць* — батько І. Франка, Яків Франко.

До студентів

Промова на зустрічі зі студентами
Львівського університету імені Івана Франка
в липні 1967 року

Друкується за першопублікацією: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 7. — Львів, 2007. — С. 316–317. (Публікація Віри Бонь).

Тепло рідного краю

Друкується за першопублікацією: Літературна Україна. — 1967. — 1 і 7 серпня.

[417] *Гончар Іван* (1911–1993) — Народний художник України, скульптор, етнограф. У своєму домі в Києві, на вулиці, що мала ганебну для України назву (вул. Січневого повстання — себто: більшовицького збройного виступу проти Української Центральної Ради в 1918 році), створив унікальний музей національних мистецьких цінностей, за що зазнав утисків і цькувань від комуно-

більшовицької влади. Автор багатьох оригінальних пам'ятників — зокрема, пам'ятника «молодому Шевченкові» на батьківщині І. Франка — в Дрогобичі (1991; у співавторстві із племінником, Анатолієм Гончарем, 1946–2002).

418 *Трегубов Єлисей.* — Див. примітку № 70.

419 *Тут вчаться два мої внучаті племінники — Юрко й Андрій.* — Мова про синів Зеновії Франко (дочка Франкового сина Тараса) — Юрія (нар. 1951 р.) та Андрія (нар. 1958 р.) Юрачківських. Обидва стали науковцями-математиками.

420 *... готується видання його* [І. Франка] *50-томного зібрання творів.* — Зібрання творів Івана Франка у 50-ти томах з'явилося у столичному видавництві «Наукова думка» протягом 1976–1986 років. Голова редакційної колегії видання — Євген Кирилюк (1902–1989), відповідальний секретар — Федір Погребенник (1929–2000).

421 *Білодід Іван* (1906–1981) — український мовознавець, академік. Від 1962 року — директор Інституту мовознавства імені О. Потебні і віце-президент Академії наук УРСР. Був ревним, воістину «радянським» мовознавцем, провідною для якого була проблема: «російська мова — як мова міжнаціонального спілкування».

422 *Бокшай Йосип* (1891–1975) — народний художник України. Від 1918 року жив і працював у місті Ужгороді.

423 *Тут [у Харкові] я зайшла до музею, цікавлячись загубленим портретом мого Батька, намальованим... Панкевичем.* — Див. примітку № 88.

424 *Короленко Володимир* (1853–1921) — російський письменник, із походження — українець. Від 1900 року жив у Полтаві.

425 *Мирний Панас* (справжнє прізвище — Рудченко; 1849–1920) — український письменник і громадсько-культурний діяч. Від 1871 року — полтавець. У 1940 році в Полтаві відкрито Музей Панаса Мирного.

426 *Котляревський Іван* (1769–1838) — перший класик (зачинатель) нової української літератури, поет і дра-

матург — автор знаменитих творів «Енеїда» і «Наталка Полтавка».

[427] *Кіх Марія* (1914–1979) — українська суспільно-громадська діячка, у 1958–1970-х роках — директор Музею Івана Франка у Львові. Займалася справою побуту Анни Франко-Ключко в Україні у 1967 році.

[428] *... була в Підгірках коло Калуша, де мешкає внук батькового брата Онуфрія.* — Див. примітку № 21.

[429] *... я приїхала до хати моєї братової, Ольги Франко...* — Мова про дружину Петра Франка, Ольгу, з роду Білевичів (див. примітку № 202).

Мадонна

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1958. — № 5. — С. 7–8.

СТАТТІ

Українська писанка

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1961. — № 4. — С. 4.

Поема [І. Франка] «Ольга»

Друкується за першопублікацією: Жіночий Світ. — 1976. — № 7–8. — С. 5.

Це, властиво, — вступне слово Анни Франко-Ключко до передруку в названому журналі Франкової недокінченої поеми «Ольга» (передрук поеми: Жіночий Світ. — 1976. — № 7–8. — С. 5–6; № 9. — С. 6; № 10. — С. 9; № 11–12. — С. 8; 1977. — № 1. — С. 14; № 2. — С. 9). Над цією поемою про княжі часи І. Франко працював у 1875 році — ще до вступу у Львівський університет (себто, ще — як дрогобицький гімназист). Сучасний український читач може познайомитися

з цим незавершеним твором у Зібранні творів Івана Франка в 50-ти томах (Т. 4. — К., 1976. — С. 429–443).

430 *... я жаліла, що вона* [поема] *залишається недокінченою, і взялася її докінчувати.* — На жаль, це «докінчення» невідоме, а воно, судячи з повідомлення, що цілість поеми — це «чотири пісні» (Франко написав лише «пісню першу» і початок «пісні другої»), мало б бути чимале.

Із поетичної творчості Анни Франко-Ключко нам відомий хіба один вірш — «До іголки», але він написаний чи то як експромт для дітей, чи як така собі жартівлива «примовка» перед вишиванням, у якому дочка І. Франка була великою майстринею, — не знати. В усякому разі, цей вірш — невисокої проби. Наводимо його повністю — за публікацією в брошурі В. Бонь «Ганна Франко-Ключко — до Музею Івана Франка у Львові» (Трускавець, 1993. — С. 7):

До іголки

Моя мила іголочко,
Де ж ти ся поділа?
Мені треба вишивати —
А тебе шукати?

Ой, іголко, появися!
Хоч мене і вколеш —
Я ниточку насилюю.
Того не відмовиш,

Бо ж за кінчик, за головку,
Буду тя держати.
Ти не вчуєш, як зачну я
Тобов працювати, —

Працювати, вишивати,
Ниточку до ниточки
Рівненько складати.

Не побачиш і не вчуєш,
Як чудо настане, —
Бо взір вірний з України
День за днем постане.

Тут червону, тут синеньку
Ниточку насилю —
І цвіточок, і листочок
Розів'ється в годину...

431 *При допомозі Ромена Левка мені вдалося зредагувати ту частину поеми, яку написав Іван Франко...* — Хто цей Ромен (Роман?) Левко, з'ясувати не вдалося. Це міг би сказати син Анни Франко-Ключко, Мирон Ключко, який живе в Торонто, але, на жаль, відповіді на листи не отримано.

Франко й Ґанді

Друкується за першопублікацією: Визвольний Шлях. — 1978. — № 3. — С. 364–377; № 4. — С. 488–493; № 6. — С. 761–768.

[432] *Ґанді Мохандас Карамчанд* (1869–1948) — видатний індійський політичний і державний діяч, керівник національно-визвольного руху в Індії — руху, що в 1947 році привів країну до визволення від вікового британського гніту. Основоположник вчення «ґандизм», у якому понад усе ставляться воля й незалежність людини і суспільства, і в якому проповідуються ненасильницькі, без боротьби класів, методи соціальних перетворень. Убитий політичним противником.

[433] *... книжка Якова Гомера «Gandhi's Readers».* — Наші пошукування за цією книжкою, на жаль, не принесли успіху.

[434] *Неру Джавахарлал* (1889–1964) — визначний індійський політичний діяч, один із лідерів національно-визвольного руху в країні. Від проголошення Індії незалежною державою (1947) до кінця життя — її прем'єр-міністр і міністр закордонних справ.

[435] *... повість «Повстання в Індії»...* — автора повісті, місця і часу її виходу встановити не вдалося. Очевидно, це якесь українське перекладне видання.

[436] *Як відомо, його* [І.Франка] *творчий доробок — дев'ятдесят великих томів.* — Це, сказати б, «довільна точність». Уся творча спадщина І. Франка навряд чи поміститься у ста томах (досі видано 50 томів).

[437] *«Думка в тюрмі»* — вірш І. Франка, вперше надрукований у другому номері редагованого ним і М. Павликом журналу «Громадський друг» за 1878 рік із підписом «Мирон***».

[438] *Знайомство із Драгомановим і співпраця з Павликом...* — Див. примітки №№ (відповідно) 47 і 33 до споминів «Іван Франко і його родина».

[439] *Вольтер* (насправді — Марі Франсуа Аруе; 1694–1778) — видатний французький філософ-просвітник, письменник, історик. У книгах «Історія Карла XII» та «Істо-

рія Петра Великого» писав про Україну, про гетьмана І. Мазепу.

440 *Руссо Жан Жак* (1712–1778) — французький філософ-просвітник, письменник, композитор і педагог. І. Франко у «Передньому слові» до видання Шевченкової поеми «Перебендя», говорячи про проблему відносин поета і суспільства в передшевченківському XVIII столітті, відзначав: «Вік той... породив знамениті трактати Руссо о вихованні нормальної одиниці людської («Emili») і о повороті людей на лоно природи...» (Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — Т. 27. — К., 1980. — С. 288).

441 *Бальзак Оноре де* (1799–1850) — французький письменник, видатний романіст, що написав і видав 97 книг із задуманої епопеї «Людська комедія». Двічі приїжджав в Україну. За рік до смерті одружився в Бердичеві (Житомирщина) з польською поміщицею Е. Ганською.

442 *Гюго Віктор.* — Див. примітку № 106.

443 *... страждання, яке Ґете назвав «Евіґес Ляйден».* — «Ewiges Leiden» *(нім.)* — «вічне страждання (вічна недуга)». Ґете Йоганн Вольфґанг (1749–1832) — видатний німецький поет і мислитель.

444 *«Новітні гайдамаки»* — патріотична поезія І.Франка, уперше надрукована в 42-му номері коломийського тижневика «Поступ» за 1903 рік. «Новітніми гайдамаками» поет називає сучасних йому подвижників українського національно-визвольного руху. На Коломийщині саме в той час активно засновувалися Товариства «Сокіл», «Січ» (див. примітку № 89).

445 *Тульсідас* (бл. 1532–1624) — індійський поет. Писав мовою хінді.

446 *Таґор Рабіндранат* (1861–1941) — один із найвидатніших індійських письменників, лауреат Нобелівської премії. Писав бенґальською мовою.

447 Строфи із Франкової поезії 1902 року «Антошкові П.». Це відповідь поета галицькому історикові й публіцистові москвофільського табору Антонові Петрушевичу (1821–1913), який писав штучим «язичієм», називаючи українську мову «диалектом общерусского язика».

448 *Верхратський Іван.* — Див. примітку № 8.

449 *Олесницький Євген.* — Див. примітку № 26.

450 *... в хаті І. Франка при вул. Кляйнівській, ч. 4, на тре-*

тьому поверсі... — Йдеться про одне із львівських помешкань І. Франка, де він жив (як квартирант) у 1878 році. Нині це — вулиця Каменярів.

[451] *Бурке Едмунд* (1729–1797) — впливовий англійський політик і мислитель.

[452] *Ґладстон Вільям-Юарт* (1809–1898) — англійський політик і державний діяч

[453] *Кабір* (бл. 1440 — бл. 1518) — індійський поет. Складав поезії мовою хінді, будучи неписьменним ткачем. Багато поезій Кабіра увійшло до священної книги індійських сікхів «Адигрантх» («Початкова книга»).

[454] *Черчілль Вінстон Леонард Спенсер* (1874–1965) — англійський політичний і державний діяч. У 1940–1945 і 1951–1955 роках — прем'єр-міністр Великої Британії. За книги історико-мемуарного жанру в 1953 році отримав Нобелівську премію.

[455] *Рузвельт Франклін Делано* (1882–1945) — політичний і державний діяч США. За фахом — юрист. Від 1932 року — президент США.

[456] *... професор німецької мови Лімбах...* — Такого професора у Дрогобицькій гімназії не було. Був звичайний бідний міщанин-німець Франц Лімбах — щоправда, неабияк начитаний — хай без певної системи. І. Франко описав його в оповіданні «Гірчичне зерно».

[457] *Фредро Олександер* (1793–1876) — польський драматург. Народився і майже все життя провів у Галичині. Дочка О. Фредра, Софія, — мати митрополита Андрея Шептицького (1865–1944).

[458] *Лессінґ Готґольд Ефраїм* (1729–1781) — німецький письменник і теоретик мистецтва. Вважається основоположником німецької класичної літератури.

[459] *Чернишевський Микола* (1828–1889) — російський літературний критик, письменник-публіцист, суспільно-політичний діяч. За усталеним «радянським» визначенням — «революціонер-демократ». Автор глибоко соціального роману «Що робити?» — про т. зв. «нових людей» російського суспільства. Знався з Т. Шевченком.

[460] *Добролюбов Микола* (1836–1861) — російський літературний критик, поет, громадський діяч. За престижною оцінкою радянських часів — «революціонер-демократ».

Написав рецензії на Шевченків «Кобзар» (видання 1860 року), на твори Марка Вовчка.

461 *Коли у своїй статті «Народна безтактність» Чернишевський задумав висловити свої погляди на відносини в Галичині, то вона викликала зовсім протилежну реакцію, як він очікував.* — Тут не цілком поділяємо думку Анни Франко-Ключко, висловлену, очевидно, апріорі. Стаття М. Чернишевського «Національна безтактність» (така її правильна назва), що з'явилася в 1861 році, була спрямована проти російської слов'янофільської газети «День», але дісталося там і галицьким москвофілам — зокрема, Богданові Дідицькому (1827–1909), який тоді почав видавати у Львові штучним «язичієм» газету «Слово». Уже на підставі перших двох чисел «Слова» Чернишевський писав: «...Навіщо ж говорити про племінну єдність каліченою мовою, якою ніхто не пише ніде, крім Львова? Наші малороси вже виробили собі літературну мову незрівняно кращу: навіщо відокремлюватися від них?.. Навіщо ж говорити про національність, якщо не хочеш національної єдності?..» (Чернышевский Н. Полное собрание сочинений: В 15-ти томах. — Т. 7. — Москва, 1950. — С. 776–777). Оці б слова та пам'ятати тим т. зв. «народним депутатам України», які досі ігнорують українську — уже, ніврокy, державну мову — і розмовляють чужою.

462 *... Росіє! Де лиш ти поставиш свої стопи...* — Цей рядок із другого видання Франкової збірки «З вершин і низин» — із «тюремного сонета» під номером XLIV — в автографі, за свідченням академіка М. Возняка, виглядає інакше: *«О, Австріє! Де ти поставиш свої стопи...»* (див.: Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. — К., 1955. — С. 190).

З приводу цього і наступного у збірці І. Франка «З вершин і низин» сонета (XLV. »Тюрмо народів, обручем сталеним...») академік А. Кримський у статті «Чи справді до Росії адресував Ів. Франко свої «тюремні сонети» № XLIV і XLV» (Записки Історично-Філологічного відділу УАН. — Кн. VII — VIII / За ред. А. Кримського. — К., 1926. — С. 407–409) писав: «Обидва сонети не можуть не викликати певного здивування у тих, хто

близько знав Росію 1890-х років. Яким чином міг Франко казати про тодішню Росію, ніби вона «не січе, не б'є, в Сибір не шле»?».

Дійсно, і тоді — й до того, й після того — і сікла, і била, й тисячами гнала у Сибір. І. Франко мав на увазі Австро-Угорську імперію, але, живучи в ній, не міг про це сказати відверто з цензурних міркувань. За свідченням А. Кримського, І. Франко у процесі публікації збірки «З вершин і низин» 1893 року висилав йому цю збірку частинами мірою готовності аркушів, — і в сонеті «Багно гнилеє між країв Европи...» зробив власноручну правку чорнилом. «Слово «Росіє» в 4-му рядку, — твердить академік у вказаній статті, — Франко закреслив і надписав: «О Австріє!», а разом викреслив слово «лиш» як позаметрове... Після того 4-й вірш має читатися ось як: «О Австріє! Де ти поставиш стопи...» і т. д.».

463 *Мурлідгар Ляля.* — Відомостей про цю особу не вдалося знайти.

464 *Троцький Лев* (справжнє прізвище — Бронштейн; 1879–1940) — один із «вождів» російського більшовизму, поплічник Леніна, з яким, проте, таємно змагався за владу. Завзято боровся проти Української Народної Республіки. У 1927 році виключений Сталіним із більшовицької партії як опозиціонер і ворог радянської держави і невдовзі, в 1929 році, «видворений» із СРСР.

465 *Каменєв Лев* (справжнє прізвище — Розенфельд; 1883–1936) — ревний політичний і державний діяч більшовицької Росії. Хоч і не поділяв опозиційності Л. Троцького, проте був звинувачений у «троцькізмі» і розстріляний.

466 *Керенський Олександр.* — Див. примітку № 233.

467 *Це була твердиня Україна, на яку споглядали очі загребущого Джінгісхана.* — Мається на увазі вождь більшовиків Ленін [Джінгісхан (Чінгісхан) — власне ім'я: Темучін; бл. 1155–1227] — засновник Монгольської держави, полководець, що відзначався загарбницькою ненаситністю і жорстоким характером.

468 *... гошуї* — від «Єгошуа». — Див. примітку № 146.

Література для дітей у творчості Івана Франка

Друкується за першопублікацією: Новий Шлях. — 1986. — 8, 15, 22 лютого; 1, 8, 15, 22, 29 березня.

469 *Езоп* (VI століття до н. е.) — легендарний грецький байкар, якого вважають зачинателем жанру байки, творець художньої мови-іносказання («езопівська мова»). Чи не найкращий український перекладач творів Езопа — Юрій Мушак (1904–1974). Книга його перекладів (Езоп: Байки) з'явилася у Києві 1961 року. Майже одночасно вийшла й збірка Микити Годованця (1893–1974) «Ріка мудрості: Байки за Езопом» (Київ, 1964).

470 *Гесіод* — давньорецький поет, що жив у VIII–VII століттях до н. е. Найвідоміший його твір — поема «Труди і дні» (у перекладі І. Франка — «Діла й дні»).

471 *Ля Фонтен* (La Fontaine) — Лафонтен Жан де (1621–1691) — французький письменник. Особливо прославився байками.

472 *Крилов Іван* (1769; за іншими даними — 1768–1844) — найбільший російський байкар.

473 *Глібов Леонід* (1827–1893) — найвидатніший український байкар. Автор слів популярної народної пісні «Журба» («Стоїть гора високая...»). Відомий і як дитячий письменник (псевдонім — Дідусь Кенир).

474 *Бодянський Осип* (1808–1877) — український філолог-славіст, письменник і фольклорист. Під псевдонімом Ісько Материнка видав 1835 року в Москві збірку «Наські українські казки». У 1903 році її перевидав у Львові І. Франко зі своєю передмовою.

475 *...І. Франко пише про постання його «Лиса Микити».* — Франків коментар «Хто такий «Лис Микита» і відки він родом?» Анна Франко-Ключко цитує розлого, але, сказати б, досить довільно — із частим «втручанням у текст».

476 *Козак Едвард* (1902–1992) — видатний український художник, відомий ілюстратор підручників, журналів — зокрема, сатиричних (виступав під псевдонімом «Еко»). У США, де жив від 1951 року, редагував сатиричний

журнал «Лис Микита». Ілюстрував поему-казку І. Франка, що дала назву цьому журналові.

[477] *Кримський Агатангел.* — Див. примітку № 276.

[478] *...книга народних байок, виданих В. Гнатюком (Етнографічний збірник, т[оми] XXXVII — XXXVIII).* — Мається на увазі видання «Українські народні байки: Звіриний епос. — Зібрав Володимир Гнатюк. — Львів, 1916», здійснене Етнографічною Комісією НТШ.

Г н а т ю к Володимир. — Див. примітку № 148.

[479] *Із [страшними], дикими розбійниками...* — В публікації статті Анни Франко-Ключко — «Із старшими...»: явна друкарська помилка.

ЛИСТИ

До Батька — Івана Франка

Листи Анни Франко до Батька зберігаються в архіві Івана Франка у Києві (Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України, ф. 3, од. зб. 1636, арк. 61–78). Їх п'ять. Перший лист вислано зі Львова 3. XI 1909 року на адресу: «Росія, Одеса, Готель «Версаль», ул Грецька». І. Франко перебував тоді в Одесі з надією вилікувати хворі руки. Чотири інші листи Анни Франко-Ключко до Батька писані в Києві у воєнні 1915–1916 роки і передані до Львова через добрих людей.

Усі п'ять листів друкуються за першопублікацією: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 2. — Львів, 2001. — С 264–268. (Публікація Романа Горака).

[480] *Козаковський.* — Особа не встановлена.

[481] *Бандрівський Карло.* — Див. примітку № 224.

[482] *Андрій* — Франко Андрій. — Див. примітку № 3.

1 листопада 1909 року, себто через три тижні після коментованого листа Анни Франко-Ключко, поет писав з Одеси В. Гнатюкові: «Наслідком листа жінки, одержа-

ного вчора, що у них дома грошей недобір, прошу Вас, як секретаря Тов[ариства] ім. Шевченка, асиґнувати на моє ім'я і евентуально виплатити Андрієві сто крон, як скоро тільки одержите сей лист» (Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — Т. 50. — К., 1986. — С. 373).

Отже, розпорядником грошей, котрих у Франків завжди бракувало, був у сім'ї в часі хвороби І. Франка Андрій Франко, якому, однак, судилося піти з життя раніше від батька.

483 *У нас було дома зачалося, але тепер знов відтало.* — Про що конкретно йдеться — невідомо, але здається, що так Анна Франко сповіщала батька про черговий приступ нервової хвороби матері, який супроводився необґрунтованими сварками хворої із чоловіком, дітьми, — цього дочка Франків не приховує, зокрема, в споминах «Іван Франко і його родина». Врешті, про це досить докладно сказано в наступному листі Анни Франко до батька.

484 *... у тьоті Сані* — ... в Олександри Хоружинської-Ігнатович. — Див. примітку № 67.

485 *Трегубов Єлисей.* — Див. примітку № 70.

486 *Ігнатович Віктор.* — Див. примітку № 71.

487 *Пані, котра обіцяла зайти до Тебе...* — Див. примітку № 368.

До Матері — Ольги Франко (з Хоружинських)

Автографи листів Анни Франко до Матері зберігаються у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка. Два листи писані в Києві (1914 і 1918 рр.), один у Німеччині (1919) і два в селі Довгому на Закарпатті (1926). На першому листі з Києва вказано адресата: «Високоповажана Ольга Франко. Львів, Понінського, 4». На листі з Німеччини подано адресу, за якою мешкала тоді адресантка: «Abs. Deutschland Bautzen Sachs. Wettin Str., 18 (partere). — Dr. Klutschko, Arzt. d. Ukr. Rot. Kreuz».

Усі п'ять листів друкуються за першопублікацією: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. —

Вип. 8. — Львів, 2008. — С. 140–143, 147–149. (Публікація Віри Бонь).

488 *...час скоро сходить по поднї.* — Напевно, помилка від «день по дні» (хоч мало б бути «...по дню», а ще краще — «день за днем»).

489 *Чи Петро поїхав до товариша і чи довго там буде?* — Мова про Петра Франка. Див. примітку № 5.

В. Бонь, коментуючи дане речення листа, стверджує, що Петро «влітку 1914 року поїхав у гори до товариша, з яким вербував юнаків до Легіону Січових Стрільців» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 8. — Львів, 2008. — С. 160).

490 *«Кам'яна душа».* — У першопублікації листа вважається, що Анна Франко просила матір вислати повість Г. Хоткевича «Камінна душа». Може бути — повість вийшла у Чернівцях 1911 року. Та якщо дбати про точність, то у листі йдеться не про «Камінну...», а про «Кам'яну душу». А саме під такою назвою — «Кам'яна душа» — є драматична поема І. Франка, видана у Львові в 1895 році.

491 *...лектуру руску для матури* — себто: українську книгу (твір) для читання до іспиту на атестат зрілості.

492 *Я написала до Петра і Тараса.* — Про Петра Франка див. тут примітку № 492. Під час Першої світової війни Петро як «усусус» (Український Січовий Стрілець) організував і очолив летунську частину УГА (Українська Галицька Армія), базовану в селищі Красне на Львівщині. Брав участь у так званому «Листопадовому зриві» (1. XI 1918) — себто в обороні українського Львова від польських посягань.

Про Тараса Франка див. примітку № 4. Тарас теж учасник війни — був офіцером австрійської армії. У 1918 році зазнав російського полону. Відтак до повернення в 1922 році до Львова працював у Харкові.

493 *Авторські права ми ще не продали... укривати сего перед Вами нема потреби.* — Після смерті І. Франка гонорари, що надходили з видавництв Наддніпрянщини за видання там його творів, дружина і діти письменника

ділили між собою. Цього питання й стосуються коментовані слова.

494 *Юзичинська Софія.* — Див. примітку № 20.

495 *Мій чоловік є з Київа...* — Петро Ключко. — Див. про нього примітку № 252.

496 *Ваш мемуар... заховала на пам'ятку.* — У 1926 році Ольга Хоружинська-Франко написала спогади «Епізоди з мого життя», які вислала дочці. Копію початку цих спогадів А. Франко-Ключко в 1972 році прислала Львівському Музеєві Івана Франка. Цей початок опублікувала В. Бонь (див.: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 8. — Львів, 2008. — С. 153–158).

497 *Лизанівський Іван.* — Див. примітку № 171 до споминів «Іван Франко і його родина».

498 *Ні годинник, ні перстень Ольговій би не відібрали...* — себто, не відібрали би від Ольги. Мабуть, ідеться про дружину Петра Франка Ольгу Білевич-Франко, яка мешкала тоді із сім'єю в Коломиї.

499 *Стальська.* — Особа не встановлена.

500 *«Сокільський базар»* — крамниця (книгарня) популярного в перших десятиріччях XX ст. українського спортивно-просвітнього товариства «Сокіл» у Львові.

501 *...вишліть мені кілька тисяч.* — Ідеться про гроші з належної Анні Франко частини видавничих гонорарів за батькові твори. (Див. примітку № 496).

До брата Тараса

Три листи Анни Франко-Ключко до брата Тараса, що увійшли до пропонованого видання, написані в середині 1920-х років, коли адресантка жила зі сім'єю в селі Довгому на Закарпатті (нині — село Іршавського району). Оригінали цих листів зберігаються в Музеї Івана Франка у Львові. Можливо, в родині Тараса Франка знайшлися б інші сестрині листи до нього (відомо, зокрема, що обоє листувалися в 1956–1971 роках), — пошуки щодо цього не велися, оскільки ставилося завдання подати

всі відомі листи дочки Івана Франка до Батька і Матері, а до інших, серед них і до брата, — лиш вибірково.

Листи А. Франко-Ключко до брата Тараса друкуються за першопублікацією: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 8. — Львів, 2008. — С. 144–147. (Публікація Віри Бонь).

502 *...постараюся передати Петрову ракету.* — Очевидно, йдеться про якийсь винахід Петра Франка, не просто про макет ракети. У споминах «Іван Франко і його родина» А. Франко-Ключко зазначає: «Вже в народній школі Петро виявив велике замилування до хімії, і з часом його кімната перемінилася в малу лабораторію». У часі коментованого листа (1925 р.) Петро Франко учителював у Коломийській українській гімназії. «Попри своє заняття, — читаємо про те вчителювання в названих споминах, — працює в багатьох ділянках суспільного, культурно-освітнього та руханково-пластового життя. Пише деякі твори, робить переклади з різних мов, також працює над різними винаходами».

503 *Горбатий.* — Особа не встановлена.

504 *Портрет тата, 1–2 образи Труша, дві жіночі головки та образ гадалки, як мож, то ще Наполеона.* — Це місце листа найкраще роз'яснює сама А. Франко-Ключко у споминах «Іван Франко і його родина», коли описує вітальню в будинку Франків на колишній вулиці Понінського: «...На стінах — кілька образів. Один — Труша [див. примітку № 87] «Вид на Дніпро», другий — його ж «Жнива». Пізніше приміщено тут портрет тата, виконаний маловідомим, але талановитим малярем Панькевичем [див. примітку № 88]... Цей портрет вивіз мій брат Петро в Наддніпрянську Україну, де він безслідно пропав. Пізніше тато купив ще два образки — головки жіночі...». І в кінці споминів: «Ще — малий образ «Ворожка», що висів на стіні в нашій хаті у Львові».

Картини І. Труша, одна з «жіночих головок» (портрет із умовною назвою «Незнайомка» художника М. Рейзнера) та «образ гадалки» (копія з картини М. Пимоненка «Ворожіння») нині зберігаються в Музеї Івана Франка у Львові. Портрет роботи Ю. Панькевича, друга «жіно-

ча головка» (невідомо чия) і статуетка Наполеона пропали безслідно.

505 *Громницький Сидір* (1850–1937) — український педагог і культурно-освітній діяч. Адміністратор журналу «Зоря», газети «Діло». Член правління НТШ. У 1916–1927 роках — член Ради міста Львова. Клопотався перед владою справою похорону І. Франка (дозволом на траурний похід центральними вулицями Львова, престижним місцем на Личаківському цвинтарі тощо).

506 *Гроляр* — квартирант у будинку І. Франка у Львові в середині 1920-х років.

507 *...чи привезе* [мати, Ольга Франко] *образи... чи відібрали Ви їх з Тов[ариства] Шевченка?..* — Йдеться про картини І. Труша та два жіночі портрети («дві жіночі головки») із будинку Франків у Львові, які син письменника Тарас у 1923 році віддав на зберігання у Наукове Товариство імені Шевченка.

508 *Чи дістав ти ракету Петра, котру переслав др. Залужний з Рогатина?* — Див. примітку № 505. Хто це «др. Залужний», не вдалося встановити. Можливо, лікар Осип Залужний із Бережанщини, який загинув у Другій світовій війні.

509 *А Громницький та инші як збираються нам платити?* — Йдеться про гонорари з посмертних видань творів І. Франка, належні дружині і дітям письменника.

До Музею Івана Франка у Львові

Усі листи Анни Франко-Ключко з такою адресацією, зрозуміло, зберігаються в указаному Музеї. Три з них (від 17. IX 1967 р., І. 1968 р. та 2. IX 1971 р.) були надруковані в брошурі Віри Бонь «Ганна Франко-Ключко — до Музею Івана Франка у Львові» (Трускавець: Франкова Криниця, 1993), але у двох останніх там, очевидно, з вини редакції, переплутано фраґменти, а лист від 1 січня 1968 року хибно датовано 1986 роком. Правильно ці три листи, разом з іншою кореспонденцією Анни Франко-Ключко до Музею опубліков-

ні Вірою Бонь у статті «Повернення до родинного дому» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 7. — Львів, 2007. — С. 304–322), звідки й передруковуються в пропонованому виданні.

[510] *Марія Семенівна.* — Кіх М. С. — Див. примітку № 427.

[511] *«Черемшина»* — популярна, створена в середині XX століття, пісня Миколи Юрійчука (слова) і Василя Михайлюка (музика).

[512] *...ансамбль Верьовки.* — Український народний хор, організований 1943 року Г. Верьовкою (у листі А. Франко-Ключко — «Вірьовка»), який керував і диригував ним до кінця свого життя. В 1965 році хорові присвоєне ім'я Г. Верьовки. Від 1966 року директор і художній керівник хорового колективу Анатолій Авдієвський — нині Народний артист України, лауреат Державної премії імені Т. Шевченка, академік.

Верьовка Григорій (1895–1964) — український хоровий диригент, композитор, професор Київської консерваторії, Народний артист України (з 1960 р.). Автор хорових творів і солоспівів, зокрема на слова Т. Шевченка. Посмертно удостоєний Шевченківської премії (1968).

[513] *Я відвідала Музей Коцюбинського в Чернігові і подивляла, як це все гарно зарядила його сестра.* — Музей М. Коцюбинського в Чернігові заснований у 1934 році в будинку, де жив письменник у 1898–1913 роках. У час приїзду А. Франко-Ключко в Україну 1967 року директором Музею була не сестра, а дочка М. Коцюбинського — Ірина Коцюбинська (1899–1977).

[514] *...попродала шафу і комоду... Як найдете це потрібним, прошу розвідати... бо жодного догляду ні контролі не було.* — Публікатор листа, багатолітня працівниця Музею Івана Франка у Львові Віра Бонь, свідчить, що це звинувачення Анни Франко-Ключко несправедливе: названі речі сьогодні експонуються в Музеї (див.: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 7. — Львів, 2007. — С. 322).

[515] *«Жовтень»* — літературно-мистецький і громадсько-

політичний журнал (місячник), що виходив у Львові в 1951–1989 роках. Стаття А. Франко-Ключко «Франкові листи» була опублікована в журналі у 1968 році (№ 5. — С. 123–125). Із 1990 року журнал виходить під новою назвою — «Дзвін».

516 *...статті Йосипа Олеськіва про його побут у Канаді.* — Див. примітку № 18. У «Літературно-Науковому Віснику» статті Й. Олеськіва про Канаду не друкувалися.

517 *На цю ціль* [на поховання у Львові] *у мене будуть відкладені 2 тисячі долярів.* — Досі питання про перевезення праху померлої і похованої 1988 року в Канаді Анни Франко-Ключко на батьківщину ніким не порушувалося.

518 *Це так, між нами.* — Віра Бонь твердить: оскільки в останні роки Ольга Хоружинська-Франко була під опікою Петра Франка і його родини, а не чужих людей, то підозра А. Франко-Ключко в пропажі речей щодо «однієї особи» безпідставна (див.: Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 7. — Львів, 2007. — С. 322).

519 *...дарунок діда Таманова.* — Див. примітку № 73.

520 *[Шановна Маріє Семенівно!]* — Авторка статті «Повернення до рідного дому» Віра Бонь, публікуючи цей епістолярний уривок, повідомляє: «Цього листа повністю не публікуємо з огляду на те, що у ньому йдеться про суто особисті справи» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 7. — Львів, 2007. — С. 322).

521 *Петро Т.* — Тронько Петро (нар. 1915 р.) — український історик, академік, державний діяч. У 1961–1978 роках — заступник голови Ради міністрів Української РСР. Анна Франко-Ключко стрічалася з ним у Києві 1967 року. Обіцяв сприяти їй у поїздці до Криму, а також у лікуванні її сина Тараса та онуки Галі, якщо приїдуть в Україну.

522 *...Директор змінився.* — Марію Кіх на посаді директора Музею Івана Франка у Львові змінив у 1970 році Семен Стефаник (1904–1981) — син письменника Василя Стефаника, громадський і державний діяч (у 1953–1954 рр. — заступник голови Ради міністрів України, в 1954–1969 рр. — голова Львівського облвиконкому).

523 *...ріг, подарований... Крушельницькою в день ювілею.* — Див. примітку № 380.

524 *Прошу подати ціну свитки.* — Під час другого приїзду Анни Франко-Ключко з Канади в Україну, в 1971 році, працівники Музею Івана Франка у Львові подарували їй білу вовняну свитку, виготовлену львівською майстринею С. Кульчицькою. Подарунок оплачено з державного фонду.

525 *...як Ви на це задивляєтеся.* — Пояснення Віри Бонь: «Йдеться про жителя Нагуєвич Валька, який безпідставно претендував на посаду завідувача Музеєм Івана Франка в Нагуєвичах» (Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. — Вип. 7. — Львів, 2007. — С. 322).

526 *Не посилаю Вам оригіналу [споминів О. Хоружинської-Франко]... буде нагода, то передам кимсь зі знайомих.*— Спомини «Епізоди з мого життя» — у двох частинах — дружина І. Франка написала в 1926 році і вислала дочці Анні в село Довге на Закарпатті. Копію першої частини Анна Франко-Ключко прислала до Львова, Музеєві Івана Франка, у січні 1972 року. Цю першу частину опублікувала Віра Бонь у «Науковому віснику Музею Івана Франка у Львові» в 2008 році (Вип. 8. — С. 153–158). Намагання дістати другу частину споминів не увінчались успіхом.

ПОЯСНЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІВ

Абдикація — зречення

Агрест — аґрус

Альтана — альтанка

Асекурація — страхування

Афини — чорниці

Бараболя — картопля

Близь — біля, коло; близько

Боляк — чиряк

Братанок — племінник (син брата)

Бриндзя — овечий сир

Вакації — канікули

Вивірка — білка

Виображення — уявлення

Вихова — виховання

Відкаснутися — відсахнутися

Вілля — вілла

Воздух — повітря

Всіляково — всіляко

В'ятер — ятір

Габілітація — іспит на право викладання в університеті

Гилька — гілка

Гіпотека — позика під заставу землі

Гнет — гніт, ярмо

Голубінка — сироїжка

Горіючий — горючий

Губи (крім прямого значення) — гриби

Ґрати (крім прямого значення) — старі меблі

Ґульден — грошова одиниця Австро-Угорщини

Дараба — пліт із дерев'яних кругляків на ріках Карпат (переважно для сплаву лісу)

Двірець — залізничний вокзал

Дідух — сніп, що, за українським звичаєм, ставиться у кутку хати на Різдвяні свята

Дімок — будиночок

Домів — додому

Евентуально — можливо

Еспанський — іспанський

Ждальня — кімната для очікувань

Заводи — ридання

Заким — поки

Звергтися — стрепенутися, кинутися

Згрібний — із грубого домотканого полотна

Знітувати — спаяти докупи

Зудар — зіткнення (бойове)

Зшиток — зошит

Зяви — зябра

Інспіраторка — натхненниця

Кавція — грошова застава; викуп

Казня — тюремна камера

Калабаня — калюжа

Каменица — мурований будинок

Касувати — ліквідувати

Кендириця — кукурудза

Кілько — скільки

Кляса — клас

Ковбик — поліно

Ковер — килим

Коверта — конверт

Козар — підберезник

Кольорит — колорит

Комерс — урочиста, з промовами і тостами, забава інтелігенції

Конфіската — конфіскація

Корчі — кущі

Коц — легка ковдра

Кромі — крім

Кулеша — мамалиґа, густа каша з кукурудзяної муки

Куншговний — мистецький

Курація — опіка

Кутя — різдвяна українська страва (варена пшениця — з медом, маком, горіхами тощо)

Куфер — велика дерев'яна валіза

Лейбик — короткий одяг без рукавів

Лента — стрічка

Люкр — кольорові блискітки для святкових кулінарних виробів

Лямпа — лампа

Льожа — ложа (театральна)

Магнет — магніт

Малпа — мавпа

Манастир — монастир

Манекін — манекен

Маркантно - виразно

Матура — екзамен на атестат зрілості

Моздір — залізний молот для хлоп'ячої стрільби на Великдень

Молочай — груздь

Мучила — черевики

Наброїти — напакостити

Наголовок — заголовок

Назвиско — прізвище

Него — нього

Нострифікація — визнання дійсним диплому, отриманого в іншій державі

Ноша — одяг

Оболічка — оболонка

Опінія — репутація, громадська думка

Парканадцять — кільканадцять

Пацифікація — офіційна польська назва акцій ополячення українців Галичини в 1930-х роках, що супроводжувалися жорстоким терором

Пачка — посилка

Переноситись — переїжджати

Перестанок — зупинка

Перлиця — пантарка (цезарка)

Пиняво — повільно

Підбичовувати — підганяти (від «бич»)

Плян — план

Поворот — повернення

Полотнянка — сорочка з домотканого полотна

Пренумерувати — передплатити (газету, журнал)

Приціозність — витонченість, шляхетність

Приют — притулок

Прогулька — прогулянка

Пропаґатор — пропаґандист

Пристати — зупинитися

Прятати — робити порядок, прибирати

Псотник — донощик

Пугар — келих

Пуделко — коробочка

Пупінок — пуп'янок, бутон

Ранґа — ранґ

Резиґнація — відречення; байдужість

Римський — грошова одиниця в Австро-Угорщині (вартістю у 80 крон)

Розбуркувати — розворушувати, будити

Розлюднити — роз'єднати

Розправа — у значенні: наукова праця

Роля — роль

Руханка — зарядка (фізкульт.)

Сінник — матрац із сіна чи соломи

Склеп — крамниця

Скрипта — зошит

Скупчений — зосереджений

Смок — змій

Сорокатий — пістрявий, рябий

Справоздання — звіт

Стрий, стрийна — дядько (брат батька), тітка (сестра матері)

Суплент — помічник викладача (у гімназії — молодший учитель)

Суть — є

Таний (таньше) — дешевий (дешевше)

Тараххавка — великоднє калатало (дитяча іграшка)

Товпа — натовп, юрба

Торгання — смикання

Фестин (фестини) — народне свято з піснями та іграми

Ферії — вакації, канікули

Фільгармонія — філармонія

Фіра — підвода, віз

Футро — хутро

Хімія — хімія

Хісна — користь

Цло — мито

Човно — човен

Чоколяда — шоколад

Шанці — окопи

Шв'якати — цвйохати (прутом, батогом)

Шувар — очерет

Щирити — шкірити (зуби)

Зміст

Михайло Шалата. Життя і слово Франкової дочки. 5

Мемуари

Іван Франко і його родина 73
Ольга Франко в правдивім світлі 191
Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей 237
Рукописи Івана Франка в Канаді 244
Франкові листи 251

Оповідання

Фантазія 257
Цвіт яблуні 273
Різдвяний подарунок 287
Кришталева королівна 294

Нариси, есеї, промови

Згадка про минуле й потреба сучасности 301
Великдень у Карпатській Україні 305
Відхилена маска 316
Поїздка до Вінніпеґу 320
Малий Мирон 326
До студентів 338
Тепло рідного краю 340
Мадонна 359

Статті

Українська писанка 365
Поема [І. Франка] «Ольга» 367
Франко й Ґанді 369
Література для дітей у творчості Івана Франка 409

Листи

До Батька — Івана Франка 441
До Матері — Ольги Франко (з Хоружинських) 446
До брата Тараса 451
До Музею Івана Франка у Львові 455

Коментарі 466

Пояснення окремих слів 569

Літературне видання
(До 155-річчя від дня народження
ІВАНА ФРАНКА)

Анна Франко-Ключко
Для тебе, тату

Відповідальна за випуск Л. О. Максименко
Упорядник, автор вступної статті й коментарів
Михайло Шалата
Художнє оформлення, підготовка ілюстрацій І. В. Женченко
Редактори В. І. Пащенко, Л. В. Петік
Верстка Ю.В. Петік

Підписано до друку 08.09.2010. Формат 84x108/32.
Гарнітура Bookman Old Style. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 29,4. Ум.-друк. арк. 32,7.

ТОВ «Видавниче підприємство»
«Ярославів вал».
01034, м. Київ-34,
вул. Ярославів Вал, 21-е, оф. 57.
Тел/факс.+380 44 484 53 78.
E-mail: lum2003@ukr.net.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
№2971 від 12.09.2007 р.

КНИГИ
видавництва «Ярославів Вал»

Звертатися: 01034, м. Київ-34, вул. Ярославів Вал, 21-с, оф. 57.
Тел. 234-15-24, email: lum2003@ukr.net, сайт yarval.org.ua.
79035, м. Львів вул. Бузкова, 2.
Тел. 245-00-64; 240-52-77, email: knigi@lviv.farlep.net.
м. Дніпропетровськ, вул. Гоголя, буд. 1, оф. 112.
тел. 056 - 377 - 44 - 93, 056- 745-15-47, 050-320-25-17

«Одкровення в кафе «Пегас»

Це справді оригінальна задумом книжка. Понад вісімдесят українських письменників розповідають веселі, подеколи курйозні, а водночас повчальні історії зі свого життя. Кожен із них також оприлюднює три своїх улюблених анекдоти, а ще пропонує читачеві (ясна річ, для його особистого вжитку) по три незвичайних кухонних рецепти.

Такого видавничого проекту в Україні справді не було. Так примхливо змішати різні жанри, несподівано поєднати їх, зробити своєрідним продовженням один одного — це експеримент і виклик.

Михайло Слабошпицький. Веньямін літературної сім'ї

Прихід Олекси Влизька у поезію був тріумфальним. Його називали надією української літератури, українським Рембо, українським Кіплінгом. Він був романтиком, мандрівником, містифікатором, футуристом. У вірші «Дев'ята симфонія» він виразив свою трагічну спорідненість із Бетховеном, оскільки від тринадцяти літ втратив слух.

Його розстріляли в двадцять шість...

Михайло Слабошпицький
«Марія Башкирцева»

Це роман про трагічну долю талановитої художниці – Марії Башкирцевої (1858–1884). Є типи людей, про яких кажуть, що вони талановиті в усьому, чим би не займалися. До них належала Марія Башкирцева. Доля відміряла їй короткий вік – неповні двадцять шість років. Але вона встигла дуже багато. Її полотна сьогодні зберігаються в найвідоміших музеях Франції, України, Росії. Її знаменитий щоденник, ведений французькою, свідчить про незвичайний літературний талант авторки.

Михайло Слабошпицький розповідає про неординарну людську особистість, про багатьох видатних людей мистецтва, з якими пощастило спілкуватися героїні, про хвилюючу, трагічну любов Марії Башкирцевої та французького художника Жюля Бастьєна-Лепажа.

Роман уже витримав кілька видань. Його перекладали в різних країнах.

Василь Шкляр
«Чорний ворон»

Роман відтворює одну з найдраматичніших і найбільш замовчуваних сторінок нашої історії – боротьбу українських повстанців проти окупаційної влади в 1920-х роках. Збулося Тарасове пророцтво: повіяв новий вогонь із Холодного Яру, і лицарі лісу освятили зброю на московського ката. Найзапекліші з них – залишенці – продовжили боротьбу навіть тоді, коли в Україні утвердилася диктатура чужинців і не було вже надії на визволення. Таким був загін отамана Чорного Ворона.

Мирослав Дочинець
«Лис у винограднику»

Роман Мирослава Дочинця про чоловіка незвичайної долі й унікального хисту, який шукає в провінції свої загублені сліди, а знаходить сенс життя, нові цінності й нове кохання. Роман читається на одному подиху, залишаючи відчуття подарованої долею любовної пригоди. Тут є все - шляхетний стиль, тонка дотепність, призабутий романтизм, детективна інтрига, непідробна читабельність.

Олександр Скрипник
«Український слід у розвідці»

Герої художньо-документальних нарисів — люди незвичайної долі й унікальної професії. Вони — розвідники. А ще їх усіх об'єднує місце народження — Україна. Камергер польського короля, генерал французької армії, рятівники Відня від турецької облоги й Кракова від цілковитого зруйнування гітлерівськими військами, прототипи головних дійових осіб у кінофільмах «Щит і меч», «Салют, Маріє!», «Майор «Вихор», художник зі світовим ім'ям та інші персонажі книги — всі вони в різні часи виконували важливі розвідувальні завдання за кордоном і залишили вагомий слід у розвідці.

Іван Корсак
Отаман Чайка

Використовуючи архівні матеріали, автор реконструював і осмислив історію України XIX століття. Життя отамана Чайки (1804–1886), «поляка з українською групою крові», сповнено духом авантюризму й дивовижних, почасти парадоксальних поворотів долі. Відомий історик польської літератури Зигмунт Швейковський писав: «Чайковський завжди вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі ... у його свідомості ... нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс».

Микола Горбань
«Слово і діло государеве»

Одні з найжахливіших сторінок давнього минулого малюють справи страшної на всю Росію XVIII віку Таємної Канцелярії. Що ж таке була Таємна Канцелярія, що вона робила, чому її так боялись, які стосунки мала вона до України — на ці та інші питання дає відповідь книга, видана 1930 року, а потім надовго заборонена і забута з бажання стерти з людської пам'яті знання — своєрідний оберіг проти підступу, зради, смертельної небезпеки.

896 90-02

АННА ФРАНЦО ПАЮЧКО

Для Тебе, Тату

Дворцовый
КМЛ